ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књ. 15

Уредник
РЕЉА НОВАКОВИЋ
директор Историјског института

HISTORICAL INSTITUTE

MONOGRAPHIES
Volume 15

MILOŠ BLAGOJEVIĆ

AGRICULTURE IN MEDIEVAL SERBIA

Editor
RELJA NOVAKOVIĆ
Director of Historical Institute

BELGRADE, 1973

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

ЗЕМЉОРАДЊА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

БЕОГРАД, 1973.

Референти:

Др ИВАН БОЖИЋ
професор Филозофског факултета у Београду

Др СИМА ЋИРКОВИЋ
професор Филозофског факултета у Београду

САДРЖАЈ

УВОД — — — — — — — — — — — — — — — 9

I ОРУЂА ЗА ПРОИЗВОДЊУ — — — — — — — — 19

1. Ручни алати — — — — — — — — — — — — 21
2. Рало и плуг — — — — — — — — — — — — 35
3. Сточна запрега — — — — — — — — — — — 59

II ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ И ПОЉОПРИВРЕДНЕ КУЛТУРЕ — — — — — — — — — — — — — — 77

1. Крчевине — — — — — — — — — — — — 79
2. Њиве и ступови — — — — — — — — — — 91
3. Врсте житарица — — — — — — — — — — 98
4. Легуминозе — — — — — — — — — — — 103
5. Индустријске биљке — — — — — — — — — 108
6. Пољопривредни радови — — — — — — — — 111

а) Орање — — — — — — — — — — — 111
б) Сетва — — — — — — — — — — — 114
в) Жетва — — — — — — — — — — — 120
г) Вршидба — — — — — — — — — — 124

7. Виногради — — — — — — — — — — — 131

а) Распрострањеност винограда — — — — 131
б) Обрада винограда — — — — — — — — 141

8. Воћњаци — — — — — — — — — — — — 162
9. Вртови — — — — — — — — — — — — — 169

III ОДРЖАВАЊЕ ПЛОДНОСТИ ЗЕМЉИШТА — — — 175

1. Ђубрење обрадивих површина — — — — — — 177
2. Наводњавање и одводњавање земљишта — — — 185
3. Плодоред — — — — — — — — — — — — 191
4. Тропољни систем — — — — — — — — — — 203

VI ПРОИЗВОДНЕ МОГУЋНОСТИ ЗЕМЉОРАДНИКА — 223
1. Узимање земљишта под закуп — — — — — 226
2. Узимање волова под закуп — — — — — — 262
3. Позајмљивање семена за сетву — — — — — 301
4. Просечна величина земљишних деоница — — — 311
V ОДНОС ИЗМЕЂУ РАДНИХ ОБАВЕЗА И ПРОИЗВОДНИХ МОГУЋНОСТИ ЗЕМЉОРАДНИКА — — — — 335
1. Основни облици феудалне ренте у српској држави 337
2. Земљораднички посед — — — — — — — 344
3. Властеоски посед — — — — — — — — 350
4. Радне обавезе земљорадника одмерене површином земљишта — — — — — — — — — 361
5. Радне обавезе земљорадника одмерене временом 371
6. Упоређивање радних обавеза, — — — — — 385
ЗАКЉУЧАК — — — — — — — — — — — 403
SUMMARY — — — — — — — — — — — 413
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА — — — — — — — — 431
СПИСАК ЦРТЕЖА И ИЛУСТРАЦИЈА — — — — — 443
РЕГИСТАР — — — — — — — — — — — 445

У привреди средњовековне Србије земљорадња заузима видно место, а вероватно и најзначајније, јер је у овој привредној делатности учествовао највећи део становништва, остварујући своје основне приходе на непосредан или посредан начин. Колико год да је ова чињеница значајна, толико је и једноставна да је не треба посебно ни доказивати. То неће бити задатак ни наше књиге, али ће се зато земљорадња посматрати као засебна и јединствена целина, што у нашој историографији до сада није учињено. Проучавање сваке привредне гране као јединствене целине захтева да се обрати подједнака пажња, како на материјална средства за производњу, тако и на човека који је покретач привредне делатности. Приликом проучавања земљорадње у средњовековној Србији требало је, најпре, утврдити чиме су људи обављали своје послове, шта су све сејали и гајили, на чему су и како радили и какве су препреке у току производње морали да савлађују. После тога било је неопходно установити какве су просечне производне могућности земљорадника, бар у општим оквирима, да би се лакше сагледала величина основних феудалних обавеза које су у свакодневном животу теретиле највећи део зависног становништва. На сва покренута питања учињен је покушај да се да и одговор.

Рад у којем је овај покушај извршен био је написан и одбрањен као докторска дисертација, 7. октобра 1970. године, пред комисијом Филозофског факултета у Београду коју су сачињавали: професор Георгије Острогорски, професор Иван Божић, професор Јадран Ферлуга и професор Сима Ћирковић. Најтоплије захваљујем професору Георгију Острогорском на вишеструкој помоћи коју ми је пружио приликом израде овог рада, на великој пажњи према мом научном интересовању, а посебно на свему што сам од њега успео да научим у току и после редовних студија. Велику и трајну захвалност дугујем професору Ивану Божићу што

је својим конструктивним предлозима веома много допринео да се ово дело појави у садашњем виду, а нарочито што је од почетка пратио и потпомагао моју научну делатност. Професор Јадран Ферлуга задужио ме је врло много својим зналачким напоменама које је дао пре него што је књига завршена и пружањем помоћи приликом писања мојих првих радова. Посебно и најтоплије захваљујем професору Сими Ћирковићу што је као ментор за израду докторске дисертације са изузетном пажњом пратио све фазе кроз које је пролазило писање овог рада, што ми је несебично пружао потребну помоћ и што је својим стручним саветима од почетка потпомагао и потстицао моје научно интересовање.

Потребно је истаћи да је овај рад започет и завршен у Историјском институту због чега сам захвалан свим сарадницима Института који су ми пружали стручну помоћ и моралну подршку, а посебно бившем директору Историјског института, сада већ покојном, професору Јорју Тадићу, који је од почетка пратио, потпомагао и усмеравао мој научно-истраживачки рад, као и професору Рељи Новаковићу који је много учинио да ово дело буде објављено.

Писање књиге било би тешко остварљиво, а да претходно није прикупљена потребна грађа из Хисторијског архива у Дубровнику, Историјског архива у Котору, Народног музеја у Београду, Историјског музеја СР Србије, Завода за заштиту споменика и Галерије фресака у Београду па осећам потребу да се сетим ових установа и њихових сарадника. Посебно се сећам пријатељске, несебичне и велике помоћи коју ми је пружао од почетка Здравко Шундрица, виши архивиста Хисторијског архива у Дубровнику, приликом проналажења, прегледања и прикупљања архивске грађе.

Штампање ове књиге омогућено је средствима Републичке заједнице за научни рад, Историјског института у Београду и Завода за уџбенике и наставна средства Србије.

Београд, 1973.

АУТОР

УВОД

Територија средњовековне Србије, која је заузимала знатан део Балканског полуострва, била је испресецана малим и великим властелинствима, ту и тамо прошарана градским, трговачким и рударским центрима, тако да се под непосредном контролом и управом владара налазио само један део државне територије. На властелинствима је живело становништво које се претежно бавило земљорадњом и сточарством. У чисто земљорадничким насељима, односно по селима, сточарство је обично представљало пратећу привредну грану која редовно иде уз земљорадњу, док се то не може рећи за сточарска насеља, односно катуне. Села су била многобројнија од катуна, па је сасвим природно што се већи део становништва бавио земљорадњом и што је ова привредна делатност представљала најважнију привредну грану у средњовековној Србији. На пољопривредној производњи заснивала се, добрим делом, економска снага феудалне класе, а посредно војна и политичка моћ државе. У историографији је већ од раније уочен и истакнут значај земљорадње, али, и поред тога, ова привредна грана није још у целини проучена. Расположива изворна грађа не представља озбиљнију препреку да се то и учини, пошто су сачувани многи подаци који омогућавају да се досадашња знања о средњовековној земљорадњи допуне или прошире.

Сви писани извори који су коришћени у овом раду, с циљем да се досадашња знања о земљорадњи прошире, у начелу могу да се поделе на две велике скупине. У првој групи нашла би се сачувана грађа која је писана ћирилицом и на српском језику, док би се у другој групи нашла грађа која је састављена на латинском и италијанском језику. Оваква подела није формална, већ има и суштински значај јер је прва група извора настала углавном у Србији и самим тим покрива одређене области у унутрашњости државе, док је друга група настала махом по приморским градовима, па се најчешће односи на периферне

крајеве српске државе. Наведеном поделом нису занемарене, нити искључене, бројне ћирилске исправе које су настале у Дубровнику, али је њихов значај за проучавање земљорадње много мањи у поређењу са ћирилским текстовима који су настали у Србији.

Од ћирилских текстова најпре треба поменути манастирске повеље. У овим исправама обично се саопштава како се неко властелинство оснива или се поседи старог властелинства потврђују и проширују. Оснивање новог и проширивање старог властелинства заснивало се пре свега на потчињавању становништва које је живело по селима и катунима одређеног властелинства, као и њихових земљишних деоница, неком феудалном господару. Паралелно са овом појавом било је потребно да се уреде односи између господара и потчињеног становништва, што се понекад у повељама и записивало. Како су на властелинствима претежно живели земљорадници, онда се приликом сређивања поменутих односа одређивала величина и врста „работа", а такође и све врсте новчаних и натуралних дажбина које је земљорадничко становништво дуговало феудалном господару. Међу „работама" често се помињу и одређени пољопривредни радови. Захваљујући овој чињеници, из повеља се може дознати на који се начин обрађивала властелинска резерва, шта се од пољопривредних култура на њој гајило, који су пољопривредни радови обављани, ко учествује у њима итд. Осим тога, у многим повељама дају се и детаљни описи међа сеоских атара, а као међници се помињу, поред осталог, њиве, ступови, крчевине, ливаде, воћке и сл., па и ова врста података може да се искористи за употпуњавање слике о земљорадњи у средњем веку. Наведена запажања не исцрпљују све могућности које пружају повеље, што ће се у даљем излагању и видети. У поређењу са повељама ништа мање нису значајни ни манастирски практици који доносе исцрпнија обавештења о томе шта је и колико је од обрадивих површина припадало властелинској резерви, а затим још и колико је људи било потчињено неком властелинству.

Међу најзначајније ћирилске изворе треба свакако убројати и законике, било да су њихови оригинални текстови настали у Србији, било да су само преведени са грчког језика. Веома корисна обавештења о земљорадњи могу се наћи у српском преводу византијског Земљорадничког закона, али исто тако и у добро познатом Душановом законику. Осим законика и повеља, не смеју се занемарити ни

подаци из литерарних састава, као што су, на пример, житија српских владара и архиепископа, нити, пак, фрагментарна обавештења из осталих врста ћирилских рукописа (записи, писма, разрешнице дуговања, тестаменти и сл.).

Од италијански и латинских текстова најпре треба поменути статуте приморских градова, у којима се могу наћи и опширније одредбе о земљорадњи, а посебно о гајењу винове лозе. Исто тако не могу се мимоићи ни одлуке дубровачких већа, посебно из оних година када је Дубровник проширивао своју територију на рачун српске и босанске државе. У поређењу са овом групом извора није науци мање познат ни Скадарски катастар, који је састављен почетком XV века, кад се Скадар са околином налазио под млетачком влашћу.

У проучавању земљорадње посебно место заузима необјављена грађа из Дубровачког архива. Од ове грађе посебно су значајни многи уговори које су међусобно закључивали земљорадници, или власници обрадивих површина и њихови наполичари. Из ових извора може се видети шта су све земљорадници морали да чине у процесу производње житарица и гајења винове лозе. Исто тако, може се сазнати која су се оруђа користила у производњи, када су се и који се пољопривредни радови обављали, какви су производни односи и сл. Драгоцену допуну овим уговорима чине тужбе у којима се саопштава до каквих је све спорова долазило између земљорадника, или између наполичара и власника земље. У тужбама се такође помињу пољопривредне алатке, пољопривредни радови, сточне запреге, врсте житарица, права и обавезе земљорадника итд. Слични подаци могу се наћи и у тестаментима појединих земљорадника. Захваљујући овој врсти грађе из Дубровачког архива, могуће је посматрати земљораднике у свакодневном процесу производње, што се само делимично види из оних извора који су настали у унутрашњости Србије. Од многобројних извора на основу којих би се веома исцрпно могла приказати пољопривредна производња на територији Дубровника, искоришћени су, у првом реду, само они подаци који помажу осветљавање пољопривредне производње средњовековне Србије, а посебно они извори на основу којих се могу сагледати производне могућности земљорадника у средњем веку.

Значајну допуну изворима из Дубровачког архива чини грађа која се налази у Которском архиву, јер пружа обавештења, мада не исцрпна, о пољопривреди на подручју

Котора. Захваљујући богатој и разноврсној грађи која се чува у једном и другом архиву, могуће је са већом сигурношћу говорити о одређеним појавама у процесу пољопривредне производње. Извесну допуну ћирилским и латинским текстовима пружају и турски извори, нарочито катастарски пописи из првих година турске владавине у српским земљама.

Поред писаних извора који су набројани, не могу се занемарити ликовни и археолошки извори. Манастирске фреске и минијатуре пружају обавештења о изгледу пољопривредних оруђа, па и о начину обављања одређених послова. Све ово односи се и на археолошке изворе, који се за сада не могу довољно искористити, било због тога што средњовековна налазишта оруђа нису испитана било због тога што пронађена оруђа нису довољно систематизована. Обавештења која пружају ликовни извори морају се прихватити уз извесну резерву, јер су сликари своје композиције изводили не тако ретко, по унапред утврђеним правилима.

Ослањајући се на све врсте поменутих извора, могуће је проширити досадашња знања о пољопривредним оруђима, врстама обрадивих површина и пољопривредних култура, о начину обрађивања земљишта и врстама пољопривредних радова, о томе на који се начин одржавала плодност обрадивих површина, какве су биле производне могућности средњовековних земљорадника ,а такође може се утврдити и однос између величине радних обавеза и производних могућности земљорадника. Сва наведена питања покренута су у нашој историографији, али нису и довољно обрађена.

Научници који су се интересовали за историју Србије у средњем веку никада нису запостављали значај земљорадње. Ово се у првом реду односи на историчаре који су проучавали привреду и друштвене односе у српској држави. Бавећи се разноврсним темама по садржају, они су земљорадњи у својим објављеним радовима давали некада мање, некада више простора, зависно од захтева наслова основне теме. Широке темеље таквој врсти истраживачког рада засновао је још С. Новаковић у својој студији *Пронијари и баштиници,* а све је то још више разрадио и допунио у познатој студији *Село,* у којој пише о средњевековном селу. Новаковића је пре свега занимала феудална структура српске државе и уклапање земљорадничких и сточарских насеља у такву структуру, а знатно мање основ-

не привредне делатности становништва. Ослањајући се на до тада познате изворе и научне резултате, једва да је у том погледу и могао нешто више да учини. Средњовековном земљорадњом као посебном привредном граном први се позабавио К. Јиречек, не занемарујући значај пољопривредног оруђа, врста житарица, као целокупне пољопривредне технике, а такође ни значај производних односа. Међутим нису постојале могућности да се у једном делу као што је *Историја Срба* на ширем плану размотре сва питања која су покренута, нити да се у потпуности исцрпе расположива изворна грађа.

После Новаковића и Јиречека није се прекинуло проучавање друштвених односа у Србији. Од бројних историчара потребно је свакако поменути М. Влајинца због његове студије о аграрним односима, а посебно због расправа којима треба да се прикаже начин извођења одређених пољопривредних радова (бедба заманица). Аграрна проблематика занимала је и Р. Грујића, који је овај проблем обрађивао у неколико махова. О земљорадњи се могу наћи веома корисна обавештења у његовој студији *Конавли под разним господарима.* Још бројнији подаци такве врсте налазе се у делу Д. Ролера *Аграрно-производни односи на подручју Дубровачке Републике.* У овом делу постоје знатно потпунија обавештења о гајењу винове лозе него о гајењу житарица. У погледу саопштавања непознатог чињеничког материјала знатно је оскуднија студија бугарског историчара Д. Ангелова о аграрним односима у Македонији.

Када је у питању гајење винове лозе не може се мимоићи рад Г. Чремошника *Виноградарство и вино у Далмацији.* Дело је засновано претежно на коришћењу података из статута приморских градова, а знатно мање на необјављеној архивској грађи. Међутим, и поред тога, закључци Г. Чремошника представљају значајан допринос познавању средњовековне пољопривреде. О пољопривредној производњи могу се наћи веома корисна обавештења и у радовима В. Винавера и Д. Динић-Кнежевић који се односе на цене пољопривредних производа на дубровачком тржишту. Д. Динић-Кнежевић у својој расправи *Трговина вином у Дубровнику* покренула је и покушала да обради нека питања која се непосредно односе на технику гајења винове лозе, али су извесни детаљи из ове проблематике остали недовољно осветљени. Потребно је напоменути да је пољопривредна производња у ужој околини Дубровника занимала и Ј. Лучића, али се он ограничио на временски

период у којем нема довољно сачуваних података о овој привредној делатности (до половине XIV века).

Поред радова историчара у којима је пољопривредна производња добила више простора, не могу се мимоићи ни расправе такве врсте које се односе на организацију феудалних газдинстава, на порески систем, на „работе" и дажбине земљорадника, или, пак, на права и обавезе земљорадника. Без претходних резултата до којих су дошли историчари проучавајући наведена питања било би веома тешко да се објасне производни односи, као и одређене појаве које су карактеристичне за земљорадњу у средњем веку. Међу истраживањима овакве врсте која су обављена у последње време изузетно место припада бројним радовима Г. Острогорског који се односе на Византију уопште, али и на оне византијске области насељене Јужним Словенима које су се налазиле у суседству српске државе и које су у XIV веку биле прикључене Србији. Велики утицај Византије на све видове друштвеног, политичког и културног живота био је непрекидно присутан од настанка па до пропасти српске средњовековне државе. Припајање појединих византијских области само је јачало поменути утицај, пошто се са припојеном територијом преузимало и становништво са већ стеченим правима и обавезама. Стога је сасвим разумљиво што су у Србији биле прихваћене неке чисто византијске институције, или, пак, што су у српској држави постојале категорије зависних земљорадника које су настале у Византији. Захваљујући научним резултатима Г. Острогорског, може се одредити право место византијских институција и категорија зависних земљорадника у друштвеним односима средњовековне Србије. Осим Острогорског, проучавањем друштвених односа у Византији и у Србији бавили су се веома успешно и други историчари, од којих свакако треба поменути А. Соловјева и В. Мошина.

Права и обавезе свих категорија становништва у Србији исцрпно је приказао Т. Тарановски у делу *Историја српског права у Немањићкој Србији.* Поједине поставке Тарановског захтевају извесну корекцију, али дело као целина до данас није изгубило значај. Систем феудалних дажбина у Србији и Зети, затим права и обавезе појединих категорија средњовековног становништва, као и аграрна проблематика у целини привлачили су пажњу И. Божића. За његов научно-истраживачки рад везана су управо и најважнија достигнућа из поменуте тематике у послератном периоду. У многим радовима И. Божића пољопривредна произ-

водња и аграрни односи редовно су присутни, док се неки од њих, као на пример *Параспор,* односе непосредно на средњовековну земљорадњу. Положај појединих категорија зависног становништва у друштвеној структури проучавали су и други историчари, а о неким питањима се у науци дуго расправљало, као, на пример о сокалницима. Тек недавно ово питање успео је да разреши М. Динић у једној својој расправи. Осим тога, М. Динић је саопштио и веома значајне закључке о положају властеле и властеличића у Требињу и Конавлима, односно у ширем дубровачком залеђу.

Земљорадња као привредна грана добила је посебно место и у синтетичким делима објављеним у послератном периоду, као што су: *Привредна историја,* од Н. Вуча, затим у *Историји народа Југославије, Историји македонског народа, Историји Црне Горе,* као и у *Историји Босне,* од С. Ћрковића. Свакако је потребно упозорити да је С. Ћирковић према изворима којима је располагао употпунио досадашња знања о привредним приликама на територији данашње Херцеговине, па и о земљорадњи. Од његових бројних радова треба свакако издвојити расправу о *Четвртини,* којом су покренута веома значајна питања, од чијег тачног решења зависи и утврђивање производних могућности земљорадника у средњем веку.

У послератним монографијама које су посвећене историји једног града или краја редовно се даје и осврт на привредне прилике у целини, некада веома исцрпно, на пример у *Историји Београда* од Ј. Мијушковић, или у *Серској области* од Г. Острогорског. Аграрном проблематиком српске државе баве се у последње време и историчари изван Југославије, од којих треба поменути Е. П. Наумова из СССР-а. У његовим радовима редовно је присутно питање феудалне ренте, положај зависног становништва, земљишни посед, степен експлоатације и сл. Најзад, не сме се занемарити чињеница да је земљорадња, као посебна привредна грана, редовно интересовала многе етнологе и да су они о њој изрекли значајне закључке.

Захваљујући свим досадашњим резултатима који су постигнути у науци, могуће је без већих тешкоћа приступити свестранијем проучавању земљорадње као посебне привредне гране у средњовековној Србији. Под појмом средњовековне Србије, који ће се у даљем излагању често сретати, подразумева се првенствено онај географски простор на којем је настала и на којем се организовала и учврстила

српска средњовековна држава. Оквири поменутог географског простора не подударају се увек са политичким границама српске државе у средњем веку, али се политичке границе, свакако, не могу занемарити. Издвајање овог простора у посебну целину није условљено никаквим формалним разлозима, па чак ни стварањем политичких граница које су биле подложне честим променама, већ је условљено стварањем и учвршћивањем таквих аграрних односа који су постали типични за већину српског народа у епохи феудализма. Аграрни односи, уопште узевши, не могу се посматрати статички нити представљају неку константу, већ су подложни променама, али промене у аграрним односима не поклапају се хронолошки са променама политичких граница. Померање политичке границе каткада нема никаквог утицаја на постојеће односе у производњи. Управо због тога што се аграрни односи, на одређеном географском простору, одликују већом постојаношћу у поређењу са политичким променама, на истом простору, било је неопходно да се такав простор издвоји приликом проучавања земљорадње у средњовековној Србији и да се посматра као јединствена целина. Свакако да овај простор има и своје границе, не тако прецизне, али које се бар донекле поклапају са политичким границама српске државе у доба Стефана Немање и његових првих наследника, али и са политичким границама Србије у доба деспота Стефана Лазаревића. На овом простору стварали су се и развијали такви аграрни односи, који су постали типични за српски народ у епохи феудализма.

I

ОРУЂА ЗА ПРОИЗВОДЊУ

Да би се добила што потпунија слика о једној привредној грани и производњи која се обављала у њеним оквирима, неопходно је да се одреде и упознају они чиниоци који условљавају опстанак и развој одређене привредне делатности. У такве чиниоце убрајају се свакако и оруђа за производњу. Земљорадници у српској средњовековној држави користили су бројне и разноврсне алатке, које су им омогућавале да што успешније и што лакше обаве одређене послове. Све ове алатке могу да се поделе у две групе, зависно од тога каква се радна снага користила за њихово покретање. У првој групи нашла би се сва она оруђа за чије се покретање користила искључиво људска радна снага, док би се у другој групи нашле све оне алатке код којих се осим радне снаге човека користи још и радна снага сточних запрега.

РУЧНИ АЛАТИ

Од оруђа која припадају првој групи потребно је најпре поменути *мотику*, која се у земљорадњи користи од њених најстаријих почетака па до наших дана. Нема никакве сумње да се ова алатка употребљавала и у средњовековној Србији. Занимљиво је истаћи да се у ћирилским рукописима из XIV века за ово оруђе употребљава исто име као и данас, тј. мотика.[1] Народни назив ушао је и у италијанске и латинске текстове Дубровачког архива, где се ова реч записује као »moticha«[2] али овом приликом треба напоменути да се у истим текстовима за ову алатку нај-

[1] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, други део, 464. (За све скраћенице види текст извора и литературе).

[2] Lam. de foris 4 fol. 142, 163'. 211'. 291', 307'. 375'. Наведени подаци ни приближно не исцрпљују све случајеве када се у латинским текстовима записује словенска реч мотика.

чешће употребљава италијански назив »zappa«, или, пак, латинска реч ligo.[3]

На основу фрагментарних података може се сазнати и нешто више о својствима мотика у средњем веку. Извесна обавештења о изгледу ових алатки пружају манастирске фреске, и то обично оне сцене на којима се приказује зидање неког града, тачније — припремање малтера или креча.[4] Према ликовним представама, мотика се састоји из два дела, из металног сечива и дрвене дршке. Метални део подсећа на издужени трапез или на равнокраки троугао. На основици овог замишљеног троугла налази се оштрица мотике, док се на врху овог троугла ,односно трапеза, налазе „ушице", тј. шупљина прстенастог облика у коју се углављује подужа дрвена дршка. У средњовековној Србији, као и на територији Дубровника, мотика се користила приликом окопавања винограда и вртова, али се исто тако користила и приликом сетве житарица, и то за ситњење земљишта и покривање земљом посејаног семена, а затим се користила у грађевинарским радовима, као и у неким другим пословима. Разноврсна намена ове алатке захтевала је да њен метални део буде прилагођен одређеном послу. Већ према ликовним представама мотика које се употребљавају за прављање малтера може се наслутити да је код њих метално сечиво прилично уско у односу на висину. Оваква сразмера није морала да буде заступљена и код мотика којима су се окопавали виногради.

Одређенија, мада посредна обавештења могу се наћи у неким подацима из којих се сазнаје да су неке мотике биле велике, неке нешто мање, а неке сасвим мале.[5] Величина ове алатке није се мерила по дужини дрвене дршке, већ

[3] У текстовима Дубровачког архива речи zappa, ligo и moticha употребљавају се и као синоними; на пример: »tres motishas sive zappas« (Lam. de foris 4 fol. 307') или »duos ligones seu duas zappas« (Lam. de foris 5 fol. 11').

[4] В. Петковић, *Дечани II*, табла 267; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, табла XV. На територији Боке Которске, поред обичне мотике, употребљавала се и двозуба мотика, тзв. дикела, која је подесна за рад на каменитом земљишту. Изгледа да се ова алатка употребљавала и у унутрашњости Србије јер је један примерак двозубе мотике нађен у селу Врмци, код Сокобање, а чува се у Народном музеју у Београду (Инв. бр. 3.083). Метални део ове мотике висок је 28 cm, док размак између једног и другог зуба износи 13 — 14 cm.

[5] Testamenta 7 fol. 243'; Lam. de intus 1 fol. 236'; Privata 1 fol. 24'.

према величини металног дела. Свакако да је са повећавањем металног, или тачније речено гвозденог дела, истовремено расла и његова тежина, а зависно од тога и цена мотике. Стога није ни мало случајно што је 1336. године цена једне мотике износила седам дубровачких динара, а друге свега четири динара.[6] Почетком XV века, са општим порастом цена порасле су и цене мотика у односу на прву половину XIV века. Тада су се цене за једну мотику повећале на 12 па и 13 дубровачких динара,[7] али има примера да у исто време ове алатке нису стајале више од осам динара.[8] На основу наведеног односа цена у првој половини XIV и XV века може се закључити да је заиста било већих и мањих мотика.

На основу ових података могла би да се одреди и тежина металног сечива, под условом да се зна цена гвожђа од којег су прављене мотике, као и цена утрошеног рада око њене израде. Ближа обавештења о томе могу се наћи у одлукама дубровачког Великог већа из шесте и седме деценије XIV века. Ове одлуке се односе на коваче који израђују нове и поправљају старе мотике.[9] Према овим одлукама, за сваку либру (358 g)[10] нове мотике ковач није смео да наплати купцу више од 36 фолара (1 динар = 30 фолара), тј. 1,2 динара.[11] Ако земљорадник приликом поправке старих, па и приликом израде нових мотика, донесе гвожђа у вредности од једног динара, ковач није смео да наплати за свој труд више од два динара; ако би се донело гвожђа за два динара, ковач је за свој рад смео да узме највише четири динара, итд. у истој сразмери. На основу ових података може се закључити да је на утрошени рад ковача долазило две трећине од укупне цене једне мотике што је било дозвољено као максимум, а на гвожђе само једна трећина. Исти резултат добиће се и на основу података о ценама гвожђа у Дубровнику почетком XV века, јер се тада за

[6] Div. canc. 11 fol. 64', 122'.

[7] Lam. de foris 2 fol. 61; Lam. de foris 4 fol. 142; Lam. de foris 6 fol. 161; Lam. de foris 7 fol. 128'; Lam. de foris 8 fol. 225; Lam. de foris 3 fol. 56.

[8] Lam. de foris 7 fol. 57'.

[9] *Monumenta Ragusina* III, 19; A. Solovjev, *Liber omnium reformationum civitatis Ragusti,* 97; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi,* 56.

[10] М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I,* 107 (1 дубровачка „дебела" либра има 358,104 g).

[11] М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I,* 43 (1 перпера = 12 динара, 1 динар = 30 фолара).

једну дубровачку либру гвожђа плаћало по 12 фолара, што представља тачно једну трећину од 36 фолара, колико је стајала једна либра нове мотике.[12] Сада се са знатном сигурношћу може одредити тежина ових алатки. Мотике које су почетком XV века стајале једну перперу (тј. 12 динара, односно 360 фолара), требало би да буду тешке тачно 10 либара, рачунајући да на либру гвожђа долази 12 фолара, а да се за рад ковача од сваке либре наплаћује 24 фолара. Изражено у килограмима, ова оруђа која имају 10 либара била би тешка колико и 3,58 kg. Прорачуната тежина одговара и стварним тежинама, јер се за једну нову мотику која је украдена 6. марта 1413. каже да је била тешка девет либара, односно 3.22 kg[13] На основу изложених података може се закључити да су почетком XV века веће мотике стајале 12 динара и да су биле тешке око 3,5 kg, док су оне од осам динара биле мање и за једну трећину лакше. Било је и сасвим малих мотика, које су стајале свега два динара.[14] Оне су свакако биле шест пута лакше од великих.

Тежина од приближно 2,5—3,5 kg гвожђа показује да су у средњем веку мотике биле прилично масивне и да нису

[12] Div. canc. 45 fol. 223. Међутим, према резултатима до којих је дошао Вук Винавер, цена једне либре гвожђа у XIV веку кретала се од 16 — 18 фолара, али се у овим случајевима највероватније гвожђе мерило млетачком либром, а не дубровачком, која је лакша. Уосталом, један милиар гвожђа по млетачкој мери продавао се 16. VIII 1371. по 20,5 дуката (Div. canc. 25 fol. 54'), а 22 XI 1428. по 18 дуката Div. canc. 45 fol. 133). У то доба један дукат по званичном курсу вредео је колико и 30 динара, па би у 20,5 дуката било укупно 615 динара или 18 450 фолара (1 дин = 30 фолара). Када се подели 18 450 са 1 000 либара, колико има један милиар, излази да је једна млетачка либра гвожђа стајала 18,45 фолара. О ценама гвожђа у XIV веку уп.: В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница,* Историјски часопис 1—2, 1960, 65.

[13] Lam. de foris 3 fol. 56.

[14] Privata 1 fol. 24; Lam. de foris 18 fol. 163, 29. VI 1444 (zappa una parva ab orto val. gross. 5). Значи, ова мотика за рад у врту стајала је 5 динара. Мотике различитих величина употребљавале су се и на подручју Котора, о чему посредно сведочи њихова цена. Тридесетих година XV века једна мотика стајала је у Котору 4 которска динара и 30 фолара, а друга целих 10 динара, тј. два пута више (СНС 5, стр. 556, 576). Различите димензије имају и примерци мотика који се чувају у Народном музеју у Београду (Инв. бр. 2473, 5368). Већу уједначеност показују мотике које се чувају у Историјском музеју СР Србије. Ове су мотике пронађене на подручју Параћина, а њихове се димензије крећу око 18 пута 24 cm (Инв. бр. 26, 27, 28, 29). Различите величине мотика потврђују да су оне прављене за различиту намену. Највеће и најтеже служиле су за окопавање винограда, а оне најмање и најлакше за рад у вртовима.

могле лако да се поломе. Ово последње, међутим, неће бити тачно јер се у заоставштини једног дубровачког ковача поред осталог нашло и 11 старих и поломљених мотика које је овај требало да поправи.[15] Свакако да је окопавање винограда овако масивним мотикама представљало тежак и исцрпљујући посао, тим пре што се радило од изласка па до заласка Сунца. Такође се може закључити да је и цена ових оруђа од једне перпере по комаду представљала за земљораднике велики издатак. Колико је то много, најбоље ће се видети из поређења неких цена. Почетком XV века добар во за орање обично није стајао више од 10 перпера,[16] што значи да је цена једне мотике представљала једну десетину од овог новчаног износа, или пак, земљорадник је морао да прода три копела пшенице, односно три ведра вина па да купи једну добру мотику,[17] тј. морао би да прода 49,2 *l* пшенице или око 60 *l* вина.[18] Реална вредност мотике још је већа ако се узме у обзир да су производне могућности средњовековних земљорадника биле веома скромне у односу на данашње. Велики издаци с којима је скопчана набавка ове алатке присиљавала је земљораднике да се снабдевају на различите начине. На дубровачкој територији наполичари и кметови често су добијали у зајам мотике од својих господара, односно од власника чије су земљиште обрађивали, али су исто тако били чести случајеви да се мотике краду, па чак и силом узимају.[19]

Од данашњих оруђа која су по својој намени блиска мотици треба поменути *лопату* и *ашов*. И о једном и о другом оруђу сачувана су веома оскудна обавештења. За лопату се може толико рећи да је израђивана од дрвета, и то из једног комада, као и да је употребљавана за згртање житарица на гувну, односно за чишћење овршеног семена од плеве. Средњовековни назив за ову алатку је исти као и данас, тј. лопата.[20] О ашову се још мање зна. Изгледа да у средњем веку није постојало овакво оруђе. На византијским минијатурама приказано је оруђе које је имало исту намену као и данашњи ашов, али се од њега битно разлико-

[15] Div. canc. 29 fol. 247'.

[16] Примера има много, па их не треба посебно наводити.

[17] Понекад је за земљорадника једно ведро вина вределo колико и један копел пшенице (Div. canc. 39 fol. 13).

[18] О величини ведра и копела: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 107.

[19] Видети нап. 5, 6 и 7.

[20] В. Петковић, *Дечани II*, табла 285. Као објашњење шта представља ова фреска, на њој постоји следећи натпис: „Лопата потрѣблѧюшти всемирноѥ гоумно".

вало по конструкцији.[21] Поменуто оруђе својим изгледом подсећа на данашње гвоздене виле са два парошка, али уместо шиљака има два зупца који су мало шири при врху. Оваквом алатком могли су се изваљивати мањи и већи комади земље под условом да је она сува и чврста. Вероватно да се овакво оруђе могло наћи и у средњовековној Србији.

За разлику од лопате и ашова, о *трнокопу* постоје потпунија обавештења. У Дубровнику и његовом залеђу ово се оруђе назива обијетелица или *објетелица*.[22] На истом подручју овај се назив очувао до данас. Реч објетелица прилично је честа у грађи Дубровачког архива, али се записује на различите начине.[23] Колико је познато, у ћирилским текстовима из XIV века иста реч је само једном забележена, и то у икавском дијалекту. У тестаменту Медоја, сина Николина из Завриља, који је састављен 1392. год. стоји записано да Медоје има у свом покућству, поред осталих ствари, још и „.а. обитьлицѹ".[24]

Објетелица се користила за дубоко прекопавање земљишта на којем је требало подићи млад виноград, или, пак, обновити стари.[25] Земља је при томе морала да се очисти од камења, жила, пањева и свега другог што би спречавало нормалан раст младе лозе. Својим обликом објетелица је вероватно подсећала на данашњи трнокоп (будак, крамп, пијук), код којег метални део има два крака, од којих један личи на сечиво мотике, док други може да има облик клина или секире. Оваквом алатком може се копати земља као и мотиком, док шиљати део служи за разбијање и вађење камења.[26] Ако се уместо шиљка налази сечиво које подсе-

[21] Добре репродукције ових минијатура могу се видети и у Сабраним делима Г. Острогорског које је одабрала И. Николајевић (Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, Београд 1969, илустрација 8 и 21а).

[22] В. Караџић, *Рјечник* (в. објетелица); *Rječnik JAZU* (в. обијетелица).

[23] Div. canc. 11 fol. 64 (petilnica); Div. canc. 11 fol. 122' (betilniça); Testamenta 8 fol. 18 (obetilniça); Lam. de foris 3 fol. 32' (obieteliza); Lam. de foris 1 fol. 48 (obitelnica); Lam. de foris 3 fol. 128 (obitiliza); Lam. de foris 4 fol. 46 (obieteliça); Lam. de foris 5 fol. 254' (obiteliza); Privata 1 fol. 24' (obitioniza).

[24] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, други део, 464.

[25] Lam. de foris 4 fol. 46: »due obieteliçe de ferro apte a trapendo«. Разуме се, у исту сврху могле су да се користе обичне и двозубе мотике.

[26] Lam. de foris 8 fol. 18': украдена »ligonem unum sive obitiliza«. Значи, обијетилица је, или бар један њен крак, подсећала на мотику. Леп примерак трнокопа може се видети у Народном музеју у Београду (Инв. бр. 2.409).

ћа на секиру, тада делимично могу да се обаве они послови за које је потребна секира. Због своје намене трнокоп је морао да буде масивнији од тешке мотике, а самим тим и скупљи. Почетком XV века за једну објетилицу плаћало се 14 — 15 дубровачких динара, односно 2 — 3 динара више него за тешку мотику.[27] Према томе, објетилица је била тежа од мотике за 2—3 либре, што значи да је могла да има око 4,5 kg. Разумљиво да је ова алатка имала и дрвену дршку као и мотика, али се ово држаље провлачило и учвршћивало кроз средину металног дела, тако да је лежало између два крака. Трнокопе, као и мотике, поправљали су и израђивали ковачи.[28]

Осим оруђа које се користило за копање земљишта, земљорадницима су биле потребне и алатке којима су могли да жању житарице, косе траву, секу дрвеће и шибље. У средњем веку ове алатке су биле потребније него данас. Од оруђа ове врсте требало би на првом месту поменути косу, срп и косир. *Коса* је била добро позната у средњовековној Србији. Њоме се косила трава по ливадама и сенокосима, али житарице никада.[29] Средњовековни назив ове алатке био је исти као и данас — коса.[30] Ово оруђе састоји се из металног сечива и подуже дрвене дршке. Сечиво је било сковано од гвожђа, знатне је дужине и при врху благо повијено. Причвршћено је за дрвену дршку металним прстеном тако да затвара угао који је мањи од 90 степени. Приликом причвршћивања сечива за дршку косац је по сопственом нахођењу могао да одреди величину поменутог угла. На ликовним представама средњовековних коса може се приметити да је угао који затвара сечиво са дршком код косе чак и већи од 90 степени, али тешко да би се са овако подешеном косом могло косити дуже време.[31] О ценама ове

[27] Lam. de foris 3 fol. 128; Lam. de foris 5 fol. 254'. Тридесетих година XIV века објетелице су стајале 5 или 8 дубровачких динара, али су и мотике тада стајале свега 4 или 7 динара, тј. динар мање од објетилица (Div. canc. 11 fol. 64 и 122').

[28] Div. canc. 29 fol. 247'.

[29] М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 68—84.

[30] *Споменик IV*, 6. Народно име ушло је и у латинске текстове Дубровачког архива (Lam. de foris 5 fol. 232': cossa de ferro).

[31] Ż. Podwińska, *Technika uprawy roli*, 161, 316. Иначе косе су насликане тако што сечиво са дрвеним држаљем обично затвара угао мањи од 90°. На нашим средњовековним фрескама и минијатурама косе се нису сликале, па се због тога морамо ослонити на ликовне изворе страног порекла. Неколико занимљивих примерака коса чува се у Народном музеју у Београду. Дужина металног дела алатке, односно сечива, једва прелази пола метра. Најдуже сечиво

алатке, начину израде, дужини сечива и дршке, као и уопште о другим особинама, веома се мало зна. Са већом сигурношћу може се рећи да су косе израђивали и поправљали ковачи, као што је био случај и са другим алаткама од метала.

Док се трава косила косом, жетва житарица обавља се искључиво *српом*. Средњовековни назив за ову алатку је исти као и данас — срп.[32] Народни назив забележен је и у латинским и у италијанским текстовима Дубровачког архива, што свакако не искључује и употребу латинске речи falx.[33] На манастирским фрескама приказују се српови као отворена полукружна сечива која су усађена у кратку дрвену дршку.[34] У манастиру Раваници насликан је занимљив облик српа, код којег је сечиво назубљено као код тестере. Сликар ово није учинио произвољно, што потврђује и један податак из Дубровачког архива. Дубровачки писар, пишући једну тужбу 14. VIII 1442. године, у којој се каже да је украдена »una falciglia vocata (serp-реч је прецртана) serap«, поред саме речи „serap" нацртао је срп са назубљеним сечивом као код тестере.[35] Назубљено сечиво српа које је насликано у Раваници, као и у једној књизи Дубровачког архива, уверљив су доказ да су се српови са назубљеним сечивом употребљавали широм Балканског полуострва, односно од обала Јадранског мора, па на север све до Дунава. Оваква сечива била су подесна и за резање нешто дебљих стабљика. Српове су израђивали и поправља-

има свега 53 cm (Инв. бр. 2428), а нађено је у Дунаву, код Београда. Примерак косе нађен у селу Рибари, код Жагубице, има дужину од 46,7 cm (Инв. бр. 2448).

[32] Б. Даничић, *Рјечник III*, 155.

[33] Div. canc. 29 fol. 247'; Lam. de foris 1 fol. 60' bis; Lam. de foris 2 fol. 200. У овим документима сачувани су најстарији народни називи поменуте алатке који су ушли у латинске текстове. Иначе се реч срп, односно serpo, помиње и у другим документима Дубровачког архива.

[34] В. Петковић, *Манастир Дечани II*, табла 119. Веома отворено и неприродно издужено сечиво српа, тако да подсећа на косу, насликано је у цркви Св. Димитрија у Пећи (Богородица и Св. Јоаникије). Треба истаћи да српови који се налазе у Народном музеју у Београду имају знатну дужину, понекад су дужи и од 40 cm (Инв. бр. 2.432, дужина сечива 38,5 cm; Инв. бр. 2.431, дужина 41 cm; Инв. бр. 2.430, дужина 43,7 cm).

[35] Боље репродукције поменуте раваничке фреске (Пророк Захарија) могу се видети у Галерији фресака у Београду, као и у Историјском музеју СР Србије у Београду. Срп са назубљеним сечивом из Дубровачког архива нацртан је у књизи: Lamenta de foris 15 fol. 261'.

ли ковачи.[36] О њиховим ценама мало се зна, али свакако да нису били скупљи од косира.

Резање и обрезивање винове лозе није се вршило ни косом ни српом, већ *косиром* или косијером. У ћирилским текстовима који су настали крајем XIV века забележен је само облик костир,[37] док се у латинском и италијанским рукописима јављају облици као што су: косијер, косер и косор.[38] Осим народних назива, у истим текстовима за ову алатку употребљава се и реч путатор, или, пак, италијанске и латинске речи које би по свом основном значењу требало да се односе на нож или мач.[39] Сама алатка састоји се из дрвене дршке која је дужа него код српа, а краћа него кд косе, и металног сечива које својим изгледом подсећа на дужи нож, при врху повијен, тако да подсећа на срп. Веома лепе ликовне представе косира могу се наћи и видети на византијским минијатурама.[40] Свакако да су слични

[36] Div. canc. 29 fol. 247'.

[37] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма,* део други, 464; Б. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона,* 22.

[38] Реч косир (cossir) среће се често и у латинским документима Дубровачког архива; на пример: Lam. de foris 4 fol. 114', 150', 161, 346' али, осим наведеног облика, иста се реч записује и на друге начине: Lam. de foris 1 fol. 48 (chosier); Div. canc. 29 fol. 247' (cossier); Види и: Lam. de foris 1 fol. 107', књ. 3 fol. 50' и књ. 4 fol. 387. Lam. de foris 2 fol. 30' (cosser); Privata 1 fol. 24' (chosor). Наведени примери не исцрпљују све случајеве јер су они многобројни.

[39] Testamenta 8 fol. 18 (uno putador, putador uno). Овај је тестамент био најпре написан ћирилицом па је тек онда преведен на италијански. У ћирилском тексту, који је срећом сачуван, уместо израза »uno putador« стоји записано „.а. косирь" (Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, део други, 464).

[40] *Константинопольский Серальский кодексь восьмикнижия,* табла 41. Овде су приказане две слике са истом тематиком, али једна је преузета из Смирнског, а друга из Ватопедског рукописа. На свакој од ових слика представљена су по 4 човека како крче земљу, од којих двојица имају косире у рукама. Лепа репродукција једне минијатуре са истом тематиком саопштена је и у Сабраним делима Г. Острогорског (*Привреда и друштво,* илустрација 21а). Овде у крчењу земљишта учествује пет људи, од којих тројица са косирима. Косире веома сличне, или готово идентичне онима на поменутој византијској минијатури могуће је видети у Историјском музеју СР Србије у Београду. Ови су косири пронађени на подручју Параћина. Њихова својства су следећа: ширина сечива 4 cm, а дужина 26 cm (Инв. бр. 21); ширина 7, дужина 27, дужина тулца 10,5 cm (Инв. бр. 22, нађен код Светозарева); ширина 3,5 cm, дужина 34 cm, дужина тулца 14 cm (Инв. бр. 23); ширина 4,5 cm, дужина 34 cm, дужина тулца 13 cm (Инв. бр. 24); ширина 4 cm, дужина 36 cm, дужина тулца 13 cm (Инв. бр. 25). Наведени при-

или исти облици овог оруђа постојали и у средњовековној Србији. Сечива која се могу видети на минијатурама, па чак и на једној истој слици, нису потпуно једнака што се може приписати сликарској слободи изражавања, међутим, није тако било. Из писаних извора може се сазнати да се за неке косире каже да су дуги или велики,[41] да би се опет за изузетно мале употребљавао деминутив — косјерић.[42] Ово је сигурна потврда да су ликовне представе одговарале стварном стању, јер је било косира различитог облика и величине. Осим тога, постојала је разлика и у начину коришћења и употребе овог оруђа. За резање и обрезивање винове лозе постојали су посебни косири који су названи винорезни,[43] за разлику од оних којима се резало грање и шибље и који се називају трнорези.[44] Ови последњи могли су да се користе и за припремање „листа" (лисник) као што се још и данас чини у неким нашим крајевима. Поред мотике, косир је био једно од најраспрострањенијих земљорадничких оруђа. Не треба мислити да се он употребљавао једино у виноградарским крајевима. Крчење земљишта и стварање нових обрадивих површина тешко се може и замислити а да се при том не употребљава косир и секира.

На основу већ поменутих одлука дубровачког Великог већа може се одредити и цена једног косира, односно

мери јасно показују да се ширина сечива косира креће најчешће око 4 cm, док дужина варира између 26 и 36 cm. Занимљиво је приметити да косир који је нађен у Дунаву код Београда, а чува се у Народном музеју, има сечиво дугачко 34,7 cm (Инв. бр. 2.422).

[41] Lam. de foris 1 fol. 107' (item 1 cossierum longum); Lam. de foris 2 fol. 63 (cosserium magnum); Privata 1 fol. 24' (uno chosor grando).

[42] Privata 1 fol. 24' (uno chosierich pizulo); Lam. de foris 16 fol. 268 (cosirich).

[43] У ћирилском тестаменту који је објавио Љ. Стојановић (в. нап. 37) стоји записано: „а. косирь винаризни". Међутим, у италијанском преводу истог тестамента израз „косирь виноризни" преведен је као »putador de sarmentis« (Testamenta 8 fol. 18). Винорезни косир могао се преводити и другачије, на пример у књ. Lam. de foris 13 fol 168' стоји записано: »duo cosserii ad putandum vineas«.

[44] Б. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, 22 (чл. 20). У грађи Дубровачког архива не употребљава се реч трнорез, већ косир, уз објашњење о каквој се врсти косира ради: Lam. de foris 1 прилог 2 (choser ad incidendum ligna); Lam. de foris 2 fol. 25 (duo cosseria ad incidendum spinas). Овако се назива ова врста косира и у грађи Которског архива (СНС V, стр. 497). Међутим, ако се у документима употребљава само реч косир није сигурно да ли је винорезни или је то трнорез.

његова тежина. Према овим одлукама један нов косир није смео да стаје више од три динара.[45] Биће занимљиво ако се напомене да је средином XV века за један нов косир плаћено управо три динара.[46] Као и при изради мотика, на цену ове алатке утичу рад ковача и количина потрошеног гвожђа. Ако се имају у виду раније пропорције, тј. да једна трећина цене отпада на утрошен материјал, а две трећине на рад ковача, онда за израду једног косира који стаје три динара не би требало више од 2,5 либре гвожђа или мало мање од 900 g. Као општи закључак о овом оруђу може се усвојити дефиниција коју даје *Рјечник хрватског или српског језика* да је косир falx arborea или falx vinitoria, уз напомену да се ова дефиниција односи свакако и на косире из XIV века, а вероватно и на алатке ове врсте из старијег периода.[47]

Од оруђа којима се нешто резало треба поменути и *нож* мада је „за нож тешко рећи када се употребљавао као оружје, а када као оруђе" упозорио је Г. Шкриванић.[48] Његов закључак је без сумње тачан, али се у одређеним случајевима ипак може и ближе одредити када је нож служио као оруђе. Ножеви насликани gа манастирским фрескама, и то у сценама које приказују обед за трпезом, користе се у првом реду као прибор за јело, а не као оружје.[49] По својим димензијама они су краћи од бодежа којима су наоружани средњовековни ратници.

У грађи Дубовачког архива помиње се нож који је требало да се користи за резање или обрезивање винове лозе, али се у документима није увек правила јасна разлика из-

[45] Видети напомену 9.

[46] Privata 1 fol. 24'. Косијерић који се у истом документу помиње стајао је три пута мање, тј. свега 1 динар.

[47] Неколико косира који се чувају у збирци Историјског музеја СР Србије (Инв. бр. 21—25) веома су слични косирима на византијским минијатурама (видети напомену 40). Пронађени су на археолошким локалитетама око Параћина и Светозарева, а датирају се у средњи век.

[48] Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, 64.

[49] На фрескама које приказују Тајну вечеру, на трпези се по правилу налази и један нож. Међутим, на фресци Свадба у Кани из манастира Каленића насликана је трпеза за којом седи 6 особа, а испред сваке лежи по један нож (С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, табла 102 и 103). Лепа репродукција ове фреске постоји у Галерији фресака у Београду. Ножеви су различитог облика, без накрснице и кратки. Иста је тематика насликана и у манастиру Св. Никите, код Скопља (С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, табла 48).

међу ножа и косира, чак и у случајевима када се ово оруђе назива cultelus или corttelus. На такву претпоставку упућује чињеница што уз реч нож, односно corttelus, стоји одредница из које се види да је он намењен »ad incidendum vites«, »pro incidendo vites« или »a pudando vites«.[50] Све три одреднице показују да се виноградарски нож користио у оним пословима у којима се обично употребљавао и винорезни косир. На основу тога може се закључити да се у документима није увек строго пазило да ли ће се употребити реч која обележава косир или реч под којом се подразумева сечиво, а такође и нож. Колико је ова напомена тачна, посредно нас уверава и цена оруђа за које се по називу може претпоставити да је виноградарски нож. Почетком XV века два таква виноградарска ножа стајала су укупно девет дубровачких динара, тј. сваки комад по 4,5 динара, што је за један ипо динар више од прописане цене за косире у XIV веку.[51] Међутим, и поред свих нејасноћа у терминологији, не може се одбацити постојање виноградарских ножева који су се свакако употребљавали у берби грожђа, као и у другим пословима. Потребно је још додати да је на једној дечанској фресци насликан и виноградарски нож.[52]

Од оруђа којима се нешто секло и резало треба поменути и *секиру*. У средњем веку секире су се употребљавале и као оруђе и као оружје.[53] Праве бојне секире можда су сам оу изузетним приликама коришћене и као земљорадничка оруђа, од којих се разликују и по конструкцији и по величини. Дрвена дршка код бојних секира била је обично дужа од висине човечијег раста и самим тим неподесна за обављање послова. Осим наведеног разграничења, могуће је извршити и поделу секира које су служиле као оруђа за рад. Дрводеље, тесари, а нарочито мајстори који су радили у бродоградилишту служили су се посебним врстама секира које су биле подешене за обављање одговарајућих послова.[54] Земљорадницима такве алатке нису биле неопходне. Они су се задовољавали секирама којима се могло сећи и обарати дрвеће. Дрвена дршка код оваквих алатки била је

[50] Lam. de foris 3 fol. 86; Lam. de foris 11 fol. 235'; Lam. de foris 13 fol. 274.

[51] Lam. de foris 11 fol. 235'.

[52] В. Петковић, *Дечани II*, табла.

[53] Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији*, 94—99.

[54] Lam. de intus 1 fol. 150' (securis magna); Lam. de foris 1 fol. 104' (securis magna marangonie); Lam. de foris 11 fol. 11' (unam bradvam de ferro a marangono).

1. *Мотика*
Минијатура из Призренског јеванђеља, Тућа винеградара

2. *Секира*
Фреска из Дечана, Св. Никола обара идоле паганског храма

3. *Секира*
Фреска из Дечана, Крштење Христово — детаљ

4. *Срп са сечивом косе*
Фреска из Пећке патријаршије, Пророк Захарија

знатно краћа у односу на бојне секире, а сечиво је било прилагођено својој намени. Облик сечива није био увек исти. Само на фрескама манастира Дечана насликане су три врсте сечива. Једно овакво сечиво било је правоугаоног облика, а имало је овалну оштрицу.[55] На средини горње и тупе стране правоугаоног сечива налазио се краћи и ужи наставак са „ушицама", кроз које се провлачила и учвршћивала древна дршка. Друга врста сечива имала је облик издуженог трапеза који подсећа на троугао.[56] Основицу овог троугла чинила је овална оштрица, а док су се на врху троугла налазиле „ушице". Трећи тип сечива својим обликом подсећа на секире којима се још и данас служе горосече.[57] По својој конструкцији ово се сечиво налази између прве и друге врсте поменутих секира. Овде се само задњи део сечива продужава у правоугаону „пету", док предњи део има исти завршетак као и секире троугластог облика. Овде треба још рећи да се понекад на „ушицама" налазио масивни продужетак, који је својим обликом подсећао на чекић. Није искључено да се овакав наставак додавао управо у ту сврху.

Цене појединих секира биле су веома различите, што је свакако зависило од величине сечива и квалитета израде. У Дубровнику су, на пример, велике секире којима су се служили мајстори у бродоградилишту стајале један, па и два дуката, односно шест перпера.[58] Брадве, како се називају секире које често користе тесари, биле су знатно јефтиније. За једну се зна да је сталаја само једну перперу, али и то није било мало за тадашње прилике.[59] Цена ове брадве јасно указује да је она морала бити и мања и знатно лакша од великих секира. За свакодневну употребу земљорадницима нису биле потребне особито велике секире, а још мање оне које су скупе. Вероватно да је цена оваквих алатки била приближно једнака цени једне брадве, или цени мотике. На овакав закључак посредно упућује тужба у којој се каже да је украдено »octo capita inter zappas et secures«.[60] Како изгледа, тужитељ није правио већу разлику у цени између металних сечива мотика и секира, већ их

[55] В. Петковић, *Манастир Дечани II*, табла 117; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији*, 98.

[56] В. Петковић, *н. д.*, табла 292; Г. Шкриванић, *исто.*

[57] В. Петковић, *н. д.*, табла 174, 178, 292; Г. Шкриванић, *исто.*

[58] Lam. de intus 1 fol. 150'; Lam. de foris 4 fol. 299'.

[59] Lam. de foris 11 fol. 11'.

[60] Lam. de foris 4 fol. 331'.

сврстава у једну групу у којој је заједно било осам мотика и секира. Сабирање различитих ствари прилично је честа појава у грађи Дубровачког архива, и то обично у случајевима када не постоји већа разлика у цени. На основу изложених података може се рећи да је једна обична секира старајала приближно колико и мотика, тј. око 12 дубровачких динара, па је вероватно и њихова тежина била приближно иста.

На завршетку излагања о земљорадничким оруђима за чије се руковање користила искључиво људска радна снага, потребно је напоменути да о грабљама и вилама постоје веома оскудна обавештења, али је тешко чак и претпоставити да ове алатке нису биле познате у средњем веку. Сакупљање и садевање сена и сламе било би веома отежано без употребе поменутих алатки. Разлог што се ова оруђа ретко срећу у изворној грађи треба тражити у томе што се грабље и виле праве од дрвета и што је њихова вредност била свакако скромна. Мала вредност ових оруђа није никога привлачила да их украде или отме, па стога о њима нема помена у тужбама које су сачуване у Дубровачком архиву. *Грабље* су свакако постојале од давнина јер је и њихов назив прасловенски, што посредно указује на чињеницу да је ова алатка била позната Словенима и у њиховој прадомовини.[61] За *виле* се може рећи и нешто одређеније, пошто је ова алатка стилизовано приказана на једној фресци манастира Старо Нагоричане.[62] Према фресци, виле су направљене од дрвета, и то из једног комада. Састоје се из дуже дрвене дршке, која се при дну грана у три зашиљена и повијена шиљка (парошци). Такав се облик дрвених вила могао видети и у новије време.

На основу целокупног излагања о земљорадничким ручним алаткама могу се донети одређени закључци, који у извесној мери осветљавају земљорадњу као посебну привредну делатност. Употреба мотика за окопавање и приликом сетве житарица показује посредно да је квалитет орања био слаб и да се људским радом морало поправљати

[61] *Rječnik JAZU*, в. под грабље. На овом месту треба посебно нагласити да су све ручне алатке, које су се употребљавале у средњовековној Бугарској, биле веома сличне или потпуно исте онима у Византији и Србији. Опширније о томе видети: И. Чангова, *Средновековни оръдия на труда в България*, Известия на Археологическия институт 25, стр. 19 и сл.

[62] Добра репродукција ове фреске може се видети у Историјском музеју СР Србије.

оно што није могло да се уради добро тадашњим справама за орање. Широка употреба косира, не само приликом обраде винограда већ и за резање шибља, посредно показује да су средњовековни земљорадници морали у току обраде земљишта да склањају израсло шибље, као и да су освајали до тада необрађене површине земљишта. Масивна оруђа потврђују да се приликом обраде земље људска радна снага није рационално користила, што је свакако смањивало учинак. Висока цена алатки које су земљорадницима биле најпотребније показује да су земљорадници оруђа могли набавити уз знатна одрицања и да једна земљорадничка породица није могла да има довољно гвоздених алатки у односу на број радних руку. Према томе, земљорадничке породице могле су да буду многобројне, али сви чланови способни за рад нису могли једновремено да се запосле због недостатка оруђа. Све ово доприносило је да производне могућности земљорадника и њихових породица буду још више спутане и ограничене.

Као што је већ речено, овим оруђима којима се ради искључиво људском радном снагом, постојала су и оруђа код којих се, поред људске радне снаге, једновремено користила и радна снага сточних запрега. Овој групи припадају рало, плуг и брана. За последњу алатку нема потпунијих обавештења, изузев што се зна да је постојала и да се употребљавала заситњење земље и покривање посејаног семена земљом.[63]

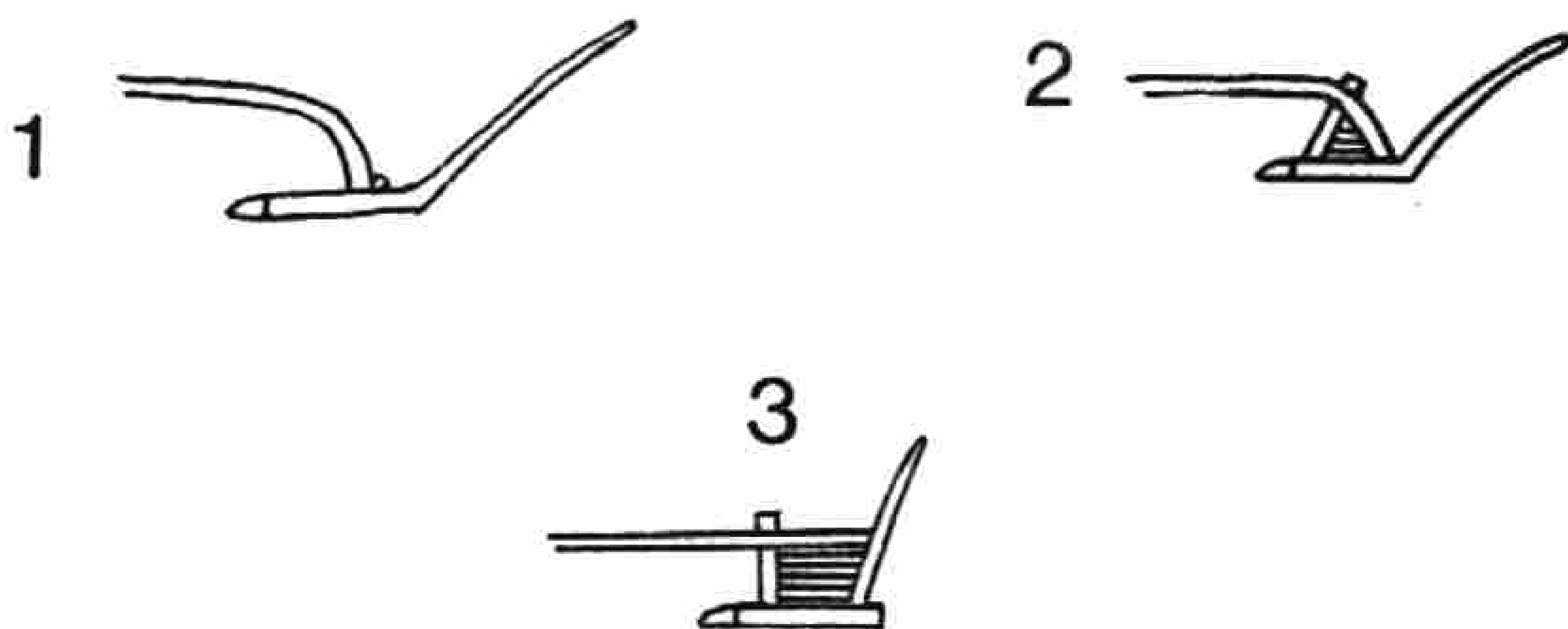
РАЛО И ПЛУГ

За разлику од бране, о ралу и плугу сачувано је знатно више података. Све справе које су у средњем веку употребљаване за орање могу се поделити у две групе, зависно од тога да ли имају симетрични или асиметрични раоник (лемеш). Оруђе које је снабдевено симетричним раоником назива се у српско-хрватском језику и у стручној литератури рало или ралица, а оно које је опремљено асиметричним раоником зове се плуг. Слични или готово исти називи употребљавају се и код осталих словенских народа.[64] Између

[63] Брана се први пут помиње у Српском рукопису Земљорадничког закона (чл. 20).

[64] *Rječnik JAZU* (в. плуг и рало); А. Т. Преображенскии, *Этимологическии словарь русского языка II*, 78, 180.

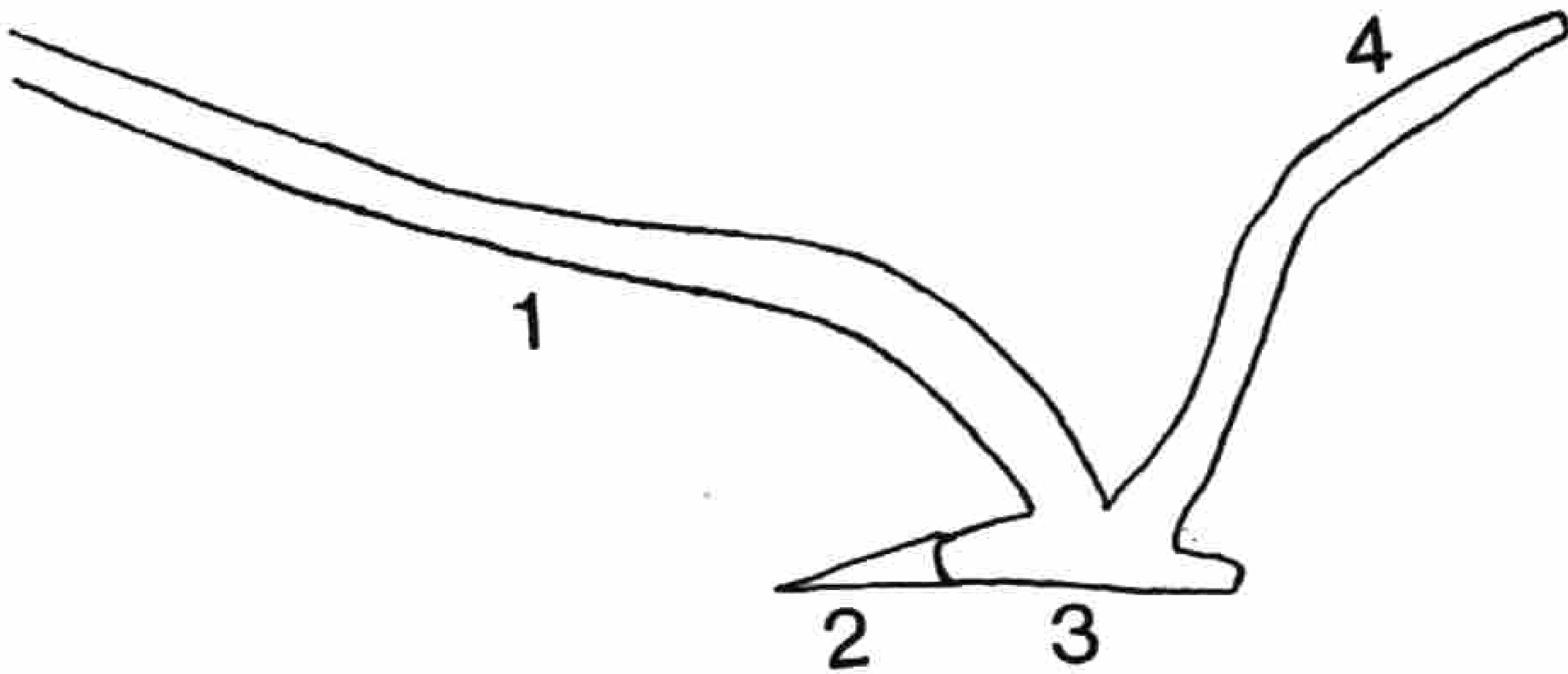
рала и п луга постоје и друге разлике, како у конструкцији тако и у начину њиховог рада. Да би се што јасније извршило разграничење између њих, потребно је истаћи основне одлике и једне и друге справе, а поготово због тога што се у народу поједини делови рала и плуга називају истим именима.

Сл. 1. — *Рало:* 1 — двострано, 2 — тространо, 3 — четворострано

Проучавањем састава и начина рада старих справа за орање бавили су се претежно етнолози, док су се историчари знатно мање задржавали на овој проблематици. То је разумљиво ако се има у виду да за етнологе постоји обиље материјала којег је понекад тешко систематизовати, док извори који су приступачни историчарима пружају знатно оскуднија обавештења. Пошто су етнолози до сада изградили и усвојили одређену терминологију која омогућава истицање разлике између рала и плуга, потребно је најпре искористити ове резултате етнолога. Сва рала која Јужни Словени употребљавају у XIX и XX веку етнолози деле у две велике групе, зависно од тога који се називи употребљавају у народу за поједине саставне делове ових справа за орање. Једној од ових група припада рало тзв. „централног" типа, које је распрострањено у централним деловима Балканског полуострва, тј. у северној Македонији, Србији и Босни. Другој групи припадају рала која су распрострањена у Бугарској, источној Македонији, Далмацији и Хрватској, тј. у периферним деловима Балкана, па их етнолози

стога називају рала „рубног" типа.[65] Најважнији делови из којих је састављено рало централног типа имају следеће називе: раоник или ралник, гредељ, ручица, козлац, поставак и заворањ. За исте делове код рала рубног типа употребљавају се други називи: лемеш (раоник), оје (гредељ), брце и брдица (козлац), плаз (поставак), утреш, утрељ и јутрењ (заворањ). Сваки од поменутих делова има своју на-

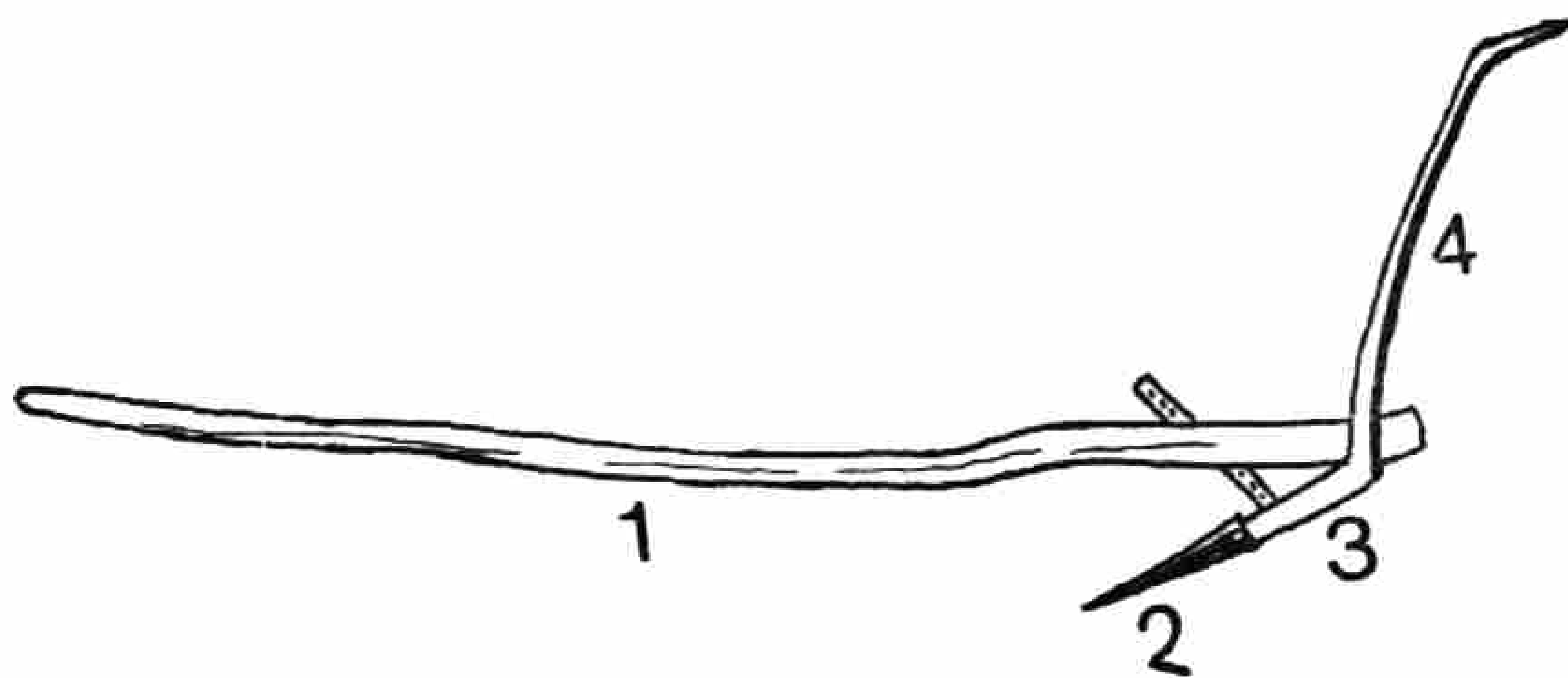
Сл. 2. — *Двострано рало:* 1 — гредељ (оје), 2 — раонк (лемеш), 3 — плаз, 4 — ручица

мену.[66] Ручица служи орачу да би придржавао рало и управљао њиме. На њен доњи део наставља се плаз, односно поставак, који клизи по земљи. Често су ручица и плаз израђени од једног комада дрвета и такав се део тада зове ралица. Плаз (поставак) служи да се на њега причврсти раоник (лемеш), који на општем плану има облик равнокраког металног троугла, на чијим се крацима налазе оштрице. Обе оштрице се спајају и чине врх троугла, који је окренут у правцу орања. Трећа страна металног троугла завршава се продужетком прстенастог облика, којим је

[65] Б. Братанић, *Ораће справе централног дијела Балканског полуострва,* Зборник Етнографског музеја у Београду (1901—1951), Београд 1953, 42—57.

[66] B. Bratanić, *Orače sprave u Hrvata,* Zagreb 1939, 56—93.

раоник причвршћен уз плаз (поставак). Строго узевши, раоник никада не представља прави троугао, јер су краци овог троугла заобљени и повијени навише или наниже. Гредељ (оје) јесте подужа дрвена гредица, односно облица која се углављује у плаз или ручицу или, пак, у сам угао који заклапају између себе плаз и ручица. На другом крају и при врху гредеља налази се клин којим се јарам причвршћује уз гредељ. Овај клин назива се заворањ или утреш. Козлац или брдица је у ствари краћа гредица која окомито пролази кроз гредељ (оје) и углављује се у плаз (поставак). Њиме може да се одреди дубина орања, јер се на горњем делу козлаца налази неколико рупица кроз које се провлачи клин изнад гредеља. Када се клин прометне кроз горње рупице, повећава се угао који заклапају плаз и гредељ, па се на тај начин омогућава већа дубина орања. Прометањем клина кроз доње рупице угао се смањује, а самим тим и дубина орања. Код рала дубина орања може да се регулише и на друге начине.

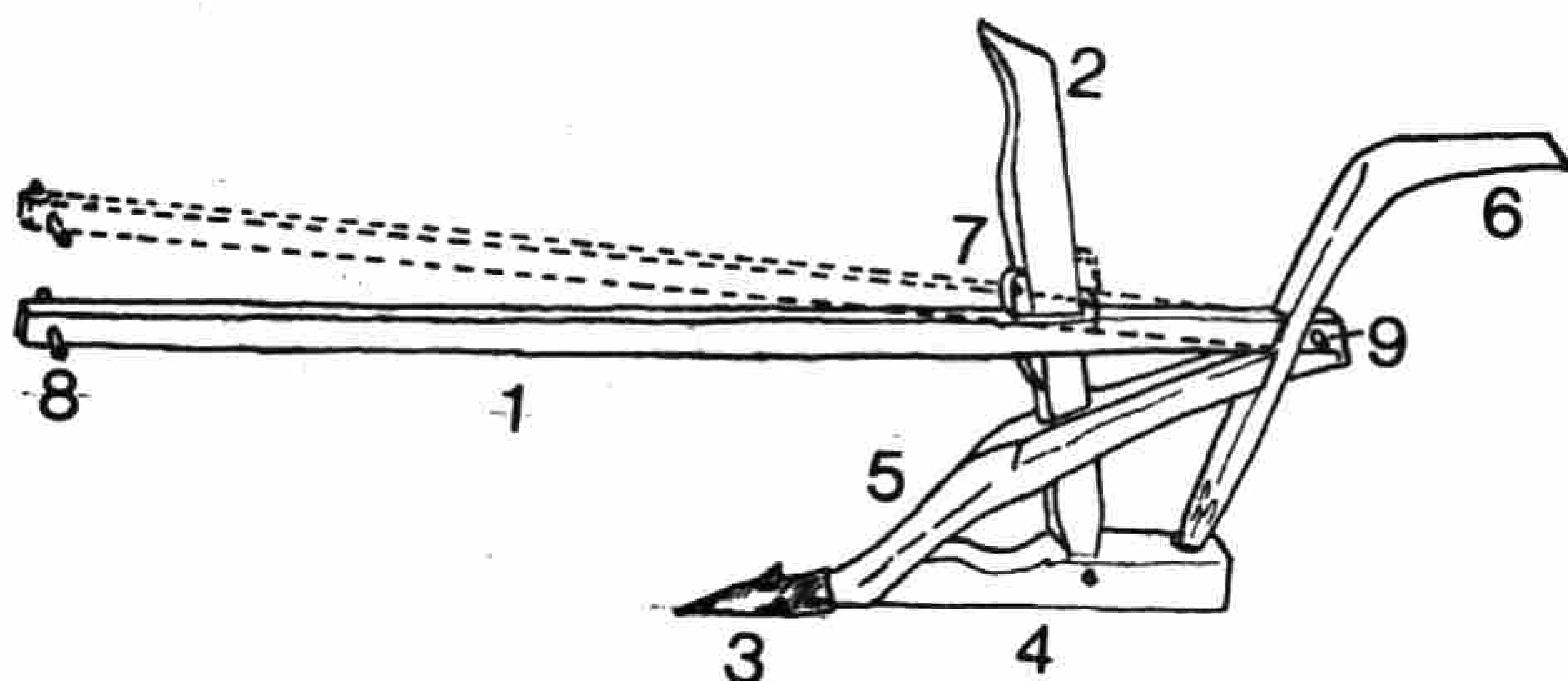

Сл. 3. — *Тространо рало:* 1 — гредељ (оје), 2 — раоник (лемеш), 3 — плаз, 4 — ручица, 5 — козлац

Према конструкцији, рала могу се поделити у три групе: двострана, тространа и четворострана.[67] Двостраним ралом сматра се оруђе код којег не постоји козлац, а гредељ

[67] B. Bratanić, *Orać sprave u Hrvata,* 20—21. Подела се могла да врши и на друге начине; опширније о томе: Z. Podwińska, *Technika uprawy roli,* 68—76.

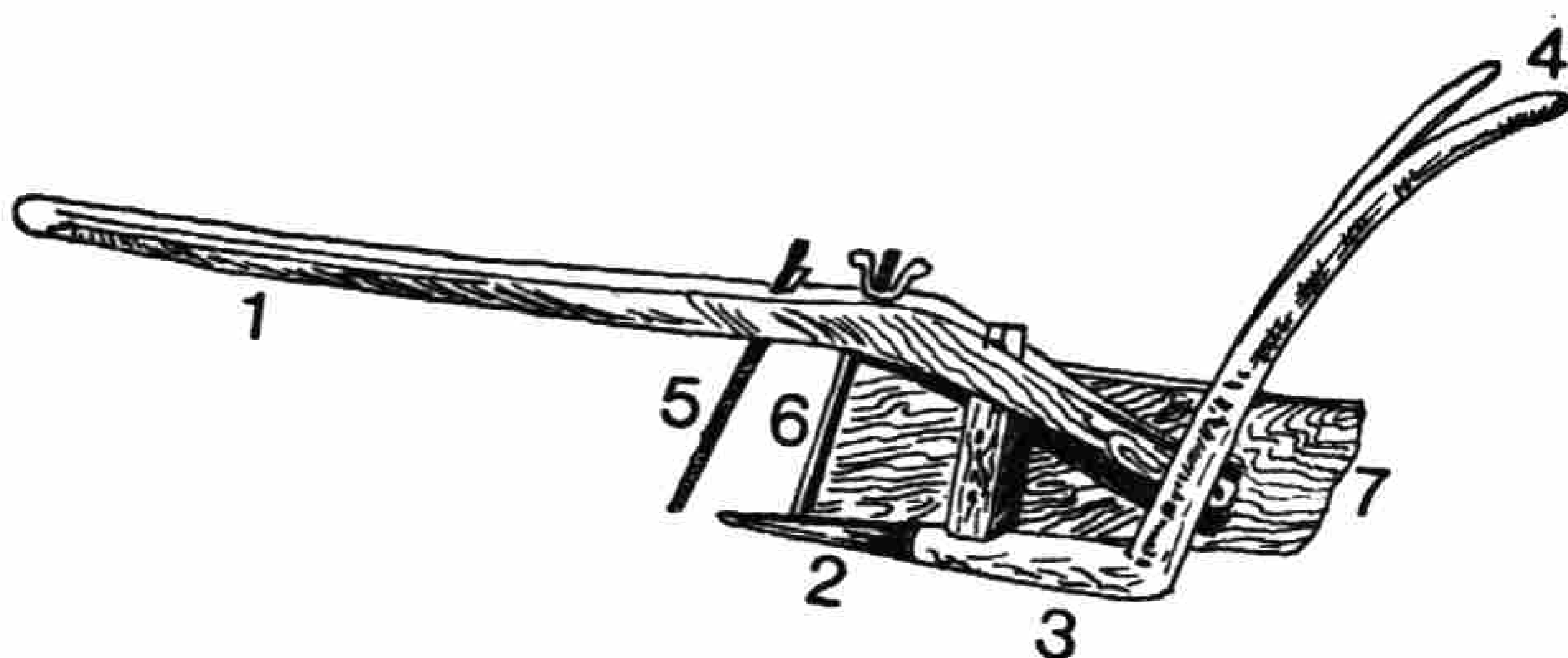
је углављен у плаз или, пак, у сам угао који заклапају ручица и плаз. Тространо рало има козлац, а гредељ је пичвршћен на исти начин као и код двостраног рала. Код четвоространог рала гредељ је углављен у ручицу, а постоји и козлац. У ствари, ова подела је извршена према изгле-

Сл. 4. — *Четворострано рало*: 1 — гредељ (оје), 2 — козлац, 3 — раоник (лемеш), 4 — плаз, 5 — даска (коса гредица), 6 — ручица, 7 — срченик (мали козлачњак), 8 — клин (заворањ), 9 — клинчић који учвршћује оје у ручици

ду доњег и средњег дела рала. Сва рала о којима је до сада било говора израђена су махом од дрвета, једино је раоник (лемеш) од гвожђа. Каткада на ралима нема раоника; тада приликом орања његову улогу преузима плаз (поставак). Пошто је раоник код рала симетричан, тј. има оштрицу, и на левој и десној страни, онда при орању овакав раоник пара земљу и подједнако је разгрће на обе стране. Да би се разгртање и мешање земље што успешније обавило, код неких типова ових справа постоје тзв. „уши", које су причвршћене уз козлац. То су у ствари две спојене дашчице или нека рашља која има облик латинског слова „v". Понекад се између гредеља и плаза поставља још и једна

коса даска која омогућава да рало „носи" бразду на леву или десну страну, зависно од тога на коју се страну нагне ручица. Приликом орања рало по правилу разгрће земљу на обе стране, земља се само делимично меша, али се никада потпуно не преврће нити се лепо „слаже" у бразде.

Сл. 5. — *Плуг:* 1 — гредељ, 2 — раоник (лемеш), 3 — плаз, 4 — ручице, 5 — цртало, 6 — козлац, 7 — даска

Стари плугови које су етнолози проучавали израђени су махом од дрвета; једино је раоник био од гвожђа, а такође и цртало.[68] Плуг има углавном исте делове као и рало, односно називе за одређене делове, али се по конструкцији битно разликује од рала. Тако, на пример плуг има две ручице, а рало једну. Каткада је код њега и плаз двострук. Плуг има један додатак који је веома уочљив; то су орећа колица, која рало по правилу нема. Због употребе колица, гредељ на плугу може да буде знатно краћи. Велика разлика постоји и у изгледу раоника: он је код плуга асиметричан, а код рала симетричан. Асиметричан раоник може се замислити као правоугли гвоздени троугао на чијој је хипотенузи постављена оштрица, док се остале две стране у мањој или већој мери ослањају на плаз. Овакав раоник

[68] B. Bratanić, *Orаće sprave u Hrvata,* 31—51.

подсеца земљу и носи је обавезно само на једну страну, а не лево и десно као раоник рала. Осим тога, плуг има и још два веома важна додатка. Први од њих је „даска" (дрвена или метална), постављена између плаза и гредеља, и омогућава да се подсечени слој земље преврне на једну страну и лепо слаже у бразде. Други значајан додатак представља предње сечиво, тзв. „цртало", које просеца земљу испред раоника и омогућава му да захвата и подсеца одређену ширину тла. Иначе правилно подсецање, превртање земље и слагање бразде без цртала не би било могуће, без обзира на то што плуг има асиметричан раоник и даску. Увек би једна количина земље коју захвати раоник прелазила на супротну страну од жељене, а орање би било знатно теже и спорије. Колица код плуга имају вишеструку улогу. Већ је речено да се на њих ослања гредељ, помоћу њих може се одмерити дубина орања, а затим, што је такође важно, она омогућавају подеснији начин упрезања. Употреба колица дозвољава да се лако упрегну 2 — 3 пара запрежних животиња.

Сточну запрегу дрвених плугова и рала у нашим крајевима обично су сачињавали волови, док су коњи знатно чешће упрезани кад се орало плугом него ралом. Само изузетно и рало је могло да се подеси за коњску вучу. Понекад су запреге за плуг могле да буду састављене од коња и од волова. На основу свега што је речено о справама за орање и што су етнолози утврдили, може се лако закључити да је, у поређењу са ралом, плуг знатно савршенија справа. У науци нема сумње да је употреба рала претходила плугу, односно да се рало користи за обраду земље, још у далекој прошлости, знатно раније него што је плуг пронађен. Међутим, када је у питању време и место проналаска плуга, мишљења научника су подељена. Изграђене су бројне али и противречне теорије, које није лако довести у склад. Све постојеће теорије могуће је поделити у три групе. Прву групу чине теорије по којима је плуг германског порекла, другу — теорије по којима се проналазак плуга приписује Словенима и трећу — да је плуг гало-римског порекла.[69] Не улазећи у посебна разматрања о исправности појединих мишљења, потребно је истаћи да плуг добија ширу примену у западној Европи тек у периоду од XI — XIII века и касније, што је у непосредној вези са развојем и напретком металургије.[70]

[69] Z. Podwińska, *Technika uprawy roli,* 180—181.
[70] Z. Podwińska, *н. д.,* 205 и сл.

Имајући у виду постепеност у ширењу ове справе за орање, поставља се питање када је плуг почео да се употребљава у средњовековној Србији и да ли је уопште био познат. На постављено питање наша историографија даје потврдан одговор. У Историји народа Југославије речено је: „Плугови и рала били су грубо истесани од дрвета, али су имали гвоздени раоник". Као доказ наведеној констатацији служи чињеница што „манастирске повеље помињу плуг и рало (више као меру)", као и да су типови рала са гвозденим раоником представљени на минијатурама и манастирским фрескама.[71] К. Јиречек је у том погледу нешто опрезнији када каже: „Плугови и рала били су *ваљда* обично још сасвим примитивни, истесани само од дрвета, како су се могли видети у забитим крајевима Бугарске још за нашег памћења. Гвоздених лемеша било је код Дубровника и у роби која је око 1295 године увожена у Валону".[72] Лако се уочава да је прва констатација заснована на ћирилским и ликовним изворима који су настали на територији српске државе, а друга — на грађи Дубровачког архива и етнографским испитивањима Бугарске. У оба случаја добијени су готово потпуно исти резултати, али ови резултати не могу да се прихвате без икакве ограде, а поготово они који се односе на примену и употребу плуга.

Манастирске повеље заиста помињу плуг неколико пута. Идући хронолошким редом, први пут је забележен у повељи манастира Св. Стефана, у Бањској. По одредбама ове повеље „црквени људи" имали су бројне обавезе према манастиру, па су поред осталог морали и „Бѣд'боу да ѡрю юсени юд'ноу. А бѣд'бе на *плоугъ* мьть".[73] Обавеза орања „бедбом" за све „црквене људе" била је допунска обавеза орања, јер су меропси на истом манастирском властелинству морали годишње да узору осам мати, а сокалници и занатлије по пет мати. Поставља се питање шта у наведеном цитату значи „плуг": да ли је то заиста справа за орање или нешто друго. Ово питање с правом може да се постави, јер обавезе орања од осам и пет мати нису биле разрезане по „плуговима", већ зависно од тога да ли је неки земљорадник био меропах или сокалник. Питање треба поставити и због тога што је тешко поверовати да би се обавезе орања, било редовне било допунске, одмеравале према

[71] *Историја народа Југославије I*, 367.

[72] К. Јиричек, *Историја Срба II*, 168.

[73] *Споменик IV*, 6.

броју расположивих справа за орање, а не према нечем другом. Да би се на постављено питање што прецизније одговорило, потребно је да се укаже још на неке примере из повеља у којима се помиње плуг.

У Грачаничкој повељи одредба којом се одмеравају обавезе орања, поред осталог, предвиђа за меропхе и следеће: „бѣдбоу плоуга .г. мати да ороу".[74] Овде је готово исти случај као и у Светостефанској хрисовуљи. Разлика је једино у томе што је на грачаничким поседима „бедбом" морало да се оре 3 мата по плугу, а на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, само по један мат.

Помињање плуга није се увек везивало уз обавезу орања бедбом. Тако, на пример, у хрисовуљи манастира Дечана постоји следећа одредба: „А за ратаѥ колико има игомень плоуговь оу коѥмь селѣ ѡд тога села да постави ратаѥ кога хоке".[75] У овом случају плугови се помињу у множини и по манастирским селима, док се обавеза орања односи на „ратаје". У погледу власништва плугови су својина манастира, а манастир зависно од броја расположивих „плугова" по својим селима поставља за „ратаје" становнике из тих насеља, и то кога хоће. У први мах изгледа да су заиста у питању справе за орање, али се то тешко може прихватити јер ратаји не би могли да користе справу за орање ако не располажу;сточним запрегама. Према томе, „плуг" није могао да представља само справу за орање. Јаснија обавештења о обавезама ратаја пружа једна одредба из повеље манастира Св. Стефана, у Бањској, која гласи: „И ако нѣ ратаии, да мѣроп'си редомь црьков'ными вол'ми орю".[76] Одредбе из Дечанске и Светостефанске хрисовуље које се односе на ратаје показују да ниједно од ова два властелинства нема довољан број ратаја, односно да манастир Дечани има више „плугова", а манастир Св. Стефана више волова него ратаја. Такве прилике налагале су старешинама поменутих манастира да предузму одређене мере како би упослили расположиве „плугове", односно волове, што су они и чинили. Меропси на властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, морали су „редом" да ору манастирским воловима уместо ратаја, док је игуман манастира Дечана имао право да за ратаја по својој вољи постави кога је хтео од људи који су живели по манастирским селима. Нема сум-

[74] *Законски споменици,* 635.

[75] *Дечанске хрисовуље,* 62

[76] *Споменик IV*, 7.

ње да су ови људи били махом меропси јер су они чинили највећи део становништва који је живео по селима.[77] Пошто су у оба случаја меропси преузимали обавезе ратаја, једном зависно од броја расположивих „плугова" (манастирских), а други пут зависно од броја расположивих волова које поседује манастир, може се закључити да „плугови" у манастирским повељама значе исто што и сточне запреге, које су неопходне за орање.

Да је реч „плуг" у манастирским исправама значила у првом реду исто што и сточна запрега којом се оре, може се наћи потврда и у једној хиландарској повељи коју је издао цар Урош 1360. године. У ствари, овде се саопштава шта је све жупан Вукослав поклонио Хиландару, а цар потврдио, па се, поред осталог, каже: „И што ѥ оддѣлиль одь своѥ коукѥ Вльковлавь цркви дѣль кобиль двѣнадесетѣ и пастоухь, и сто овьць, и плоугь воловь, и свинь тридесети".[78] Из наведеног набрајања види се да жупан Вукослав поклања Хиландару стоку, и то ону која је њему лично припадала, односно његовој „кући". Међу том стоком било је 12 кобила, 1 пастув, 100 оваца, 30 свиња" и „плуг волова". Израз „плуг волова" није настао никаквом забуном, већ је употребљен да би се што јасније истакла врста поклона. Пошто је жупан Вукослав поклањао манастиру домаће животиње, а међу њима и волове, било је неопходно да се истакне колико се и каквих волова поклања Хиландару. У наведеном цитату све је то исказано кроз реч, односно појам „плуг". За средњовековне прилике „плуг" или „плуг волова" представља технички израз. Један „плуг" сачињавала су у датом случају највероватније само два вола као што је у то доба било и уобичајено. Не треба ни сумњати у то да је број волова у једном „плугу" био одређен и познат. Посебно нас у то уверава чињеница што је у саопштеном цитату наведен тачан број за све врсте домаћих животиња које је жупан Вукослав поклонио Хиландару. Изузетак представљају једино волови уз које уместо одређеног броја стоји реч „плуг". Додавањем ове речи била је искључена свака потреба да се запише још и број. Осим тога, поменути израз је едновремено саопштавао да је у питању сточна запрега која је оспособљена за орање. Овом приликом треба још рећи, да је, поред плуга, у средњем веку и реч „супруг"

[77] С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 49.

[78] *Законски споменици*, 438. Да је „плуг волова" и у новије време значио што и сточна запрега в. *Rječnik JAZU* t. 10, 89.

значила исто што и сточна запрега или јарам. Старо значење речи супруг потпуно је ишчезло из савременог језика, пошто се под овим појмом у новије доба подразумева искључиво венчани муж, односно брачни друг.[79]

На основу свега што је речено о „плугу" може се закључити да се ова реч употребљавала у манастирским повељама у значењу сточних запрега за орање и да се њоме није вршило разграничење између справа за орање, зависно од тога да ли су оне снабдевене симетричним или асиметричним раоником. Постојање и других назива за сточну запрегу не оспорава наведени закључак. Прихватање овог закључка не искључује могућност да се и справа за орање могла звати „плуг". Ако се пође од тога да је „плуг" у манастирским повељама исто што и сточна запрега, онда ће и све обавезе које су у истим повељама одмераване према плуговима добити логичан смисао. Обавезе орања „бедбом" на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, и Грачанице биле би одмерене према броју расположивих сточних запрега које поседују меропси и сокалници потчињени поменутим манастирима, а не према броју расположивих справа за орање. Исто се тако са сигурношћу може рећи да је и број потребних ратаја на бањском и дечанском властелинству зависио од тога колико су сточних запрега способних за орање поседовала ова властелинства.

Усвајањем наведеног закључка отпада један од доказа да се у средњовековној Србији употребљавала справа за орање која је била снабдевена асиметричним раоником и која се у нашој литератури назива плуг, за разлику од рала.[80] На основу оспоравања једног од најважнијих доказа

[79] *Rječnik JAZU*, (в. супруг).

[80] Постојање плуга као справе за орање, како га дефинишу етнолози, не потврђује ни чињеница што се средњовековне њиве понекад мере „плуговима" и „ралима" јер се у првом случају мислило на запрегу, а у другом на справу за орање коју свакако вуче сточна запрега. Њиве се мере „ралима" на поседима манастира Св. Ђорђа код Скопља *(Законски споменици*, 618) на самом почетку XIV века, док се „плуговима" мере њиве на поседима Хтетовског манастира *(Споменик* III, 38), такође у првој половини XIV века, али не после 1346. године. Временска разлика је знатна, па се може претпоставити да је за три-четири деценије дошло до промене у употреби справа за орање. Међутим, ова је претпоставка врло несигурна јер су у Кијевској Русији 964. године Вјатићи плаћали данак „оть рала", а 981. „оть плуга", и то у истом износу *(Полное собрание русских летописей*, том I, Лењинград 1926, 64, 81). Значи, радило се о истој основици за разрезивање данка, која се у једном случају зове рало, а у другом случају плуг, и то у размаку од 17

још увек се не може тврдити да заиста таква справа за орање није ни постојала. О постојању справе за орање која је била снабдевена асиметричним раоником могу се наћи одређена обавештења у грађи Дубровачког архива. У једном документу од 5. XI 1401. године саопштава се како су браћа Стјепан и Радивој Полилеј вратили Паскоју Растићу неке животиње које су узели још раније да чувају, а уз њих и неке ствари. Међу тим животињама налазило се: „boves 3, capras 10, capretos 7", док је од ствари враћено: „1 certallo et 1 liemes".[81] Као што се види, уз волове и козе враћено је једно *цртало* и један лемеш. Још истог дана Паскоје Растић је све ове ствари и животиње поверио другом земљораднику, тј. „boves 3, capras 10, capretos 7, certallo 1 et 1 liemes". После овог отпада свака сумња шта је у наведеном податку представљало цртало. Да је оно поменуто само и без лемеша, могло би се посавити питање шта цртало представља. Враћање и позајмљивање цртала и лемеша заједно пружа јасну потврду да су земљорадници у то доба користили такве справе за орање које су поред раоника (лемеша) биле опремљене и предњим сечивом, тј. црталом. Овакве справе сигурно су имале асиметричан раоник јер им у противном случају не би требало цртало. Према томе, може се закључити да се радило о справи за орање која је била опремљена асиметричним раоником и црталом и која се у стручној литератури назива плуг, за разлику од рала, које је снабдевено симетричним раоником и које нема цртала. Самим тим дошло се до чврстог закључка да је плуг био познат у дубровачком залеђу на самом почетку XV века.

У наведеном податку није саопштено из ког су краја Стјепан и Радивој Полилеј, нити је речено којој категорији људи припадају. Највероватније је да су они из Конавала и да су припадали сталежу властеличића, што је такође занимљиво. Породично презиме Полилеи помиње се још тридесетих година XIV века, када два брата који имају ово презиме учествују у оружаним пљачкама као „homines illorum de Drugovich".[82] Они свакако не припадају слоју феу-

година. Свакако да за 17 година нису наступиле квалитетне промене у справама за орање на једној пространој територији. Није искључено да се и овде ради о сточној запрези, тј. „плугу".

[81] Div. canc. 34 fol. 49.

[82] Div. canc. 10 fol. 145; Div. canc. 11 fol. 72', 80'. О Друговићима и Чихорићима уп. *К. Јиречек, Властела хумска на натпису у Величанима,* Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 427—432; М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 2, 31, 72.

дално зависних земљорадника, јер се зна да је Милдруг Полилеј имао у Диништу „царину", коју је изгубио када је Павловићев део Конавала припао Дубровнику.[83] У истом селу имали су царине и Илојевићи. Све ово потврђује да су Стјепан и Радивој Полилеј припадали истој породици и да су имали земљу у Конавлима.

О примени и коришћењу правог плуга почетком XV века могу се наћи посредна обавештења у једном уговору који је закључен 1417. године.[84] Овде је саопштено како је Марин Цријевић дао под закуп два „дела" земље у Доброј у Сланском приморју двојици земљорадника. Поред земље он им је дао још и „boves duos et vomeres et alia feramenta apta et convenientia aratrii et medietatem semium". Земљорадници су били обавезни да уложе у производњу такође два вола, а затим још и „medietatem feramentorum necesariorum ad arandum et medietatem seminum". Пошто је власник земље давао раонике, лако ће закључити да „feramenta apta et convenientia aratrii" представљају у ствари гвоздена оруђа која су подешена и која се додају справи за орање, а то најпре могу да буду цртала, јер се она причвршћују уз плуг испред раоника. Није искључено да је било и других гвозедних делова на плугу.

После указивања на податке из Дубровачког архива може се закључити да се плуг као посебна врста справе за орање сигурно употребљавао у дубровачком залеђу на самом почетку XV века, а свакако и нешто раније, тј. у другој половини или крајем XIV века. За ранији период слична се констатација не би смела саопштити већ и због тога што су архивски подаци о црталу као и о другим гвозденим деловима који се додају справама за орање малобројни. Мали број података истовремено упућује на закључак да је и примена плуга у то доба имала још ограничене размере, што је и разумљиво јер је рало вековима било основна справа за орање. У исто доба плуг је могао да буде познат и у унутрашњости Балканског полуострва, а не само у дубровачком залеђу, па, према томе, и на територији средњовековне Србије.

Колико је наведени закључак тачан потврђује и један превод приповетке о Тројанском рату који је настао у Хрватској током XV века. Превод је писан глаголицом, а

[83] Cons. minus 4 fol. 69'.

[84] Div. not. 12 fol. 193.

објављивао га је В. Јагић у два маха.[85] У приповеци се, поред осталог, говори и о томе како је Одисеј (Урикшеш) покушао да избегне одлазак у ратни поход на тај начин што „учини Урикшеш' себѣ манена, пѣсак' ораше а сол' сеѣше". Грчке војсковође нису поверовале Одисејевом претварању да је изгубио разум, па су одлучили да то провере на тај начин што ће Одисејевог сина изложити смртној опасности. У приповеци се о томе говори на следећи начин: „В нега (Одисеја) е 1. син', кому е 7. лѣт', и ѣмше врзѣте га пред *чртало*. И посла цара Ѣкаша Телемоништа. ѣми сина Урикшева и шад' положи его пред' *чрталом'*. И встави Урикшеш' воли и ухити Аѣкш' (Урикшеша) и веде га царема и отрину голие по мору".[86] Остављајући по страни све што би могло бити занимљиво, у наведеном одломку помиње се два пута цртало („чртало"), тј. предње сечиво плуга. Проверавајући да ли је Одисеј заиста изгубио разум, Ајакс је ставио Одисејевог сина пред цртало, а Одисеј је зауставио волове који су вукли плуг да црталом не би пресекао рођеног сина. Треба напоменути да је превод ове приповетке, или препис, настао у Хрватској можда и у првој половини XV века, па се са сигурношћу може рећи да је плуг, снабдевен раоником и црталом, био познат у Хрватској тог времена.

Употпуњавајући излагање о поменутој приповеци, мора се истаћи да је најстарији превод приповетке о Тројанском рату на словенском језику настао половином XIV века у Бугарској.[87] У бугарској варијанти Тројанске приче не помиње се цртало, већ само рало испред којег је Ајакс положио Одисејевог сина (види напомену 93.). Пошто се у бугарском преводу, који се са знатном сигурношћу датира

[85] V. Jagić, *Primeri starohèrvatskoga jezika,* dio drugi, Zagreb 1866; V. Jagić, *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga,* Zagreb 1868.

[86] V. Jagić, *Prilozi k historiji književnosti,* 62.

[87] F. Miklošić, *Trojanska priča,* Starine JAZU 3, Zagreb 1871, 169. По мишљењу неких бугарских научника, у Бугарској се употребљавао плуг, снабдевен црталом, већ у другој половини IX или у првој половини X века. Ова се мишљења темеље на резултатима до којих су дошли археолози (St. Stantchev, *Un monument de l'agriculture slave à Plisca,* Slavia antiqua IV (1953), 342, 345; И. Чангова, *Средњовековни оръдия на труда в България,* Известия на Археологическия институт 25 (1962), 25). Закључци бугарских научника могу се прихватити само уз велике резерве, и то из више разлога, а посебно због тога што је тешко и претпоставити да се плуг одомаћио и раширио на једном подручју које је било под искључивим утицајем византијске материјалне културе.

у 1350. годину, не помиње цртало, то значи да у то доба плуг још није познат или бар није добио ширу примену. Упоређивањем података из бугарске и хрватске варијанте Тројанске приче долази се до закључка да се појава плуга на Балканском полуострву везује за период од средине XIV до средине XV века. Захваљујући грађи из Дубровачког архива, појаву плуга могуће је знатно прецизније одредити. Већ је речено да се цртало помиње у грађи Дубровачког архива на самом крају XIV века. Имајући у виду ову чињеницу, као и чињеницу да се у бугарској варијанти Тројанске приче, која је настала средином XIV века, не помиње цртало, може се са сигурношћу закључити да се на Балканском полуострву, па и у Србији, плуг почео употребљавати у другој половини XIV века. Под појмом плуга подразумева се справа за орање која је снабдевена и раоником и црталом, тј. предњим сечивом.

Појава плуга у нашим крајевима није одједном истиснула употребу рала, а то потврђује и чињеница што се ова справа за орање одржала у неким местима све до најновијег времена. Сачувани подаци који се односе на средњовековна рала нешто су потпунији у поређењу са подацима који се односе на плуг. Они нам омогућавају да се изврши и делимична реконструкција средњовековних рала. Најстарији помен рала налази се у повељи манастира Св. Ђорђа Скоропостижног, код Скопља, коју је издао краљ Милутин 1300. године, и то у следећој одредби, која гласи: „кто вади водомь коњ се изводи оть црьквна мѣста главе, да подасть цркви оть рала кьбль водоваштиноу, и оть врьта .в. динара.[88] У наведеном цитату реч рало употребљена је, како изгледа, у значењу мере за површину земљишта које се наводњава и за чије се наводњавање од сваког рала плаћао по један кабао жита. Чињеница да се већ на почетку XIV века површина обрадивог земљишта мерила ралима, упућује на закључак да се земља у то доба, а свакако и раније, орала справама за орање које су се називале рала. Посредно то потврђују још неки подаци из других манастирских повеља. У повељи манастира Св. Богородице Бистричке која је први пут издата у првој половини XIII века, а други пут средином истог века, за време краља Уроша I, постоји следећа одредба, која гласи: „Сокальникь да ѡре поль дроуге мти всаке ралиѥ.[89] Повеља краља Милутина манас-

[88] *Законски споменици*, 618.

[89] *Споменик* III, 7.

тиру Св. Стефана у Бањској предвиђа за сокалнике да ору: „Ѡзиме ралие д'вѣ м'ти. а ꙗре м'ть. а просоу д'вѣ м'ти, док су меропси морали да „ѡрю ѡзиме ралие три м'ти. а ꙗре д'вѣ м'ти. а просоу три м'ти".[90] У Дечанској хрисовуљи, коју је издао Душан као краљ, каже се за меропхе, поред осталог, и следеће: „бѣдбоу да имаю всаке ралие.[91] Из истог времена сачувана је и једна хиландарска повеља у којој постоји следећа одредба: „Меропси да посѣваю ѥсенине ралие .р. кьбьль п'шенице, а пролѣт'не ралие овса и проса .р. кьбьль".[92] У наведеним цитатима помињу се „ралије", које могу да буду: јесење, озиме, јаре, пролећне а затим још и сваке врсте („всаке ралие"). Поставља се питање шта поменути изрази тачно значе Не треба много домишљања и доказивања па да се уочи како су речи рало и ралија у најтешњој вези. Једино је посао или рад који се обави ралом могао да се назове „ралија", а не посао који би се извршио уз помоћ неке друге справе. Другим речима, средњовековне „ралије" биле би блиске данашњем појму орање, али би имале нешто шире значење јер не би представљале било какво орање, већ само оно орање које се обави ралом, и то на оним површинама обрадивог земљишта које се непосредно припремају за сетву свих врста житарица.

На основу изложених чињеница може се закључити да се рало као справа за орање користило у средњовековној Србији у XIII и XIV веку. Овде се, међутим, мора приметити да ни један од указаних података није непосредно поменуо рало као справу којом се оре. Занимљива и врло корисна обавештења о томе, могу се наћи у већ поменутом бугарском преводу Тројанске приче. Превод је настао по жељи бугарског цара Јована Александра, око 1350. године. У приповеци се говори, поред осталог, и о припремама за поход на Троју, па и о томе како је Одисеј (Оурекшишь) покушао да избегне овај поход на тај начин што „створи сѧ бѣсень, и начѧ пѣськь орати а соль сѣати". Грчки „цареви" Агамемнон и Менелај одлуче на ратном већу да провере да ли се Одисеј претвара или је заиста изгубио разум, па нареде следеће: „да врьгѫть сына его прѣдь *ораломъ*, да аште бѫдеть бѣсень, то прѣорть си штет сына; аште ли нѣсть бѣсень то съставить си штеть воловы не ѡрати. и

[90] Споменик IV, 6.

[91] *Дечанске хрисовуље*, 133.

[92] *Законски споменици*, 414.

поустиста оба царѣ Аѩкша Соломонича, и оухыти моу сына, и поврьже го прѣдь *раломъ*, и Оурекшишь сьстави воловы не ѡрати".[93] Из наведеног цитата јасно се види да се справа за орање назива једном орало, а други пут рало. Значи да између ових назива нема никакве разлике, односно да су орало и рало служили за обележавање једног истог појма. Овом приликом треба још напоменути да се у латинском преводу исте приповетке справа за орање назива aratrum.

Најстарији писани помен на српском језику о ралу као справи за орање сачуван је у српском преводу византијског Земљорадничког закона. Члан 59. овог закона гласи: „Крадѹштеи ѡрало или ралникь или бранѹ или ѩрьмь да ѡтьштететь се по еликѹ дьнеи ѡть нѥли же крагѩ бысть; какьждо дьнь динарь .ви.".[94] Реч је о надокнади штете за крађу „орала", „ралника", „бране" и „јарма". Све ово су такве ствари без којих орање, па ни сетва, не би могли да се обаве. Орало је без сумње исто што и рало, а ралник исто што и раоник (лемеш).[95] Занимљиво је да се од свих делова рала краде само раоник или, пак, цела справа, што показује да је раоник имао највећу вредност у поређењу са осталим деловима јер је био од гвожђа. После наведеног податка може се са сигурношћу рећи да се справа за орање која је била снабдевена раоником називала рало. Помињање „ралника', а не лемеша, указује да се преводилац Земљорадничког закона служио оном терминологијом која је и данас у употреби за делове рала „централног" типа. Самим тим хронолошка граница за називе појединих делова код рала „централног" типа може се померити уназад све до XIV века. На ову чињеницу треба указати због тога што се у грађи Дубровачког архива раоник искључиво назива *лемеш* или што је још чешће, за њега се употребљава латинска реч vomer.[96] Употреба назива као што су „ралник" и

[93] F. Miklošić, *Trojanska priča,* Starine 3, 169.

[94] *Српски рукопис Земљорадничког закона,* 25.

[95] И данас се уместо рала употребљава реч орало у неким крајевима. Уп. *Riečgnk JAZU* (в. рало, орало), а код Македонаца је то правило, уп. *Речник македонског језика* (в. орало).

[96] У грађи Дубровачког архива помиње се »liemes«, или »limis« на следећим местима: Div. canc. књ. 29 fol. 247'; књ. 34 fol. 49; књ. 35 fol. 112'; књ. 39 fol. 327; Lam. de foris књ. 2 fol. 8; књ. 2 fol. 200; књ. 4 fol. 221; књ. 7 fol. 5'; књ. 7 fol. 119; књ. 9 fol. 32'. Латинска реч vomer помиње се чешће: Div. canc. књ. 3 fol. 96; књ. 13 fol. 124'; књ. 26 fol. 124'; књ. 36 fol. 265; књ. 41 fol. 17; књ. 41 fol. 34, 214; Div.

„лемеш" за један исти део справе којом се оре још у XIV веку показује да су и у то време постојали посебни називи за поједине делове рала „централног" типа, односно за рало „рубног" типа. Називи осталих делова рала нису забележени у писаним споменицима. Изузетак представља реч „ралица", која се помиње као топоним на поседима манастира Св. Ђорђа код Скопља,[97] а некако у исто време, као и касније, још и на отоку Шипану.[98] Ралица би могла да буде деминутив од рала и тада би значила исто што и ова справа за орање, али се ова реч употребљава и као назив када су ручица и плаз код рала израђени од једног комада.[99] По номенклатури етнолога, ралица као посебан део рала позната је код такозваног рала „рубног" типа.

Ликовне представе рала могу се видети на фрескама и минијатурама. Занимљиви облици рала из XIV века приказани су на три фреске у Дечанима и на једној минијатури Минхенског псалтира. Од дечанских фресака требало би најпре указати на композицију на којој је приказано како Каин и Авељ приносе жртву богу. На њој је рало, воловска запрега и орач.[100] У углу ове фреске види се орач како десном ногом стаје на „пету" рала да би заорао бразду, а десном руком, помоћу дужег штапа који на врху има шиљак (отик), подстиче левог вола у јарму да боље вуче. Запрегу овог рала чине два вола у јарму. Између њих стоји оје (гредељ), које је обло и на чијем се врху причвршћује јарам. При доњем крају оје се повија и у луку спушта до угла који заклапају ручица и плаз. Ручица је стилизовано приказана у облику обрнутог латинског слова s. Горњи део ове ручице орач држи левом руком, док се њен доњи део спушта до плаза. Сам плаз на овој фресци готово да не постоји. Сликар га је сасвим покрио раоником, који је од метала. Сви остали делови рала начињени су од дрвета и сликар је то јасно истакао. Раоник има облик троугла чији је врх окренут у правцу орања. Оштрице се налазе са леве

not. 12 fol. 193; Lamenta de foris 1 fol. 44; књ. 2 fol. 141'; књ. 3 fol. 21, 111; књ. 4 fol. 53, 162', 260, 319, 387; књ. 13 fol. 146. Овим се не исцрпљују сви примери.

[97] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 5, 6.

[98] Div. canc 1 fol. 108, 1. XI 1282: in. Juppana... in loco qui dicitur Ralliça; Div. not. 7 fol. 141, 7. V 1367: in Juppana ubi dicitur Ralica; Div. not. 15 fol. 142, 12. X 1427: in Zupana in loco dicto Raliza.

[99] Б. Братанић, *Oraće sprave centralnog dijela Balkanskog poluotoka*, 55.

[100] В. Петковић, *Манастир Дечани* II, табла 255.

и десне стране као и код данашњих рала. Трећа страна, која је тупа и која чини основу замишљеног троугла, има један подужи наставак који пролази кроз оје и ручицу, и допире све до „пете" рала. По конструкцији, ово би рало било двострано јер нема козлац па трећа страна није могла да се формира.

Конструкција рала веома је лепо и једноставно представљена на једној фресци која приказује сцене из пакла. Реч је управо о фресци на којој стоји натпис: „Кто оукраде тоуждоу нивоу".[101] Овде је насликан крадљивац како виси везаних руку на леђима, о врат му је обешен воденички камен, а за обе ноге рало. Ручица код овог рала није приказана у облику обрнутог латинског слова s, већ подсећа на обрнуто ћирилско слово г, али је угао између вертикалне и хоризонталне црте туп, а не прав. Поменута ручица, гледана одоздо навише, полази вертикално од плаза да би се при врху нагло повила на леву страну. Код овог рала ручица и плаз могли су да буду начињени из два комада, или из једног, али како изгледа прва је поставка вероватнија. Оје има исти облик као и на претходној фресци. Доњим делом причвршћено је у угао што га склапају ручица и плаз. У овом случају плаз (поставак) је јасно наглашен, а на његовом врху налази се раоник истог облика као и на првој фресци. Требало би напоменути да метални продужетак овог раоника належе уз горњу ивицу плаза и пролази кроз оје и ручицу. Избивши кроз ове дрвене делове, метални продужетак раоника учвршћен је помоћу два дрвена заглавка који су јасно представљени на овој фресци. Ако се зна за овај детаљ, може се закључити да раоници на средњовековним ралима нису увек причвршћивани као данас металним продужетком раоника који се обавија око плаза у виду прстена.

На трећој дечанској фресци насликан је св. Ђорђе како оживљује Гликеријевог вола.[102] Овде се рало само делимично види, али су зато веома лепо насликана два вола у јарму, од којих један у лежећем положају. На јарму се виде сви детаљи. Исто се може рећи и за оје. Од осталих делова рала види се још раоник, који је истог облика као и у претходним случајевима, али се не види његов метални продужетак јер ручица и плаз нису насликани.

[101] В. Петковић, *н. д.*, табла 279.

[102] В. Петковић, *н. д.*, табла 128.

Из свега што је речено о ралима која су приказана на дечанским фрескама може се закључити да су све три справе за орање двостране јер немају козлац, а затим да сва три рала имају оје, а не гредељ. Према истраживањима етнолога, рало које има оје припада такозваном „рубном" типу.

На једној минијатури Минхенског псалтира приказано је рало које се по својим облицима знатно разликује од справа за орање које се могу видети на дечанским фрескама.[103] На поменутој минијатури насликан је орач, рало и волови у јарму. Орач корача држећи у једној руци отик, док је другом руком прихватио ручицу рала. Код ове справе за орање веома лепо се виде следећи делови: ручица, плаз (поставак), гредељ (оје), козлац (брдица) и раоник (лемеш). Ручица је начињена од посебног комада дрвета, а полази вертикално од плаза да би се при врху нагло повила ка орачу; доњим делом она је углављена у плаз. Гредељ је четвртаста гредица чија је ширина већа од дебљине. На његовом горњем крају причвршћен је јарам помоћу дрвеног клина (заворањ). Доњи део гредеља повија се у луку ка плазу, где је ужлебљен. Кроз гредељ вертикално пролази козлац, чији је доњи део такође углављен у плаз. Козлац је овалног облика. Плаз (поставак) овог рала има облик дебла чији је задњи крај пунији од предњег. На задњем делу причвршћена је ручица, док се на предњем налази раоник који је од метала и има облик троугла. На овом ралу постоје још и две косе дашчице, које полазе од гредеља, и то једна с леве, а друга с десне стране козлаца. Доњи крајеви ових дашчица спуштају се ка плазу и спајају се на оном месту где раоник належе на плаз. Може се претпоставити да су ове дашчице омогућавале да рало приликом орања „носи" бразду на жељену страну, зависно од тога на коју се страну нагне ручица рала. Раоник, који се налази на предњем делу плаза, овде није био причвршћен онако како је преставлљено на дечанским фрескама, то јест дугачким металним продужетком који иде уз горњу ивицу плаза и пролази кроз оје и ручицу, већ, највероватније, неком врстом металног прстена који обухвата само предњи део плаза. По свом облику ово рало је тространо јер има козлац. У погледу назива за поједине делове оно би по свој прилици припадало ралу „централног" типа, пошто

[103] Jos. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters,* Wien 1906, табла 32, сл. 72.

има гредељ, а не оје као што је то случај са дечанским ралима. Треба још додати да је рало на минијатури Минхенског псалтира по конструкцији сложеније и масивније од рала приказаних на дечанским фрескама. То не треба да нас чуди, јер између њих постоји временска разлика од приближно 50 година. Осим тога, у хронолошком погледу оно је веома блиско, или чак савремено, појави плуга у нашим крајевима.[104] Није искључено да су косе дашчице на њему постављене баш по угледу на плугове који обавезно имају једну даску за превртање и „слагање" бразде.

На завршетку излагања о ликовним представама рала треба напоменути да на византијским минијатурама које потичу из XI—XIII века постоје веома лепе представе ових справа за орање и да их има више врста. Неки типови су слични по облицима, или су исти са ралима насликаним на дечанским фрескама и минијатури Минхенског псалтира.[105] Културни утицај Византије на српске земље је неоспоран, па и у области материјалне културе. Не можемо се сложити с мишљењем А. П. Каждана да је на једној од византијских минијатура приказан плуг и то лаки плуг, који је по конструкцији скоро рало. На минијатури о којој говори Каждан нема никаквог плуга, већ је то право рало у свом класичном облику.[106] Ова справа за орање нема ни цртала, ни даске, нити, пак, има асиметричан раоник. Колико се може видети из поменутих минијатура, увек су приказивана само рала, а никада плугови. На основу ових чињеница може се закључити да се у Византији употреб-

[104] Занимљиво је истаћи да конструкција рала са иконе „Св. Георгије оживљава Гликеријевог вола", из Пећи, која је настала у XVII веку, умногоме подсећа на дечанско рало са табле 279. Међутим, по изгледу оно је масивније, а ручица има већу косину. Исто тако треба указати да на једној фресци из манастира Ломнице (североисточна Босна) са истом тематиком као и на поменутој икони, постоји једно рало које по конструкцији подсећа на рало са минијатуре из Минхенског псалтира, али нема све детаље као ово последње.

[105] *Константинопоьский Серальский кодексь восьмикнижия*, табла 11, табла 41 (смирнски рукопис), табла 47 (ватопедски рук.); В. Н. Лазарев, *История византиискои живописи* I, Москва 1947, табла 24. (Ова је минијатура из Лествице Ионна Климакса у Ватиканској библиотеци); најзад треба поменути и репродукцију једне минијатуре из „Слова" Григорија Назијанца која је саопштена у Сабраним делима Г. Острогорског *(Привреда и друштво*, в. омот и илустрација 4). Рукопис „Слова" чува се у Bibl. Nation. Paris.

[106] А. П. Каждан се управо позива на минијатуру која је репродукована у Сабраним делима Г. Острогорског *(А. П. Каждан, Византийское сельское поселение*, Визан. временик II, 1949, 220).

љавало рало за орање, чак и неколико типова рала, али не и плуг. Широка распрострањеност рала, а не плуга, има непосредни значај за земљорадњу у средњовековној Србији јер је српска држава настајала у крилу Византије и ширила се на њен рачун. С обзиром на то да је рало основна справа за орање у Византији, онда је оно било у најширој употреби у свим крајевима који су припојени Србији на рачун Византије од XII до XIV века, а то практично значи у највећем делу српске државе. Поред овакве распрострањености рала, плуг, који се у то доба употребљавао широм западне и средње Европе, није могао да се за кратко време одомаћи у нашим крајевима. Његовој примени, свакако, се супротстављају већ устаљене навике у обрађивању земљишта, врста сточне запреге, брдовито земљиште као и низ других чинилаца. Све чињенице које су напред изложене јасно показују да је плуг могао допрети до Србије једино под културним утицајем Запада, као и да је његова примена у другој половини XIV и у првој половини XV века морала имати ограничене размере, пошто је рало у то доба представљало најважнију справу за орање.

Сви делови из којих је рало састављено били су израђени од дрвета, изузев раоника, који је од гвожђа. На фрескама и минијатурама ове су особине јасно наглашене. О томе су сачувана и писмена сведочанства. У тужби која је поднета 18. X 1419. године један земљорадник из Трстеног каже да му је оптужени „incisit in pluribus pecii aratros ... duos et duos iugos".[107] Пошто је оптужени могао да исече два рала (aratros duos), као и два јарма на парчиће, нема никакве сумњ да су ове справе за орање биле састављене из дрвених делова. Слична се обавештења налазе и у тужби која је поднета 30. XI 1428. године. Овде се један земљорадник жали како су га напала два човека док је орао своју земљу у Орашцу и како су „per vim acceperunt aratrum suum et illud totum iciserunt et destruxerunt".[108] Значи, оптужени су му отели силом рало, развалили га и све сасекли. Обе тужбе потврђују да су се рала састојала од дрвених делова, док је једино раоник или лемеш био од метала. У тужбама се о гвозденом раонику ништа не каже јер се то само по себи подразумева. Рала су израђивали дрводеље, а могли су то да чине и земљорадници под условом да су вични дрводељском занату. Да су дрво-

[107] Lam. de foris 4 fol. 94.

[108] Lam. de foris 8 fol. 116'.

деље заиста правиле рала, прича и једно апокрифно јеванђеље које набраја дела апостола Томе у Индији. Потребно је одмах напоменути да је овај апокриф сачуван у једном ћирилском зборнику који потиче из XIV века, а објавио га је С. Новаковић. У апокрифу се, поред осталог, прича како је неки трговац из Индије упитао апостола Тому шта све зна да прави као дрводеља. Овај је одговорио следеће: „Дрѣвомь оубо рала и ижеса и колеса и весла и корабьлю и крьмила; камениемь же стльпи црькьвьные и дворь црькви".[109] Из наведеног цитата јасно се види да су дрводеље израђивале рала, и да су рала прављена од дрвета.

Гвоздене раонике израђивали су и поправљали ковачи.[110] Колико се може утврдити, Дубровчани су већ крајем XIII века извозили гвоздене раонике у Валону.[111] Не треба сумњати да је извоз ишао и у српске земље до пред крај XIV века. Још 16. I 1372. године тужитељ је поднео тужбу у Дубровнику »supra Jurchum Petroevich de Breschoa, dicens: quod furatus fuit vomeres X qui constiterunt yp. 6«.[112] Значи, тужитељу је украдено 10 раоника у Брскову који стају шест перпера, тј. 7,2 динара сваки комад. Довожење раоника из Дубровника у Брсково јасно показује да у тим крајевима Србије још увек није било довољно гвоздених оруђа која су могла да подмире све потребе.

На основу расположивих података из грађе Дубровачког архива могу се одредити још неке особине гвоздених раоника. Тако се, на пример зна да је 1419. године један раоник стајао у Дубровнику једну перперу.[113] На основу ове цене могла би да се одреди и његова тежина. Ако се пође од података на основу којих је одређена цена и тежина мотика у Дубровнику, уочиће се велика подударност између цена и тежина мотика и раоника. За једну мотику тежине око 3,5 kg. речено је да стаје обично једну перперу. Пошто је цена раоника у Дубровнику такође износила једну перперу, онда би и он требало да буде тежак око 3,5 kg као и мотика. У ове пропорције неби требало сумњати јер су и мотике и раонике израђивали исти ковачи и у исто време, па је требало да и цене буду подударне, односно тежине гвоздених предмета које израђују ковачи. Из

109 S. Novaković, *Starine* 8, 70.

110 Div. canc. 29 fol. 247'.

111 В. нап. 69.

112 Lam. de foris 1 fol. 44.

113 Div. canc. 41 fol. 214.

онога што је речено о извозу раоника у Брсково не произлази да је сваки раоник обавезно морао да буде тежак 3,5 kg, односно да је стајао једну перперу. Пошто су раоници који су извожени у Брсково стајали свега 7,2 динара, морали су да буду и лакши од оних који стају једну перперу. У периоду између осме деценије XIV века и друге деценије XV века у Дубровнику није било осетнијег пораста цена. Ако се ово има у виду, може се израчунати тежина раоника који стаје 7,2 динара. Рачунајући да либра искованог гвожђа у једној мотици стаје 36 фолара, онда би се за 7,2 динара, односно 216 фолара, могло купити тачно шест либара таквог гвожђа. Према томе, раоници који су извожен у Брсково били су тешки тачно шест либара, или, пак, око 2 kg (тачно 2,142 kg).

Постојање раоника чија тежина износи округло шест либара, као и раоника који су тешки 10 либара, отвара ново питање: због чега је у једном случају заступљена једна, а у другом случају друга тежина. Неће се погрешити ако се као објашњење узме чињеница да су тежи раоници израђивани за плуг, а лакши за рало. Уосталом, појава плуга у дубровачком залеђу истовремена је и са појавом раоника који стају једну перперу. Осим тога, на основу археолошких истраживања утврђено је да су у неким крајевима Европе раоници плуга били тешки 3,2 kg, што је мање од тежине која је прорачуната за раонике у дубровачком залеђу.[114] Одступање није велико јер износи око 300 g, а до њега је могло да дође из различитих узрока. Није искључено да наш прорачун не даје сасвим прецизну тежину или, пак, да се тежина раоника које су пронашли археолози услед корозије смањила.

На завршетку излагања оралу и плугу може се закључити да је рало као справа за орање употребљавано од давнина, а свакако у XIII и XIV веку, када је оно још увек представљало основну справу за орање. Оно није ишчезло из употребе све до наших дана. Плуг се није појавио у нашим крајевима до пред крај XIV века или, у најбољем случају, у другој половини XIV века. Од гвоздених делова, на ралу постоји само раоник, а код плуга још и цртало. Сви остали делови ових справа за орање израђивани су од дрвета. Раоници су били тежи па и већи код плуга него код

[114] Г. Е. Кочин, *Сельское хозяиство на Руси, конец XIII начало XVI в.*, Москва—Ленинград 1965, 44.

рала. Тако је приликом коришћења плуга био омогућен већи учинак, а с обзиром на његову конструкцију, још и бољи квалитет орања. Гвоздени делови и на ралу и на плугу били су за тадашње прилике прилично скупи и сваки земљорадник није могао лако да их набави. Најзад, треба још додати да су и у XIV веку постојала два назива за исте делове рала, то јест да су у то време постојала рала „централног" и „рубног" типа.

СТОЧНА ЗАПРЕГА

Приликом орања рало и плуг вукле су сточне запреге. То су могли да буду коњи, волови, или још неке домаће животиње. Не поставља се само из радозналости питање: која је врста домаћих животиња најчешће коришћена за вучу справа за орање у средњовековној Србији, већ има суштински значај за потпуније сагледавање тадашње земљорадње. Није свеједно да ли ће једну исту справу за орање, рало или плуг, да вуче коњска или воловска запрега. Коњи се крећу много брже од волова, а то чине и приликом вуче, тако да је њихов учинак приликом орања у току једног дана знатно већи од учинка воловских запрега. Свакако да са повећавањем дневног учинка могу да се повећају и производне могућности земљорадника у току године. Одговор на постављено питање потребан је и због тога што се исхрана коња тешко може спровести без зрнасте хране, која се у средњем веку састојала углавном од житарица. Трошење одређених количина житарица за исхрану стоке присиљавало је земљораднике да такву храну благовремено обезбеде.

Поменуте дечанске фреске, као и минијатура из Минхенског псалтира пружају делимичан одговор на питање да ли су се као запреге у срењовековној Србији претежно користили коњи или волови. На тим фрескама и минијатурама насликани су само волови како вуку рало. Исто се може рећи и за византијске минијатуре. На основу тога може се закључити да су се као зрепеге за рало свакако користили волови. Но то још не искључује коришћење радне снаге коња, нити показује у којој су мери биле распрострањене воловске запреге. Посредан одговор на последње питање пружају манастирске повеље, из којих се може сазнати да се величина плаћања неких казни одмеравала бројем воло-

ва,[115] или тиме што су земљорадници за држање волова плаћали одређене дажбине.[116] Ништа слично не може се утврдити за коње. Ова појава може се објаснити једино тиме што је држање волова било распрострањеније и уобичајеније у поређењу са држањем коња, па је самим тим и коришћење воловске радне снаге имало шире размере у односу на коришћење радне снаге коња. Све се то још једном потврђује кроз изложено тумачење шта је представљао „плуг" у манастирским повељама, а посебно и тиме што је број ратаја на неком властелинству требало да буде усклађен са бројем воловских запрега које поседује то властелинство.[117] Последња чињеница има посебан значај јер показује да манастирска властелинства користе за орање воловске, а не коњске запреге. Не треба ни доказивати да су поменута властелинства била богата у свему и да нису оскудевала у сточној храни сваке врсте. За нека се поуздано зна да су држала „лакимије" (ергеле) кобила, па су, према томе, морала да располажу и великим бројем коња.[118] Но, и поред тога, коњи нису коришћени за вучу, односно за орање. Пошто су тако поступала најбогатија газдинства, онда се са сигурношћу може рећи да су и зависни земљорадници орали своје земљишне деонице користећи радну снагу волова.

Колико је све то тачно може се проверити и на основу других обавештења. У историографији је већ одраније познато да се грчка реч зевгар (ζευγάριον) употребљава у српским исправама са истим значењем као и у Византији. Њено основно значење је исто што и јарам, али се ова реч могла употребљавати у преносном значењу као мера за површину обрадивог земљишта, као јединица опорезивања и, веома често, у значењу сточне запреге коју чине два вола.[119] Управо у овом свом последњем значењу реч зевгар је употребљавана у целом Хиландарском практику, који је био састављен на грчком језику, али је сачуван само у словен-

[115] *Законски споменици*, 392, 619, 624, 625, 629. По одредбама Жичке повеље једино су властела и „војници" плаћали казну у коњима за одређене прекршаје, а остали људи за исте случајеве у воловима *(Законски споменици* 573, 574, 575). Изузетно се крадљивцима коња, независно од класне и сталешке припадности, изрицала казна у коњима.

[116] *Законски споменици*, 609, 614, 617, 620.

[117] Види нап. 73.

[118] *Дечанске хрисовуље*, 62, 133, 134; *Законски споменици*, 395, 438.

[119] В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, 205; Г. Острогорски, *Византијски практици*, Сабрана дела Г. Острогорског I, 56.

ском преводу. За сваког земљорадника који је записан у поменутом практику, а поседује 2 вола, наглашено је да има један зевгар, док се за земљораднике који поседују само једног вола никада не каже да имају „пола" зевгара, већ се редовно записује да имају управо једног вола. Наведене чињенице јасно показују да је основни облик запреге био зевгар, тј. два вола.

Подаци из Хиландарског практика пружају веома рељефну слику о броју коња и волова које поседују земљорадници.[120] У Струмској области, манастиру Хиландару припадало је више поседа, од којих се својим богатством и величином издвајало село Градац. Према подацима из поменутог практика, ово село је имало 71 породицу са укупно 277 душа, рачунајући и елефтере. Елефтерских породица било је свега 6, са укупно 18 душа. Све породице заједно поседовале су укупно 101 вола, од тог броја елефтерима је припадало само 4 вола, док су преосталих 97 животиња поседовала остала домаћиства, којих је било укупно 65. Значи да у просеку на свако домаћинство долази по један и по во. Број коња у селу Градцу је неупоредиво мањи од броја волова јер у целом насељу постоје само два коња и једно ждребе. Несразмера између поменутих врста животиња је очигледна, али и речита и упућује на закључак да су сточне запреге за орање у Струмској области чинили волови, а не коњи. Имајући у виду чињеницу да су се у једној византијској области, која се простире у близини или на граници српске државе, за орање користиле искључиво воловске запреге, онда је разумљиво да из Византије није ни могао доћи другачији подстицај у погледу коришћења сточних запрега. Ова примедба је тим значајнија што је Србија током читавог средњег века била под снажним утицајем византијске културе.

Византијски културни утицај, ма колико био снажан, није био и једини. Са Запада су у Србију разним путевима такође допирала искуства и тековине материјалне културе. Једну од трансмисија западног утицаја представљао је Дубровник. Захваљујући грађи која се чува у Дубровачком архиву, могу се добити занимљива обавештења о коришћењу сточних запрега за орање. У територијалном погледу ова грађа покрива релативно широк појас, који иде од ушћа Неретве па скоро до Которског залива, док у дубину копна, допире свакако 40—50 km. Омеђена територија је у

120 В. Мошин, *н. д.*, 205—215.

XIII и XIV веку припадала српској држави, или се пак налазила на самој граници, изузимајући уже дубровачко подручје. Због тога сви подаци о сточним запрегама имају прворазредни значај, чак и онда када омеђена територија више не припада Србији, већ је подељена између Босне и Дубровника.

Подаци о сточним запрегама за орање налазе се махом у уговорима које су склапали земљорадници и власници запрежних животиња, од којих се ове животиње узимају под закуп на једну и више година. Одмах треба напоменути да се међу оваквим уговорима, као ни међу другим исправама, не може наћи ни један податак који би потврдио да су се за орање користили коњи. Ова напомена односи се на раздобље од краја XIII па до средине XV века. Не постоје чак ни индиције да је тако нешто било могуће. За орање су се редовно позајмљивали, односно давали под закуп, искључиво волови. Ако се има у виду ова чињеница, као и обавештења ове врсте која се односе на Струмску област, може се са сигурношћу закључити да су се у средњовековној Србији за орање користили искључиво волови. Коришћење ових животиња потпуно је било у складу са коришћењем одређених справа за орање. Рало није захтевало коњску вучу, већ је било прилагођено воловској вучи, док је код плуга супротно, али се при орању плугом могу добро користити и воловске запреге. За вучу тешких плугова користило се одједном две и више коњских, воловских или мешовитих запрега. Због тога је неопходно да се има у виду број волова, јер ако их је одједном било упрегнуто више, онда је то сигуран показатељ да је реч о запрези која вуче тешки плуг.

Међу уговорима из Дубровачког архива налазе се подаци из којих се сазнаје да су земљорадници узимали под закуп не само 1 — 2 вола већ и 3 — 4, а каткада 5, 6 па и 8 волова.[121] На основу ових података могло би се претпоставити да су справе за орање вукле 2 — 3 воловске запреге, односно 2 — 3 пара волова. При разматрању података о позајмљивању волова за орање може се утврдити да су најчешћи и најбројнији случајеви када земљорадници узимају под закуп само једног вола. То свакако још не значи да је помоћу једног вола могло успешно да се оре. Сачуване су и десетине уговора из којих се види да су под

[121] Подаци ове врсте су бројни, па их не наводимо посебно. Један део ових података биће саопштен у одељку *Узимање волова под закуп* (в. стр. 262 и сл.).

закуп узимана два вола, док је уговора у којима се помиње три и више волова знатно мање. Овакав бројчани однос упућује на претпоставку да се приликом орања упреже ни мање ни више од два вола. Да је тако и било може се наћи непосредна потврда у више уговора о узимању волова под закуп.

У једном од тих уговора, који је закључен 2. IX 1330. између Бероја каменара из Дубровника и двојице Конављана, саопштава се како Конављани позајмљују једног вола за орање од Бероја, али под условом »quod de toto lucro quod fecerit cum dicto bove et uno alio quem ponere debeat cum illo, sexta pars sit dicti Beroe«.[122] Из наведеног цитата јасно се види да зараду или добитак (lucrum) неће остварити један, већ два вола, односно да ће Конављани орати и обрађивати земљу оним волом што су га позајмили и још једним који је њихов, односно којег морају да прикључе.

Још речитију потврду пружа уговор који је закључен 4. I 1393. године.[123] Из њега сазнајемо да је Мартин Богавчић из Трстенице, који обрађује земљу Гавче Пуцића, узео на зајам од свог господара 10 перпера и обавезао се да ће за позајмљени новац купити једног вола за орање, а да ће приложити и једног свог. У тексту уговора то је саопштено следећим речима: »debet emere unum bovem et ponere unum alium ipse Mratin de suo proprio«. Из наведеног цитата јасно се види да ће земљорадник орати земљу запрегом коју чине два вола. На истом месту се саопштава да ако један од волова угине, земљорадник мора купити другог, тако да »semper habeat duos boves pro laborando ut supra«. Овом одредбом се и не допушта да земљорадник може бити без једног вола. Према томе, са сигурношћу се може рећи да запрегу за орање чине два вола.

Такве запреге нису коришћене само у XIV већ и у XV веку. Почетком XV века (1402) Припко Продашић из Мајкова обрађивао је земљу свог господара и позајмио једног вола за орање, али се истовремено обавезао да »debet habere et ponera ad laborandum unum alium bovem«.[124] Обавеза је по садржају слична као и у претходним случајевима, једино се не каже да други во мора да буде власништ-

[122] Div. canc. 9 fol. 212.

[123] Div. canc. 30 fol. 176'.

[124] Div. canc. 34 fol. 89. Слична се обавештења могу наћи и у следећим документима: Div. not. 9 fol. 41; Div. canc. 36 fol. 96'; Div. canc. 39 fol. 156'; Div. canc. 41 fol. 37, 272.

во земљорадника. За господара земље, међутим, то и није толико значајно; за њега је било најважније да се земља оре запрегом коју чине два вола, без обзира на то коме припадају. Понекад се у уговорима истиче прека потреба да се земља мора обрађивати потпуном запрегом. Тако је, на пример Ратко Милотић из Подгоре, у Сланском приморју, позајмио вола од Мартола Гучетића уз обавезу »quod dictus Ratcho cum uno alio bove suo teneatur bene et diligenter laborare«. Затим се на истом месту саопштава како ће се земљорадник бринути о позајмљеном волу, да ће га добро хранити и чувати, а ако »aliquis ex dictis bovibus moriretur, dictus Ratichus cum furmento et blado comuni nascituro in terrenis laboratis cum dicti bovibus ematur unus bos loco dictum bovi mortui«. Последња два цитата потврђују да се земља заиста орала запрегом од два вола. Осим тога, овде је саопштено како ће се поступити у случају да један од волова угине, односно из којих ће се средстава набавити. Ако се тако нешто догоди, онда ће се продати део житарица у чијој су производњи заједнички учествовала оба вола, па ће се за добијени новац купити други во. Ово је несумњива потврда да су за обраду земље неопходна два вола.

Има више уговора из којих се може сазнати да је за орање потребна поменута запрега. Излишно је да се на сваки такав податак посебно указује. На овом месту треба још додати да су могућности запрега за рад биле ограничене. Тада се тачно знало коју је површину земљишта у току године могла да узоре једна запрега. Ако би се од ње захтевало веће напрезање, могло се догодити да се један, или оба вола исцрпу, па чак и да угину.

Пошто се из претходног излагања види да је запрега од два вола неопходна, поставља се питање шта су чинили они земљорадници који су позајмљивали одједном по три, четири и више волова и да ли су они у таквим случајевима образовали само једну, или, пак, више запрега. Одговор на ово питање пружају неки уговори. Из једног од њих може се сазнати како је неки Конављанин 9. III 1399. године узео под закуп три вола, али је већ 17. I 1400. вратио власнику два позајмљена вола, док је трећег задржао. Крајем исте године, 23. XII 1400, вратио је власнику и овог последњег вола.[125] Из редоследа враћања посредно се може закључити да једну запрегу не сачињавају три, односно че-

[125] Div. canc. 22 fol. 229'.

тири вола. Овај Конављанин је највероватније имао једног вола, па је позајмио још три да би могао да формира две запреге. Кад је вратио два, њему су на располагању остала такође два вола, један његов, а други позајмљен. Како се даље сналазио овај земљорадник, не може се пратити из докумената. Није искључено да је успео да на неки начин прибави још једног вола.

Има случајева када је један земљорадник позајмљивао 4 вола. Потребно је размотрити када он то чини и због чега. Тако је, на пример, Божићко Проданић (Bozichicho Prodanich) 13. II 1418 године узео под закуп најпре два вола од Припка Обрадовића. Истог дана он је позајмио још два вола, и то од Радетка Димитровића, али је узео и његову земљу да обрађује.[126] Пошто је Божићко узео најпре два вола, значи да је већ имао одређену површину обрадивог земљишта. Међутим, кад је узео да обрађује више земље, онда то није могао успешно да обави само са једном запрегом, па је био присиљен да узме у закуп и другу запрегу, односно два вола. Наведене чињенице потврђују да су могућности запрега ограничене, а истовремено да се од 4 вола не ствара само једна запрега, већ највероватније две, као у претходном случају.

Из наведених примера не види се јасно ко је управљао са две запреге. Тешко је поверовати да је тако што чинио само један земљорадник, осим ако волови нису на смену орали. Извесна обавештења о томе пружа уговор који је закључен 8. августа 1376. године између Радослава Клапчића и његовог зета Радича Павловића с једне стрне, и Симеона Бунића, с друге стране.[127] Сва тројица оснивају „друштво" у које улажу знатан број говеда, оваца и коза. Таст и зет, поред осталог, улажу заједно четири вола и обавезују се да ће обрађивати земљу Симеона Бунића, док овај дубровачки властелин даје само једног вола. Погодба даље гласи да ако властелин, осим земље, уложи у производњу још и потребно семе за сетву, сав приход који се оствари у жетви делиће се попола. Оваква подела жетве потпуно је у складу са важећим прописима и обичајима на Пељешцу. Из наведеног саопштења јасно се види да ће и таст и зет обрађивати земљу, као и да они једновремено могу да користе две запреге за орање. Поставља се питање шта је било са волом којег је приложио властелин. Посто-

[126] Div. canc. 41 fol. 230'.

[127] Div. not. 9 fol. 159.

ји могућност да се формирала још једна запрега, односно да су таст и зет уступали овог вола на коришћење земљорадницима који су желели да га узму под закуп, или су га, пак, држали на паши као и осталу стоку, што не би било рентабилно. У сваком случају, чињеница је да су таст и зет имали 4 вола и да су могли самостално да створе две запреге за орање. Према томе, може се слободно закључити да је за две и више запрега био у сваком случају потребан одговарајући број земљорадника који ће њима да управља.

На основу свега што је речено може се са сигурношћу закључити да су основни и једини облик запреге за орање у средњовековној Србији сачињавала два вола, а тако је било и у њеном најближем суседству. На другој страни ово опет потврђује да је основна справа за орање било рало, а не плуг.

Волови за орање нису позајмљивани без одређене материјалне накнаде, о чему ће у даљем излагању бити посебно говора. Обично су земљорадници ову накнаду редовно извршавали, али било је случајева и да то одбију, па чак да власник волова уместо материјалног обештећења добије још и батине, или да му се волови више никада не врате.[128] Но то су изузеци. Већу пажњу заслужује чињеница што земљорадници нису увек радо враћали позајмљене волове јер то показује да неки од њих нису могли да обраде своје њиве кад су били приморани да врате волове. Према византијским катастарским књигама, број земљорадника са једним или без иједног вола није био тако мали, мада већину земљорадника чине они који располажу потпуном запрегом.[129] Свакако да су у том погледу сличне прилике владале и у нашим крајевима. На основу података из грађе Дубровачког архива може се закључити да је позајмљивање волова за рад било честа и уобичајена појава, али у тој грађи свакако нису саопштени и сакупљени сви случајеви позајмљивања. Послове такве врсте међусобно су закључивали сами земљорадници без икаквог писменог споразума. О томе постоје само фрагментарни подаци, тј. касније настали спорови око позајмљених волова. Један спор је карактеристичан по томе што показује како су земљорадници ове послове обављали у свакодневном животу врло једноставно. О томе се не би ништа знало да Милош Андрејић из Челопека није осумњичио и оптужио Прибила До-

[128] Lam. de foris 7 fol. 214.

[129] Г. Острогорски, *Византијски практици*, Сабрана дела I, 49 сл.

брослављића да му је овај запалио стог сена и стог сламе, као и живо причање сведока Стојка Сладиновића о том случају.[130] Сведок је на суду изјавио како је био присутан када је Прибил вратио волове Милошу и да је власник волова тада још рекао »da michi meum limessum«, на шта је Прибил одговорио: »Ego dabo«, али се власник волова и лемеша није задовољио таквим одговором, већ је захтевао да му се лемеш одмах врати. Прибил га је послушао, отишао кући, вратио се са лемешом и предао га, али је због таквог поступка био љут, па је рекао Милошу: »Non sia figlolo del mio padre se non tepago et tosto«. Због ове претње власник волова и лемеша осумњичио је Прибила да му је он запалио стог сена и стог сламе још исте ноћи. Поменути сведок није знао да каже ништа одређено о тој паљевини. Ако се остави по страни питање ко је извршио паљевину, наведена тужба показује да су зумљорадници међусобно позајмљивали волове за орање, као и раонике, без икаквих писмених споразума и да су те ствари сами враћали. Свакако да нису увек избијале свађе и да се све завршавало у најбољем реду. На основу оваквих и сличних обавештења може се имати одређенија слика о томе како су обрађивали земљу они земљорадници који су имали само по једног вола или их уопште нису имали.

Вучна снага волова који су коришћени у средњовековној Србији била је прилично ограничена.[131] Они припадају раси старобалканског говечета које се још назива и илирско говече, а чији је потомак данашња буша. Тежина ових говеда у брдским крајевима креће се од 150 — 250 kg. То је заиста мала тежина у поређењу са тежином говеда племените расе, а која достижу тежину и од 1000 kg. Свакако да два вола која укупно имају око 500 kg не могу у току дана да узору онолику површину земљишта колику

[130] Lam. de foris 2 fol. 8.

[131] Зависно од начина упрезања, вучна снага воловске запреге у Византији није могла да буде већа од 492 kg (*Ct. Lefebvr des Noëttes, Le systême d'attelage du cheval et du boeuf*, Mélanges Charles Diehl I, Paris 1930, 189, 190). По мишљењу истог научника, у средњовековној Србији се примењивао савршенији начин упрезања него у Византији. Овакав је закључак, заснован на погрешном датирању Минхенског псалтира, који је стављен у XIII век, а не на крај XIV века како је то утврдио С. Радојчић (*Зборник Филозофског факултета* VII-1, 1963, 281). Значи, савршенији начин упрезања примењивао се тек у другој половини XIV века. Он се огледа у томе што волови вуку челом, а не вратом, односно наслањају чело на јарам.

могу да узору волови који би били за око два пута тежи, па и сразмерно јачи. Колико се могло утврдити за вучу су коришћене и јунице које се не теле и не дају млеко, али оне никада нису употребљаване за орање. Разлога има више, а један је и тај што су женска говеда увек ситнија од мушких, па су према томе и слабија. Ово још једном показује да су у орању коришћени само волови. Како су се говеда делила по узрасту и како су могла да се користе најбоље показује тужба у којој се поред осталог каже да је украдено: vacas sex cum lacte, boves tres ab aratro, mancas tres a iugo, mancas iuvenes sex, mançettos parvos dous.[132] Значи да су рало били способни да вуку само волови, док су јунице могле да се користе као запрега, али не за орање.

За што потпуније познавање тадашњих запрега потребно је истаћи још неке њихове особине. Пре свега, треба рећи да волови који су одвећ стари, као и они који су премлади нису могли тако успешно да обављају послове као они који су у пуној снази. Није случајно што се и у текстовима уговора каткада истиче доба старости за ову врсту животиња. У једном од таквих уговора каже се да се дају на пашу »duos boves sive vitelos«.[133] Свакако да такви волови не могу да ору јер су још телад. Слична обавештења пружа и други уговор у којем се на пашу даје »1 manzium«, а затим се у истом тексту помиње као »dictum bovem«.[134] Ово такође није во за орање, већ јуне. Ако су волови који могу да ору заиста млади, онда се и то напомиње. Тако је, на пример један земљорадник најпре позајмио »duos boves ab aratro«, а затим је узео још »duos alios boves aptos arando nuper duos iuvenchos«.[135] Овде је јасно истакнута разлика између волова за орање, који су у пуној снази, и оних који су тек однедавно почели да ору. За младе је било потребно да се још каже како су оспособљени за орање. То се није чинило без разлога јер млади волови и не морају увек да знају да вуку рало. У то нас посебно уверава чињеница што је неки Конављанин позајмио једног младог вола за којег је изреком речено да зна радити, или, како у тексту стоји »bovem

[132] Lam. de foris. 4 fol. 53.

[133] Div. canc. 39. fol. 303.

[134] Да то обавезно није во за орање, потврђује следеће објашњење: »mançios septem sive vitulos« (Div. canc. 40 fol. 219).

[135] Div. canc. 41 fol. 120. У једном уговору саопштено је како се дају на чување 4 вола, од којих су 2 способна за орање, а друга два нису (Div. canc. 25 fol. 79').

unum bonum et iuvenem a laborerio et *qui scit laborare*«.[136] Најпотпунија обавештења о коришћењу младих волова пружа уговор који је закључен 24. IX 1424. године.[137] У њему се саопштава да је Богета Богоевић из Љуте, који је иначе »homo« војводе Радосава Павловића, узео под заку »unum bovem annorum quatuor *indomitum* ad arandum pro uno anno«. Богета је био дужан да овог вола чува, храни, да њиме ради, али још и „arare doceat", тј. да га научи да оре. На крају уговора стоји и следећа одредба: „quod si idem Bogheta non poterit docere dictum bovem arare, possit illum restituere dicto suo patrono ante terminum predictum". Из саопштених података може се закључити следеће: да је во неукроћен и да још не зна да оре, да има четири године, да земљорадник мора најпре да га обучи орању па тек онда да почне да га користи у раду, а ако у томе не успе, може га вратити власнику. Пошто је овај во био још неукроћен (indomitus), а има већ четири године, то показује да се обучавање обављало нешто раније, највероватније у трећој години старости. На основу тога може се рећи да волови пре треће године нису још орали, пошто за такав посао нису били физички способни. Такође треба имати у виду и чињеницу да се обучавање после четврте године тешко изводило, па је учење требало отпочети раније. Земљорадници су морали да покажу и доста стрпљења и умешности да би на јарам привикли говече које је до тада слободно пасло на пашњацима.

Обуци волова придавао се велики значај свакако и у унутрашњости Србије, а резултати ове обуке били су прилично неизвесни. Посредно о томе сведочи и упутство у једном лунику, где се каже да двадесет и деветог дана у месецу „добро хытрости творити, оучити конь и вѡль ȣчити".[138] Из наведеног упутства произлази да ако се двадесет и деветог дана у месецу отпочне обука волова, резултат неће изостати. Осим обуке волова, и орач је морао да буде вичан послу јер је у противном лако могао да упропасти запрегу. О томе чак посебно говори и један одељак у житију св. Ђорђа на следећи начин: „Гликерию же нѣкоѥмоу невѣждȣ ѡрештоу паде ѥдинь воль, и оумрѣть".[139] Значи,

[136] Div. canc. 44 fol. 147'.

[137] Div. canc. 43 fol. 29.

[138] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога,* Београд 1904, 611.

[139] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика,* 488..

овај Гликерије, невешт орању, преко сваке мере је оптеретио волове, тако да је један од њих пао и угинуо. Не треба ни сумњати да је наведени догађај испричан само због тога да би св. Ђорђе могао да учини чудо. И заиста, св. Ђорђе је, према житију, васкрсноу Гликеријевог вола. Остављајући по страни „чудотворну" моћ св. Ђорђа, у свакодневном животу се дешавало да невешти, па и вешти орачи, прекомерно оптерете волове приликом орања, тако да би они после тога, ако не угину, били трајно онеспособљени као сточна запрега. О томе веома јасно говоре многи уговори из Дубровачког архива који се односе на узимање и давање волова под закуп. По правилу, власници волова захтевали су од закупаца да са позајмљеним воловима добро поступају, да их хране и чувају, а такође да их не оптерећују превеликим радом. Ако би закупљени во био онеспособљен због прекомерног рада или ако би због тога угинуо, закупац се обавезивао да ће га надокнадити.

Приликом орања волови нису били у стању да непрекидно раде цео дан. За време подневне жеге, а и иначе, одмор је био неопходан и орачу и запрези. Стока је могла да се одмара у пољу, и то обично у хладу каквог дрвета, или, пак, на неком другом месту. Из тужбе коју је поднео један земљорадник из Орашца 26. X 1438. године сазнајемо да је он подноси искључиво због тога што му је посечено једно дрво (врба), или, како у тексту стоји „fuit ei incisa una arbor, videlicet una salix qui erat ei valde utilis".[140] У тексту се одмах наставља објашњење због чега је ова врба земљораднику била толико корисна, па се каже: „quia sub ea stabant et quiscebant animalia sua ad umbram quando laborando erant fessa", тј. да су се у хладу ове врбе одмарале његове животиње уморне од рада. Не треба се домишљати о томе које су животиње биле уморне од рада. Могли су то да буду коњи, мазге, магарци који су коришћени за преношење товара, али исто тако и волови који су имали и те како прилике да се уморе за време орања. Подневни одмор је овим животињама био неопходан, како због жеге тако и због физичке исцрпености. О томе да су се домаће животиње, уопште узевши, одмарале у хладу каквог дрвета сведочи и тужба коју је 14. IX 1449. године поднео Никола Кабужић против браће Утјешиновић из Громаче. Браћа су оптужена због тога што су посекла једно велико и жиродно дрво (храст) које се налазило на земљишту Николе

[140] Lam. de foris 12 fol. 134.

Кубужића, и то „apud aquam ubi quiescebant animalia".[141] Наведени податак јасно показује да су се животиње заиста одмарале под каквим дрветом, али такођеи да је поменуто дрво имало веома повољан положај јер је расло у близини воде, толико потребне стоци да угаси жеђ.

Волови, као и све друге домаће животиње, морали су да се напоје и нахране, независно од тога да ли ору или не ору. Вода се увек није налазила у непосредној близини њиве која се оре, па је због тога требало гонити сточне запреге до воде која је могла да буде знатно удаљена од места где се радило. Свакако да је одлазак и повратак са појила представљао губитак у времену. Тај губитак је био утолико већи уколико је вода лежала даље. У обављању овог посла земљорадницима су каткада помагали и млађи чланови њихових породица.[142] Уосталом, и сам земљорадник је повремено у току рада осећао потребу да се одмори. Ређи су случајеви да су се све погодности стекле у близини њиве која се орала, односно да је у њеној близини било воде, затим дрвећа за одмор стоке, а такође и траве неопходне за исхрану волова.

Знатан део радног времена губио се и око исхране сточних запрега. За време орања воловима се морало повремено дозволити да одахну и да се поткрепе храном. У то доба основицу сточне исхране представљала је трава, било да је спремљена као сено, било да је у свежем стању. Познато је да је за исхрану говечета потребна знатна количина овакве хране, и то само за један оброк. У случајевима када се стока храни сеном, узимање оброка се брже обавља него ако мора да пасе. Како изгледа, земљорадници у средњем веку нису носили и сено приликом орања, већ су волови пасли да би се у току дана прехранили. О томе се могу наћи и обавештења у једном житију св. Ђорђа. Овде се, поред осталог, прича да је неки земљорадник по имену Теопист имао „два супруга воловь" и да једног дана, обрађујући своје њиве „сь рабомь своимь ѡтрѣши воли свое, вь еже попасти маль часъ".[143] Волови су после тога негде одлутали, а власник и његов роб нису могли да их пронађу све док им у томе није помогао св. Ђорђе. У наведеном ци-

[141] Lam. de foris 22 fol. 205. У Конавлима је иначе била забрањена сеча дрвећа под чијим се хладом одмарала стока (D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 261).

[142] Lam. de foris 10 fol. 273'.

[143] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика*, 484.

тату употребљен је израз „маль часъ", што јасно показује да су волови требали само кратко време да пасу, а потом да почну орати. На основу тога може се слободно закључити да су орачи у току орања дозвољавали краћи предах воловима и да су волови за то време још и пасли. Поред краћих предаха и узимања мање количине хране у току преподневног орања, волови су морали у подне добро да се нахране, а такође и напоје. Узимање подневног оброка дуже траје и за њега се не би употребио израз „маль часъ", већ нека прикладнија реч. После овог оброка волови су морали и да се напоје. Колико је још времена после тога остало за поподневно орање, тешко је тачно утврдити, али свакако знатно мање него пре подне, а можда се у поподневним часовима више није ни орало. Да би се говече нахранило травом, потребно је да пасе и по неколико часова, поготову ако је паша сиромашна. Средњовековни земљорадници су и те како водили рачуна о исхрани својих сточних запрега, било када их хране сеном, било када запреге прехрањују пашом. Колико је све то тачно може се проверити и на основу одређених података из Дубровачког архива. У историографији је већ одраније познато да су земљорадници који су живели по селима Сланског приморја и у Конавлима располагали посебним пашњачким резерватима, на којима су смели да пасу само волови, а не и друге животиње. Овакви пашњаци у тим крајевима називају се гајеви.[144] Право коришћења паше у гајевима припада искључиво само земљорадницима из дотичног насеља, а не из било којег суседног села. Стварање гајева као посебних резервата за пашу волова имало је посебан значај јер је наведеним поступком углавном обезбеђена храна за сточне запреге и то највероватније у периоду када су оне запослене орањем, а можда и после тога извесно време док има траве. Овакви пашњачки резервати нису морали обавезно да буду равне и чисте затрављене површине јер се каткада гајем назива и површина земљишта на којој расте жирородно дрвеће.[145] У сваком случају и такав комплекс земљишта могао је да представља неку врсту резервата, јер у њему није смело да се сече дрвеће чији су плодови могли корисно да послуже за исхрану свиња. Дешавало се понекад да неко од земљорад-

[144] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi,* 248, 260, 261. Д. Ролер дефинише гајеве као шумарке, што је углавном тачно, али не и потпуно.

[145] Lam. de foris 8 fol. 48; Lam. de foris 21 fol. 151; Lam. de foris 23 fol. 82.

ника захвати део гаја и да на таквом земљишту посеје житарице, али то се енергично спречавало.[146] Од како је Сланско приморје припало Дубровнику (1399), дубровачке власти су настојале да сачувају и заштите ове пашњачке резервате.[147] На основу података који се односе на централне делове српске државе, не може се са сигурношћу рећи да ли су и у њима постојали гајеви или нису. Познато је да се тамо пашњачки резервати називају забели и да махом припадају феудалним господарима. Међутим, пошто се забели уз нека села помињу и у множини, није искључено да су постојали сеоски резервати за пашу волова.[148] У сваком случају, земљорадници су веома много бринули о исхрани својих запрега. То су и морали да чине, јер без добре исхране нема ни волова способних за рад.

У току годишњих доба кад није било послова, волови су проводили време на пашњацима, али било би сасвим погрешно закључити да се ничим другим нису хранили. Сасвим се поуздано може рећи да је сено имало важну улогу у њиховој исхрани. Уосталом, то потврђују чињенице што се волови налазе по двориштима господара којима припадају или што живе по стајама.[149] Нема никакве сумње да су се волови у стајама хранили сеном, а не свежом травом. Постојање стаја у којима бораве говеда, и то у крајевима где је клима блага, као што је случај са дубровачким залеђем, указује на то да је сличних просторија за волове морало бити и у унутрашњости Балканског полуострва.

На крају, потребно је још рећи да су волови у средњем веку били прилично скупи и да земљорадници нису могли лако да их прибаве. У првој половини XIV века на дубровачком тржишту плаћало се за једног вола пет перпера, а у другој половини тог истог века, као и у првој половини XV века, плаћало се у просеку око 10 перпера. У Котору се почетком XV века плаћало за једног вола 10 перпера у которским динарима. Повећање цена волова настало

[146] Захватање гајева вршило се у неким случајевима с циљем да се тамо посеју житарице (Div. canc. 39 fol. 92').

[147] У случајевима када су површине сеоског гаја мање од потребних, а у атару суседног села веће, дубровачке власти настојале су да се изврши подела гајева према стварним потребама (Cons. minus 6 fol. 31').

[148] М. Благојевић, *Средњовековни забел,* Историјски часопис XIV—XV, 1—17. Како изгледа, и нека су дубровачка властела поседовала властите гајеве (Lam. de foris 10 fol. 255').

[149] Lam. de foris 2 fol. 31'; Lam. de foris 4 fol. 315'; Lam. de foris 5 fol. 231.

је услед тога што су у другој половини XIV века нагло скочиле цене за сву робу. У то време један дубровачки копел пшенице (16,4 *l*) стајао је 5 — 6 динара, тј. приближно око пола перпере.[150] Значи да је у најбољем случају земљорадник морао да прода 20 копела пшенице па да обезбеди новац за куповину једног вола. Цене пшенице биле су за једну трећину ниже одмах после жетве и у месту производње. Ако би куповао вола после жетве, а тада му је било најлакше да дође до новца, земљорадник би морао да прода 30 копела пшенице, односно пет стари. За целу запрегу требало би двоструко више, тј. 10 стари пшенице по цени од четири динара за копел. Ретко је који земљорадник могао одједном да издвоји толику количину пшенице. Она не изгледа исувише велика за данашње прилике, али је тада 10 дубровачких стари представљало скоро једну половину жетве коју је један земљорадник могао да оствари у току године користећи се запрегом од два вола. Високе цене ових животиња присиљавале су земљораднике да их радије позајмљују и да за њихово коришћење дају власницима од-

[150] В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница,* Историјски гласник 1—2, 1960, 55—58. Цена од 10 перпера за једног вола, у которским динарима, помиње се и у документима из Которског архива (СНС 2, стр. 280; СНС 6, стр. 190). Наравно, било је и одступања од ове цене, па је, на пример један во стајао 7,5 перпера у которским динарима. (СНС 6, стр. 49).

У последњим деценијама XIV века један копел пшенице плаћао се често и по 7—8 динара у Дубровнику (Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку,* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X, 1967, 123, 124), а понекад и више од тога. На основу ових чињеница не би се смело закључити да је цена пшенице расла и у првој половини XV века, какву је тенденцију имала у осмој и деветој деценији XIV века. Напротив, по истраживањима Б. Храбака, цена пшенице у првој половини XV века најчешће се кретала између 4—6 динара за један копел (Б. Храбак, *Табеле кретања цена житарица и махуњина у Дубровнику* (1300—1620), Зборник Фил. фак. у Приштини VII (1970), 130—134). За цену од 4—6 динара по једном копелу може се рећи да је то била уобичајена цена пшенице на дубровачком тржишту од краја XIV па кроз прву половину XV века. Само услед неповољних околности настајала су знатнија одступања и осетније повећање цене. Овом приликом треба још приметити да цене које се формирају у трговини житом нису једнаке са ценама које може остварити произвођач житарица. Оне су свакако нешто више. Тако је на пример један произвођач пшенице из Конавала успео да оствари цену од 4 динара за један копел, и то непосредно после вршидбе, тј. на празник Св. Илије. Конављанин је своју пшеницу требало да допреми у Обод (Div. canc. 34 fol. 188, 5. XII 1402).

ређену накнаду, него да их купују лишавајући се при том основних средстава неопходних за њихов живот.

На основу целокупног излагања може се са сигурношћу рећи да су у српској држави једини и основни облик запреге за орање чинила два вола. Изузеци су могући, али их у изворној грађи нисмо пронашли. Ове животиње су биле на великој цени и представљале су, поред земље, највеће богатство сваког земљорадника. То је и разумљиво ако се има у виду да је подизање једног вола и његово оспособљавање за орање трајало бар три године. Радне способности волова који су се гајили у средњовековној Србији биле су скромне, како због њихове физичке снаге тако и због начина исхране. Један пар оваквих волова био је подесан да вуче рало, али не и тешки плуг. Најзад, потребно је још нагласити да се због скромних радних способности сточних запрега наметала потреба да сваки земљорадник држи по један пар волова, што су они у већини случајева и чинили. Издржавање волова за земљораднике у средњем веку није представљао особито велики издатак, бар не у односу на издржавање коња. У свим крајевима наше земље могло се наћи или обезбедити траве и сена. Овде се мисли на количину потребну за исхрану волова.

Имајући у виду изложене чињенице о сточним запрегама, затим о справама за орање, као и о другим оруђима за производњу, може се закључити да су производне могућности земљорадника у средњовековној Србији биле ограничене због тога што се као запреге за орање нису користили коњи, затим што је плуг релативно касно почео да се употребљава, а свакако и због тога што је металургија у Србији заостајала у односу на металургију западне Европе. Сви ови чиниоци допринели су да земљорадња у целини, а посебно гајење житарица, тачније њихова производња, заостане у односу на земљорадњу западне Европе, као и неких крајева источне Европе, где су као запреге коришћени коњи и где је употреба плуга добила шире размере у XIII и XIV веку.

II

ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ И ПОЉОПРИВРЕДНЕ КУЛТУРЕ

Проучавање оруђа за производњу омогућило је да се бар унеколико осветле поједине стране средњовековне земљорадње, а пре свега да се уочи у којој су мери оруђа утицала на ограничење производних могућности. Посматрање процеса производње у целини тешко је и замислити а да се при том не зна на чему су и како земљорадници обављали одређене радове, односно на чему су и у коју сврху употребљавали расположива оруђа. Потпунији одговор на постављена питања добиће се тек када се утврди које су врсте обрадивог земљишта познавали и користили, шта су на овом земљишту гајили и које су сте послове морали да обаве да би гајење појединих култура било успешно. У тражењу одговора најбоље је поћи од чињенице да су све обрадиве површине у процесу стварања настале на тај начин што су људи необрађено земљиште оспособљавали за земљорадњу. Ово је веома дуготрајан процес, који није прекинут ни до наших дана, а његова старост може се мерити са старошћу цивилизације човечанства. Не треба ни сумњати у то да су се нове обрадиве површине стварале и у средњовековној Србији.

КРЧЕВИНЕ

О претварању необрађеног земљишта у обрадиво сачувала су се и писмена обавештења. Изворна грађа која се односи на територију српске државе помиње лазове, требеже и ледине.[1] Сви ови изрази и појединачно и заједно говоре да се необрађено земљиште људским радом претварало у обрадиве површине. Стога ће бити корисно ако се на поменуте изразе обрати потребна пажња да би се дознало

[1] Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II и III*, (в. лаз и требеж); С. Новаковић, *Село*, 1965, 121—125.

на који су начин земљорадници стварали нове обрадиве површине, где су то чинили и у које сврхе.

У изворној грађи која је писана ћирилицом и на српском језику, реч ледина се ретко сусреће и не може се најјасније одредити шта она у тим текстовима значи. Тако је, на пример, краљ Душан обдарио протопопа Прохора, па му је поред осталог дао и неку земљу „оу Трьнов'ци што соу рсатрѣбили п'сарие. и што ѥ нетрѣблѥно землѥ. ѡд Боуикова винограда. до врьха оузь брдо. и до Милошеве ниве што ѥ ледина"[2] (даље следи набрајање међника). У наведеном податку поменута је ледина и као да се на неки начин супротставља оном земљишту које су псари „растребили", па би могла да представља још неискрчену површину али подесну за крчење. На такав закључак упућује и уговор који је закључио св. Сава са Светогорским протатом о куповини земљишта за подизање винограда. У уговору се саопштава како је Протат обећао да ће „дати ми мѣсто лединно", па се текст уговора одмах наставља: „и ѡбрет'ше више брьда лежештее над монастыремь Хѹлиарѹ мѣсто честодрев'но".[3] Из наведених података се види да је место „лединно" било уједно и „честодрев'но", односно да је било покривено густим дрвећем. Ова последња особина купљеног земљишта још једном је истакнута при крају поменутог уговора, јер се св. Сава обавезао да неће забранити другим светогорским манастирима да на поменутом земљишту секу дрвеће за огрев и остале манастирске потребе. Имајући у виду и један и други податак који говори о лединама, може се закључити да су ледине још неискрчене површине земљишта, али које су подесне за крчење, односно стварање обрадивих површина.

Знатну допуну наведеном закључку пружа и грађа из Дубровачког архива. У једном уговору саопштава се како су се два земљорадника обавезала власнику земље да на целокупном земљишту које овај поседује подигну виноград, али под условом да сваке године засаде лозом само једну златицу „de bonis teris" и још пола златице „de ... terris malis seu ledinis".[4] Израз bona terra односи се свакако на

[2] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 67, 130.

[3] С. Новаковић, *Гласник СУД* 25, 305—310; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 9—11.

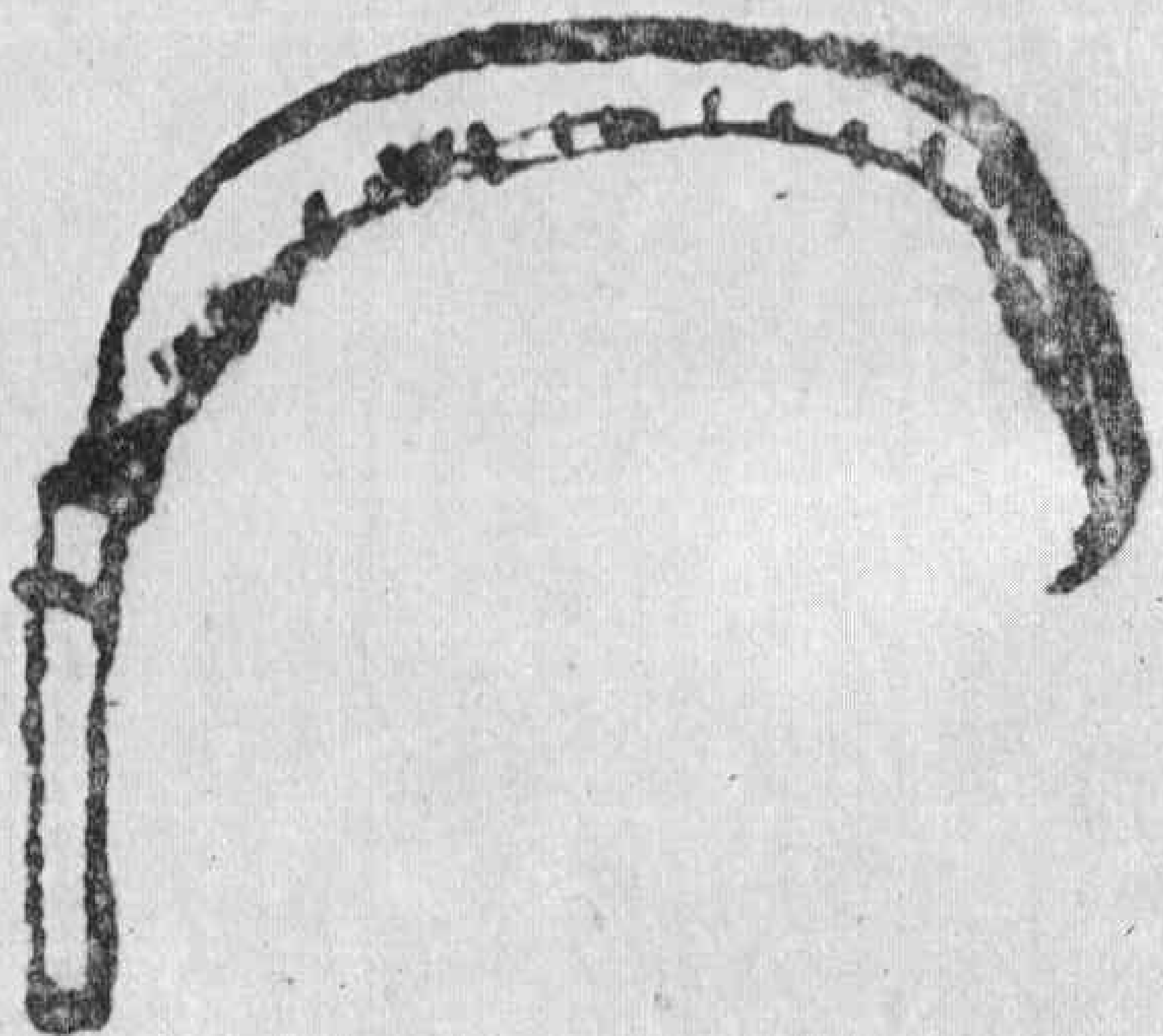
[4] Div. not. 9 fol. 192 Израз »bona terra« употребљавао се обично за оно земљиште на којем се сеју житарице. Тако се, на пример, један земљорадник обавезао да ће посејати 16 копела пшенице »in bonis terris et bene laboratis« (Div. canc. 34 fol. 68).

5. *Срп*
Фреска из Дечана, Пророк Захарија

6. *Срп са назубљеним сечивом*
Фреска из Раванице, пророк Захарија

7. *Срп са назубљеним сечивом*
Цртеж из прве половине XV века, Хисторијски архив у Дубровнику

8. *Косири*
Византијска минијатура у Ватопедском рукопису осмокњижја, Потомци Јефрема и Манасија крче земљу

ону земљу која је већ обрађивана, за разлику од ледине која је још увек необрађена. Земљорадници су се управо због тога и обавезали да ће годишње засадити по једну златицу винограда на већ обрађеној земљи, а само пола златице на земљишту које до тада није било обрађено, тј. на ледини. Да су ледине необрађене површине потврђује и чињенице што је једна Дубровчанка донела у мираз и „unam possesionem terrarum incultarum seu ledinarum".[5] Шта значи латинска реч incultus не треба посебно објашњавати, али се може поставити питање да ли је нека земља необрађена само у датом тренутку, или се уопште никада није обрађивала. Дубровачки писари су и у оваквим нијансама правили разлику, па се у једном документу за неко земљиште на Лападу, чија површина износи осам златица, каже следеће: „quatour soldi sunt ledine et alii quatuor vegri et inculti".[6] У наведеном цитату помиње се и ледина и необрађено земљиште, које је уједно и запуштено. За ледину писар није нагласио да је необрађена, јер се тако нешто подразумевало. Међутим, за четири златице писар је изреком нагласио да се ради о зупштеном и необрађеном земљишту, али које се не може изједначити са ледином. Разлика је очигледна. Земљиште на Лападу састојало се од четири златице ледине, односно земљиште које уопште до тада није било обрађивано и још четири златице необрађеног и запуштеног земљишта, али које се некада свакако обрађивало. На основу изложених података, из којих се види да ледине представљају лошу земљу у односу на добру или необрађену у односу на обрађену, као и да се она назива једноставно ледина када се пореди са земљиштем које је услед запуштености необрађено, може се са сигурношћу закључити да се лединама називају такве површине које обично никада нису обрађиване, али које су подесне за обрађивање и које земљорадници намеравају да обраде.

Да би слика о лединама била што потпунија, потребно је рећи да су ледине могле корисно да послуже земљорадницима и пре него што су претваране у обрадиво земљиште. Тако је на лединама могла да пасе стока или да се коси трава и припрема сено.[7] Право паше и припремање сена припадало је оним особама чије су биле ледине. Међутим,

[5] Liber dotorum 2 fol. 29 (Historijski arhiv u Dubrovniku). На овом податку и овом приликом захваљујем З. Шундрици.

[6] Div. not. 20 fol. 230. слична обавештења и у Div. not. 20 fol. 104'.

[7] Lam. de intus 1 fol. 18' bis; Lam. de foris 4 fol. 310.

не би се смела створити погрешна слика да на лединама није било шибља или већег дрвећа. Напротив, сигурно се зна да је и тога било, а понекад и правог шумског растиња. Међутим, било је и ледина са просторима који су покривени травом подесном за пашу и припремање сена.[8] На основу изложеног може се закључити да су ледине биле веома погодне за добијање нових обрадивих површина, јер их је махом покривало ситније растиње које је могло да се лакше искрчи у поређењу са густим шумским покривачем.

Ледине су обично претваране у оранице и винограде. Приликом стварања ораница, ледину је требало најпре „разорати", а да би се подигао виноград, ледину је требало дубоко прекопати (трапити).[9] Међутим, ни прву ни другу радњу није било могуће одмах извести а да се претходно не изврше одређене припреме. Велику сметњу причињавало је разно шибље и дрвеће које је расло по лединама, па се најпре оно морало одстранити. У српском преводу Земљорадничког закона помиње се „сечење" ледина, и то секиром и трнорезом (косиром), а затим још и паљење.[10] Овим се свакако даје и редослед претходних припрема. Одрасло шибље и дрвеће морало је најпре да се посече, а затим да се запали, па тек онда да се приступи разоравању земљишта. Паљење ледина примењивало се и у околини Дубровника.[11] Не треба сумњати да се сличан или исти поступак примењивао и у осталим крајевима Балканског полуострва. Уклањање крупнијег растиња није било увек довољно, јер је често требало повадити из земље преостале жиле и камење које је сметало обради. Претварање ледина у обрадиве површине није представљало ни мало лак посао, па је стога установљен и посебан режим њиховог искоришћавања. Тако је, на пример Дубровачки статут једном својом одредбом предвидео да ако неко преда на коришћење своју ледину било коме, не може је узети натраг „usque ad tertium fructum completum".[12] Значи да је земљорадник имао право да обрађује бившу ледину најмање три године. Слична одредба постоји и у тзв. Јустинијановом закону. Члан 24.

[8] Lam. de foris 4 fol. 54.

[9] Опширније о „трапљењу" у овом поглављу, одељак *Виногради.*

[10] *Српски рукопис Земљорадничког закона,* чл. 20 и 43.

[11] Lam. de foris 4 fol. 54; Lam. de foris 25 fol. 62.

[12] Liber Statutorum civitatis Ragusii, 117. Приликом земљишних спорова у Дубровнику и у Котору водило се рачуна о томе ко је од парничара оспособио и обрадио до тада запуштен и необрађено земљиште (Lam. de foris 20 fol. 130'; СНС 4, стр. 261).

овог закона гласи: „Аште дѣлатель земли вьниде оу лѣдиноу иного дѣлатели сь оупросомь и разьорет нивоу, да ю дрьжить 3 лѣта, потом да отстоупить".[13] Српски рукопис Земљорадничког закона нема ову одредбу, али строго забрањује коришћење туђих ледина без знања њихових господара.[14] Према томе, трогодишње коришћење је загарантовано и Јустинијановим законом и Дубровачким статутом, на основу чега се може закључити да се таква пракса усталила не само у Дубровнику већ и средњовековној Србији.

За стварање нових обрадивих површина, поред ледина, искоришћавало се и земљиште које је било под правим шумским покривачем. Српски средњовековни језик обилује називима за поједине врсте шумског покривача, као што су: гај, луг, шума, дубрава, гора и гвозд.[15] Колико је познато, гајеви на територији Дубровника у којима је расло „жирородно" дрвеће нису радо претварани у обрадиве површине због тога што је жир био потребан за исхрану домаћих животиња.[16] Ни за гвозд се не може навести ни један пример да је претворен у обрадиво земљиште. Иначе, он се ретко и сусреће у српским исправама. За дубраве се такође не би могло рећи да су их земљорадници радо крчили, мада је и тога било, јер су оне представљале такав шумски покривач у којем је највише било храста, чији је плод (жир) корисно служио за исхрану стоке.[17] Према томе, остају још луг, шума и гора, због тога се својства ових шумских покривача морају што потпуније истаћи. Постојећи речници нашег језика изједначују луг са латинском

[13] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка,* Скопље 1928. На стр. 236—240 овог дела штампан је поменути закон под насловом: „Благовѣрнаго и христолюбиваго цара Јоустиниана Закон о записании".

[14] *Српски рукопис Земљорадничког закона,* чл. 18.

[15] Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I—III,* видети: гај, луг, шума, дубрава, гора и гвозд.

[16] О гајевима већ је расправљано у првом поглављу (нап. 144—148).

[17] Приликом деобе земљишта у Конавлима понекад се у оквиру појединих „десетина" вршила подела и затечених дубрава. Дубровачки грађани би на тај начин добили властиту „дубраву", у којој је понекад било једва 20—30 жиров родних стабала (Div. canc. fol. 52—57). О стварању обрадивих површина крчењем дубрава посредно сведоче поједини топоними. Тако се, на пример, приликом поделе земљишта у Конавлима (Подускопље) помиње и неки »Rosulni dolaz sa prisichom u Paulovoi dubravi lasina« (Div. not. 25 fol. 130'). Значи, у Павловој дубрави постоји лаз (лазина).

речју nemus, а шуму и гору са латинском речи silva.[18] Ово је свакако тачно, али не може потпуно да задовољи кад су у питању крчевине. За луг, који се претежно састоји из ситнијег шумског растиња, у поређењу са растињем у шумама и горама, пожељно је још да се зна и надморска висина. Већ према обавештењима из постојећих речника нашег језика могло би се претпоставити да су лугови лежали у низинама јер се у прасловенском језику, овом речи обележавала бара. Стара словенска реч није сачувала своје основно значење у српском језику XIV века јер се под овим појмом није више подразумевала бара, већ ситније растиње.

Веома корисна објашњења шта су били лугови могу се наћи у манастирским повељама. Тако на пример, по одредбама Дечанске хрисовуље međа између села Зерзева (Зрзе) и Беле Цркве иде од „велиѥ цѣсте посрѣдь лоуга до медвѣгѥга дола", а затим се међа наставља од Медвеђег дола, али овог пута „с постел'штаки", и то „како греде поуть надь лоугь подь Станоѥвь виноградь надь лештиѥ и на почивалиште. поврьхь градишта оу Дримь".[19] Из наведеног податка јасно се види да је пут ишао изнад луга, а испод винограда. Пут се пео уз брдо све до „почивалишта", које је лежало „поврх Градишта". Средњовековни топоним „градиште" сачувао се у данашњем називу Градиш, како се данас назива једно брдо које лежи између Зрза (Зерзево) и Швањског моста.[20] Од подножја па до врха овог брда једва да има нешто више од 100 m. Свакако да су и луг и „лештије" лежали испод врха брда, јер је изнад њих постојао још и некакав виноград. У Дечанској хрисовуљи постоји још један податак који потврђује да се луг простире у нижим пределима. Наиме, црква Св. Николе, у селу Богуши, поседовала је поред осталог и један „ступ", који се простирао „на Роусини поли ѡт брьда до лоуга", што потврђује да је и сам луг лежао на ивици поменутог поља.[21]

Повеља манастира Св. Арханђела, код Призрена, пружа изричиту потврду да су се лугови простирали у низинама. За међе забела у Слатини, које су уписане у поменутој повељи, каже се поред осталог и следеће: „како слази дѣль оу долнѥ чело подь цареве гради до лоуга, и оть

[18] Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина* I—III, в. гора, луг, и шума; Уп. *Rječnik JAZU* и В. Караџић, *Рјечник*, (исте речи).

[19] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 57, 58.

[20] Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 193.

[21] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 59.

лоуга оуз дѣль" итд.[22] Значи да је међа најпре силазила низ „дјел" све до луга, а одатле је почела да се пење узбрдо, тј. уз неки други „дјел". Према томе, и овај луг морао је да лежи на мањој надморској висини. Да су се лугови налазили на мањим висинама, посредно потврђује и чињеница што се у њима смештају пчелињаци.[23] Иста чињеница посредно указује и на врсту биљног покривача који је обезбеђивао добру „пашу" за пчеле током целе године. То свакако није била одрасла шума, већ ситније шибље и дрвеће прошарано травом. Овакве су површине биле подесне за крчење, односно стварање лазова и требежа. По надморској висини и својствима биљног покривача лугови би умногоме личили на ледине, али је шибље и друго растиње било свакако гушће у луговима него у ливадама.

Осим на ледипама и луговима, нове обрадиве површине стварале су се и у горама. За гору је Б. Даничић дао два тумачења: mons и silva.[24] Међутим, ова два тумачења не треба строго раздвајати јер је гора истовремено могла да буде и mons и silva, тј. брдо покривено шумом. У манастирским повељама прави се разлика између хума, брда, горе и планине.[25] Овим именима називају се различити облици-конфигурације тла, али се у неким истиче и врста биљног покривача. Планине се простиру на већим надморским висинама и махом су под пашњацима, док су горе биле на сличним или нешто мањим висинама, али су под шумом. У погледу конфигурације тла, између брда и горе не мора да буде никаквих разлика, већ само у врсти биљног покривача. На сваком брду није морало бити шуме, док је појам горе чешће и једновремено обухватао и брдо и шумски покривач. Потребно је напоменути да се већ у средњем веку каткада истиче само ово последње значење.[26] За разлику од лугова, шумски покривач гора чини крупно и одрасло дрвеће које може да се користи као грађа и као

[22] *Гласник СУД* XV, 283.

[23] *Споменик САН* III, 23, 24; *Законски споменици*, 623, 690.

[24] Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина* I, в. гора.

[25] М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 6—10.

[26] Истицање шумског покривача саопштено је у једном уговору следећим речима: »Ser Benedictus Pe. de Gondola dedit ad incidendum Jubisse Chovacich cupario unam suam dubravam sive montem buschinum positas in Breno (Div. canc. 43 fol. 242'). Значи, у овом случају дубрава се изједначује са пошумљеним брдом.

огревни материјал, потребан не само земљорадницима већ и средњовековним рудницима и топионицама („коло").[27]

Простор на којем би се гора посекла био је веома често подесан за стварање обрадивих површина. Крчење гора добило је шири замах у оним крајевима у којима је било рудника. Земљиште на којем би се једном посекла шума за потребе топионица, односно неког „кола", не би више остајало запуштено, већ се претварало у обрадиво. Право на коришћење искрченог земљишта присвајала су она лица којима је било дозвољено да секу шуму, односно да овим материјалом снабдевају руднике и топионице. Привилегије које су у погледу сечења шума дате рударима, најчешће Сасима, почеле су да нарушавају устаљене земљишне односе. Због нарушавања уобичајених права коришћења земљишта, Душанов Законик је поред осталог настојао да реши настале спорове око земљишта на којем је искрчена гора, а такође да убудуће спречи све неспоразуме овакве врсте. Рударима је и даље остављена најшира могућност да се снабдевају дрветом где хоће и колико хоће, али искрчену земљу нису смели да обрађују или дају неком на обрађивање, већ су је морали остављати пусту да на њој израсте млада „гора".[28]

Тешко је поверовати да се једном искрчено земљиште лако напустило, односно да се после сече дрвећа дозвољавало да шума израсте. По свој прилици било је и тога, али је много вероватније да су господари таквих гора користили искрчено земљиште за властите потребе. Могли су на њему да насељавају своје људе уместо да то допусте Сасима и другим рударима. Колико је све то тачно најбоље показује једна одредба из повеље краља Милутина ћелији Св. Петке, у Тморанима. Краљ је обдарио ову ћелију многим даровима, поклонивши јој уз све још и „гороу да си сѣкоу лазове", а осим тога и све земљиште које су већ искрчили људи потчињени поменутој ћелији.[29] Значи да су и неискрчене горе имале одређену економску вредност, поготову ако је тле на којем је расла „гора" било подесно за обрађивање. Претварање гора у обрадиве површине показује да се крчење вршило и на нешто већим надморским висинама.

[27] Вл. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 13, 17—19, 81, 98.

[28] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 123.

[29] *Законски споменици*, 392.

Више података потврђују наведени закључак. Тако се, на пример, за међе неких села каже да су ишле, поред осталог „на брьдо више Браторагы лаза",[30] или, пак, „мегю космьче лазе и ѡдь лазь право оузь доль оу планиноу".[31] И у првом и у другом примеру реч је свакако о већој надморској висини, јер се у близини лазова налазило брдо и планина. На сличан закључак упућује и чињеница што су у селу Кончи три требежа лежала на Брестовом брду, а друга три на локалитету који се назива Гребен.[32] Према томе, може се слободно рећи да се земљиште крчило и на већим надморским висинама.

Ако се има у виду овај закључак, било би корисно да се надморска висина и ближе одреди. За исцрпнију анализу постављеног питања не постоје потребна обавештења. Нешто одређеније о томе ипак се може рећи на снову података из повеље цара Душана, којом се потврђују права цркве „дијака" Драгоја више Габрова. У овој повељи се саопштава како је Драгоје „оулезель више Габрова оу Бѣласици предь Трѣблѣгрьмь" и како је отпочео да зида храм посвећен арханђелима Михаилу и Гаврилу.[33] Цар Душан је одобрио овај рад, дозволивши Драгоју да слободно борави у храму заједно са својом „тьснином", а осим тога приложио је и неке земље уз оне што је већ Драгоје „растрѣбилѣ около црькве и ниже црькве".[34] Међу приложеним земљама налази се „оу Подоу нива и вь иноу Подоу коуде боуде мкь растребити". Значи, цркви се поклања једна њива која је у Поду, а на истом месту још и земљиште које ће се тек крчити. Локалитет под називом Под помиње се 28 година доцније, и то као „село на Подоу".[35] Из географских карата може се утврдити да је поменути локалитет, односно село, лежало на надморској висини од 426 m. Пошто је овде у Душаново време била већ једна њива, као и земљиште подесно за крчење, а такође и пошто подручје лежи у Беласици, може се поуздано закључити да се земљиште крчило и на надморским висинама између 400 — 500 m. У изворној грађи није се могла наћи потврда да су крче-

[30] *Споменик САН* IV, 4.

[31] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 9.

[32] А. Соловјев, *Кончански практик*, 89.

[33] *Законски споменици*, 758.

[34] *Законски споменици*, 759.

[35] *Законски споменици*, 513. Овде је свакако неком грешком написано „село Наподоу", јер треба „село на Подоу".

вине стваране и на висинама већим од 500 m. Уосталом, из онога што је већ речено о лединама и луговима, може се претпоставити да је још увек било довољно простора за крчење и у нижим пределима.

Из манастирских повеља може се сазнати да су се осим ледина, лугова и гора крчиле и такве површине које се једноставно називају шуме. По тумачењу Б. Даничића шума има исто значење као и латинска реч silva.[36] Није искључено да је ова реч и у средњем веку имала општије значење као и данас. На основу неких података могло би се закључити да су се шуме простирале у нижим пределима у односу на горе. Из повеље манастира Св. Арханђела, код Призрена, дознајемо да је међа села Воинци избијала на неку Округлу бару, а затим да је продужавала „от окрѫгле баре и от Воикова лаза прѣко шоуме виноу оу бароу, от баре прѣко шоуме оу лок'воу, и оть лок'ве прѣко доубраве до мегѥ храштаньске".[37] У наведеном податку шума се простире око неких бара и разликује се од дубраве, која лежи између локве и храштанске међе. Када је неко земљиште баровито, онда оно најчешће не лежи на већим надморским висинама, већ у нижим пределима. Пошто се у описаним међама помиње и „Војков лаз" у непосредном суседству шуме и баре, било би природно да је исти лаз настао крчењем суседне шуме. Потребно је још нагласити да се из исте повеље може сазнати да једна шума и поље леже у непосредној близини. Наведени примери потврђују да су шуме лежале у нижим пределима и да је ова реч, поред општијег значења, имала и посебно значење у односу на остале врсте шумског покривача. У шумама је свакако расло крупно и велико дрвеће као и по горама и дубравама, али оно није било „жирородно" нити је лежало на већим надморским висинама. Стога се шуме супротстављају и дубравама и горама.

Имајући у виду целокупно излагање о лединама, луговима, шумама и горама, може се закључити да су се у средњовековној Србији стварале нове обрадиве површине крчењем махом шумског покривача, било да је у питању шибље или одрасло дрвеће. Крчевине су се стварале како у нижим тако и у вишим пределима, али, како се чини, не прелазећи надморску висину од 500 m.

[36] Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина* III, в. шума.
[37] *Гласник СУД* XV, 277.

Проширивање обрадивих површина крчењем до тада необрађеног земљишта јесте дуготрајан процес, који је у српској држави XIV века добио снажан замах. То се већ могло наслутити и према одредбама Душановог законика, тј. да се нове обрадиве површине стварају у близини рудника и рударских насеобина, а свакако и на основу података који су саопштени у Бањској, Дечанској и Светоарханђеловској повељи. Сам процес крчења може се унеколико потпуније сагледати из повеље краља Милутина о Уљарима и на основу података из Кончанског практика. У повељи о Уљарима каже се како је становницима ове насеобине допуштено да крче неки луг и да искрчено земљиште претварају у „баштине".[38] Исто је то било дозвољено и људима који су били потчињени Српској архиепископији, а који су становали у близини поменутог луга. Не може се сазнати колико је тог луга било искрчено, али краљев утсупак јасно показује колико су тамошњи земљорадници били заинтересовани за такав посао. О интензивнијем крчењу пружају потпунија обавештења подаци из Кончанског практика.[39] У селу Лубници било је 6 требежа, а у селу Кончи, која је већа од Лубице, било је укупно 13 требежа. Три су лежала као што је речено на Брестовом брду, а три на Гребену. Занимљиво је што је на Брестовом брду лежао и један „ступ" који је такође могао настати крчењем. Пошто се требежи помињу обично у Македонији, а лазови у централним деловима српске државе, у Конавлима, на Мљету, као и у ужој и широј околини Дубровника, то је сасвим вероватно да је процес освајања нових површина захватио и оне крајеве који су лежали северније од означеног подручја.[40]

На крају, треба још рећи да су се крчевине стварале у већ насељеним крајевима, често уз њиве које се одраније користе, или уз „ступове".[41] Проширивање постојећег фонда обрадивих површина у неком сеоском атару добијало је понекад такве размере да су крчевине избијале до међа су-

[38] *Споменик САН* III, 24.

[39] А. Соловјев, *Кончански практик*, 88—90.

[40] Тако се, на пример, у Конавлима помиње »Petrhova lasina« и »Strachigna lasina« (Div. not. 18 fol. 150), док је на Мљету постојала »lasina una seminatas de 1 copello in loco dicto Sastraxisti« (Div. canc. 36 fol. 214). Занимљиво је истаћи да је у близини Петрове лазине постојао топоним „Паљевине".

[41] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 57; *Споменик САН*, 4; А. Соловјев, *Кончански практик*, 89.

седних атара. Добар део наших сазнања заснива се управо на оним подацима који помињу лазове и требеже као међнике два села, односно њихових атара.[42] Проширивање и заокруживање постојећег обрадивог земљишта крчењем веома се јасно уочава у већ помињаном поклону краља Душана протопопу Прохору.[43] Краљ му је поред осталог поклонио ону земљу што су је „псари" искрчили, као и једну површину која није до тада још искрчена. Као међници и једног и другог земљишта помињу се: Бујков виноград, краљева њива, Милошева њива, Голозлов млин, Голозловића куће, Трхајево селиште. Као што се види, набројане су обрадиве површине и објекти који су неопходни земљорадницима. Значи да ће се нове обрадиве површине на више места додиривати са већ обрађеним и насељеним земљиштем. И старе и нове површине лежале су у суседству Брњашче, где је владар поседовао четири „ступа" обрадивог земљишта које је уступио манастиру Св. Арханђела, код Призрена.

Успомена да је нека ораница настала крчењем није ишчезла ни после више година. У Бањској повељи забележено је да међа села Гусиња избија: „оу драгомань лазь. конь дльгиихь лоукь".[44] Иста крчевина помиње се и у првој и у другој Дечанској хрисовуљи, од којих је прву издао краљ Стефан Дечански а другу краљ Душан. У обе повеље каже се да међа селу Грнчареву према Гусињу иде, поред осталог, и: „оу драгомань лазь конь дльгихь лоукь".[45] Нема сумње да је у питању једна те иста крчевина. Временски размак између издавања Бањске христовуље и Душанове потврде Дечанске христовуље износи свакако 25 година.[46] За сво ово време лаз је задржао своје име. Сећање да је нека ораница настала крчењем могло је свакако да траје и дуже од 25 година. Када би се на таквом земљишту подигао

[42] С. Новаковић, *Село*, 1965, 122—125.

[43] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 66, 130.

[44] *Споменик САНУ* IV, 5.

[45] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 42, 116.

[46] По датирању С. Новаковића, повеља краља Милутина манстирау Св. Стефана у Бањској издата је између 1313. и 1318. године (*Законски споменици* 622), док је прва Дечанска хрисовуља, коју је издао краљ Стефан Дечански издата 1330, а друга Дечанска хрисовуља, коју је издао краљ Душан, написана је „мало позније од основне хрисовуље (прве)" (*Законски споменици*, 646). Међутим, друга Дечанска хрисовуља могла је да буде написана тек 13—15 година после прве (М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио дечанску хрисовуљу*, Историјски часопис 16—17, 79—86).

виноград, засадило воће, подигло насеље и слично, тада би сећање на крчење брже ишчезло јер би га потисли нови називи (виноград, воћњак итд.).

Крчење лугова, шума и гора вршило се на исти начин као и код ледина. Лазови се у гори „секу", а само тле се још и „треби", свакако од пањева, жила, камења и сл. Секира, косир и трнокоп били су неопходна оруђа за обављање оваквих послова. Као помоћно средство користила се и ватра.[47] Посечено дрвеће и шибље није се тада могло увек и рационално искористити, а требало га је на неки начин уклонити са оне површине земљишта које ће се обрађивати. Најбржи и најлакши начин уклањања могао се остварити једино паљењем. Осим тога, такав је поступак био и веома користан за само тле јер се на тај начин уништавао сав коров, а плодност земљишта се повећавала, бар за извесно време. Коришћење ватре приликом крчења земљишта не потврђује да се у средњовековној Србији примењивао паљевински систем земљорадње. За примену овог система није тада било више ни простора, а ни потребе.

Искрчено земљиште могло се користити на различите начине, а пре свега за стварање нових ораница, затим за подизање винограда, воћњака и вртова. Свакако да је највећи део крчевина претваран у оранице, односно њиве. Да је у стварности тако и било потврђује једна одредба из повеље коју је Стефан Дечански издао Призренској епископији, а која гласи: „И все што ѥ тко чиниль лазе на них земли да си ѥ има светаꙗ црква ꙗко и ино нивие црьквно".[48] Према овом податку њиве и лазови се изједначују, што се свакако не чини без разлога. На основу изложеног може се закључити да су крчевине претежно служиле истој сврси као и њиве.

ЊИВЕ И СТУПОВИ

Између крчевина и њива постоје знатније разлике и поред тога што најчешће служе истој сврси. Да би се ове разлике што јасније истакле, као и да би се одредило место и значај њива у земљорадњи, потребно је истаћи најважнија својства оних обрадивих површина које се у изворима називају њивама. Најважнија и заједничка особина

[47] Српски рукопис Земљорадничког закона, чл. 53; Lam. de foris 4 fol. 54.

[48] *Законски споменици,* 639.

за све њиве била би та што су то били мањи или већи комади земљишта на којима су првенствено гајене житарице, а за које је ишчезло свако сећање да су настали крчењем необрађених површина. Краће речено, то су оранице на којима су се углавном производиле житарице. Потребно је још нагласити да је највећи део свих расположивих површина у средњовековној Србији био под њивама, док су виногради, воћњаци и вртови заузимали знатно мањи део обрадивог земљишта. Такву поставку не оспорава ни чињеница што се у манастирским повељама, приликом набрајања појединих врста обрадивог земљишта које је припадало црквама, манастирима, епископијама и сл., чешће помињу виногради него њиве.[49] До такве појаве долазило је због тога што је земљиште са виновом лозом било скупље од ораница.[50] Стога се сваки комад винограда који је припадао неком манастирском газдинству брижљиво записивао у повеље, док се са њивама то није чинило. Изузетак представљају практици, али њих је неупоредиво мање у односу на повеље, где се подједнако брижљиво записују све врсте обрадивих површина које припадају неком газдинству. Међутим, и поред тога сачувала су се многа и значајна обавештења о њивама, на основу којих се може закључити да се ни једно земљорадничко насеље није могло ни замислити без ове врсте обрадивог земљишта. У неком сеоском атару виногради и воћњаци могу, али не морају, да постоје, док је присуство њива редовна појава.

Зависно од тога да ли у атару неког насеља преовлађују обрадиве површине, па према томе и њиве, или се, пак, атар насеља користи претежно као пашњачко земљиште, одређивао се и карактер дотичног насеља. Када је основна привредна делатност становништва неког насеља била усмерена на обрађивање њива и других култивисаних површина, такво насеље називало се у средњовековној Србији село, за разлику од катуна, у којем се становништво претежно бавило сточарством, користећи пашњаке који су му припадали.[51] Врсте обрадивог земљишта у изразито вино-

[49] *Законски споменици,* 808, 861 (уп. виногради и њиве у регистру).

[50] Г. Острогорски, *Византијски практици,* Сабрана дела I, 45.

[51] С. Новаковић, *Село,* 1965, 29—50; посебно о катунима: М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна,* Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45—108; Д. Ковачевић, *Средњовековни катуни по дубровачким изворима,* Симпозијум . . . , 121—139; Б. Ђурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века,* Симпозијум . . . , 143—167.

градским крајевима имају нешто другачији однос у поређењу са обрадивим површинама по ратарским насеобинама. Разумљиво да је у виноградарским крајевима знатан део земљишта био под виновом лозом, али од распрострањености ове пољопривредне културе није никада зависио назив насеља. То је и оправдано, јер су оранице и у таквим крајевима заузимале веће површине у односу на земљиште које је било под виновом лозом. Ово се сасвим слободно може рећи пошто су Дубровчани приликом деобе земљишта у Сланском приморју и Конавлима, крајем XIV и у првој половини XV века, давали својим грађанима знатно мање површине под виноградима у поређењу са додељеним површинама земљишта на којем није било винове лозе.[52] Сва насеља у којима живе и раде земљорадници, бавећи се ратарством, виноградарством, повртарством називају се села.[53] Виногради и вртови могли су понекад да преовлађују над ораницама једино у најужој околини градских насеља или већих потрошачких центара, а њих у средњовековној Србији није било превише.

За њиве треба још рећи да оне обично имају своје називе који су најчешће изведени од имена лица која их држе и користе,[54] затим од имена места на којима леже, или од назива неког значајнијег предмета у чијој се близини простиру.[55] Из назива њива понекад могу да се сазнају или наслуте занимљиве појединости. Тако се, на при-

[52] Приликом поделе једне „десетине" на „делове" у Конавлима, први удеоничар је добио укупно 23 златице земље, а само су две златице биле засађене виновом лозом. Ни остали удеоничари нису добили више (Div. canc. 45 fol. 37'—41).

[53] Називи насеља као што су село и катун, односно селиште и катуниште, не морају обавезно да одражавају праву слику на терену. Тако, на пример, међе заселака који се називају „Сѣрош" додирују поред осталог и „Гюлино селиште", док међе влашког катуна Сушичани иду „ѡд Сѣроши на Гюлино катоуниште" (М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* 48, 50). Нема сумње да је у питању један исти локалитет који се назива селиште када се посматра из земљорадничког насеља „Сѣрош", а када се посматра са територије влашког катуна Сушичана, онда се назива „катуниште". О томе шта је „селиште" в. Р. Михаљчић, *Селишта,* Зборник Филозофског факултета IX-1, 173—224.

[54] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* 57; *Гласник СУД* XV, 271, 280. Списак свих њива које су назване по именима њихових држалаца саопштен је у Кончанском практику, док неколико сличних података има и у Практику Хтетовског манастира.

[55] А. Соловјев, *Кончански практик,* 88—91; *Споменик САНУ* III, 36—40; Div. not. 36 fol. 150: gniva chiamata slatcha crusciza.

мер, неке њиве називају „дугим њивама",[56] док се за разлику од њих једна ораница назива „широка њива".[57] Ови називи упућују на закључак да су димензије поменутих ораница биле веће од уобичајених, тј. да су биле дуже, односно шире. Биће занимљиво да се скрене пажња како је Хтетовском манастиру припадала „Голема њива", која је купљена за 20 перпера,[58] као и да је у Конавлима једна „Велика њива" имала површину од око 84 ара.[59] Из ових података се види шта се у неким крајевима сматрало „великом" њивом, односно колико су такве оранице стајале. Насупрот великим постојале су и сасвим мале њиве, које се каткад називају „њивице" а постоје и њихови „окрајци".[60] Овај последњи назив употребљава се у посебним случајевима још код сенокоса и планина,[61] а код њива само онда када се уз неку већу површину оранице која има властити назив налазе и мањи комади ораница без посебног назива. Тада се такви комади ораница називају „окрајцима" неке њиве. Обрађивање окрајака показује да су се у кршевитим пределима искоришћавале и веома мале површине земљишта, само ако су биле подесне за обрађивање.

Једна од особина ораница истакнута је и у називу „равна њива",[62] што вероватно показује да је сама површина њиве заравњена, за разлику од оних чија површина није таква. Из назива „урвана њива"[63] може се наслутити да је ова ораница лежала на ивици какве стрмине, па се временом обрушила. За уочавање појединих особина нису мање занимљиви ни називи као што су: „њива камена",[64] њива која се назива „чисто брдо",[65] затим називи њива: „пиштет",

[57] Div. not. 19 fol. 104'.

[56] *Гласник СУД* XV, 302; СНС књ. VI, 913: duga gniva.

[58] *Споменик САНУ* III, 39.

[59] »Vellicha gniva" у Ћилипима имала је површину »cercha soldi 5«, тј. око 5 златица (1 злат. = 1679,8 m²), односно око 0,84 ha (Div. canc. 54 fol. 267).

[60] Div. not. 18 fol. 264; Div. not. 19 fol. 102—119'. У овом последњем документу на једном месту чак и »sinochos con li suoi ochraichi«.

[61] М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, Историјски гласник 2—3 (1966), 13.

[62] Div. canc. 55 fol. 234.

[63] Споменик САНУ III, 25. Назив »dolgna niva« (СНС II, 519) указује да постоји и „горња њива".

[64] Div. not. 18 fol. 223.

[65] Div. not. 18 fol. 264': niva 1ª la qual se chiama Zistaberda... con tuti suoi ochraizi esser reputati de la dita niva de Zistaberda.

„пшеничиште", „овсиште", „ланиште", „осатна њива", „црвена њива"[66] и сл. Назив „камена њива" настао је вероватно стога што је земљиште оранице било прошарано камењем, док се назив „чисто брдо" може довести у везу са локалитетом на којем је лежала ова њива, вероватно са именом неког брда на којем није било крупнијег растиња. У нашем језику пиштет значи мало врело или бару у коју се цеди вода.[67] Према томе, на ораници са поменутим називом постојало је нешто од то двоје. Да је по њивама било извора у то не треба ни сумњати, па чак и топлих. Тако је, иа пример манастиру Св. Ђорђа, код Скопља, припадала једна њива за коју се каже да је у њој била „бања", тј. извор топле и лековите воде.[68] Називи њива као што су пшеничиште, овсиште и ланиште не захтевају посебно тумачење јер изводе назив од биљних култура које су на њима најчешће гајене. Међутим, назив осатне њиве може се довести у везу са називом биљке осат, која је расла на ораници или у њеној близини.[69] Ако је биљка бујала на њиви, онда је то коров који је ометао природни развој усева. Црвена њива је највероватније добила назив по боји земљишта.

На основу излагања о називима њива може се закључити да су оранице биле различитих величина, а такође да су њиве биле различите и по квалитету земљишта. Неке су њиве мање, друге су веће, неке су дуже, док су друге шире. Код неких њива подлога је каменита и оцедита, док је код других баровита. Најзад, на некима је било више корова, а на другима мање. Сви ови чиниоци, у мањој или већој мери, утицали су на квалитет земљишта, односно на приносе житарица. Из наведеног излагања о називима њива може се још закључити да су оранице постојале и на стрминама, а сасвим природно да их је било у равнијим пределима по пољима и долинама.[70] На основу већ изложених података може се рећи да су се оранице простирале и до 500 m надморске висине.[71] Потребно је још рећи да називи њива омогућавају доношење једног значајног закључка: њиве различитих господара лежале су једна до друге а не у комплексу. Веома јасна обавештења о томе пружа Кончански

[66] Div. not. 18 fol. 143; Div. not. 36 fol. 151'; Div. canc. 44 fol. 172; *Споменик САНУ* IV, 4; *Кончански практик*, 91.

[67] *Rječnik JAZU*, в. пиштет.

[68] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 6.

[69] *Rječnik JAZU*, в. осат.

[70] *Законски споменици*, 679, 685.

[71] В. стр. 87. овог рада.

практик.[72] Из њега се види да оранице покривају веће комплексе земљишта, али да поједини земљорадници у тим комплексима имају своје деонице земљишта на више места. Овакви подаци омогућавају да се употпуни слика о сеоским атарима. Обрадиве површине целог села биле су груписане на једном или неколико места, а све што је било изван тога није било обрађено и служило је као пашњак, шума и сл. Обрадиве површине које су припадале феудалним господарима лежале су заједно са њивама земљорадника потчињених дотичним господарима.

Мада су њиве по правилу коришћене, а стваране су и нове површине обрадивог земљишта, каткада се дешавало да неке оранице постану необрадиве површине. Колико је познато тако се поступало само са оним њивама које су спречавале слободан приступ сеоској стоци до планинских пашњака, или, пак, до неког појила.[73] Међутим, било је случајева да се њиве само привремено напуштају из различитих разлога, али то не значи да су оне трајно претворене у необрадиво земљиште. Најзад, треба рећи да се њивом нису називале само оранице већ и друго земљиште. У повељи манастира Св. Ђорђа, код Скопља, њивом се назива и неки комад земљишта на којем се вадила глина.[74] Ова површина није се ни орала, ни копала, ни сејала, али је господар земљишта остваривао одређене приходе од продаје глине. Можда је ово био разлог што се поменути комад земљишта називао њивом јер су се приходи у крајњој линији, остваривали од земље, или је, пак, на поменутом земљишту раније постојала права ораница.

У средњовековној Србији површине земљишта које се ору и сеју, односно служе за производњу житарица, називају се још и *ступови*.[75] Због своје намене они могу да се

[72] А. Соловјев, *Кончански практик*, 104—108. Овде је дат табеларни преглед сељака, њихових суседа, њива и винограда.

[73] *Гласник СУД* XV, 273, 300.

[74] *Законски споменици*, 612.

[75] У историографији су мишљења о ступовима подељена. С. Новаковић каже да је ступ такав комад земље који би се данас понегде звао потес (С. Новаковић, *Село*, 1965. 100), док Р. Грујић каже за ступове да су то „биле као ступ дугуљасте уске њиве, ограђене сувозидом, те су и личиле на ступ повађен на земљи" (Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 44). По мишљењу А. Соловјева „ступ означава ону њиву која директно припада феудалном земљопоседнику и обрађује се у његовој режији, помоћу његових слугу и отрока" (А. Соловјев, *Кончански практик*, 99). Наведени ставови међусобно се разликују, али се не искључују потпуно. Ступ је

укључе у општу категорију ораница, али их не треба у потпуности изједначавати са њивама. Површине ступова по правилу су веће од површина њива, па чак и од оних које се називају „великим" и „големим" њивама. Да је у томе основна разлика, постоје уверљиви докази. Тако је на пример, цар Душан поклонио манастиру Св. Арханђела, поред многих села, и село „Пантино Долнѥ" заједно са ступовима „кои соу орани царьствоу ми".[76] Колико су површине ступова простране, посредно показује један податак из повеље манастира Св. Арханђела, код Призрена. У овом саопштава се да је цар Душан поклонио манастиру у селу Брњашчи четири ступа.[77] Ове оранице највероватније су обрађивали становници самог села, али такође и становници насеља које се звало Сењани. Ови последњи морали су на поменутим ступовима да ору годишње по шест дана: три дана у пролеће и три дана у јесен.[78] Наведени податак потврђује да су ступови у Брњашчи оранице, да су површине ораница велике, јер четири ступа обрађују, односно ору по шест дана годишње сви становници једног села. Значи да ступови прдстављају груписање ораница у једном или неколико комплекса земљишта. По томе се они свакако разликују од њива које су представљале разбацане комаде неједнаких величина.

На основу расположивих података не може се одредити тачна површина оваквих ораница, али у том погледу може и нешто одређеније да се каже. Тако је, на пример, међа села Дечана ишла, поред осталог, „и низь стльпь црьковныи. и оузь стльпь трии ниве оулок'ске".[79] Реч је о ступу који је у селу Дечанима припадао манастиру Дечани. Сеоска међа иде низ овај ступ, а уз њега леже три њиве које припадају становницима села Улоћани. Према томе, дужина поменутог ступа је једнака, ако не и већа, дужини трију њива. Наведени податак такође показује да ступови представљају концентрацију ораница и да се по томе разликују од њива. О груписању ораница може се наћи веома добар пример у Попису имања Хтетовског манастира. У

свакако представљао већи комад обрадивог земљишта, који би се данас назвао потес; он је био и дугуљаст, а директно је припадао феудалном господару. Ступ није морао да буде ограђен „сувозидом", нити су га обрађивали једино отроци и слуге феудалаца.

[76] *Гласник СУД* XV, 284.

[77] *Гласник СУД* XV, 275.

[78] *Гласник СУД* XV, 277.

[79] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* 71.

Попису је забележен већи број њива, а међу њима и „Нива подь прѣчнимь поутемь мраморьска оу *стльпоу* црьквномь што даде Николиць Ѳеωдоринь сынь, за доушоу материноу".[80] Значи да је Николица, Теодорин син, поклонио манастиру једну њиву за душу мајчину, али је ова њива укључена у манастирски ступ. Према томе, повећала се и површина постојећег ступа, и то за површину приложене њиве.

По тумачењу Р. Грујића ступови су представљали њиве дугуљастог облика, чија је дужина била већа од ширине. Ово тумачење је само делимично тачно. Ступови су својим обликом заиста морали да буду издужени стога и имају такав назив, али то нису издужене њиве, већ комплекси ораница код којих је дужина већа од ширине, или, како С. Новаковић каже, то су потеси. Мора се такође истаћи да ступови у средњовековној Србији никада не припадају земљорадницима, већ ове површине обично поседују манастири, цркве, владари, вероватно и властела, другим речима само припадници феудалне класе.

На основу целокупног излагања о њивама и ступовима, може се закључити да су површине ораница по сеоским атарима биле исцепкане на мале делове који се, по правилу, називају њиве, али исто тако да су местимично постојали и већи комплекси ораница. Прве од њих обично су држали и обрађивали земљорадници, али се један део таквих површина налазио и у рукама феудалаца. Ступове, међутим, редовно поседују само припадници феудалне класе. Овај закључак је тим значајнији што показује да су у српској држави постојала два основна организациона облика газдинстава: мала и велика газдинства. Код ових последњих тежило се да се обрадиве површине групишу на једном месту и у једном комаду, што је у сваком случају служило унапређењу производње. Ситнија газдинства нису имала такве могућности, а ни потребе.

ВРСТЕ ЖИТАРИЦА

На оранницама, односно на њивама и ступовима, сејале су се претежно житарице, а знатно мање индустријско биље, или пак биљке чији су плодови као вариво служили за људску исхрану. Из манастирских повеља може се сазнати да су се у средњовековној Србији од житарица гајиле

[80] *Споменик САНУ* III, 39.

следеће врсте: озима и јара пшеница, овас, јечам и просо.[81] Број познатих врста житарица не би требало одређивати само на основу података из манастирских повеља, пошто оне обавештавају у првом реду о оним врстама житарица за чије су гајење била заинтересована манастирска газдинства.

У дубровачком залеђу, осим озиме и јаре пшенице, и јечам се сеје као јесењи и пролећни усев, што значи да се обавештења о јечму из манастирских повеља употпуњују.[82] Мешањем семена пшенице и јечма, приликом сетве, ства-

[81] *Законски споменици*, 414, 649, 650. Изрази „озима" и „јара ралија" односе се највероватније на озиму и јару пшеницу јер манастирска властелиства у Србији нису била заинтересована за гајење јечма (*Законски споменици* 625). Пшеница, јечам и просо сеју се и на подручју Котора.

[82] Занимљива обавештења о врстама житарица налазе се у једној књизи из Дубровачког архива, серија Privata, где су записани приходи од разних врста житарица са земљишта које су обрађивали наполичари. Овде се употребљавају и неке скраћенице за мере, међу којима st. = starium, а q. = cuppelus. Ево неких података: Privata 1 fol. 1', 1462:

Grano st. 1 q. 4; E de *jarica* st. 1 q. /; E de orzo e de *jari* st. 1 q. 4,5; E de avena st. 3 q 1; E de zesere st. / q. 1; E de lenta st. / q. 0,5.

Privata 1 fol. 5'; октобар 1459:

E de Prodanchovich grano st. 1 q. 2; E *orzo jari* st. / q. 4; E avena st. / q. 2.

Privata 1 fol. 5', 1462:

E de Saton di Miluth grano st. / q. 3; *Orzo hosimi* st. / q. 4; Sumiesiza st. / q. 3.

Наведене чињенице отклањају сваку сумњу да се јечам сејао и као јари и као озими усев, а такође да се и пшеница сејала као јара и као озима.

Колико се може утврдити, јари јечам сејао се свакако крајем XIV века. У ћирилском тестаменту Медоја, сина Николина из Заврића у Жрновници, који је написан 23. II 1392, стоји да је Медоје посејао, поред осталог, и „петь четврьти брьца", а затим још 3 четврт „ечьмена" и још једну четврт „ечьма" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, други део, 463). У овом издању поменутог тестамента погрешно је наштампана реч „брьц", јер уместо „брьца" било је написано у оригиналу „ђрьца". Тако је ову реч прочитао и А. Соловјев (*Одабрани споменици српског права*, 177). На први мах није сасвим јасно о каквој се житарици ради. Срећом, сачуван је и италијански превод истог тестамента, па се свака нејасноћа може лако отклонити. Овде јасно стоји да је Медоје посејао »V copelli de orco«, тј. 5 копела јечма (Testamenta 8 fol. 17'). Значи, уместо „брьца" или „ђрьца", била је у питању реч јарица, па је писар пишући ћирилски тестамент омашком направио грешку, изоставивши један знак (ђрыца") или погрешивши у слову (ђрица). Овом приликом треба упозорити да је Никша Звијездић 23. X 1449. године позајмио једном земљораднику 9 копела »ordei marzoli« (Div. not.

рала се посебна биљна структура на њивама, која се на територији Дубровника називала „сумјешица".[83] На истој територији, као и нешто дубље у унутрашњости, сејала се и раж, која је непозната манастирским повељама.[84] Ова врста житарица сејала се и у широј околини Београда у првој половини XVI века, мада на знатно мањим површинама у поређењу са пшеницом и јечмом.[85] Раж се и у дубровачком залеђу сејала такође на мањим површинама у односу на пшеницу и јечам, што указује на то да је гајење ове врсте житарица од XIV — XVI века имало ограничене размере у нашим крајевима. Мешањем семена пшенице и ражи приликом сетве добијала се посебна биљна структура која се називала „суражица". У објављеном турском катастарском попису Београда и околине, који је извршен у првој половини XVI века, суражица се веома често помиње, тј. убирање ушура од ње.[86] Из оваквих података произлази да се суражица сејала на површинама које су само мало мање од површина под пшеницом или јечмом, што не може бити тачно, јер се чиста раж сејала у много мањем броју села него јечам и пшеница. Могло се очекивати да се суражица првенствено сејала у оним селима где се сејала и чиста раж. На основу таквих обавештења пре би се могло

34 fol. 191). Земљорадник се обавезао да ће позамљену количину вратити у року од 15 дана.

Пшеница, јечам, просо и раж сеју се у средњовековној Зети и подручју Котора (*Историја Црне Горе,* том II/2, 173, 174; СНС I/2, картон 27, 6. X 1332; картон 276, 15. VIII 1335. — Ову смо књигу читали на основу фотокопија које се чувају у Которском архиву; СНС II, стр. 331, 20. VII 1396; стр. 340, 4. VIII 1396. године. Поменуте врсте житарица помињу се и на многим другим местима осталих књига Которског архива).

[83] Div. canc. 39 fol. 119': staria sex dicti sumisiza videlicet frumenti conmixti cum ordeo; Div. canc. 44 fol. 76': starium sumisiçe videlicet grani et ordei. У једној књизи шест пута је написано »sumiesiza«, а два пута »sumisiza« (Privata 1 fol. 1', 9'. У новије доба оваква се структура биљака зове „наполица".

[84] Cons. minus 4 fol. 134': zigalam seu siliginem; Cons. minus 3 fol. 246: zegalam sive ras. Раж се сејала у Сланском приморју (Div canc. 40 fol. 145), у Требињу (Div. canc. 36 fol. 150'), у Попову (Lam. de foris 5 fol. 56), на Конавоским планинама (Lam. de foris 7 fol. 123), вероватно у Гацком (Lam. de foris 4 fol. 88'), а како изгледа и у долини Лима (СНС II, стр. 340). Можемо бити сигурни да се ова житарица сејала и у многим другим крајевима.

[85] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I, Београд 1964, 121—131, 135, 251—255, 257. 417—429. Највише се ражи сејало у нахији Железник, а по осталим селима знатно ређе.

[86] Х. Шабановић, *н. д.,* 133 и сл.

закључити да се у београдској околини у првој половини XVI века сејала сумјешица, а не суражица, пошто су површине под јечмом и пшеницом биле највеће. Имајући у виду да се сумјешица сејала у дубровачком залеђу почетком XV века, а свакако и нешто раније, а вероватно да је иста биљна култура распрострањена по сеоским атарима у околини Београда већ у трећој деценији XVI века, може се са знатном сигурношћу закључити да је сејање сумјешице било распрострањено и у централним крајевима Балканског полуострва у XV веку, а вероватно и раније. Сетва сумјешице могла је да се обави и у јесен и у пролеће, зависно од тога да ли се мешају јари јечам и јара пшеница или озими јечам са озимом пшенице. Суражица би по правило требало да буде само озими усев, јер се раж сеје у јесен пошто је најотпорнија на хладноћу од свих житарица.

Зоб, или овас, јесте биљка која се обавезно сеје као пролећни усев. На манастирским газдинствима ова житарица је заузимала видно место. Прилично се сејала и на територији Дубровника, као и по селима београдске околине у првој половини XVI века.

Просо је као и овас биљка која се сеје само у пролеће. На манастирским властелинствима гајењу ове врсте житарица придавао се велики значај, ништа мањи него овсу, а испред њих се налазила само пшеница. Исто се не може рећи за дубровачко залеђе, или пак за београдску околину у првој половини XVI века, пошто се у овим крајевима придаје највећи значај гајењу пшенице и јечма, а знатно мање гајењу овса и проса. На дубровачкој територији сејале су се две врсте проса: обичан просо (milium) и такозвани италијански просо (panicum), који је нешто бољег квалитета.[87] Не може се утврдити да ли се италијански просо гајио и нешто дубље у унутрашњост Балканског полуострва.

Спелта је посебна врста житарица намењена људској исхрани, али се ретко среће у дубровачком залеђу.[88] У реч-

[87] Cons. minus. 3 fol. 246: milium et panicum; Lam. de foris 7 fol. 221: comes Canali non permist homines serere milium, panicum, et alias fruges de mense julii; Privata 1 fol. 3', juli 1450: panicho st. / q. /, miglio st. 1 q. /. Значи да miglio и panicho представљају две врсте проса. Изгледа да се у долини Лима сејао обичан просо (millium), в. СНС II: 4. VIII 1396.

[88] Lam. de foris 5 fol. 7; Lam. de foris 13 fol. 225; Div. canc. 50 fol. 244'.

ницима се спелта преводи као пир, или крупник.[89] Ова врста житарица гајила се и на веома ограниченим површинама у околини Београда почетком XVI века. Тачније, овде се крупник сејао помешан са јечмом и давао посебну врсту „сумјешице".[90] Узимајући у обзир наведене чињенице, може се слободно рећи да је гајење пира, или крупника, имало ограничене размере у средњовековној Србији. Колико се могло утврдити, спелта је озими усев.

Од житарица се у дубровачком залеђу гајио још и сирак (sorgo), који се сеје у пролеће. За њега се зна да се на острву Мљету гајио већ крајем XIII века (1285), а свакако и пре тога, али се не може утврдити да ли се сирак сејао и дубље у унутрашњости, односно у централним крајевима Србије.[91]

Резимирајући досадашње излагање, може се закључити да се у Србији сејала јара и озима пшеница, затим јечам, такође као озими и јари, раж, свакако као озими усев, овас или зоб, увек као пролећни усев, просо, само као пролећни усев, а у дубровачком залеђу још и италијански просо (panicum), спелта као озими усев, док се за сирак може толико рећи да се гајио на Мљету и у дубровачком залеђу као пролећна биљка. У Србији су се свакако сејале још сумјешица и суражица, које не представљају посебне врсте житарица, већ су то посебне биљне структуре, настале мешавином семена приликом сетве. Код сумјешице се меша пшеница и јечам, а могле су да буду присутне и друге врсте житарица, док је код суражице обавезно присутна раж и још нека врста житарица, данас најчешће пшеница, али и јечам.

[89] *Rječnik JAZU*, в. крупник, пир, пировина. У стручној литератури пир се латински назива Triticum spelta, а зрно је заједно са плевом. Културе пшенице одевене плевицом називају се крупичасте пшенице (В. Ђорђевић, *Посебно ратарство*, Београд 1961, 69). У истом делу обичан просо се назива Panicum miliaceum, а италијански просо Panicum italicum.

[90] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, 130, 131, 135. На овим местима помиње се јечам са каплицом, а пошто каплица значи што и крупник или пир, онда се по неким селима нахије Железник сејала ова „сумјешица", односно наполица.

[91] Div. canc. 2 fol. 107; Lam. de foris. 4 fol. 249': sorgo sive saggino; Privata 1 fol. 1', avgust 1446: sorgho st. / q. /; исто, 31. VII 1448: sorgho st. / q. 4,25; исто, август 1449: sorgho st. 1 q. 3; исто, 1450: sorgho st. 1 q. 1; исто, јули 1455: *sierach* st. 3 q. 1.

Све врсте поменутих житарица користе се за људску исхрану.[92] Сумјешица и суражица могу се сматрати још увек добром храном код сиромашнијих слојева, али се то не би могло рећи за јечам, чије је зрно чврсто обавијено плевом. Овас је још лошији од јечма јер има ситније зрно од њега, које је такође чврсто обавијено плевом. Људи су га трошили у крајњој невољи. По правилу, овас је служио за исхрану коња и због тога се и сејао.[93] Сирак има крупније зрно од многих житарица, али је хлеб који се добија од његовог брашна потпуно црн, сабијен и неукусан. Од свих врста које су набројане, изузев овса, добијало се брашно од којег се прављао хлеб. За разлику од њих, просо је могао да се самеље, али то није било обавезно као код других житарица. Приликом справљања хране просо, било да је самлевен или не, кувао се у води или млеку, па се од њега добијала нека врста каше, која се у тадашњим приликама сматрала укусном храном. По начину припремања, просо би могао да се уврсти у варива, тј. међу оне биљке чији се плодови једу кувани, било да су убрани као зелени или у зрелом и осушеном стању. Међутим, просо не може да се уврсти у такве биљке из више разлога. Пре свега, начин обављања послова при производњи проса сличан је као и код осталих житарица, а његови плодови могу да се мељу као и код свих житарица, ма да не морају. Најзад, његова стабљика је слична стабљикама других житарица, али прилично кратка. Стога просо треба свакако убројати у житарице, а не у биљке од чијих се плодова храна справља кувањем (варива).

ЛЕГУМИНОЗЕ

У савременој стручној литератури под легуминозама се подразумева група биљака са махунастим плодовима које се гаје било за људску било за сточну исхрану. У средњем веку земљорадници су, поред житарица по својим њивама сејали и легуминозе. Одмах треба истаћи да су у

[92] Lam. de foris 4 fol. 380: duos coppellos farine de grano; исто, fol. 380': duos coppellos farine frumenti et duos coppellos farine de milio; Lam. de foris 4 fol. 278: 1 st. farine de segala; Lam. de foris 23 fol. 33': coppellus 1 farine ordei.

[93] Div. canc. 44 fol. 127': coppellorum trium avene seu pabuli; Cons. minus 3 fol. 264: pabulum seu avena; Cons. rog. 2 fol. 123': P. p. est de dando illi nobili voivode Sandalii de avene seu pabulo ... pro suis equis 1 cuppellus plenum cum culmine.

то време ове биљке, односно њихови плодови, првенствено служили за људску исхрану. Плодови легуминоза нису морали да се мељу као плодови житарица, нити се од њих справљао хлеб, већ су се кували и у таквом стању служили за јело. Једна од најпознатијих и веома цењених биљака из ове групе, која је била широко распрострањена по средњовековној Србији, јесте сочиво, или лећа. Ову биљку често су сејали и на територији Дубровника, а свакако и широм Балканског полуострва. У приповеци под насловом *Мука блаженога Гроздија*, која је у средњем веку преведена са грчког на наш језик, за лећу се употребљавају веома ласкави изрази.[94] Она је „прва" и „последња" од свег воћа и поврћа, а уједно и „домостроитељница" (управница куће). Сочиво се у Србији убрајало у редовну храну монаха, а свакако и осталих људи.[95] На територији Дубровника ову биљку су гајила ситна земљорадничка домаћинства.[96] Нема сумње да су тако чинили и земљорадници у унутрашњости Србије. Сетва сочива обављала се у пролеће.

Поред сочива *боб* заузима истакнуто место међу легуминозама које су се гајиле у средњем веку. Ћирилски текстови пружају оскудна обавештења о њему.[97] У приповеци „Мука блаженога Гроздија" боб се назива „ништепитавац", што показује да је у Византији, а свакако и у Србији, служио као храна сиромашних људи.[98] Пошто ова биљка добро подноси хладноћу, сејала се свакако широм Балканског полуострва. На дубровачкој територији у XV веку гајене су чак две врсте боба, од којих се један назива ситни, а други црни боб, зависно од крупноће и боје плодова.[99] У средњем веку се веровало да сок од боба (ѿть фаве сѡкь) има лековита својства и да лечи одређене болести.[100]

[94] Đ. Daničić, *Muka blaženoga Grozdija,* Starine II, Zagreb 1870, 311.

[95] *Законски споменици,* 352, 353, 354, 367, 485; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* Београд 1907, 337.

[96] Div. not. 17 fol. 94; Privata 1 fol. 9'. О гајењу сочива или леће на дубровачкој територији постоје бројни подаци, које исцрпније не наводимо.

[97] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* LVI.

[98] Đ. Daničić, *Muka blaženoga Grozdija,* Starine II, 311.

[99] Privata 1 fol. 1', август 1446: fave nere st. / q. 1; исто, јули 1450: fave menude st. / q. 1; исто, јули 1453: fave menude st. / q. 1 (q = cuppellus). Боб су такође гајили ситни земљорадници.

[100] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика,* 592.

На територији Дубровника од свих легуминоза најчешће се гајио сланутак (посебна врста грашка).[101] Било га је више врста. Средином XV века на дубровачком подручју, колико се зна, сејао се црвени и црни сланутак.[102] Ова биљка се помиње и у приповеци *Мука блаженога Гроздија,* и то као „сланоуткош", или „сланоудкош", зависно од рукописа у којем је приповетка сачувана.[103] Сланутак је био тешко сварљив, па се зато у једном ћирилском тексту каже: „Сланȣтьци топли соуть и стȣдени, злопроходни же и надимательнии", али се зато сматрало да црни сланутак (чрьны сланȣтакь) лечи, односно раствара камен у бубрегу.[104] Имајући у виду изложене чињенице, може се закључити да се знало бар за две врсте сланутка (црвени и црни), од којих се последњи свакако гајио у Византији, а вероватно и у Србији, док су се обе врсте гајиле на подручју Дубровника. Сланутак су сејали по њивама и вртовима као пролећни усев.

Међу биљкама са махунастим плодовима, који се данас увелико користе за исхрану становништва у Србији и на целом Балканском полуострву, значајно место заузима *пасуљ,* (faseolus vulgaris). Изгледа да гајење пасуља није било познато у Европи све до открића Америке, пошто су неки научници закључили да ова биљка води порекло управо из Јужне Америке. Оваквом закључку супротставља се у извесној мери чињеница што још антички писци помињу биљку под називом faseolus. Разумљиво, антички назив не мора да се односи на исти појам на који се односи израз faseolus vulgaris, али треба истаћи чињеницу да се биљка

[101] У латинским и италијанским текстовима Дубровачког архива сланутак се назива: cicer, zizer, zeser, а стручно му је име Cicer arietum. На основу неких података могло би се закључити да се ова биљка гајила више од боба и сочива. Тако је, на пример, дубровачки властелин Јаков Борђић у периоду од 1446—1462. примио од својих наполичара укупно 25,5 копела санутка, 11 копела боба и 10 копела сочива (Privata 1 fol. 1'—9').

[102] Div. canc. fol 33: 1 sachum cicerorum rubeorum; Privata 1 fol. 1', август 1446: zizeri neri st. / q. 1,5; Privata 1 fol. 3', 8. VIII 1446: zizeri rossi st. / q. 4.

[103] Đ. Daničić, *Muka blaženoga Grozdija,* Starine II, 311.

[104] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика,* 588; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку,* Београд 1958, 154.

faseolus гајила у Италији током читавог средњег века.[105] Дубровчани су отуда довозили плодове ове биљке, смештали их у општинска складишта, продавали их својим грађанима, а понекад су због оскудице били присиљени да продају ограниче на одређену количину коју је један грађанин могао купити.[106] На основу података из Дубровачког архива може се закључити да faseolus није житарица, већ легуминоза као што су боб и сланутак. Са сигурношћу се још може рећи да се faseolus и слатунак међусобно разликују, али се на основу дубровачке грађе то не може тврдити за боб и faseolus.[107]

Расправљајући о томе на који се појам односи реч faseolus у средњем веку, могу се искористити и подаци из ћирилских текстова, али се пре тога мора напоменути да је грчки језик прихватио реч faseolus у измењеном облику као Φασουλος, и то много раније него што је Колумбо открио Америку. Ова реч је у измењеном облику ушла и у језике словенских народа. У српском језику најстарији помен ове речи сачуван је у приповеци *Мука блеженога Гроздија.* Све биљке које се помињу у приповеци понашају се као жива бића, па се приликом суђења Гроздије позива на сведока: „Фасоуля млекопиштна (мѣкопишна) чрьноωка".[108] Грчки оригинал ове приповетке помиње „Φασουλον γαλακτοτρόφον μαυρόμματον", тј. пасуљ који је као и у српском језику „млекохран" и „црноок".[109] Најсатрији рукопис у којем је сачуван српски превод приповетке *Мука блаженога Гроздија* не иде уназад даље од XVI века, али су зато грчки оригинални

[105] О томе да ли се пасуљ гајио у средњовековној Европи или није, исцрпно расправља француски историчар R. Grand *(L'Agriculture au Moyen Age de la fin de L'Empire romain au XVI siecle,* Paris 1950, 331 и сл.). Узимајући у обзир резултате до којих су дошли биолози, тј. да је пасуљ јужноамеричка биљка, Р. Гранд истовремено указује и на историјске изворе који би потврђивали ставове биолога, али такође и на изворе који то оспоравају.

[106] М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике* I, Београд 1951, 72, 83. Овде се faseolus назива fasolia и разликује се од сланутка (»cicera et fasolia«, или пак »Pp. de vendendo de fasoliis et ciceribus comunis ad gr. octo pro singulo cupelo).

[107] Б. Храбак, *Табела кретања цена житарица и махуњина у Дубровнику (1330—1620),* Зборник радова Фил. фак. у Приштини VII (1970), 162. Видети нап. 106.

[108] Ђ. Daničić, *Muka blaženoga Grozdija,* Starine II, 311.

[109] Српски превод са грчким оригиналом упоређивао је В. Јагић *(Ein serbische-slovenischer Text verglichen mit der griech. Originalerzählung,* Arhiv für slavische Philologie 13, 611—617).

текстови знатно старији, па се не може сумњати да је у средњем веку постојала биљка чији је грчки назив Φασουλον а српски — „фасоуль". Не треба ни сумњати да се faseolus, Φασουλον и фасуљ једна иста биљка, али се поставља питање која. На основу података из Дубровачког архива искључена је могућност да су faseolus и сланутак једна иста биљка, али је остало отворено питање да ли је faseolus исто што и боб, који се у латинским и италијанским текстовима назива faba или fava. У разграничавању појмова пружа нам помоћ српски текст приповетке *Мука блаженога Гроздија*, где се прави разлика између боба („бобоса") и пасуља („фасоули"). Свака од ових биљака посебно се помиње, и то са различитим епитетима. Као што смо видели, боб је „ништепитавац", а пасуљ је „млекохран" и „црноок". На основу ових чињеница може се закључити да су боб (бобос) и пасуљ (фасуљ) две различите биљке и да се за гајење пасуља знало у Србији у доба када је настао превод приповетке *Мука блаженога Гроздија*. Имајући у виду закључке биолога, према којима пасуљ води порекло из Јужне Америке, као и чињеницу да најстарији рукопис приповетке *Мука блаженога Гроздија* не иде даље од XVI века, не може се категорички тврдити да се пасуљ (faseolus vulgaris) гајио у средњовековној Србији. Међутим, пошто се faseolus као биљка гајио током целог средњег века у Италији и Византији, а био је познат у Дубровнику и у Србији, није искључено да се једна врста пасуља, којих има око 200, гајила на Балканском и Апенинском полуострву пре открића Америке.

Пољопривредни радови око гајења легуминоза мало су познати, много мање него што се зна о пословима око производње житарица. То је разумљиво јер су поменуте биљке покривале много мање површине него житарице. Сочиво, боб и сланутак могли су да се посеју на неком мањем комаду оранице, али зато и у врту, па чак и у винограду. На дубровачкој територији у виноградима се сејао боб,[110] па је земљиште за његову сетву морало да се припрема мотиком, тј. да се најпре прекопа, а свакако да је биљка морала и да се окопа, као што се чинило и са виновом лозом. Плодови боба могли су да се користе као храна и када су недовољно зрели почевши од маја месеца.[111] Плодови су морали да се беру руком, а из махуна да се треби

[110] Lam. de foris 12 fol. 249.
[111] Lam. de foris 14 fol. 203; Div. canc. 11 fol. 108.

семе. Боб је сазревао тек у јулу, и то на дубровачкој територији; тада су се његове махуне брале или су се чупале заједно са стабљикама.[112] Сочиво и сланутак на дубровачком подручју сазревали су тек у јулу или почетком августа.[113] Зрело, сочиво се чупало из корена, заједно стабљика и плодови, и слагало на гомиле,[114] док се сланутак везивао у снопове као житарице.[115] Ови су се снопови носили на гувно, а такође и стабљике сочива. Вероватно да се вршидба сочива и сланутка обављала на гувну на сличан начин као што се обављала и вршидба житарица. Исто би се могло рећи и за чишћење њихових плодова од плеве. Зрели и очишћени плодови боба, сочива и сланутка могли су да се користе за људску исхрану током целе године. Земљорадници су веома добро знали какве све користи имају од гајења свих ових биљака.

ИНДУСТРИЈСКЕ БИЉКЕ

У средњем веку земљорадници су гајили и такве биљке које се нису користиле искључиво за људску исхрану, већ су служиле за прераду, односно у индустријске сврхе. Једна од таквих биљака је хмељ, који је био неопходан за справљање пива.[116] Како се чини, ово пиће се трошило у знатним количинама, што је разумљиво, јер је гајење винове лозе у српским земљама имало скромне размере све до XIV века. Осим хмеља, за справљање пива био је потребан још и слад, који се могао добити углавном од свих врста житарица. Значи, и ове пољопривредне културе могу

[112] Наполичари испоручују боб власнику земље обично у исто време када и остале житарице (Privata 1 fol. 1'—9').

[113] Почетком маја сочиво је још зелено и стока га је попасла на туђој њиви (Lam. de foris 3 fol. 73). Исти разлози потврђују да је и сланутак зелен још почетком јуна (Lam. de foris. 2 fol. 189). Крајем јуна сланутак се краде са њива као непокошен (Lam. de foris 11 fol. 140'), а месец дана касније већ се врше (Lam. de foris 4 fol. 31, 23. VII 1419). Жетва сланутка обавља се у исто време када и жетва озиме пшенице (Lam. de foris 9 fol. 78', 82), па према томе и вршидба.

[114] Вршидба сочива или леће обавља се у исто време када и вршидба житарица. Стабљике ове биљке претходно су се сакупљале у навиљке (Lam. de foris 8 fol. 65', 16. VIII 1428: отето manipulos 38 ordei, manipulos 29 siliginis, monticulum unum lentis).

[115] Lam. de foris 9 fol. 78', 6. VII 1432: snopie 30 cicerorum.

[116] С. Новаковић, *Пиво у Србији у XIII и XIV веку*, Глас САН 96 (1911), 151—166.

да се уврсте у индустријске биљке, али само условно, пошто се нису првенствено производиле за прераду, већ за људску исхрану. О начину гајења хмеља мало се шта може рећи, изузев да се сејао као вишегодишња биљка на одређеним површинама земљишта које свакако нису биле велике и које се називају хмељишта.

Од свих индустријских биљака, земљорадници су придавали највећи значај гајењу лана.[117] Познато је да су се од влакана лана израђивале тање тканине. Ланена влакна били су веома цењена роба, тако да је на дубровачком тржишту цена лана и цена вуне била приближно једнака.[118] Ово је разумљиво јер је лан у средњем веку имао исти значај као и памук у наше доба. Свако земљорадничко домаћинство производило је за своје потребе одређену количину ланених влакана. Да се заиста тако чинило, сведоче подаци из манастирских повеља. Један од таквих података сачуван је у повељи манастира Св. Арханђела, код Призрена. Тамо је предвиђено да свако земљорадничко домаћинство мора да даје манастиру годишње 30 повесама „мерних" лана.[119] Ово није мала количина, што опет посредно указује да је производња у сваком домаћинству морала да буде неколико пута већа од 30 повесама. Одређенија обавештења о производњи у једном домаћинству, пружа један уговор који се налази у грађи Дубровачког архива. Према одредбама тог уговора, неки земљорадник из Драчевице био је дужан да преда на име закупнине за једног вола, осим житарица, још и 10 либара лана.[120] Количина од 10 либара може се узети као једна осмина, а најмање као једна шестина од остварене производње.[121] Значи, домаћинство поменутог земљорадника производило је годишње у просеку око 80 либара, а најмање 60 либара ланених влакана.

[117] *Законски споменици*, 414, 627, 687, 696, 759.

[118] Lam. de foris 7 fol. 57', 24. VIII 1426 (5 либара лана = 5 динара); Lam. de foris 8 fol. 225, 2. VIII 1429 (30 либара лана = 30 динара, а 20 либара вуне = 21 динар). Значи, 1 либра лана стаје 1 динар, а вуна нешто мало више. Ово су влакна, а не пређа, јер је она знатно скупља (код вуне око 3 пута).

[119] *Гласник СУД XV*, 305. Поред повесма, једна мера за вуну и лан зове се „камен" (Lam. de foris 4 fol. 58, 181, 211').

[120] Div. canc. 32 fol. 78.

[121] Закупнина за земљу, као и за пар волова, износила је обично једну четвртину од остварене жетве (в. опширније у одељку о узимању земљишта и волова под закуп). Уосталом, са сигурношћу се може утврдити да су наполичари давали једну четвртину од лана власницима обрадивог земљишта (Div. canc. 34 f. 170).

Пошто се ланена влакна дају на име закупнине за коришћење сточних запрега, то посредно показује да је земљиште на којем се гајио лан морало да се узоре да би постало подесно за сетву. Значајнијих послова око гајења поменуте биљке није ни било све до жетве. Тада су се стабљике чупале из земље, везивале у мале снопове које је требало овлажити (топити) да би стабљике омекшале, затим је лан морао да се суши и таре како би се влакна ослободила од стабљика.[122] Најзад, приступало се финијем чишћењу влакна од преосталих делова стабљика и слагање у повесма која су се касније упредала у нити.

За добијање влакана користиле су се и стабљике конопље, али су подаци о гајењу ове биљке у средњовековној Србији веома оскудни.[123] Готово да се ништа о њој не може ни рећи, изузев да је ова биљка била позната. Много се више података о гајењу конопље сачувало у турском катастарском попису Београда и околине.[124] Поступак за добијање влакана од конопље је исти као и код лана, али је потребно нагласити да су ова влакна дужа и грубља, па према томе и лошија за израду тканина.

На крају излагања о индустријским биљкама потребно је рећи да је 1430. године учињен покушај да се у Конавлима гаји биљка „guadum", од које се добијала плава боја. Овај покушај усаглашен је са тежњом да се у Дубровнику повећа израда вунених тканина за чије се бојење користила поменута биљка. Не може се ништа одређеније рећи о томе у којој је мери покушај успео и да ли је поновљен. Једино треба истаћи да је гајење поменуте биљке захтевало знатна новчана средства. Из уговора о којем је овде реч види се да су се три брата Пуцића обвезала да ће у производњу уожити земљу и још 140 перпера, а magister Jacobus Johanis de Bononia стручан рад око производње.[125] Вероватно да се у Србији није осећала потреба за гајењем ове биљке.

122 *Законски споменици*, 414.

123 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 82.

124 Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд 1964.

125 Div. canc. 46 fol. 141'.

ПОЉОПРИВРЕДНИ РАДОВИ

Орање

Припремање земљишта за сетву један је од најзначајнијих послова, како у производњи житарица тако и у производњи осталих пољопривредних култура. Потребно је одмах рећи да су подаци који говоре о пословима око производње осталих пољопривредних култура знатно оскуднији у поређењу са подацима који се односе на производњу житарица. Због тога ће се у даљем излагању говорити махом о производњи житарица, а не и других биљака. Да би њиве и ступови постали погодни за сетву било које пољопривредне културе, требало их је најпре узорати.

Орање је морало да се обави непосредно пред сетву, како би земљиште сачувало растреситост, а и да се после дужег лежања не би затравило. Само добро иситњена земља могла је да покрије посејано семе, омогућујући му успешно клијање, штитила га је од разних пољских штеточина, а у хладнијим пределима и од измрзавања. Већ је речено да се житарице могу поделити на озиме и јаре, односно на јесење и пролећне усеве, па је и орање за сетву морало да се обавља у јесен или у пролеће. Пошто се у средњовековној Србији орало углавном ралом, поставља се питање да ли је земља могла добро да се иситни само једним орањем које је претходило сетви. Свакако да није, јер је рало изваљивало ситније и крупније комаде земље, остављајући их на њивама неразбијене. Ови комади би се још више разбили ако би се иста површина орала узастопно, једном уздуж, а дурги пут попреко. Међутим, ни после таквог рада земља није могла увек добро да се иситни. За даље уситњавање земљорадници су користили бране (дрљаче, влаче), али је чешће и учинак ових справа био скроман. Због тога су земљорадници били присиљени да за разбијање и ситњење крупнијег грумења земље користе и ручне алатке, а пре свега мотике. Судећи по неким чињеницама, на дубровачкој територији и у залеђу мотике се редовно носе и на орање и на сетву.[126] Овом алатком могли су се прекопати делови земљишта које рало не би добро захватило, али мотиком се сигурно и ситнила земља, иначе не би биле потребне за време сетве.

[126] Lam. de foris 6 fol. 161; Lam. de foris 9 fol. 32'; Lam. de foris 13 fol. 69; Lam. de foris 18 fol. 106'.

Разбијање грумења земље ручним алаткама захтевало је много труда и времена, нарочито на већим површинама ораница. Ни једног, ни другог није било превише, поготову ако се зна да је и јесењу и пролећну сетву требало обавити што пре. Да би се, колико је могуће, олакшала и убрзала сетва, као и да би се земља учинила плоднијом, било је корисно да се њива или ступ, на којима ће се сејати житарице, узору први пут неколико месеци пре сетве. Грудве земље које би рало у првом орању избацило биле би за то време изложене киши и сунцу, а преко зиме још и мразевима, па би се у другом орању знатно лакше дробиле и ситниле. Осим тога, слој земље који је дуже изложен сунцу постаје и плоднији. У припремању земљишта за сетву тако се и поступало. Одмах после жетве њиве би се први пут узорале, под условом да су предвиђене за јесењу или пролећну сетву. Тачније, први пут би се земља орала крајем јуна и почетком јула.[127] На дубровачкој територији земљорадници су овај посао могли да обављају већ крајем јуна, јер су тамо житарице нешто раније сазревале него у континенталном делу Балканског полуострва. За ову врсту орања које претходи непосредном орању за сетву, средњовековни језик има и посебан термин. За њиву на којој је овакав посао извршен каже се да је „поновљена", или обновљена, а орање се назива понов или угар.[128] Последња два израза представљају техничке термине за одређену врсту посла. Занимљиво је истаћи да се реч угар сачувала до данас и у говорном језику и литератури, где се такође употребљава као технички израз. Стога се у даљем излагању орање које је претходило непосредном орању за сетву слободно може називати угар.

По свом значењу блиска угару је и средњовековна реч „мекота", која се употребљавала у нашем Приморју.[129] Из неких података дознајемо да мекоте постоје 11. и 18. августа у години,[130] а дефинишу се латинским речима као „mechote seu laboreria bladorum",[131] или „mechote videlicet terrena laborata per seminandum".[132] Међутим, и поред тога

[127] Lam. de intus 1 fol. 19 bis, 30. VI 1406; Lam. de foris 9 fol. 83, 13. VII 1432.

[128] Б. Сп. Радојчић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, чл. 1, 2, 3 и 10; *„Јустинијанов закон"*, чл. 17, 19 и 23.

[129] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 168.

[130] Div. canc. 25 fol. 130; Cons. minus 5 fol. 139.

[131] Cons. rog. 3 fol. 150.

[132] Cons. minus 5 fol. 139.

што се латинским изразима упозорава да су мекоте обрађене и припремљене површине за сејање житарица, ипак се не могу потпуно изједначити са данашњим појмом угара. Прва по реду од латинских дефиниција не искључује могућност изједначавања, али шири контекст не дозвољава такво тумачење. Поменута дефиниција садржана је у једној одлуци дубовачког Већа умољених, која је донета 17. IV 1423. године. Ова одлука предвиђа да све мекоте (seu laboreria bladorum), које леже у оном делу Конавала што је купљен од војводе Сандаља, још три године, остану у рукама оних земљорадника који су их и раније држали, односно до 1425, без обзира у којој се „десетини" и чијем „делу" земље налазе.[133] За коришћење мекота земљорадници су били дужни да дају једну четвртину од остварене жетве господарима „делова" у којима ове мекоте леже. Трогодишње право коришћења показује да се мекоте не могу изједначити са угаром, па чак и да је земља узорана, јер ако се ова земља не би сејала, она би свакако за три године била покривена травом. Међутим, из поменуте одлуке јасно се види да ће мекоте бити сејане и да неће лежати на угару. Због тога у мекотама треба видети такве површине орбадивог земљишта које су настале разоравањем заледињеног или запуштеног земљишта. Трогодишње право уживања мекота, које је усвојило Веће умољених, потпуно је у складу са одредбама Дубровачког статута и тзв. Јустинијановог закона, пошто оба зборника гарантују земљорадницима трогодишње право коришћења туђих ледина ако су их земљорадници разорали уз сагласност њихових господара.[134] На основу наведеног излагања може се рећи да је мекота површина земљишта која се обрађује и на којој се бар три године узастопно могу сејати житарице.

Друга по реду латинска дефиниција за мекоте (mechote, videlicet terrena laborata per seminandum) саопштена је у таквом контексту да би се слободно могла изједначити са угаром. Наиме, 18. VIII 1431. године дубровачко Мало веће донело је одлуку да Дабижив Сапе исте године може да обради све мекоте које је држао, док му се убудуће то право ускраћује, јер му је Мало веће доделило две деонице земље у селу Лисцу.[135] Свака од ових деоница била је по површини равна деоницама земљишта које су држали ос-

[133] О деоби Сандаљевог дела Конавала на „десетине" и „делове" исцрпно: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 48 и сл.
[134] В. одељак овог рада *Крчевине*.
[135] Cons. minus 5 fol. 139.

тали земљорадници у селу Лисцу. Изгледа да су поменуте мекоте биле већ узоране, односно узугарене, иначе се одлука Малог већа не би могла разумети ни оправдати. Познато је да сетва житарица не почиње у августу, већ знатно касније, па је Дабижив Сапе могао да се благовремено припреми за сетву озимих и јарих усева на добијеним деоницама, али пошто је неке површине земљишта већ узорао до 18. августа, онда је он практично отпочео производњу. На основу изложеног може се рећи да појам мекоте има два значења: једно уже а друго шире, од којих би прво било исто што и угар, док би се под другим подразумевало разоравање ледина.

Као општи закључак из досадашњег излагања може се узети да је земљиште предвиђено за сетву житарица морало два пута да се узоре, и то у временским размацима од по неколико месеци. Прво по реду орање обављало се у најбољем случају крајем јуна и почетком јула, а друго орање непосредно пред саму сетву житарица и других култура које су се сејале на њивама и ступовима.

Сетва

Њиве и ступови били су припремљени за сетву пошто се благовремено узугаре и још једном узору непосердно пре сејања усева. Време у којем се обављала сетва житарица ограничено је на два годишња доба: јесен и пролеће. У јесен се од житарица обично сеју озима пшеница, озими јечам и раж, а у пролеће — јара пшеница, јари јечам, овас, просо, италијански просо и сирак. Разне „сумјешице" сејале су се зависно од тога које су се врсте житарица мешале. Јесења сетва пшенице и јечма почињала је готово истовремено. Колико се може утврдити, ни једна од ових житарица није почела да се сеје на дубровачкој територији пре 1. октобра.[136] Орање које је претходило сетви, као и сама сетва, обављало се на поменутој територији током целог месеца октобра и новембра. Свакако да се најчешће сејало у другој половини октобра и у првој половини но-

[136] Најранији помен почетка сетве 2. X 1444 Lam. de foris 18 fol. 106'), а обично после десетог октобра Lam. de foris 3 fol. 21; Lam. de foris 13 fol. 69).

вембра.[137] На сам почетак и крај јесење сетве утицали су многи чиниоци, а у првом реду временске прилике. После сушног лета, ни орање ни сејање нису могли да почну пре првих киша од којих би земља омекшала, а то је, опет, за краће или дуже време, одгађало почетак сетве. Међутим, када би у јесењим месецима раније отпочео кишни период или ако би почео да пада снег, и сетва је морала раније да се заврши, односно прекине. Уз све што је речено потребно је још истаћи да многи земљорадници нису били у стању да благовремено отпочну сетву зато што нису имали власститу запрегу за орање, или су имали само једног вола, као и због тога што не би на време обезбедили потребно сем за сетву. Ово су најважнији разлози због којих су за краће или дуже време одгађали почетак сетве на деоницама земљорадника.

Пролећна сетва пшенице, јечма и овса није почињала пре краја фебруара,[138] настављала се током целог марта,[139] а трајала је још и прве недеље априла.[140] Свакако да се крај фебруара и прва половина марта могу сматрати најпогоднијим периодом за сетву јарих усева. Просо је могао да се сеје у мају,[141] а италијански просо чак и у јуну.[142] Сирак се сејао вероватно у исто време кад и просо.[143] Током јула није могла више да се сеје ни једна врста житарица.[144] Календар обављања сетве и орања које јој је претходило, саопштен је на основу података који се односе на дубровачку територију и залеђе (Пељешац, Сланско приморје, Требиње, Жупа и Конавли), где је клима знатно блажа него у континенталном делу Балканског полуострва. У унутрашњости копна јесења сетва није требало да почиње раније него у

[137] У грађи Дубровачког архива сачувани су бројни подаци на основу којих се непосредно или посредно може утврдити време обављања сетве. Од ове грађе издвајамо следећа документа: Lam. de foris 3 fol. 34; Lam. de foris 4 fol. 94; Lam. de foris 6 fol. 161; Lam. de foris 8 fol. 116', 173'; Lam. de foris 16 fol. 54'; Lam de foris 17 fol. 81'; Lam. de foris 18 fol. 106'; Lam. de foris 19 fol. 254; Lam. de foris 21 fol. 229; Div. canc. 40 fol. 77; Cons. rog. 3 fol. 1, 6'.

[138] Div. canc. 9 fol. 128; Div. canc. 34 fol. 68.

[139] Div. canc. 49 fol. 236, 5. III 1436; Lam. de foris 15 fol. 106, 23. III 1442; Lam. de foris 23 fol. 62, 4. III 1450.

[140] Lam. de foris 9 fol. 32, 14. IV 1432.

[141] Cons. minus 2 fol. 191', 3. V 1421.

[142] Cons. rog. 2 fol. 123, 8. VI 1420.

[143] О сетви сирка може се понешто дознати и из података који говоре о томе када се обављала жетва ове биљке (в. жетва).

[144] Обављање сетве у јулу забрањивале су и званичне дубровачке власти (Lam. de foris 7 fol. 221).

дубровачком залеђу, јер се и данас октобар и новембар сматрају веома повољним периодом за обављање јесење сетве. Међутим, пролећна сетва у континенталном делу није могла увек да отпочне крајем фебруара, јер је на њивама у то време могло да буде снега или је земљиште било и сувише расквашено после топљења снега. Највероватније да је сетва почињала тек у марту да би се по потреби наставила све до маја. И у овим крајевима се просо сејао најкасније.

Сејање и орање за сетву обично се није обављало истог дана мада се понекад и то чинило.[145] Површина њиве на којој ће се сејати била је најпре цела узорана, а тек потом приступало се сејању. Потребно је истаћи да се ради што успешнијег покривања земљом семе житарица није заоравало, тј. није се најпре бацало по површини њиве па се тек потом орало.

Земљорадници који нису имали свог семена морали су да га обезбеде нешто пре почетка сетве. За јесењу сетву семе се припремало већ у септембру, а за пролећну у фебруару. Сваки земљорадник је тачно знао колико семена мора да обезбеди и понесе до одређене њиве. Да је заиста тако, посредно сведочи чињеница што су површине њива мерене потребним количинама семена за њихову сетву, а не само мерама којима се изражавала и мерила површина земљишта.[146] Допремање семена до њива могло се вршити

[145] К Јиречек, *Историја срба* II, 168; Lam. de foris 2 fol. 161; Lam. de foris 13 fol. 69.

[146] У средњовековној Србији једна од мера за површину земљишта био је „кабал", а тако се звала и мера за житарице. Величина земљишта од једног кабла одговара површини земљишта која може да се засеје количином семена коју захвата један кабао као мера за житарице. Опширније о каблу, било као о мери за површину земљишта било као о мери за житарице, расправљаће се у четвртом поглављу овог рада. На територији Дубровника земљиште се обично мерило златицама (1 златица има око 1680 m²), али често и количином семена које је потребно за сетву неке оранице. Овом приликом указујемо само на следећа документа: Lam. de foris 4 fol. 404; Testamenta 8 fol. 17'; Div. canc. 36 fol. 214; Div. canc. 62 fol. 72', 73'; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма,* други део, 463. Примери су иначе знатно бројнији. На подручју Котора површине њива мере се искључиво количинама семена које су потребне за њихову сетву. Као мере за житарице у овом крају јесу стар и букила, па се онда бројем стари и букила изражавају и мере за површину земљишта: СНС I/2, картон 181, 28. IV 1335, картон 185, 9. V 1335; СНС II, стр. 491; СНС IV, стр. 175, 253; СНС V, стр. 34а, 108, 327; СНС VI, стр. 42, 210, 751, 752. Свакако да наведени примери не исцрпљују све постојеће случајеве. На подручју Бара њиве се

помоћу стоке, или искључиво радном снагом човека. Врећа у којој је семе било смештено истовремено је могла да послужи земљораднику за ношење семена преко њиве по којој се семе разбацивало.[147] Из ових врећа, које су земљораднику биле причвршћене преко рамена или на неки други начин, сејач је руком вадио семе и равномерно га разбацивао по узораном земљишту, крећући се при том у одређеном правцу. При сваком замаху сејач је морао да пази да му се семе добро распрши у ваздуху како би што равномерније покрило одређену површину земљишта.[148] На тај начин настојало се да се постигне што уједначенија густина житарица на њиви, а да ни један комад земље која је узорана не остане без семена. Густина баченог семена, па према томе и количина која је потребна за одређену површину земљишта, није била константна, већ је на њу утицало неколико чинилаца. Пре свега, она је зависила од мање или веће умешности сејача, али се може узети да је ова умешност изједначена, јер су земљорадници у средњем веку сејали житарице искључиво руком, па су временом стекли и потребно искуство. Значајнији чинилац било је време обављања сетве. Ово се нарочито односи на озиме усеве: што се сетва касније обављала, количина семена требало је да буду веће, јер је могућност за бокорење постајала све мања. У данашње време, на једно катастарско јутро земљорадници сеју по 80 — 110 kg озиме пшенице (старије врсте). Ако почињу сетву у октобру довољно је 80 — 90 kg, али ако се сеје у децембру, онда треба посејати чак и 110 kg. Други значајан чинилац који утиче на количину утрошеног семена је и квалитет, односно плодност земљишта. На њивама бољег квалитета може се сејати ви-

мере на сличан начин као и у Котору. У једном тестаменту, поред осталог, помиње се и следеће: »campum meum quantitatis vel capacitatis trium coppellorum de Antibaro seminatorium in contrata Ragno. Item campum meum quantitatis vel capacitatis quatuor coppellorum seminationis«, а затим још једна њива чија је површина 3 копела и једна њива која има површину од 5 копела. Укупно је било четири њиве, од којих две имају површину 3 копела, једна 4 и једна 5 копела (Testamenta not. 27 fol. 19', 2. VI 1494). На овом податку топло захваљујемо З. Шундрици.

[147] Lam. de foris 9 fol. 32'.

[148] На манастирској фресци из Крушедола насликан је сејач са торбом преко рамена *(Парабола о сејачу)*. Према једној минијатури приликом сетве семе је могло да се носи и у каквој дрвеној посуди (С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, табла XVII. Минијатура је из Призренског јеванђеља (XIII век), на којој је насликан Христос као сејач).

ше семена него на њивама истих површина, а које су слабије. Међутим, ни у једном ни у другом случају не сме се бацити превише семена јер, ако су густо засејане, житарице закржљају и доносе веома слаб род. Свакако да није добро ни ако се баци одвећ мало семена, јер тада земља остаје недовољно искоришћена. Не треба ни сумњати да су земљорадници у средњем веку веома добро знали колико је семена потребно за сетву њихових њива.

Количина семена коју је један земљорадник сејао у току једног дана зависила је у првом реду од површине њиве, али и од тога колико је дотични земљорадник могао не само да посеје већ и да „завлачи", односно подрља. Из постојећих података може се дознати да је код сејача било на њивама по 1,5 — 2 дубровачка копела житарица, а и мање, што свакако потврђује да су земљорадници били у стању да ове количине житарица посеју и „завлаче" у току једног радног дана.[149] Могућност обављања посла ове врсте не треба одређивати према малим количинама житарица, јер се из једног примера види да је земљорадник приликом сетве имао свега пола копела, тј. 8,2 литра, већ према највећим количинама које имају земљорадници приликом сетве.[150] За сада се са сигурношћу може рећи само толико да су сејачи били у стању да у току дана посеју 2 копела житарица и да посејано семе добро покрију земљом, тј. могли су да посеју површину земљишта за коју је потребно око 33 литра семена. Није искључено да су били у стању да засеју и веће површине, али о томе нисмо нашли изричиту потврду.

После обављене сетве, земљорадници више нису имали већих послова око производње житарица. Клијање и раст биљака зависили су од временских и климатских прилика, а на њих земљорадници нису могли ни мало да утичу. Изузетак представљају само они крајеви где се вршило наводњавање, али где наводњавања нема усеви су били препуштени углавном природним чиниоцима, тј. временским приликама и плодности тла. Одстрањивање корова из житарица док су још младе као да је сасвим непознато у нашим крајевима. Манастирске повеље, у којима су забележени разноврсни и многобројни ратарски послови, ни једном речи не помињу одстрањивање корова из усева пре жетве и вршидбе. Вероватно да се овај посао није ни обављао.

149 Lam. de foris 3 fol. 21; Lam. de foris 6 fol. 161.

150 Lam. de foris 9 fol. 32.

Значи, земљорадници су својим трудом могли да утичу на приносе житарица једино у оним крајевима у којима се вршило наводњавање. У крајевима где се овај посао обављао, а такође и у подручјима где га није било, присуство земљорадника је неопходно и после сетве да би се усеви заштитили од стоке, дивљих животиња и крадљиваца. Познато је да је стока могла да нанесе знатну штету и зеленим и зрелим житарицама, па се то морало на неки начин спречити. Заштита усева није зависила само од земљорадника већ пре свега од пажње или добре воље пастира који је чувао стоку. Законске одредбе и устаљени обичаји присиљавали су пастире да не дозволе пашу својој стоци по њивама и виноградима. У том погледу веома је карактеристична једна одредба која је ушла у Душанов законик, а која гласи: „А кто попасе жито. или виноград. или ливадоу грѣхомь. тоузи попашоу да плати што рекоу доушьници. кои цѣне. аколи нахвалицомь попасе да плати попашоу и .s. воловь".[151] Како се ова законска одредба спроводила у свакодневном животу, нема сачуваних података у ћирилским текстовима који се односе на централне делове српске државе.

Величину штете коју би стока причинила у виноградима и житарицама на дубровачкој територији у првој половини XV века, процењивала је посебна комисија, коју поред службених представника власти чине још и 2 — 3 човека из краја у којем је штета учињена. За винограде се штета одмеравала у новцу, а за житарице — увек количином жита које би се добило на одређеној површини земљишта да га стока није уништила.[152] Из коришћених података не може се сазнати да ли је штета причињена хотимице („нахвалицом") или случајно. Изгледа да је у питању било ово последње. Сасвим је вероватно да се на сличан начин процењивала и одмеравала штета причињена житарицама у средњовековној Србији. Међутим, и поред свих предузетих мера, земљорадницима није увек успевало да заштите усеве од стоке, осталих домаћих и дивљих животиња, а још теже од крадљиваца који су кришом или силом односили већ зреле плодове.

[151] Н. Радојчић, *Закон цара Стефана Душана*, чл. 76.

[152] Lam. de intus 1 fol. 16 bis; Lam. de foris 5 fol. 286'; Lam. de foris 10 fol. 183; Lam. de foris 13 fol. 226, 244.

Жетва

На основу сачуваних података који се односе на крађу житарица у дубровачком залеђу, може се са знатном сигурношћу говорити о времену када оне сазревају, када се жању и вршу. Свакако да су климатске прилике овде другачије него у унутрашњости Балканског полуострва, али се исто тако мора имати у виду чињеница да је приморски појас од ушћа Неретве до Улциња, деценијама сачињавао интегрални део српске државе. Затим, да су климатске прилике око Скадра, у долини Дрима, Вардара, Струмице и у другим крајевима Македоније биле веома сличне климатским приликама у Приморју, а то значи да су услови за сазревање житарица у знатном делу српске државе били веома слични или исти као и у дубровачком залеђу. На територији која се простире северније од обележеног подручја влада континентална клима, па су житарице сазревале касније него у појасу са медитеранском климом, о чему се мора водити рачуна.

На дубровачкој територији крађе непокошених житарица почињале су већ у првим данима јуна. То још не значи да су усеви потпуно зрели, већ само показује да је сазревање отпочело. Са сигурношћу би се могло рећи да су све врсте житарица још у првих седам дана јуна недовољно зреле,[153] али од 8 — 9. у истом месецу отпочиње њихово нагло сазревање.[154] Непокошене житарице краду се из дана у дан од 8 — 15. јуна, што посредно показује да другу сед-

[153] Lam. de foris 5 fol. 52, 6. VI 1422: оптужена су двојица »eo quia predicti accusati inciderunt dicto accusatori unum agrum grani in erba in Saton«. Занимљива је и тужба коју је 3. VI 1414. поднео Прибиња Приходовић против Богавца Коњовода: »dicens, quod in die sabati secavit cum corda quatuor coppellos seminature frumenti« (Lam. de foris 3 fol. 140). Таквих је крађа било и у мају месецу, али житарице нису још зреле. На пример, оптужена су четворица што су »furtim acceperunt sibi furmentum novum de campo« (Lam. de foris 2 fol. 180', 15. V 1412).

[154] Lam. de foris 10 fol. 7, 9. VI 1433; Lam. de intus 1 fol. 18 bis, 9. VI 1406. Занимљив је садржај тужбе која је поднета против Богавца Хвалишића 11. VI 1413. и још двојице људи зато што су на туђој њиви »secaverunt frumentum ... et acceperunt et tulerunt ad domum Bogavaç Qualisich« (Lam. de foris 3 fol. 74'). Значи, житарице су прилично зреле чим их крадљивци носе кућама. Слична обавештења даје и тужба која је забележена 11. VI 1434, а тужитељ је подноси »eo quia sibi incisa et ablata fuit una salma grani« са његове њиве (Lam. de foris 10 fol. 205).

мицу јуна треба узети као време пуног сазревања.[155] Од 15. јуна, када је и хришћански празник Видовдан (Св. Вид), земљорадници отпочињу жетву. Посредно о томе сведочи крађа житарица која се нагло смањује у другој половини јуна. Ово се може објаснити једино тиме што је већина земљорадника у току дана била на својим њивама, а делимично и ноћу, па је крадљивцима био отежан слободан приступ до житарица. Уз све то треба још додати да су крадљивци по правилу били земљорадници, па су у највећем јеку жетве били заокупљени својим пословима, тј. морали су да пожању жито са властитих њива. Да је жетва била у највећем јеку у другој половини јуна посредно сведочи чињеница што је вршидба могла да отпочне већ 24. дана у истом месецу, а свакако и који дан касније.[156]

Половином јуна за жетву су доспевали озими усеви: пшеница, раж, јечам и спелта (пир, крупник).[157] Пролећни усеви дозревали су знатно касније. Тако је, на пример јара пшеница сазревала месец дана после озиме пшенице.[158] Овас је сазревао нешто раније од јаре пшенице, али ни он није био зрео до краја јуна, већ највероватније у првој половини јула.[159] Јари јечам могао је да доспе за жетву у исто време када и овас, док је сирак само изузетно могао да се жање у другој половини јула, а чешће тек у августу.[160] Жетва ита-

[155] Крађа непокошених житарица или паљење житарица на њивама помиње се у следећим документима: Lam. de foris књ. 2 fol. 189', 12. VI 1412; књ. 3 fol. 75', 13. VI 1413; књ. 5 fol. 56', 14. VI 1422; књ. 10 fol. 12', 14. VI 1433; Lam. de intus 1 fol. 18 bis, 16. VI 1406; Lam. de foris књ. 8 fol. 31, 16. VI 1428; књ. 10 fol. 13', 17. VI 1433; књ. 2 fol. 192', 18. VI 1412; књ. 3 fol. 76, 18. VI 1413; књ. 2 fol. 63', 27. VI 1411 (али је крађа била извршена 15. јуна). Разумљиво да је таквих крађа било и после 15. јуна (Lam. de foris 23 fol. 145, 22. VI 1450.).

[156] Lam. de foris 13 fol. 255, 24. VI 1440.

[157] Крађа ражи са њиве извршена 12. VI (Lam. de foris 5 fol. 56', 14. VI 1422). Вршидба јечма отпочиње већ 24. и 25. јуна (Lam. de foris 13 fol. 255; исто fol. 257'). Вршидба спелте почиње такође 24. јуна (Lam. de foris 13 fol. 255). Пошто се ове врсте житарица вршу крајем јуна, то значи да дозревају нешто мало раније.

[158] Lam. de foris 4 fol. 30', 23. VII 1419: тужилац подноси тужбу »eo quia die iovis prope elapsum de sero secatum fuit frumentum eius in Uskople«.

[159] Стока попасла овас 29. јуна (Lam. de foris 4 fol. 18', 30. VI 1419), значи да још није зрео. Међутим, већ 25. јула могу да се обаве испоруке овршеног овса (Privata 1 fol. 1').

[160] Последњих дана јула врше се испоруке овршеног сирка (Privata 1 fol. 1', 31. VII 1448; исто fol. 3', 29. VII 1448), али такође

лијанског проса и обичног проса обављала се у исто време кад и жетва сирка.[161] На основу изложеног може се закључити да је жетва озимих усева отпочињала половином јуна, а пролећних у јулу, па чак и у августу, зависно од трајања вегетације појединих врста житарица, као и од тога да ли је сетва благовремено обављена или је закаснила. Жетва житарица у континенталном делу Балканског полуострва каснила је бар 7—8 дана у односу на жетву житарица у Приморју. Свакако да је највише каснила жетва на њивама које су лежале на већим надморским висинама.[162]

Све врсте житарица жању се искључиво српом, док се коса употребљавала само за кошење траве. За разлику од орања и сетве, у чему учествују искључиво мушкарци, у жетви напоредо са мушкарцима учествују и жене, па и млађи чланови породице.[163] Кад изађу на њиву, жетеоци су једном руком хватали онолико стабљика жита колико су шаком могли да обухвате, а другом руком, у којој је срп, одрезали би обухваћене стабљике десетак центиметара изнад земље, односно корена. Количина стабљика која се обухвати шаком и одсече српом назива се руковет.[164] Неколико руковети које се заједно положе и заједно вежу чине

и у августу (Privata 1 fol. 1', август 1449). Занимљива је и тужба у којој се саопштава да је стока попасла сирак 5. августа, што значи да још није био зрео (Lamenta de foris 2 fol. 73, 6. VIII 1411).

161 У случају да се просо раније посеје, а не у мају и јуну, могао је да се жање већ половином јула. Ово се може тврдити јер се испоруке овршеног проса обављају до 25. јула (Privata 1 fol. 3'). Међутим, други подаци уверљиво сведоче да је просо дозревао крајем јула или почетком августа. Тако је, на пример, стока попасла просо на Мљету 1. јула, што значи да је зелен (Div. canc. 2 fol. 107), или је на гувну изгорело 11. VIII 1428. »cuppellos duos milei tritulati« (Lam. de foris 8 fol. 61).

162 Дешавало се изузетно да ако пролећна сетва много закасни, онда се жетва обављала тек у септембру. Тако је, на пример, Ostoia Milatchovich de Umbla поднео тужбу 23. IX 1420. »eo quia die veneris prox. pret.... secata fuit sibi magna quantitas grani et absportata, videlicet ultra staria duo (Lam. de foris 4 fol. 249). Из тужбе која је поднета 10. IX 1450. сазнајемо да је стока попасла просо (Lam. de foris 23 fol. 223).

163 Lam. de foris 2 fol. 192', 18. VI 1412: Pribislaus Ratchovich — подноси тужбу — »dicens, quod seminaverat supra terris comitis Pauli in Tribinio tres coppellos seminis et modo Bosseta Ratchovich cum filio suo Glubissa et cum uxore venit ad campum furtium et per vim accepit totum frumentum«.

164 *Rječnik JAZU*, в. руковет; Доментијан, 197; *Српски рукопис Земљорадничког закона*, чл. 8.

сноп.[165] Руковети су се слагале у снопове одмах после сечења стабљика. Захваљујући употреби српа, земљорадници су имали могућност да приликом жетве одстрањују коров из житарица, тако да се у снопље везују углавном чисте стабљике усева.

Пожњевене житарице везиване су у снопове највероватније на сличан начин као што се и данас чини у неким нашим крајевима. За везивање су коришћена ужад, која су прављена обично од оне врсте житарица која се жање. Довољно је да се 10 — 15 стабљика међусобно усучу или вежу у чвор, па је уже готово. За прављење ужади требало је изабрати што дуже стабљике. Када су житарице ниске, дужина стабљика може да се повећа на тај начин што се оне чупају из корена, а не секу српом. Осим тога, уже је морало извесно време да задржи еластичност, јер је снопове требало не само везивати већ и преносити до одређеног места. Добра ужад праве се у рано јутро од зрелих житарица док су још натопљене росом.[166]

Пожњевено и везано снопље остајало је на њивама још неколико дана да се што боље просуши, као и због тога што се није могло све одједном пренети до гувна. Да је снопље заиста остајало да лежи на њивама, сведочи чињеница што се у јулу са њива краду житарице које су већ везане у снопове.[167] Земљорадници нису увек имали времена да брзо покупе снопље пожњевено у јулу, пошто је у исто време доспевала и жетва јарих усева; осим тога, они су веома често били присиљени да у исто верме овршу најнужније количине житарица да би прехранили своје породице. Све то је успоравало преношење снопова са њива до гувна.

Преношење снопова могло се вршити двојако: коришћењем сточне радне снаге или коришћењем само људске

[165] *Српски рукопис Земљорадничког закона*, чл. 8. У латинским и италијанским текстовима Дубровачког архива за сноп се употребљавају следеће речи: fascis, fasciculus и manipulus, али се понекад записује и народна реч. Тако је, на пример, по једној тужби било запаљено »snobie 70 grani et et snopie 30 cicerorum« (Lam. de foris 9 fol. 78') док је по другој тужби било отето »triginta snopi grani« (Lam. de foris 19 fol 128).

[166] Да су се у средњем веку ужад правила на сличан начин као и у наше време, посредно потврђује тужба која је поднета 17. VI 1433. против двојице људи јер су на туђој њиви »exradicaverunt frumenti et alia certa blada«, а све се то десило »heri de mane« (Lam. de foris 10 fol. 13').

[167] Lam. de foris 12 fol. 62', 12. VII 1438; Lam. de foris 13 fol. 1, 14. VII 1437; Lam. de foris 8 fol. 82, 13. VII 1432 (запаљено снопље на њиви); Lam de foris 23 fol. 175; 17. VII 1450.

снаге. Када су само људи преносили пожњевено жито, везивали би по неколико снопова у једно бреме и тако их носили.[168] За везивање бремена служило је уже које је обично било израђено од вуне или конопље.[169] Када се за преношење свежњева снопова користила стока, свежањ који је могао да се натовари на неку товарну животињу називао се товар.[170] Количина семена која је могла да се оврше из једног таквог свежња као што су бреме и товар била је знатна. Тако се, на пример, у једној тужби каже да је са њиве пожњевено и однето „septem fasses de ordeo in quibus poterant esse staria 3,5 de ordeo", што значи да је у сваком свежњу могло да буде пола стара јечма или округло 50 литара зрна.[171] Снопље се није само преносило већ и превозило са њива ако су за то постојали повољни услови.[172] За превожење се користила сточна запрега и неко транспортно средство, обично кола са два или четири точка. Пренето или превезено снопље садевало се у стогове покрај гувна. У једном стогу било је по неколико десетина снопова.[173] Увек се пазило да се у један стог садевају снопови само једне врсте житарица. Пошто су земљорадници на својим њивама могли да пожању по више стотина снопова, каткада се покрај гувна садевало по неколико стогова.[174]

Вршидба

Неколико дана после жетве и пошто се житарице допреме до гувна, отпочињала је вршидба. Пошто је жетва

[168] Lam. de intus 1 fol. 18' bis, 16. VI 1406: »due bremine furmenti«. О довлачењу и сакупљању снопова на једно место да би били спремни за вршидбу в.: Lam. de foris 15 fol. 226, 231; књ. 16 fol. 268.

[169] Lam. de foris 4 fol. 31, 23. VII 1419: corda seu funis de lana.

[170] Lam. de foris 10 fol. 205, 11. VI 1434: на њиви »incisa et ablata fuit una salma grani«.

[171] Lam. de foris 13 fol. 269', 10. VII 1440.

[172] *Законски споменици*, 625.

[173] Lam. de foris 8 fol. 61, 11. VIII 1428: ignis ardendo intravit in peleariis... in area et cromavit septuaginta tres faxicolos frumenti nondum tritulati, а на суседном гувну од истог пожара изгорело је »treginta faxus palearum... nondum tritulati. Item faxus 25 avene. Item faxus quinquaginta frumenti tritulati supra dicta area... et palearios tres pallearum«. Значење речи pelearia објашњено је у једном податку на следећи начин: »palearia in qua salvabat paleas« (Lam. de foris 8 fol. 141). То је у ствари стог сламе.

[174] Lam. de foris 9 fol. 82, 13. VII 1432: запаљено »400 fasiculi ordei, grani et ciserorum... in plano a Conoplica de Canali«.

јарих и озимих усева трајала од половине јуна до августа, то се и вршидба протезала током целог овог периода. На дубровачкој територији вршидба озимих усева почиње већ 24. јуна,[175] али је главни део посла могао да се заврши тек средином јула. За разлику од њих, пролећни усеви могли су да се вршу тек у другој половини јула и првој половини августа.[176] Занимљиво је истаћи да су у средњем веку земљорадници завршетак вршидбе озимих усева везивали за хришћански празник Св. Илију (20. јула), а завршетак вршидбе пролећних усева за празник Св. Стефан (2. августа). То посредно потврђују уговори о закупнини земље и волова за орање, где се закупци обавезују господарима земље и стоке да ће на име закупнине испоручити одређену количину житарица обично до Св. Илије[177] и Св. Стефана,[178] а ређе до Велике Госпојине.[179] Свакако да су постојала мања или већа одступања од утврђених рокова, али остаје чињеница да се житарице испоручују на име закупнине за земљу и волове у другој половини јула или првих десет дана августа.[180] Већа одступања од поменутих рокова настајала су обично одна када је сетва каснила, а то се није ретко дешавало.

[175] Крађа, односно отимање овршених житарица са гувна дешава се бар дан-два пре подношења тужбе (Lam. de foris 13 fol. 255, 24. VI 1440; исто fol. 257', 25. VI 1440).

[176] Да се вршидба пролећних усева обавља у првој половини августа сведочи чињеница што је на гувну изгорело 25 снопова овса (Lam. de foris 8 fol. 61, 11. VIII 1428).

[177] Div. canc. 34 fol. 42', 170, 188; Div. canc. 35 fol. 210; Div. canc. 36 fol. 168; Div. canc. 37 fol. 122'; Div. canc. 39 fol. 206, 327; Div. canc. 40 fol. 57; Div. canc. 42 fol. 23, 188'; Div. canc. 50 fol. 217. И у Котору се сматрало да је вршидба завршена до Св. Илије.

[178] Div. canc. 32 fol. 239; Div. canc. 36 fol. 130; Div. canc. 37 fol. 8; Div. canc. 41 fol. 182; Div. canc. 56 fol. 105'.

[179] Div. canc. 48 fol. 91', 186' (Празник Велика Госпојина пада на дан 15. августа).

[180] У неким уговорима о узимању под закуп земље и волова, рок испоруке житарица одређен је за јули, или су испоруке приспевале у овом месецу независно од рока (Div. canc. 34 fol. 152'; Div. canc. 35 fol. 210'; Div. canc. 39 fol. 17; Div not. fol. 108). Иста се примедба односи и на август (Div. canc. 37 fol. 122'; Div. canc. 39 fol. 119; Div. canc. 49 fol. 194'; Div. not. 11 fol. 85'). Занимљив преглед испорука свих врста житарица средином XV века може се наћи у књизи прихода и расхода дубровачког властелина Јакова Борђића (Privata 1 fol. 1'—9'). Према овој књизи, у току јула извршена је 21 испорука, а у току августа 22 испоруке житарица. Међутим, количина житарица што се испоручивала у јулу била је већа од количине која се предавала у току августа.

Вршидба се обављала на гувну. У најужем значењу речи то је ограђен или неограђен простор на којем се истресало семе из класја житарица.[181] Простор предвиђен за гувно морао је да буде изравнат, а све пукотине на површини земље још и затворене да у њих не би пропадало овршено семе. Непосердно уз гувно смештале су се неовршене житарице, као и слама после вршидбе. Због тога је површина земљишта одређена за гувно морала да буде знатно већа од простора на којем се истресало семе житарица. Из ових разлога се под појмом гувна подразумева и простор на којем се обавља вршидба и простор на којем се смештају овршене и неовршене житарице.[182] Обично је свако земљорадничко домаћинство имало властито гувно, које се налазило у близини куће ако су за то постојали повољни услови.[183] За гувна су били подесни брежуљци који су били изложени струјању ваздуха више него долине.[184] Струјање ваздуха се користило за пречишћавање овршеног семена. Ако је неки простор био погодан, дешавало се да по неколико земљорадника подигну на њему своја гувна.[185] Груписање ових објеката на једном месту имало је и недостатке. Пре свега, ако се деси пожар на једном гувну, претила је опасност да изгоре све житарице које су земљорадници овде допремили, а каткада и оно што је овршено.

На гувнима, која су се у неким нашим крајевима одржала до наших дана, семе из класја житарица истресало се на два начина: коришћењем само људске радне снаге или коришћењем сточних запрега. Л. Нидерле сматра да Словени већ у XI веку користе домаће животиње за вршидбу житарица.[186] Међутим, на основу података који се односе на

[181] В. Петковић, *Манастир Дечани II*, табла 285.

[182] *Rječnik JAZU*, в. гувно.

[183] Lam. de foris 13 fol. 257: земљорадник подноси тужбу »dicens, quod in loco de Dobniza ubi ipsem habebat aream suam in qua trituraverat grana sua«; Lam de foris 9 fol. 78': Vassilius Stoyachovicch — подноси тужбу — eo quia die heri combuste fuerunt sibi snobie 70 grani et snopie 30 ciceroum quas ipse Vassilius habebat penes domo habitationis.

[184] Lam. de foris 13 fol. 264', 3. VII 1440: trituraverat granum suum in monte supra Brenum; Lam. de foris. 13 fol. 274, 14. VII 1440: supra uno monte in Tribigna ubi stabat ad triturandum frumentum suum; занимљиво је да се један локалитет назива »Podgumnischi brieg« (Div. canc. 56 fol. 214).

[185] Div. canc. 56 fol. 214, 216', 217'.

[186] Lubor Niderle, *Život starých Slovanů*, dilu III, sv. 1, Praha 1921, 107.

наше крајеве не може се утврдити да се у овом послу користила стока. За дубровачко залеђе посредно се може утврдити да се житарице још у првој половини XV века вршу искључиво људском радном снагом. На такав закључак упућује чињеница што приликом крађа и насилног отимања овршених житарица са гувна ни једном није украден или отет ни један коњ, ни во, нити каква друга животиња.[187] Познато је да су од свих домаћих животиња коњи најподеснији за обављање вршидбе, али је у ранијем излагању утврђено да земљорадници не држе коње, већ да као запрегу користе волове. Коња је било изузетно мало у поседу земљорадника. Према томе, отпада свака могућност да се радна снага коња искористи у ширим размерама приликом вршидбе. Уместо коња могли би да су користе волови, али је њихов учинак мали због спорости у ходу, као и због мале површине њихових папака у односу на коњско копито. Све то упућује на закључак да су људи били присиљени да ручно истресају зрна из класја. Посебно нас у то уверава и један уговор који су међусобно закључили Радогост Јаковић и Борчин Рачић.[188] По овом уговору Радогост је дао два вола за орање и половину потребног семена за сетву, док је Борчин уложио у производњу такође половину потребног семена, затим земљу и властити труд. Приход од добијених житарица требало је да се подели по пола. Међутим, Борчин није желео да обави баш све послове па је уговорено „quod ipse Radogost tempore batiture ipsorum collectorum supra ipso laborerio teneatur et debeat ire adiuvatum ipsi Borcin ad batendum et baterat blada colecta supra ipso laborerio". Из наведеног цитата види се јасно да је у питању вршидба, и то баш обављање саме радње. Време вршидбе назива се „tempore batiture", што значи да је у овом изразу употребљена и именица која је постала од глагола battuo чије је основно значење ударати. Реч је вероватно о вршидби која се обављала руком. Уосталом, то се може закључити и по томе што је Радогост био обавезан да помогне Борчину у послу, тј. да у вршидби млати сакупљене житарице. Такође треба приметити да код ових земљорадника постоје волови, али се они уопште не помињу у вези са обављањем послова око истресања зрна из житарица. Тако нешто није се могло утврдити ни у другим

[187] Lam. de foris 8 fol. 59', 65'; Lam. de foris 13 fol. 255, 257' 264', 274.

[188] Div. canc. 52 fol. 208'.

подацима. На основу изложеног може се закључити да се у дубровачком залеђу вршидба обављала ручно. Исти се закључак највероватније односи на све крајеве средњовековне Србије, јер земљорадници не поседују коње, већ волове, па сточне запреге не могу да се искористе и у овој врсти посла.

Истресање зрна из класја обављало се на сличан начин као што се то ради и у новије време, и то не само код нас већ и у другим крајевима Европе. Стабљике житарица би се најпре распрострле у два паралелна реда по средини гувна, тако да је класје било окренуто према класју. Земљорадник који је ручно обављао вршидбу употребљавао је алатку која се назива млат, или млатило. То су у ствари два комада дрвета међусобно причвршћена танким комадом коже (опута, ремен). Један од ових комада држи се у руци, а други је покретан. Кад се замахне млатом и он се спусти на земљу, покретни део, који се назива цијеп, ударао је по распростртом класју на гувну. На тај начин истресало се семе житарица.[189] Вршидба на овакав начин биће бржа и лакша ако два земљорадника стану један насупрот другом па наизменично ударају по класју. Учинак ће бити још већи и бољи када поменути посао одједном обављају 2 — 3 пара људи. Ручно истресање семена млатом представља тежак физички посао. Није никакво чудо што је у напред изложеном уговору Борчин Рачић захтевао од Радогоста Јакобовића да му помогне приликом вршидбе.

Кад се заврши млаћење житарица, на гувну би остали измешани: слама, плева и семе житарица. Обично је семе као најтеже падало на тло, док је поврх њега остајала слама и крупнија плева. Да би се семе издвојило, најпре би се покупила слама и саденула негде крај гувна. После уклањања сламе, на гувну је остало да лежи зрневље измешано са ситнијом плевом. Чишћење зрневља од плеве вршило се на тај начин што би земљорадник захватао дрвеном лопатом ову мешавину, а потом би је бацао у вис. На тај начин је чак и лакше струјање ваздуха односило плеву на страну, док је зрневље, које је теже, падало на гомилу.[190] Понавља-

[189] *Rječnik JAZU*, в. млат, млатило и цијеп (цип).

[190] В. Петковић, *Манастир Дечани II*, табла 285. На овој фресци насликан је Христос како стоји испред ограђеног гувна, држећи у руци дрвену лопату. Код његових ногу са десне стране стоји гомила чисте пшенице, а са леве стране гомила плеве. На фресци постоји и натпис који гласи: „Лопата потрѣблиюшти всемирнoѥ гоумно".

јући наведени поступак по потреби, два или више пута, зрневље је углавном било добро очишћено од плеве. Јачи ветар односио је штура зрна житарица, као и семе корова које је лакше од зрна овршених житарица. Оваквим поступком семе корова које је имало већу тежину није могло посебно да се издвоји. У средњем веку полагало се много на чистоћу житарица. За све врсте житарица које је требало да се испоруче на име закупнине, било за земљу било за волове, по правилу се захтевало да буду „добре", „чисте" и „суве".[191] Колики се значај придавао чистоћи семена види се и по томе што се у манастирским повељама помињу „плевљење" и „житотребљење" као две посебне радње.[192] Првом од поменутих радњи чистило се жито од плеве, а другом највероватније од уродице. И један и други посао имали су посебан значај јер ако се, на пример, семе пшенице не очисти добро од плеве, не може се добити ни добро брашно,[193] док је чишћење уродице требало обавити како због квалитета брашна тако и због тога да се добије што чистије семе за сетву.

После вршидбе, земљорадници су носили кућама зрневље житарица очишћено од плеве, које је морало да буде суво, и смештали га у припремљена складишта. За преношење семена употребљавали су вреће чија је запремина обично износила око 50 литара.[194] У исту сврху могли су да се употребе и густо исплетени кошеви.[195] За смештај

[191] Div. not 11 fol. 19: staria undecim cum dimidio frumenti boni, nitidi et sichi.

[192] *Законски споменици*, 625, 650, 401, 411; Споменик САНУ III, 7.

[193] Према једном уговору закупнина за једног вола износи: sextarios duos farine bone boni et pulcri grani (Div. canc. 49 fol. 184).

[194] Запремина врећа које су се користиле на дубровачкој територији, као и у залеђу, најчешће износи 3 копела (Lam. de intus 1 fol. 71, прилог 2; Lam. de foris 2 fol. 47, 141, 172; Lam. de foris 4 fol. 250; Lam. de foris 7 fol. 121'), али је њихова запремина могла да износи и 6 копела (Lam. de foris 3 fol. 31; Lam. de foris 7 fol. 240': unum sacchum plenum frumento, videlicet unum starium), па чак и 8 копела (Lam. de foris 14 fol. 204). Потребно је напоменути да су се у то време вреће обично израђивале од вуне (Lam. de intus 1 fol. 74; Lam. de foris 4 fol. 286'; Lam. de foris 7 fol. 237, 239'). Вероватно их стога и називају „влашким" Lam. de foris 7 fol. 237: unum sacum vlacheseum). Неке су се вреће правиле и од ланеног платна (Lam. de foris 4 fol. 286': sachi duo alter de rassa, alter vero de tela seu panno lineo), као и конопље (Lam. de foris 2 fol. 45: sachi 2 de zimatura). Најзад, треба још рећи да су вреће биле и обојене (Lam. de foris 9 fol. 219: 3 sachi rubei).

[195] Cons. minus 2 fol. 197, 7. VI 1421: да се купи »stuoras 10 usque ad 15 pro commoditate dictorum bladorum«.

овршених житарица на великим газдинствима служиле су тзв. житне јаме.[196] Оне би се копале и градиле у земљи. У такве просторије могле су да се сместе знатне количине житарица, а семе је у њима било добро заштићено од пожара, разних штеточина, па и крадљиваца, али не увек и од влаге. Потребу за изградњу оваквих јама имала су само већа газдинства, тврђаве и градови, али не и обични земљорадници. Изградња једне овакве јаме захтевала је и много труда и знатна новчана и материјална средства. Земљорадничка домаћинства обично су смештала своје житарице у неком делу куће у којој се становало. То се може утврдити и по томе што су крадљивци, који су силом упадали у туђе домове, осим разног покућства односили и одређене количине житарица.[197] Ове количине нису биле мале, јер се понекад износило и по више десетина копела зрневља. Да се житарице не би расипале по кући, земљорадници су их смештали у густо исплетене кошеве, затим у неки већи древни сандук,[198] или једноставно у вреће.[199] Уосталом, количина произведених житарица у једном земљорадничком домаћинству никада није била нарочито велика, а током године она се непрекидно смањивала, често и брже него што су то земљорадници желели. У току године земљорадник је морао да прехрани своју породицу, затим да остави потребну количину семена за сетву, а по могућности и нешто да прода. Сви наведени разлози упућују на закључак да земљорадничка домаћинства нису морала превише да се труде око смештаја овршених житарица.

Целокупно досадашње излагање о врстама обрадивог земљишта, њиховом коришћењу и обради омогућило је да се добије јаснија слика о земљишту које се користи за обраду, као и о пословима које су земљорадници били дужни да обаве у току године. Исто тако, указано је на поједине врсте житарица које су се гајиле у српској држави и на територији Дубровника, затим на значај гајења одређених врста индустријског биља и биљака чији су плодови коришћени као варива, а посебно је указано на време у које је требало обављати одређене послове око њихове произ-

[196] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 168.

[197] Lam. de foris 4 fol. 307': украдено из куће »duos saccos laneos cum tribus coppellis de grano«.

[198] Lam. de foris 14 fol. 73: unus cistus magnus in quo salvatur granum.

[199] У запаљеној кући изгорело, поред разних ствари, и »staria 4 grani in sachis sex« (Lam. de foris 11 fol. 287).

водње. Све изложене чињенице послужиће не само да се стекне општији увид у средњовековну земљорадњу већ и да се са већом сигурношћу одреде производне могућности земљорадника у средњовековној Србији. Међутим, да би се све то постигло није довољно да се прикажу само обрадиве површине које припадају категорији ораница, као ни гајење одређених култура на њима, јер су и друге обрадиве површине имале своје место и улогу у средњовековној земљорадњи. Овде се најпре могу убрајати виногради, а затим воћњаци и вртови. Свака од ових обрадивих површина заслужује пажњу, као и културе које су на њима гајене.

ВИНОГРАДИ

Распрострањеност винограда

Обрадиво земљиште засађено виновом лозом називало се у средњовековној Србији виноград, или лозије.[200] Обично су такве површине биле ограђене зидом (сувомеђина), плотом, трњем или ровом, већ према приликама.[201] Ограђивање је било потребно због тога да би се онемогућио слободан прилаз стоци и дивљим животињама. Неколико коза, оваца или пар говеда, ако зађе у виноград, направиће за кратко време праву пустош. Осим ограда, винограде су од непожељних посетилаца штитиле и разноврсне клопке које су људи постављали. Српски рукопис Земљорадничког закона помиње три врсте оваквих направа: ступицу, пругло и самострел.[202] Ступице су вешто и темељно прављене, тако да је помоћу њих могла да се улови и најкрупнија животиња, па чак и пар волова.[203] Ни ограде ни клопке нису биле сигурне препреке за домаће животиње, а поготово нису могле да

[200] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина I и II*, в. виноград и лозије.

[201] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; *Српски рукопис Земљорадничког закона*, чл. 48 и 55.

[202] *Српски рукопис Земљорадничког закона*, чл. 49. *Rječnik JAZU*, в. пругло, самострел и ступица. О самострелу опширније расправља Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, 111—114.

[203] Двојица Дубровчана поднела су тужбу 20. I 1441. говорећи: »quod duo boves valoris yp. 26 fuerunt sibi ablati in strata dicta stupiza ad confines territorii Ragusi«i (Lam. de foris 14 fol. 146).

зауставе крадљивце који су појединим виноградима причињавали знатне штете.

Винова лоза добро успева у крајевима у којима су лета дуга и топла. Оваквих предела било је широм српске државе, искључујући пределе са великом надморском висином. Од крајева у којима је нарочито добро могла да се гаји винова лоза треба најпре поменути подручје са медитеранском или измењеном медитеранском климом. Овде је гајење лозе имало дугу традицију, још од античких времена, а која није сасвим прекинута ни у раном средњем веку.

У погледу распрострањености винове лозе са сигурношћу се може рећи да је виноградарство било добро развијено у оном делу Приморја који је у средњем веку припадао српској држави,[204] затим на територији данашње Македоније,[205] као и у крајевима који су тек за време цара Душана освојени од Византије.[206] Осим ових области, гајење винове лозе било је још распрострањено у Пилоту,[207] око

[204] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 206—224 (Стон и Пељешац), 227, 228, 233—236 (Сланско приморје), 242, 243 (Конавли); Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 79, 80, П. Глунчић, *Из прошлости града Стона XIV—XIX вијека*, Споменик САНУ 111, 1967, 7. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 60—62. I. Stijepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, 31—59. За познавање друштвених и привредних прилика на подручју и у суседству Котора: И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Историјски часопис 7 (1957), 83—121; *Средњовековни Паштровићи*, Историјски часопис 9—10 (1959), 151—185.

[205] Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа, код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва 1, 1925; А. Соловјев, *Кончански практик*, 97—99; Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића*, Сарајево 1964, 18, 19, 67—71, 73—76, 78—81, 83—92, 95, 96, 107, 108, 110; Љ. Стојановић, *Попис имања Хтетовског манастира*, Споменик САНУ III, 36—40. Поред Скопске околине и Полога, винограда је било на поседима манастира Св. Арханђела у Леснову, на поседима манастира Трескавца, цркве Св. Арханђела у Велесу, цркве Св. Вазнесења у Штипу, цркве Св. Јована Крститеља такође у Штипу, цркве Св. Николе у Пијанцу, затим око Охрида, у Габрову и на другим местима (*Законски споменици*, 678, 679, 664—670, 695, 766, 305, 306, 669, 683, 759; *Гласник СУД* 27, 291). О манастирским поседима уопште на територији данашње Македоније исцрпно: Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, 14—63, 147—157.

[206] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 59; Г. Острогорски, *Византийские писцовие книги*, Byzantinoslavica IX/2, 1948, 238 и сл. Превод на наш језик: *Сабрана дела* Г. Острогорског I, 3—118).

[207] *Гласник СУД* XV, 286—288.

Скадра,[208] а веома добро у ближој и широј околини Призрена,[209] нешто мање око Дечана и Пећи.[210] За подручје које лежи северније од обележеног појаса може се утврдити да се у XIV веку винова лоза гајила у Сухогрлу,[211] око Врања,[212] Прокупља,[213] Параћина,[214] као и на поседима манастира Жиче, Манасије и Раванице.[215] Може се слободно рећи да је гајење винове лозе у српској држави XIV века било распрострањено до њених најсевернијих граница, свакако више на југу него на северу. Стога није ни мало случајно што је у повеље манастира Св. Стефана у Бањској, Дечана и манастира Св. Арханђела код Призрена унета једна општа одредба која обавезује све земљораднике потчињене поменутим манастирима да обрађују манастирске винограде.[216] Оваква одредба могла је бити донета једино онда када су манастири поседовали винограде, односно када су земљорадници умели да их обрађују. Познато је да рад око винове лозе, осим физичке снаге, захтева и одређену стручност.[217] Ову су стручност, или боље речено искуство, земљорадници стицали првенствено радећи на властитим виноградима. Пошот су земљорадници живели по селима и пре него што су поменута манастирска властелинства основана, тачније речено пре него што су њихова села била потчињена манастирима, може се закључити да су земљорадници стекли потребна искуства радећи на својим, или туђим ви-

[208] I. Božić, *Le système foncier en »Albanie vénitienne« au XV' siècle*, Bollettino dell' Istituto di Storia della Socità e dello Stato 5—6 (1963—1964), 71—73, 119; F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari I*, 57, 59, 71—76, 80, 85—92. Неки су виногради у скадарском крају претворени у оранице, или, како то стоји у Катастру записано »campo un de terra lavoria che primo fo vigna« (Catasto, 57, 59, 60), док су други били запуштени »vigna vegra« (Catasto, 71, 73, 75, 106), а то значи да су већ скоро пропали.

[209] В. напомене у овом одељку: 23, 25, 33, 34, 35.

[210] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 24, 38, 58—60, 66, 67, 124, 131; *Monumenta Serbica*, 92; *Законски споменици*, 385, 389, 475.

[211] *Monumenta Serbica*, 123.

[212] *Законски споменици*, 415.

[213] *Законски споменици*, 518; *Гласник СУД* 49, 9.

[214] *Законски споменици*, 497.

[215] В. Петковић, *Хрисовуље кнеза Лазара у манастиру Раваници*, Старине записи-натписи-листине, Београд 1923, 55, 58. Нека села у којима је било винограда лежала су на Дунаву и у долини Пека. О виноградима код Жиче в. Данило II, 373.

[216] *Законски споменици*, 625, 650, 696.

[217] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 56, 57, 83; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vno u Dalmaciji srednjega veka*, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 45, Sarajevo 1933, 23.

виноградима. Према томе, гајење винове лозе на поседима поменутих манастира имало је знатне размере још у првој половини XIV века.

Проширивање обрадивих површина под виновом лозом може се веома добро посматрати дуж читаве обале Јадранског мора. Виноградарство је овде добило снажан замах, који се интензивно повећавао током целог XIV, па и у првој половини XV века. Многобројни покушаји приморских градова да спрече проширивање винограда на рачун осталог обрадивог земљишта успели су само делимично. Појављују се вишкови вина који не могу лако да се продају.[218] Крајем XIV века на дубровачкој територији виноградима су, осим Астареје, покривени Шипан, околина Стона, као и знатан део Пељешца, изузимајући земљиште неподесно за обрађивање.[219] Слично би се десило са Конавлима и Сланским приморјем да на овој територији нису предузете радикалне мере за спречавање ширења обрадивих површина под виновом лозом.[220] Которани су такође имали великих неприлика због проширивања винограда, уосталом као и читаво Приморје у то доба.[221]

Проширивање површина под виновом лозом није мимоишло ни унутрашњост Србије. Још крајем XII и почетком XIII века виногради у призренском крају представљају реткост. Најбоље се то види из чињенице што Стефан Немања, поклањајући Хиландару девет села у близини Призрена, наглашава посебно да је тамо посадио и два винограда.[222] Његов син Стефан Првовенчани такође је поклонио Хиландару више села, али само два винограда: један у Пећи, а други у Крушевцу.[223] У другој половини XIII века краљ Драгутин је обдарио Хиландар, па му је поред осталог поклонио и цркву Св. Димитрија у Призрену „с винограды", као и један виноград у селу Билуши, који је купио.[224] Потребно је нагласити да се тек у Драгутиново доба

[218] Г. Чермошник, *н. д.*, 32—35.

[219] У грађи Дубровачког архива сачувани су многи уговори о подизању нових винограда или о давању под закуп постојећих винограда. Ови се уговори најчешће односе на Шипан, Жупу, Ријеку, Стон и Пељешац.

[220] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 72—74; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 45, 47, 52, 53, 184, 193, 225, 233, 242.

[221] G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 32—35.

[222] *Законски споменици*, 384.

[223] *Законски споменици*, 385, 389.

[224] *Законски споменици*, 387, 388.

помиње једна црква у Призрену „с виногради", али се такође придаје велики значај и једном јединим винограду који краљ прибавља манастиру. Према томе, винограда има већ нешто више него почетком XIII века, бар што се тиче призренског краја.

Могло би се претпоставити да се виногради помињу у ограниченом броју због тога што су и поклони српских владара у то доба били још прилично скромни. Међутим, то је само делимично тачно, пошто почетком и средином XIII века винограда није било превише ни у крајевима који су лежали у појасу са медитеранском климом. Међу селима која је Стефан Првовенчани поклонио цркви Св. Богородице у Стону, а потврдио краљ Урош, једино се за село Брштаник изричито наглашава да се даје цркви „с виногради".[225] Потребно је нагласити да је ова црква имала укупно 12 села и заселака у Приморју и на доњем току Неретве.[226] Осим винограда у Брштанику, црква Св. Богородице имала је још два винограда од којих „ѥдьнь оу светога Петра, а дроугы оу Выньномь", а на Сираковачи цркви је припадала „чест" Коњухова, Ковачева и Вратkова заједно са људима и „с виногради".[227] Не би се олако могло узети да је писар омашком пропустио да упозори на постојање винограда у појединим селима и засеоцима. Ово се слободно може рећи јер је у Сланском приморју на самом крају XIV века (1399) још увек било укупно 9630 златица земље које су биле подесне за сетву свих врста житарица, а свакако и за гајење винове лозе.[228] Црква Св. Богородице у Стону имала је у Сланском приморју три села: Трново, Мајково и Осојник, а у манастирској повељи не каже се ни за једно од њих да има винограде. Под ораницама су још у првој половини XIV века, биле знатне површине обрадивог земљишта и на Пељешцу. То се може закључити на основу уговора по којима земљорадници са Пељешца позајмљују волове за орање.[229] У другој половини истог столећа таквих је уговора било све мање, као и других података који се односе на производњу житарица. У Стону и околини, укључујући у првом реду локалитет који се назива Вино, као да крајем XIV века више и није било места за сејање жита-

[225] *Споменик САНУ III*, 9.

[226] Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседи хумског епархијског властелинства,* Историјски часопис 9—10, 82—86.

[227] *Споменик САНУ III*, 10.

[228] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi,* 229.

[229] В. одељак о узимању земље и волова под закуп.

рица, већ је скоро све под лозом. На основу података који се односе на винограде цркве Св. Богородице, у Стону, може се закључити да још средином XIII века виногради имају скромне размере и у крајевима са медитеранском климом.

Ако се имају у виду све изложене чињенице може се запазити да је виноградарство у околини Призрена почело да напредује тек од краја XIII века. Свакако да виноградарство у крајевима северно од Призрена није било ништа боље развијено. За виноградарство на Пељешцу, Стону и у Сланском приморју може се рећи да је још почетком XIII века било бар на истом ступњу као виноградарство у Призрену крајем истог века. За винограде у околини Скопља, односно на поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног, код Скопља, на прелазу из XIII у XIV век, може се слободно рећи да ни по броју, ни по површини, нису много заостајали за виноградима у Приморју.[230] Сличне прилике владале су и у другим крајевима Македоније. Овде није поменута ужа околина Дубровника и Котора стога што је виноградарство у непосредној близини ових градова достигло највиши ступањ у поређењу са приликама које су владале у унутрашњости Балканског полуострва.

Прва половина XIV века представља раздобље у којем српска држава доживљава највећи успон у војном и политичком погледу, а што се, како изгледа, позитивно одразило и на њен економски просперитет. Треба истаћи да управо у овом периоду развој виноградарства добија снажан замах. Шта је све у овој привредној делатности постигнуто, није могуће утврдити у свим појединостима. Писац житија архиепископа Данила II упозорава да је Данило за живота садио нове винограде на црквеним поседима, а да је постојеће проширивао.[231] Свакако да делатност архиепископа није била усамљена. Нови виногради подизани су и на другим местима, док су стари проширивани. О приликама какве су постојале средином XIV века у околини Призрена, драгоцена обавештења даје повеља манастира Св. Архан-

[230] На такав закључак упућује чињеница што се већина села на властелинству манастира Св. Ђорђа помиње „с виногради" (Р. Грујић, *Три хиландарске повеље,* 8—17). Друго, површина појединих винограда достизала је величину од 10—70 „мотика" (Р. Грујић, *н. д.*, 9). И, најзад, што је властелинство располагало вишковима вина које није могло лако да распрода (Р. Грујић, *н. д.*, 9 чл. XXII).

[231] Виногради бо многи собоѬ насаждь и прво саждениие болше распространи (Данило II, 373).

Ђела, код Призрена. Судећи по овим подацима, у непосредној близини града било је много винограда. Да би се заокружили поседи манастира Св. Арханђела, замењено је десетак винограда у најближој околини Призрена. Власници ових винограда били су становници града, а као накнада дати су им виногради на другом месту.[232] Осим тога, неколико цркава имало је своје винограде и у ближој и у даљој околини Призрена. Неке од њих потчињене су властелинству манастира Св. Арханђела.[233] Међутим, ни то није било довољно, па је први игуман манастира, будући серски митрополит Јаков, подигао „велики" виноград у Сењанима (у близини данашњег Ораховца).[234] Подизање новог великог винограда потврђује да виноградарство све више јача. Напредовање виноградарства није се ограничило на Призрен и околину, већ и знатно северније. Кнез Лазар је за потребе манастира Раванице 1381. године купио многе винограде, али такође и „насадио" нове.[235] Сађење нових, уз већ постојеће винограде, несумњиво говори о томе да се површине под виновом лозом проширују. Ширење винограда настављено је и у XV веку, али то није утицало на смањивање осталих обрадивих површина у северној Србији, јер је тамо било довољно земљишта које се могло претворити у обрадиво, неупоредиво више него у дубровачком залеђу.

Производња вина у околини неких градова достигла је у то време знатне размере, тако да се произведено вино више није могло лако продати. Један члан Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића, који се односи на Ново Брдо, предвиђа наплаћивање „псуња" за свако вино које се изнесе на градски трг, изузев за вино које је произведено у градском „метоху".[236] Наплаћивање винског „псуња"

[232] *Гласник СУД XV*, 271.

[233] Властелинство манастира Св. Арханђела поседовало је у ближој околини четири цркве, а свака од њих имала је своје винограде (*Гласник СУД XV*, 270—273). Осим тога, манастирском властелинству припадало је и десетак села у околини Призрена, а у сваком од ових села било је винограда (*Гласник СУД XV*, 274, 276, 278—283, 303—305, 310). Посебно треба истаћи да је производња вина у овом крају достигла значајне размере јер се калуђерима забрањује да учествују у трговини вином (*Гласник СУД XV*, 307).

[234] *Гласник СУД XV*, 276.

[235] В. Петковић, *Хрисовуља кнеза Лазара у манастиру Раваници*, 55.

[236] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 51.

не би могло да послужи као јасан показатељ развијености виноградарства ако се не упореди са начином опорезивања вина у приморским градовима. Карактеристично је да се у Дубровнику опорезивало све вино приликом продаје, изузев вина које је произведено у Астареји.[237] Ништа није сметало што су Конавли, Сланско приморје, Стон, Пељешац и сва острва чинили саставни део дубровачке територије. Вино произведено у овим крајевима сматрало се „иностраним", без обзира на то што су власници винограда били дубровачки грађани, а најчешће дубровачка властела. Према томе, Ново Брдо се нашло у сличној ситуацији почетком XV века у којој се Дубровник налазио већ крајем XIII века. Дубровачка Астареја уживала је повластице градског „метоха". На опорезивање „иностраног" вина утицали су свакако и фискални разлози, односно на наплаћивање винског „псуња", али то није био и једини разлог за опорезивање. Свакако да је градска управа морала да се побрине да заштити и интересе оних произвођача који су обрађивали земљу и поседовали винограде у најужој градској околини. Ови становници уједно су били и најстарији поданици града. Не може се очекивати да су у Ново Брдо стизале веће количине вина из Приморја или уопште из удаљенијих крајева. Транспортни трошкови били су сувише високи да би се исплатило преношење већих количина вина у удаљеније крајеве.[238] Изузетак представљају само добре врсте вина, чија је цена висока и које су могли да купују само најбогатији слојеви становништва. Такво је вино заиста трошила властела и владарев двор. Преношење скупе робе исплатило би се чак и када се она преносила на велике удаљености. Потребно је истаћи да је на подручју дуб-

[237] Д. Динић, *Трговина вином у Дубровнику у XIV веку,* Годишњак Фил. фак. у Новом Саду IX; 63—65. G. Čermošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji,* 32—35.

[238] Преношење робе копненим путем било је у средњем веку врло скупо. Тако се, на пример, за један коњски товар од Дубровника до Фоче плаћало 3,5—5 перпера. Са повећавањем растојања повећавали су се и трошкови преноса (М. Динић, *Средњовековна караванска трговина, ЈИЧ* 3, 1937, 137). Ови би трошкови порасли сигурно за 2—3 пута када би један товар морао да се пренесе од Дубровника у североисточне крајеве Србије. За тежину једног коњског товара М. Решетар саопштава различите величине, на пример, 300 литара (либара), 10 уборака и 120 ока (М. Решетар, *Дубровачка нумизматика,* 86, 88, 91), што практично значи да се кретао од 108—178 kg. Према томе, на једног коња могло се натоварити највише 8 великих или 9 малих ведра вина (мало ведро = 19,25 l, велико ведро = 22 l, чак и нешто мање).

ровника литар обичног вина стајао колико и литар пшенице, па и мање.[239] Преношење такве робе у оба правца није било изводљиво. Није се исплатило куповање пшенице из северних крајева Србије, нити би се исплатило преношење вина из Приморја у северну Србију. Због тога можемо бити потпуно сигурни да је вино које се продавало на тргу у Новом Брду било произведено у широј околини града, али изван градског метоха. Разумљиво да је одређена количина произведена и у најужој градској околини.

О снажном замаху виноградарства у Србији почетком XV века, сведочи излагање Константина Филозофа, који каже да су у Србији „засађени многи виногради, нигде тако без великих трудова, као у овој земљи".[240] Ма како ова реченица изгледала на први мах уопштена, она се може прихватити, и то у буквалном значењу. Подизање винограда у северној Србији било је неупоредиво лакше него у Приморју, из простог разлога што је земља овде мање каменита, а растресити слој знатно дубљи. Осим тога, у излагању Константина Филозофа извире сећање о догађајима из ближе прошлости, односно да многи виногради нису одавно засађени.

Успон који је доживело виноградарство потврђује и писање Бертандона де ла Брокијера. На свом путу кроз Србију он је запазио да по долинама има много села и добрих животних намирница, а нарочито доброг вина.[241] Брокијера свакако није интересовала пољопривредна производња, већ подаци који се односе на снабдевање војске живот-

[239] Код произвођача једно ведро вина вреди колико и један копел пшенице (Div. canc. 39 fol. 13', 8. I 1412), а то значи да је литар вина јефтинији од литра пшенице (1 копел = 16,4 l; ведро = 19 или 22 l округло). Међутим, у трговини у другој половини XIV века ведро вина се продаје за 11 динара, а пшеница за 5,5—7,5 динара по једном копелу. Из овога произлази да је вино било скупље за једну трећину или једну четвртину од пшенице, тј. да је 1 l вина стајао колико 1,25 l пшенице. Када би се на цену од 11 динара по ведру додали трошкови преноса од Дубровника до северних крајева Србије, онда би се цена сваког ведра удвостручила и утростручила. О цени ведра вина и копела пшенице у Дубровнику в.: D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 19—20 (1966—1967), 242; *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Фил. фак. у Новом Саду 10, 1967, 119, 123, 124. Д. Динић, *Трговина вином у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Фил. фак. у Новом Саду IX (1966), 62—63.

[240] *Старе српске биографије XV и XVII века*, Превод Л. Мирковић, Београд 1936, 50.

[241] Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 131 (превод М. Рајичић).

ним намирницама. Из његовог описа може се јасно закључити не само да постоје виногради већ и да дају квалитетно вино. Када је у питању вино, не би требало сумњати у истанчан укус Брокијера јер је знатан део свог живота провео на двору бургундског војводе Филипа Доброг.

Објављени турски извори сведоче да је у нашим крајевима виноградарство било добро развијено пре турског освајања. Из катастарског пописа крајишта Иса-бега Исаковића може се сазнати да је средином XV века било много винограда у Пологу и у околини Скопља, а знатно мање око Јелеча и Звечана.[242] Из прве половине XVI века постоји турски катастарски попис за ширу околину Београда. Према овим подацима, многа села у северној Србији имала су винограде.[243] Пошто је лоза дугогодишња биљка, неки виногради су могли бити засађени и у XV веку или су обнављани на старом месту. Обнављањем лозе, виноград се могао деценијама одржати на једном истом месту. Већ је речено да је Стефан Првовенчани, на самом почетку XIII века, поклонио Хиландару један виноград у Пећи. Хиландарци су 250 година касније тражили од патријарха Никодима да им ослободи од дажбина виноград који поседују у овом крају.[244] Колико се може утврдити, Хиландар није добио више ни један виноград у Пећи, изузев оног што му је даровао Стефан Првовенчани. Према томе, виноград се одржао пуних 250 година, захваљујући обнављању лозе на једном истом месту. Због тога се слободно може рећи да су многи виногради који се у првој половини XVI века помињу по селима северне Србије, знатно старији и да су многи од њих били засађени још у доба Деспотовине.

Развој виноградарства, који се може пратити само у општим цртама од XIII — XV века, текао је постепено, како у Приморју и Македонији тако и у оним крајевима који су лежали знатно северније. Временски посматрано, виноградарство се раније развило у Приморју и Македонији, а знатно доцније у северним крајевима Србије. Да би се ова појава бар донекле разумела, треба имати у виду неко-

[242] Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића,* 4—6, 18, 19, 23—25, 32, 33, 38, 67—71, 73—76, 78—92, 95, 96, 105, 107, 108, 110. У првој половини XV века виногради су постојали и у многим селима на Косову, (уп. *Област Бранковића,* опширни катастарски попис из 1455. године, Сарајево 1972. — Када је ово значајно дело објављено, рукопис нашег рада налазио се код издавача).

[243] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I,* 144 и сл.

[244] *Законски споменици,* 475.

лико чињеница. Климатски услови нису представљали препреку за гајење винове лозе широм Балканског полуострва, изузев у крајевима са великим надморским висинама. Затим, гајење винове лозе добија шире размере око градова и уопште узевши око већих потрошачких центара. Најзад, веће површине под виноградима захтевале су и много радне снаге. Имајући у виду изложене захтеве, може се рећи да су се градска насеља развила знатно раније у Приморју и Македонији него у северним крајевима српске државе, као и да су та насеља представљала велике потрошачке центре. Према томе, виноградарство није могло ни добити шире размере све до појаве већих потрошачких центара, било да је реч о градовима, рудницима или трговима. Стварање великих властеоских дворова и подизање великих манастира могло је у знатиној мери да убрза развој ове привредне делатности, али ипак не у толикој мери као градска насеља. Ма колико да је развој виноградарства зависио од стварања већих потрошачких центара, још више је зависио од сталног присуства и коришћења људске радне снаге. Познато је да обрада већих површина под виноградима захтева и већи број радних руку. На основу тога посредно се може закључити да је и густина становништва у виноградарским крајевима српске државе била знатна, односно да је током целог XIV века постепено расла, идући с југа на север. Да је број становника у северној Србији у другој половини XIV века био знатан, потврђује чињеница што је кнез Лазар поклонио манастиру Раваници око 150 села. Већина ових насеља лежала је у северним крајевима Србије. Остаје непознат број становника у овим насељима, али је укупан број села за око два пута већи него на властелинству манастира Дечана, које се убраја у највећа властелинства прве половине XIV века. Имајући у виду изложене чињенице, може се закључити да су у северној Србији постојали сви потребни услови да се у другој половини XIV века засаде виновом лозом веће површине земљишта.

Обрада винограда

Гајење винове лозе захтевало је знатно више посла него када би се на истој површини гајиле житарице. Да би се ово што јасније уочило, потребно је указати на све послове које су земљорадници обављали у виноградима. Обрада сваког винограда требало је да буде прилагођена врста-

ма лозе које су се у њему садиле, као и начину на који се лоза гаји.

О врстама лоза које су се садиле по виноградима у средњем веку постоје оскудна обавештења. Једино се нешто одређеније сазнаје из оних обавештења која се односе на продају и куповину вина, пошто се у таквим приликама водило рачуна и о боји и о квалитету вина. Многобројни су подаци који говоре о томе да се продавало црвено и бело вино, па је, према томе, и грожђа било две врсте: црно и бело. Од вина доброг квалитета помиње се малвасија, али се она у нашим крајевима није производила до краја XV века. Уз бело и црно гражђе К. Јиречек помиње још тамјанику (moscatelli et alie vites), која се на територији Дубровника гајила већ почетком XIV века.[245] Међу боље врсте винове лозе треба убројати и тзв. требијанску лозу (vinea trebiana, terbiana, tribiana), за чије су сађење Дубровчани почели све више да се интересују, нарочито у првој половини XV века. Највероватније да је ова врста лозе пренета у Дубровник из Италије, на шта упућује и њен назив.[246] Вино које се од ње добијало било је беле боје, и већ због тога било је на већој цени код имућнијих људи.[247] За сађење требијанске лозе нису били потребни неки посебни услови, а такође ни приликом обраде, па се може претпоставити да се гајила на исти начин као свака друга лоза. Једино се може приметити да су изгледа за требијанску лозу биле потребне нешто дуже притке од обичних.[248] О врстама винове лозе које су се садиле у унутрашњости Балканског полуострва још мање се зна. Са сигурношћу се може рећи да је и тамо било црног и белог грожђа. Није искључено да су се временом и тамјаника и требијанска лоза пренеле дубље у унутрашњост.

Зависно од тога како се виновој лози дозвољавало да расте, односно како се она обрезивала, постоје два начина гајења. У првом случају лоза се обрезивала сваке године ниско, повише корена, тако да младице које избију у пролеће не могу високо да израсту нити да одебљају. У другом случају, лоза се најпре пуштала да израсте до знатне ду-

[245] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169.

[246] Могуће је да је назив „требијанске лозе" настао од имена италијанске реке која се зове Trebbia (Горња Италија).

[247] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 106, 117.

[248] Lam. de foris 4 fol. 294', 27. III 1421: украдено »pali quingenti magni ad vineam per trebiano«. Послови око подизања ове врсте лозе исти су као и код осталих винограда (Div. not. 23 fol. 54', 165).

жине и да ојача, па су се тек онда обрезивали њени огранци, и то на знатном растојању од корена. Оба начина гајења била су позната и у средњем веку, али је први начин био много распрострањенији, тако да су се средњовековни појмови виноград и лозије у свом ужем значењу односили на лозу која се обрезивала повише корена. У Которском статуту ова врста се назива „vinea posemluch".[249] Други начин гајења такође се може обухватити наведеним појмовима, али само у ширем значењу речи виноград или лозије.

Обично су за лозу која се пуштала да израсте до знатне дужине постојали посебни називи. На територији Дубровника она се назива одрина (pergola, pergula),[250] на подручју Котора — лоза на сводове (vinea in cameris)[251] а у долини Струме и у широј околини Призрена, а вероватно и у неким крајевима данашње Македоније, такав се виноград назива нерез (лозије нерез),[252] или лознице дубне,[253] или се са неколико речи описује и издваја од обичних винограда. Тако се, на пример у Хиландарском практику на српском језику помиње „лозиѥ второ садьно сь ѡвоштиѥмь кьбл8 и поль", што значи да је лоза засађена уз воћке на површини од 1,5 кабла.[254] Сви наведени називи говоре о томе да се лози дозвољавало да израсте до знатне дужине, али истовремено и о томе да у оваквом начину гајења постоје извесне особености. Овде треба још додати

[249] *Которски статут*, чл. 214.

[250] Lam. de foris 6 fol. 178, 25. IX 1425: furata fuerit sibi de vinea sua tria ligna magna de tisso ab odrina seu pergola; Div. canc. 11 fol. 106, 9. IV 1335: in Dançe fuerunt incisi multe vites de pergula. Значи да су у Дубровнику од давнина уобичајени поменути називи.

[251] *Которски статут*, чл. 214. У Будванском статуту за овакву се лозу каже: »vigna, che in epogresso« или »levasse la vigna de mepogrelo« (Statuto di Budua, чл. 261). Речи »epogresso« и »mepogrelo« не употребљавају се у савременом италијанском језику, али зато у млетачком дијалекту постоји реч »poggerello« која значи исто што и »monteseli o monti di sabion, tomboli o dune« (G. Boerio, *Dizionario del dialeto veneziano*, 424 v. monteselo).

[252] Међе села Пирани код Призрена ишле су, поред осталог, и „оузь дѣль выше винограда на нерѣзь" *(Гласник СУД XV*, 274). У средњем веку на територији данашње Македоније постојало је село Нерези *(Законски споменици* 613, 615), док у долини Струме један земљорадник из села Каменице има „лозиие нерѣзь .s. кьбломь" (В. Мошин, *Хиландарски практик*, 211).

[253] Један парик у долини Струме поседује „лозие кьбломь .г. мь", а затим још и „периволь с лозницѣми д8бьнеми .г. кьбломь" *(Хиландарски практик*, 212).

[254] В. Мошин, *Хиландарски практик*, 208.

да је реч лозница била у употреби у долини Струме, али и у дубровачком залеђу,[255] па, према томе, вероватно и широм српске државе. Реч лозница значи исто што и латинска реч sarmentum, тј. један струк винове лозе.[256]

Имајући у виду наведени пример из Хиландарског практика, он се може објаснити тако што се лозницама дозвољавало да израсту до знатне дужине како би могле да се пужу уз воћке. Да су се у оваквом начину гајења винове лозе заиста користила стабла дрвећа, још више нас уверава назив „лознице дубне", што показује да лоза није морала обавезно да пуже уз воћке, већ и уз неко друго дрво. У наведеном примеру могао је то да буде храст (дуб). Усмеравање винове лозе да расте уз неку воћку или било какво дрво, говори о томе да су при гајењу винове лозе, која се обрезује на знатном растојању од корена, постојали примитивнији облици гајења. Међутим, у дубровачком залеђу, као и на подручју Котора постоји и савршенији начин гајења винове лозе. У ту сврху прављени су посебни наслони од дрвета, уз које су лознице могле да се пужу.[257] Најпре се у земљу укопавало или побијало високо рачвасто коље у два или више паралелних редова, затим би се између рашљи постављале дрвене облице, уздуж и попреко, тако да лоза која се успуже уз коље може слободно да се пружа преко облица у дужину и ширину, правећи неку врсту свода. Дрвене облице које су постављене између рашљи називају се у Дубровнику ленке,[258] а рачвасто коље које се побијало у земљу, назива се сохама.[259] Оба назива, и

[255] Privata 1 fol. 31': Ea die 8 di marzo di per lienche 60 gross. 5, e per faxo uno di losnize up. / gross. 6. В. и нап. 253; Div. not. 25 fol. 130: »chrastova gniva salosnizami«, налазила се у Конавлима (Подускопље).

[256] Lam. de foris 4 fol. 149'; 19. II 1420: incisa sunt sarmenta sive vites. Ово су свакако струкови лозе од прошле године.

[257] Члан 214. Которског статута наређује наполичарима, поред осталог, и следеће: Item vineae quas erunt posemluch, sive sine cameris debeat si in plano fuerint implere bonis palis, si vero, sive in costeria, sive in monte erunt de bonis prictis, sive de bonis palis parvis.

[258] В. напомену 55. Ленке и лијенке, помињу се и на другим местима: Privata 1 fol. 32, 31. I 1450: E per lienche sotile 80 gross. 5; Исто fol. 47': E a di 20 di magio (1452) per lienche 50 per pergole monta up. / gross. 5.

[259] Lam. de foris 4 fol. 385: sexaginta soche pro pergulis; Privata 1 fol. 31': E a die 27 detto (март 1449) de per soche forchate 25 lienche de tasso in tutto chavi 55.

соха и ленка, прасловенског су порекла, шта више реч соха се сачувала у говорном језику све до данас.[260]

Гајење винове лозе на тај начин што се лозницама дозвољавало да израсту до знатне дужине, а посебно подизање лозница на сводове, имало је за земљораднике вишеструку корист. Прво, са мале површине плодне земље добијала се знатна количина грожђа, знатно већа него да је на истој површини била засађена лоза која се ниско обрезује. Друго, лоза на сводове или она која се пуже уз какво дрво обично се садила у непосредној близини куће у којој је становао земљорадник, па су плодови са таквих лоза били под сталном контролом земљорадника и његове породице, а такође и лако приступачни у свако доба. Подизање лозница на сводове имало је и лоших страна. За прављење наслона за лозу требало је обезбедити знатне количине дрвене грађе, а повремено су се морале замењивати натруле сохе и ленке. Унеколико је било отежано и обрезивање изданака на лозницама које су се пузале до знатне висине. Најзад, виногради на сводове, били су непрекидно на удару домаћих животиња, а поготово живине, јер су често лежали унутар насеља.[261] Уз све то, нису биле ретке ни крађе у поменутим виноградима. Међутим, и поред тога, земљорадници су радо подизали лозу на сводове због њених добрих особина.

На основу изложеног може се закључити да је гајење винове лозе која се обрезује на знатном растојању од корена било познато у средњовековној Србији, али и да је гајење овакве лозе било нешто примитивније у централним областима него у приморским крајевима. На ову појаву могли су да утичу различити чиниоци, а међу њима и расположиве количине обрадивог земљишта, којих је свакако било знатно више у централним крајевима него у Приморју. Разумљиво је да у крајевима где има плодне земље у изобиљу земљорадници нису у тој мери присиљени на интензивнију производњу као у крајевима у којима су обрадиве површине скучене.

О гајењу винове лозе која се ниско обрезује постоје знатно потпунија обавештења у поређењу са подацима који се односе на гајење лозе којој је било дозвољено да израсте до знатне дужине и висине. Поменути подаци углавном се односе на Дубровник и његово залеђе. Међутим, и поред

[260] *Rječnik JAZU*, в. лиенка и соха.
[261] Div. canc. 11 fol. 120, 28. VII 1336.

тога они морају да се узму у обзир због њихове потпуности мада се мора водити рачуна и о томе да се винова лоза није на потпуно исти начин гајила у Котору и Будви као у Дубровнику, а свакако ни у крајевима који су били удаљенији од Дубровника. Земљиште предвиђено за сађење винове лозе која ће се ниско обрезивати морало је најпре дубоко да се прекопа, или, како се тада говорило, да се трапи,[262] а затим још да се очисти од растиња, жила, камења и свега што би ометало напредовање засађене лозе. Овај посао морао је да се обави при сађењу сваког струка лозе, без обзира на који ће начин да се обрезује. По одредбама Которског статута, место на коме ће бити засађена младица винове лозе морало је да буде прекопано у дубину, ширину и дужину по један лакат, тј. око пола метра.[263] Значи, за сваку садницу лозе требало је прекопати површину земљишта која је приближно једнака једној четвртини квадратног метра, односно требало је прекопати толико земљишта које по запремини одговара једној осмини кубног метра.

При подизању младог винограда на дубровачкој територији средином XIV века (1351), захтевало се од земљорадника да прекопа земљу дубоко до колена.[264] Пошто је дужи-

[262] У грађи Дубровачког архива реч pastinare употребљава се као технички термин и може да обухвата све послове око подизања младог винограда (G. Stulli, *Vocabolario italiano-illirico-latino*, том II, 1810, 239). По Стулију, pastinare значи: копати, дубсти копачом, садити, трапити, истрапити. Нису ретки случајеви да се уместо речи pastinare употребљавају глаголи trapire и plantare, који поменуту реч потпуније објашњавају. У једном уговору каже се, на пример, следеће: »Bratan Gignevich de Çuppana... promitit et se obligat trapire terenum Give de Tudisio in Çupana... tale quod possit bene plantari in ipso teritorio vites (Div. canc. 16 fol. 67). Примера ове врсте има много па их не треба посебно наводити. Дубоко прекопана земља и припремљена за сађење винове лозе назива се још и »terra rutta seu trapita« (Div. canc. 31 fol. 51). Понекад се дешавало да се оваква земља продаје (Div. canc. 19 fol. 206': tres soldos unius cum trapi).

[263] Item propagines si opus fuerit zappare, ubi necesse, et opus fuerit, foditas uno brachio, et totidiem in latitudine, et in longitudine, sicut requiret usque per totum mensem februarii (*Которски статут*, чл. 214). Изгледа да се на подручју Котора трапило и по три педља у дубину, тј. пола лакта више него што то предвиђа статут (СНС I/2, картон 101).

[264] Div. canc. 17 fol. 9, 28. XI 1351: Bogdan Radovich et Domian Petrovich... promitunt et se obligant Çive de Sorento de pastinando eidem in Çucoveç... cum lotamine sol. 5 de vitibus, hinc ad duos annos... pro yp. 8 pro soldo in fundo usque ad genu.

на колена већа од дужине лакта бар за једну дванаестину, то је трапљење до колена требало да буде дубоко око 55 cm (један дубовачки лакат = 0,512 m). Осамдесетих година истог века, такође при подизању једног младог винограда на дубровачкој територији, захтевало се од земљорадника да трапи земљу дубоко до колена, али само на оном земљишту које лежи у равници, док је за лозу која ће бити засађена на брду морао да трапи дубоко изнад колена.[265] Последња дубина не може сасвим тачно да се израчуна, али је свакако већа од дубине „до колена", и највероватније да није мања од 60 cm. Уосталом, сасвим прецизно нису одређивали дубину ни сами земљорадници, већ су се задовољавали приближним величинама. Имајући у виду изложене чињенице, мада малобројне, са сигурношћу се може узети да су земљорадници у средњем веку трапили земљу до дубине 50 — 60 cm, односно да је људско колено у овим приликама служило као природна мера. Такође се може закључити да се водило рачуна и о месту на коме се подиже виноград. Није свеједно да ли се то чини у равници где је плодоносни слој земље обично дубок, или се виноград подиже на брдовитом земљишту и каменитом тлу са танким плодоносним слојем. У овом последњем случају тло је морало дубље да се прекопа како би се жилама винове лозе омогућило да што лакше дођу до хране и да се што боље развију. Није случајно што се на дубровачкој територији захтевало од људи који припремају туђе земљиште за подизање винограда, крајем XIV и у XV веку, да копају земљу 3 педља дубоко[266] (1 педаљ = 0,256 m), или 2 лакта,[267] односно 4 педља (1 лакат = 2 педља). Значи, копало се дубоко око 75 cm, па и цео метар. Потреба за овако дубоким трапљењем не постоји на тлу где је плодоносни слој земље дебео, већ једино на каменитом земљишту, где је човек био присиљен да вештачки ствара плодоносни слој.

[265] Div. canc. 26 fol. 81.

[266] Div. canc. 55 fol. 202', 22. X 1441: четворица људи се обавезује »trapire soldos quatuor terreni... palmos tres fondutus«. За сваку златицу трапљеног земљишта плаћа се 20 перпера. Дубина од три педља помиње се и у: Div. not. 25 fol. 162', 11. XII 1441. За такву се праксу знало и у Котору још тридесетих година XIV века (СНС I/2, картон 101, 28. септембар 1333. године).

[267] Div. canc. 55 fol. 218', 11 XI 1441: trapire ipsem teritorium in profunditate duorum brachiorum. Реч је о површини земљишта од 416 квадратних корака (1 златица = 400 квадратних корака). Новчана накнада за обављени посао износи 15 перпера. Дубина трапљења од 2 лакта помиње се и у: Div. canc. 33 fol. 4.

Трапљење је било тежак и дуготрајан посао, утолико напорнији уколико се дубље копало. Земљорадници су у овом послу користили само ручне алатке, у првом реду трнокопе (објетилице) и мотике, јер ни рало ни плуг нису могли да буду од веће користи зато што је прекопано земљиште морало да се очисти од камења и свега што би сметало лози, а то је могло да се уради једино рукама. Да је трапљење било тежак и дуготрајан посао посредно се види из тога што су се наполичари на дубровачкој територији обавезивали често својим господарима да ће у току године подићи млад виноград на површини од свега пола златице,[268] или на целој златици (1 златица = 1679,8 m^2). Још боље се то види из једног уговора у којем се саопштава да је власник земљишта изнајмио четири радника 1441. године да му дубоко прекопају комад земљишта, чија површина износи око четири златице, а за сваку златицу платиће им 20 перпера.[269] Са 20 перпера могло се 1441. године платити највише 160 надница, јер су тада наднице копача винограда износиле 1,5 динар,[270] док се за припремање земљишта за сађење винограда 1447. и 1454. године плаћала једна надница по 46 фолара, што опет може да се заокружи на 1,5 динар (1 динар = 30 фолара; 1 перпера = 12 динара; 20 перпера = 240 динара; 240 : 1,5 = 160). Ако се сада површина једне златице подели бројем потребних надница за њено трапљење, добиће се просечни дневни учинак једног радника, који износи 10,5 m^2 (1 680 m^2 : 160 = 10,5). Дубина прекопавања износила је у наведеном примеру три педља, односно 77 cm (тачно 76,8 cm). Дневни учинак може се израчунати још из једног уговора о припремању земљишта за подизање винограда. По овом уговору плаћало се за сваку златицу 15 перпера, а копало се дубоко два лакта, односно 1 метар.[271] Са 15 перпера могло се исплатити 120 дневница, рачунајући дневницу по 1,5 динар. Ако се подели површина златице (1679,8 m^2) бројем дневница, добиће се дневни учинак од 14 m^2. Између првог и другог дневног учинка постоји видљива разлика од 3,5 m^2, али и једна и друга величина могу да се прихвате као реалне.

После изложеног прорачунавања постаје разумљиво због чега су наполичари подизали нове винограде на зем-

[268] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 78, 80—87, 92—94, 101, 102, 118, 119, 140—142.

[269] В. напомену 266.

[270] Privata 1 fol. 31, 32, 47, 48.

[271] В. напомену 267.

љишту својих господара, а у току једне године, обично на површинама које се крећу од пола до целе златице. Припремање земљишта за младе винограде вршило се обично у јесен и преко зиме, а ређе у друга годишња доба.[272] Било је пожељно да овај посао отпочне после првих јесењих киша, а да се заврши у току јануара, јер су крајем истог месеца у Приморју почињали радови који се у виноградима редовно обављају сваке године.

Дубоко прекопано земљиште могло је само за извесно време да обезбеди добро напредовање лозе, што се одражавало и на њен род. Да би се обезбедило напредовање лозе, као и добар род, земљиште је морало да се ђубри. Обично се за винограде користило овчје и козје ђубриво, које се сакупљало у оним зградама где је ова стока ноћивала или боравила преко године. На таквим местима је ђубриво могло не само да се прикупља већ и да се суши и ситни, при чему се претвара готово у прах. Управо због тога се оно у неким латинским документима назива pulver (прах).[273] Ако се има у виду поменуто својство овчјег и козјег ђубрива, постаје јасније због чега се оно на дубровачком подручју преносило у врећама и мерило купелима као и сва друга зрнаста и растресита роба. Земљорадници у средњем веку веома добро су знали какву им корист пружају нађубрени виногради, па су због тога трапљену земљу ђубрили пре него што се лоза посади. На дубровачкој територији примењивало се ђубрење свакако у последњој четвртини XIII века, а вероватно и раније.[274] Количине сточног ђубрива које су прибављали земљорадници за своје винограде имају скромне размере још почетком XIV века.[275] Међутим, то само показује да су површине земљишта под виноградима

[272] Div. canc. 15 fol. 23; Div. not. 9 fol. 43; Div. canc. 54 fol. 248. У наведеним случајевима изричито се наглашава да ће се трапљење обавити преко зиме. Ређи су случајеви да се трапљење обавља у пролеће или преко лета, али ипак постоји (Div. not. 34 fol. 57, 16. IV 1449).

[273] Lam. de foris 20 fol. 218; Div. canc. 62 fol. 269.

[274] Div. canc. 1 fol. 136, 142.

[275] Тако је, на пример Михо Бинчулић купио 1319. године од деветорице земљорадника количину од укупно 300 врећа сточног ђубрива да би нађубрио своје виновграде на Шипану (Div. not. 3 fol. 119', 139', 143', 144'). Иначе, ово је уједно и највећа набавка ове врсте из тог времена. Међутим, само пола века доцније наилазимо на случајеве да поједини земљопоседници купују и по 1 000 врећа сточног ђубрива у току једне године (Div. canc. 21 fol. 197', 199). Ова набавка извршена је 1368. године.

или површине на којима се подижу млади виногради имале скромне размере. На основу таквих података не може се ништа одређеније рећи о томе колико се ђубрива полагало на једну златицу младог винограда. Међутим, крајем XIV века и почетком XV века, изгледа да је било уобичајено да се на једну златицу трапљеног земљишта стави 100 врећа сточног ђубрива.[276] Обично је једна оваква врећа захватала пет копела, односно 82 *l* (1 копел = 16,4 *l*), што значи да се на једну златицу стављало 8 200 литара, или 8,2 m³ ђубрива. Из истог времена познати су и случајеви када се од наполичара захтевало да на једну златицу трапљеног земљишта ставе сточног ђубрива у новчаној вредности од 6, 8, 9 па и 10 перпера.[277] У то доба је за шест перпера могло да се купи најмање 120 врећа ђубрива, по пет копела у свакој, рачунајући 20 врећа за једну перперу, а према томе и 200 врећа за 10 перпера.[278] Значи, у појединим случајевима се на једну златицу трапљеног земљишта стављало и по 16,4 m³ сточног ђубрива. Количине од 8 или 16 m³ ни за данашње прилике не изгледају сувише мале, а у средњем веку оне су врло велике из више разлога. Један од њих је и тај што је земљорадницима било прилично тешко да у току године сакупе поменуте количине, јер је њихова стока знатан део времена проводила изван затворених и ограђених просторија. Осим тога, тадашњим транспортним средствима није било лако допремити 8 или 16 кубних метара ђубрива до места где се подизао виноград. Када би се ове количине равномерно распоределе по целој површини једне златице,

[276] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 152, Подаци ове врсте помињу се и у другим документима: Div. canc. 31 fol. 122; Div. not. 29 fol. 91; Div. not. 32 fol. 99; Div. not. 35 fol. 104'. Понекад се на једну златицу стављено само 80 врећа (Div. canc. 33 fol. 8') или свега по 50 врећа сточног ђубрива (Div. not. 26 fol. 113').

[277] Div. not. 10 fol. 110 (6 перпера); Div. not. 9 fol. 200' (8 перпера); Div. not. 10 fol. 2' (9 перпера); Div. not. 10 fol. 100' (10 перпера).

[278] Подаци о продаји и куповини ђубрива веома су бројни, као и подаци о ценама овог артикла. Свакако да цене нису увек исте, али се са сигурношћу може рећи да се на Шипану од 1368. до 1393. за 12 динара могло купити 22 — 25 врећа сточног ђубрива, а у свакој врећи по 5 копела, док се у Жупи у исто време плаћало 12 динара за 33 — 35 врећа од по 3 копела. Треба напоменути да ђубриво није било никада тако скупо у другој половини XIV и првој половини XV века, а да се за 12 динара није могло купити 20 врећа. Велики број података о ценама овог артикла саопштио је В. Винавер (*Прилози историји племенитих метала, цена и надница,* Историјски гласник, 1—2, 1960).

добио би се слој дебљине 0,5 или 1 cm, а такав се слој ђубрива ни у данашњим приликама не потцењује. Међутим, пошто се у средњем веку ђубре није равномерно расипало по целој површини, већ се стављало у јаме, односно на она места где ће бити засађена лоза, то је и слој ђубива на таквим местима био знатно дебљи од једног центиметра.

Из свега што је претходно речено, види се да је за подизање винограда на површини једне златице требало уложити много труда и знатне количине ђубрива, а све то изражено новчаним вредностима достигло би позамашну своту. Ови разлози утицали су на дубровачке земљораднике да приликом подизања винограда својим наполичарима осим земље дају и новчану помоћ. Обично се таква новчана помоћ састојала из два дела: од новчаног „поклона" и од зајма.[279] Новчани поклон наполичар није враћао, али је зајам био обавезан да врати. Међутим, у новчаном „поклону" не треба тражити никакву великодушност земљопоседника, јер је требало да наполичар за та средства купи ђубре или када се виноград подизао на већој површини да плати и надничаре, пошто није био у стању сам да обави тај посао. Уз све треба још додати да су већа улагања приликом подизања винограда давала земљораднику право да захтева и већи део прихода од винограда. Величина „поклон" у другој половини XV века кретала се од 6 — 20 перпера, али је најчешће износила око 10 перпера по једној златици новоподигнутог винограда.[280] Потребно је истаћи да је и део новчане помоћи у зајму достизао сличне величине. Значи, власник земље је морао да потроши у просеку 10 перпера да би се подигао виноград на површини од једне златице, а

[279] Власник земљишта обавезује се у једном уговору да ће дати свом наполичару »in adiutorium pro quolibet soldo que pastinabit ex dono yp. 10 et pro muttuo yp. 6« (Div. not. 10 fol. 75'). Значи, новчана помоћ се састоји од „поклона" и „зајма". Међутим, треба напоменути да је наполичар био обавезан да стави и потребно ђубриво, тако да ће од „поклона" мало шта остати. Ради илустрације упозоравамо на један податак такве врсте, који говори о томе како се наполичари обавезују да ће на златицу земље ставити ђубрива у вредности од 8 перпера, док се власник са своје стране обавезао »pro quolibet soldo que pastinabunt tenere sibi dare de dono yp. 10 et de mutuo yp. 13 (Div. not. 9 fol. 200'). Значи, наполичарима остаје на располагању свега 24 динара од поклона јер ће трошити на куповину ђубрива по 8 перпера од 10 колико износи поклон.

[280] В. напомену 268. Дешавало се не тако ретко да власник земљишта не даје никакву новчану помоћ или да је та помоћ мања од 6 перпера.

исту своту новца још и да позајми свом наполичару. Према томе, за подизање винограда на једној златици требало је уложити око 20 перпера, а уз то и део радне снаге наполичара. Највећи део уложеног новца трошио би се на послове око сађења младе лозе (трапљење, набављање ђубрива и сл.), а затим још и на радове који су се обављали док виноград не почне да доноси род. Међутим, за утрошену новчану вредност, па и више, повећавала се вредност земље на којој је посађена лоза.[281] Познато је да виногради не доносе плодове прве године као житарице, већ после треће године. За све то време уложени труд и новчана средства остају умртвљени, а земљорадник још бива лишен прихода са оног комада земље на којем је подигнут виноград. На основу свега што је речено о улагањима, може се закључити да је подизање винограда на површинама од 10 — 20 ари представљало за земљораднике крупну инвестицију, која се није брзо исплаћивала. Сиромашнији земљорадници нису се могли лако одлучити да подижу младе винограде на већим површинама. Чак и да су били у стању да брзо обаве посао, за извесно време би се лишавали једног дела прихода који би брже остварили да су уместо лозе посејали житарице или да су гајили поврће. Подухвате овакве врсте могли су предузимати имућнији земљорадници, а у средњем веку то су обично представници феудалне класе или богатији трговци по приморским градовима.

После трапљења и ђубрења земљишта, могло се приступити сађењу винове лозе. Овај се пасо обављао у јесен или у рано пролеће. По Которском статуту расађивање се обављало током фебруара.[282] Разумљиво је да у континенталном делу Балканског полуострва сађење винове лозе није могло да отпочне пре него што се отопи снег и престану јаки мразеви. Расађивање садница винове лозе не представља особито тежак посао. Захваљујући природним својствима, лоза је могла да се сади са већ формираним кореном или без њега. Довољно је да се у рано пролеће одреже струк винове лозе, по потреби скрати и забоде у земљу, па ће из оних места где избијају пупољци избити жиле и образоваће се корен саднице. Земљорадници су и у средњем веку врло добро знали за ово својство винове лозе, што не треба посебно ни доказивати. На дубровачкој територији саднице се називају расклад, али се исти назив даје и месту у које је

[281] G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 16—18.
[282] В. напомену 263.

садница посађена.[283] У свако од ових места, пре него што се садница положи, стављала се одређена количина сточног ђубрива.[284] Познато је да винова лоза даје род тек после две до три године. Да би се овај период колико-толико скратио, земљорадници су на дубровачком подручју расађивали саднице са већ формираним кореном. Претходно би ове саднице одгајали у посебним расадницима, где су оне од струкова винове лозе образовале мали корен и где су сађене знатно гушће него у правом винограду. Из ових расадника узимао би се потребан број струкова и посадио на већ припремљеном земљишту. Разумљиво да су саднице винове лозе са већ формираним кореном имале и одређену вредност, па су због тога често постајале предмет крађе. Крадљивци су их чупали или из расадника или из винограда у којима су недавно посађене.[285] Размак између струкова у правом винограду није могао да буде мањи од пола метра већ само већи, о чему сведоче и одредбе из Которског статута (Чл. 214). Приближно исто растојање остављало се и између редова,

[283] *Rječnik JAZU*, в. расклад.

[284] Div. canc. 4 fol. 26', 29', 42; Div. not. 7 fol. 93 и на другим местима.

[285] Из тужбе која је поднета 12. XII 1442. године сазнаје се да је земљорадник посадио младу винову лозу свакако пре наведеног датума и да су му је други земљорадници почупали, запретивши му следећим речима: »tu plantas frustra quia eradicabimus omnia que plantaveris« (Lam. de foris. 16 fol. 65). Из друге тужбе може се дознати да је винова лоза била засађена пре 4. X 1443. пошто је била почупана пре наведеног датума (Lam. de foris 17 fol. 60'). О садницама винове лозе пружа занимљива обавештења и тужба која је поднета 21. XI 1443. године јер се наглашава да је ухваћен земљорадник који је почупао младу винову лозу, и то »cum uno magno fasso vitius« (Lam. de foris 17 fol. 104'). Нема никакве сумње да је овај велики свежањ лоза састављен од садница винове лозе са већ формираним кореном. Најзад, треба указати и на податке из тужбе која је поднета 4. I 1451. године који саопштавају да је крадљивац украо »quatuor fasseo de vitibus pro plantando et alias vites pro ardendo« (Lam. de foris 24 fol. 62). У овој тужби јасно је истакнута разлика између лозе која се може садити и лозе која ће се користити за огрев. Изгледа да се у наведеном случају радило о лози од које ће постати саднице и на којима ће се тек касније формирати корен. Наравно, и овакве саднице могле су да се расађују, али било је рентабилније да оне извесно време проведу у расаднику, па тек онда да се саде. Половином XV века у грађи Дубровачког архива забележена је и реч расадник (Lam. de foris 20 fol. 84', 20. III 1446: »rasatnich«). Наведене чињенице показују да се винова лоза могла садити без корена, али и са формираним кореном. Сађење се обављало у јесен или у рано пролеће.

а не само између струкова у једном реду.[286] Познато је да младој лози треба две до три године док донесе први род, а око пет година док тај род достигне уобичајену и очекивану величину.

За све то време земљорадник је морао да се брине о младом винограду, а већ друге године да га обрезује и окопава. Из неких докумената може се сазнати да је у појединим виноградима било поврћа,[287] бостана,[288] па чак и житарица.[289] Овакви подаци упућују да се међуусев сејао највероватније у младим виноградима, и то пре него што почну да доносе плодове. Међутим, из неких података се може видети да се у виноградима косила трава, односно припремало сено, што упућује на претпоставку да се можда неки стари виноград залединио или да млади виноград није окопаван, односно да прве године није било окопавања.[290]

Податак који се односе на обављање радова у старим виноградима има знатно више и потпунији су у односу на податке о обављању радове у тек подигнутим виноградима. Најважнији радови ове врсте помињу се и у статутима приморских градова, каткада веома детаљно, што је у историографији одраније познато.[291] Од радова се по правилу помињу: чишћење винограда (putare), окопавање (zappare) и заламање лозе (spampanare). Под чишћењем винограда подразумева се обрезивање лозе, као и изношење прошлогодишњих лозница из винограда. Овај посао је захтевао одређену стручност, али га је у виноградарским крајевима умео да обавља сваки земљорадник. У Приморју се лоза обрезивала већ крајем јануара,[292] а у унутрашњости свакако нешто касније. Обрезивање винове лозе вршило се ручно, и то винорезним косиром.

Чим се лоза обреже и лознице уклоне, могло је да отпочне окопавање винограда. Г. Чремошник, пошто је проучио све статуте приморских градова, односно одредбе које се односе на винограде, закључио је да се виногради окопавају два пута годишње на подручју градова који леже северније од Дубровника, а три пута на територијама градова који су јужно од Дубровника. Г. Чремошник даље

286 В. напомену 263.

287 Div. canc. 11 fol. 102', 106'; Lam. de foris 12 fol. 149.

288 Div. canc. 2 fol. 108; Div. canc. 4 fol. 117.

289 Div canc. 4 fol. 103, 103', 108.

290 Div. canc. 4 fol. 117, 118'.

291 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 18—25.

292 Privata 1 fol. 31', 32, 47', 48.

уопзорава да је прво окопавање, и северно и јужно од Дубровника морало бити завршено углавном до 15. марта, а друго окопавање, на подручји градова северно од Дубровника, до 15. јуна, тј. до Видовдана, док је у Будви до истог датума морало да буде завршено и треће копање.[293] У крајњем случају овај је рок у Будви могао да се продужи још за две недеље, тј. до Петровдана.[294] По Дубровачком статуту требало је окопавати винограде два пута годишње, са истим роковима као и у северним градовима,[295] али уговори који су се закључивали између власника винограда и наполичара предвиђају троструко, а изузетно двоструко окопавање.[296] Оваква пракса постојала је у Дубровнику током целог XIV века, а и касније, па се због тога дубровачко подручје по броју окопавања мора придружити јужним градовима. Из сачуваних докумената који се односе на дубровачко подручје може се још сазнати да је прво окопавање почињало и завршавало се углавном у фебруару,[297] друго окопавање у априлу,[298] а треће највероватније у првој половини јуна.

Због кршења утврђених рокова који су унети у статуте или у уговоре наполичари су строго кажњавани, по правилу губитком свих плодова од винограда за дотичну годину. Не треба сумњати у то да су се одредбе статута и уговора поштовале. Примера ради треба указати на случај када власник винограда 16. III 1382. године подноси тужбу против свог наполичара што на време није окопао виноград, односно већ сутрадан по истеку рока који статут предвиђа. Пресуда по овој тужби гласила је да наполичар губи право на део плодова од винограда који обрађује за дотичну годину.[299] Казну није ублажила ни чињеница што је наполичар до тада већ окопао део поменутог винограда.

На дубровачкој територији окопавање винограда обављало се искључиво мотиком (zappa, ligo), али се зато на подручју Котора и Будве, по одредбама њихових статута, користило још и рало. Најпре би се ралом орало између редова ако су за то постојали повољни услови, па би се тек онда лоза окопавала мотикама. У ствари, узорале би се

[293] G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 23, 24.

[294] Statuto di Budua, чл. 261.

[295] Liber statutorum civitatis Ragusii, 117.

[296] Уговора који сведоче да се виногради окопавају три пута годишње има много, па их не треба посебно наводити.

[297] Privata 1 fol. 31', 32, 47', 48.

[298] Privata 1 fol. 31', 32, 47', 48.

[299] Sententiae canc. 2 fol. 121, 16. III 1382.

четири бразде између чокота, или како которски статут наређује наполичару, „arare prima vice in brasdis, sive cursis quator per ordinem".[300] Орањем између чокота знатно се олакшавао посао копачу, јер му остаје да окопа само малу површину земље уз саме чокоте, а преосталу површину између редова прекопало би рало. На овај начин посао се могао знатно брже обавити, али не и боље. Ипак, примена рала захтева прилично равне површине винограда, а и да је лоза посађена правилно у редове.

Трећи по реду, али значајан посао који се помиње у статутима и уговорима било је заламање лозе (spampanare). Сврха овог посла била је у томе да се струковима винове лозе не дозволи да у пролеће израсту високо, а то се спречавало на тај начин што су се врхови одсецали или кидали. Међутим, како је из корена лозе избијало више младица које не доносе плод, било је потребно и њих потпуно или делимично уклонити. Заламање винове лозе вршило се тек пошто се сама лоза добро развије, а то је могло да буде тек у мају и јуну.[301] Овом се послу придавао велики значај, а тражила се и одређена стручност. Тако је, на пример, један власник винограда захтевао да овај посао обављају само мушкарци, а никако жене.[302] Овај захтев није могао да буде условљен тежином посла, већ само стручношћу, па је власник винограда сматрао да такав посао умеју боље да обаве људи него жене. Заламање винограда је неопходно јер се на тај начин снага чокота усмерава на стварање што бољег плода, а не на бујање лозе. Ово је уједно и последњи већи посао у виноградима пре бербе.

Осим наведених, у виноградима је током године требало урадити још неке послове. Један од њих било је доношење притки у винограде. Обично су се крајем сваке године притке чупале из винограда и слагале на гомиле, па их је у пролеће требало вратити, а труле или поломљене требало је заменити новим.[303] Услед тога, као и због тога што су подизани млађи виногради, притке су се на дубровачком подручју продавале и куповале у већим количинама,

[300] *Которски статут*, чл. 214. Одмах треба приметити да у грађи Которског архива нисмо нашли ни један документ који би потврђивао да су се виногради орали (СНС књ. 1—7).

[301] В. напомене 297 и 298.

[302] Div. canc. 31 fol. 69, 5. VI 1393.

[303] Lam. de foris 5 fol. 3, 22. III 1422; Lam. de foris 4 fol. 290, 25. II 1421: покрадено »ultra mille paleos ad vites de veteribus et mille alios novis«.

тј. на стотине и хиљаде комада.[304] Од продаваца се захтевало да притке буду и одређене дужине, обично три лакта, што је мало више од једног и по метра (1 лакат = 0,512 cm), а понекад се одређивала и врста дрвета од којег ће бити начињене.[305] На основу таквих података сазнајемо да су се у једном случају притке правиле од жучице, или зановети (priptche de xanovet), а то је једна врста меког дрвета. Разуме се, притке од оваквог материјала нису биле особито чврсте ни издржљиве, али су биле лаке и подесне за преношење. Ово је имало свој значај, јер су се оне, као што је речено, крајем године чупале из винограда и слагале на гомиле, па их је у пролеће требало вратити на своје место. Тако су притке од лаког дрвета биле подесније за преношење. Постављање притки по виноградима на дубровачкој територији вршило се обично у првој половини априла, тј. непосредно пре другог окопавања.[306] Пошто се притке побију у земљу уз чокоте, одмах би се приступило везивању лозе, јер су притке у ту сврху и постављене.[307] За везивање се употребљавала лика.[308] Тек пошто се све ово обави, приступило се другом окопавању. Власници винограда у Дубровнику, а и иначе, имали су новчане издатке за куповину притки и набављање лике.[309] Ови су издаци постајали још већи када су се куповале сохе и ленке. Земљорадници нису морали да обавезно улажу новчана средства ако су сами били у стању да прибаве и направе притке, као и лику.

Добар род у виноградима зависио је од тога да ли су сви послови ваљано обављени, али исто тако и од плодно-

[304] Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Фил. факултета у Новом Саду XIV/1 (1971), 24.

[305] Lam. de foris 15 fol. 196'.

[306] Privata 1 fol. 31', 32, 47', 48.

[307] У грађи Дубровачког архива за притке се употребљавају два назива, а понекад у истом тексту оба назива заједно. На пример, »pali seu pritche« (Lam. de foris 6 fol. 210). У текстовима се изузетно дају и објашњења чему служе притке, па је, на пример, због тога и забележено »pritche sive ligamina pro vitibus« (Lam. de foris 13 fol. 208), или »pali seu pritche a palando vites« (Lam. de foris 3 fol. 129). Везивање лозе за притке плаћало се по утврђеној цени, што се на једном месту истиче на следећи начин: »E a die 24 detto (април) per ligar vite a pali di 6, yp. /, gross. 9 (Privata 1 fol. 31').

[308] Privata 1 fol. 31': licha; Исто fol. 47': tegia.

[309] Privata 1 fol. 31': E di per pritche 1 000 gross. 9 e per tegia gross. 1,5, monta yp. / gross. 10,5. Примера ради истичемо како је за 6 радних дана на везивање лозе утрошено лике у вредности од 4 динара (Privata 1 fol. 31').

сти тла. Лоза је вишегодишња биљка, па се земљиште на којем је засађена временом исцрпљивало, и поред тога што је нађубрено још приликом сађења лозе. Ђубрење је морало повремено да се обавља како би се за дуже време сачувала уједначена плодност тла. Из наведених разлога дубровачки земљорадници су ђубрили винограде, и то сваке четврте[310] или пете године.[311] Сваки мало већи виноград није се могао одједном нађубрити, јер је за златицу винограда требало око 100 врећа ђубрива. Због тога су земљорадници били присиљени да веће винограде ђубре постепено, део по део, али тако да се цео виноград нађубри за 4 — 5 година. Обављање овог посла вршило се највероватније пре другог копања.[312]

На основу изложеног може се дати хронолошки преглед радова у виноградима. Најпре се лоза резала и изношене су лознице, после тога долазило је на ред прво копање. Кад заврши прво окопавање, земљорадник је убрзо морао да доноси притке у виноград и да их поставља уз чокоте, да повезује лозу, да стави ђубре где треба и где може, и тек онда да приступи другом окопавању, а тамо где су се виногради три пута окопавали — и трећем копању. Чим заврши окопавање отпочео би да залама лозу, а ако је време кишно морао је то да понови два и више пута. Кад обави све наведене радове, земљораднику је остало једва нешто више од месец дана до бербе, која у Приморју почиње већ 15. августа.

О обављању радова по виноградима у централним и северним крајевима српске државе нема много података, али се као сасвим вероватно може узети да је и у тим крајевима требало обавити углавном све радове као и у Приморају мада свакако не у истим роковима. Окопавање винограда помиње се у многим повељама, и то као обавеза зависних земљорадника. У повељи манастира Св. Стефана, у Бањској, наређује се да сваки земљорадник мора да окопа одређену деоницу манастирског винограда до Ускрса; ако то не учини до тог рока, одузеће му се во.[313] Познато је да Ускрс није сваке године истог датума, односно да је по ју-

310 Div. not. 7 fol. 93, 15. I 1355.

311 Div. not. 9 fol. 30, 7. III 1371.

312 Privata 1 fol. 31', 48. Потребно је истаћи да су рокови за испоручивање купљеног ђубривата падали обично у јесење месеце, најчешће у септембру.

313 *Споменик САНУ IV*, 6.

лијанском календару Ускрс најраније 22. марта, а најкасније 25. априла. Ово је сувише широк размак да би се могао прихватити као реалан рок до којег се мора завршити окопавање. Највероватније да се окопавање винограда у унутрашњости Балканског полуострва могло завршити до средине априла. Потребно је још додати да Бањска хрисовуља не помиње два или три окопавања, већ само предвиђа да се виноград мора окопати до Ускрса. Свакако да није било могуће да се до средине априла, па чак и до краја истог месеца, обаве два окопавања, већ само једно. На основу тога не би се смело закључивати како су се виногради у унутрашњости Србије само једном окопавали. Овај посао морао је да се понови бар два пута годишње, јер је највеће бујање корова управо у мају и јуну. Не може се ништа одређеније рећи због чега је законодавац поменуо само прво копање, а не и друго. Можда због тога што је прво копање морало да се обави што пре, и то још у време када земљорадници обављају пролећну сетву житарица. На то упућује и чињеница што се они, за неизвршење обавеза о року, кажњавају одузимањем вола који је толико неопходан сваком земљораднику у сезони орања. Двоструко копање помиње српски рукопис Земљорадничког закона.[314] Свакако да је то само превод, али се у средњовековној Србији византијски закони не преводе само као књижевна дела и из литерарне радозналости, већ пре свега из практичних разлога. Према томе, обавештења из Бањске хрисовуље и из Земљорадничког закона указују да су виногради у унутрашњости Србије морали да се окопавају два пута годишње.

Још више нас у то уверава један члан тзв. Јустинијановог закона, по којем је виноград морао да се „ускопа и опраши."[315] Реч опрашити употребљава се и данас као технички израз за друго окопавање.[316] Пошто је преводилац Јустинијановог закона познавао поменуту реч, значи да је већ и тада постојао посебан израз за друго окопавање, а свакако и сама радња. Наведена чињеница потврђује да су се виногради у централним и северним крајевима Србије окопавали два пута годишње. Као што је раније речено овај посао се обављао мотиком. Израз „опрашити" оставља извесну могућност да је за обављање поменутог посла могло

[314] *Српски рукопис Земљорадничког закона,* чл. 11.

[315] *„Јустинијанов Закон"*, чл. 14 у изд. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље* 1928.

[316] *Rječnik JAZU*, в. опрашити и прашење.

да се користи још и рало као у Котору и Будви. Ову претпоставку не треба одбацити, нарочито ако се ради о XV веку, или, пак, о крајевима који су оскудевали у радној снази.

Подаци из ћирилских текстова који говоре о осталим радовима у виноградима још су оскуднији од података који се односе на окопавање. Обрезивање лозе и постављање притака помиње се у преводу Земљорадничког закона, а исто тако и подизање младих винограда, али се не каже ништа подробније како се то обављало.[317] Из повеља може још да се утврди како су се на неким местима подизали млади виногради, највероватније на сличан начин као и у Приморју. Код Константина Филозофа налази се примедба да се виногради нису нигде тако лако подизали као у Србији.[318] Ову напомену треба дословце прихватити, јер је у Србији, о којој говори Константин Филозоф, плодоносни слој тла знатно дубљи него у Приморју и многим другим деловима Балканског полуострва. Стога се овде свакако није морало трапити дубље од колена, а то је упола мање него када се трапило и по два лакта дубоко. Све је то доприносило да се млади виногради лакше и брже подижу. О ђубрењу и заламању лозе ћирилски рукописи не кажу ништа, али се као сигурно може узети да се чинило и једно и друго. Без ђубрења лоза би временом престала да даје добар род, или би чак и угинула, без обзира на дубину плодоносног слоја земље, а без заламања се ни једне године не би могао добити добар род.

На дубровачкој територији лоза је пропадала из више узрока који нам нису увек познати, али један од њих је исцрпеност тла и старост лозе. Поред многих обавеза, наполичари су били дужни да обнове сваки чокот који би пропао. На тај начин вршило се постепено подмлађивање винограда, али каткада ни то није помогло, јер се дешавало да цео виноград постане неплодан или би већина чокота угинула.[319] Неплодни виногради претварали су за извесно време у необрадиво земљиште, односно у ледине, да би се земља одморила. Из једног уговора се сазнаје да овако запарло-

[317] *Српски рукопис Земљорадничког закона,* чл. 11 и 19.

[318] Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века,* 50.

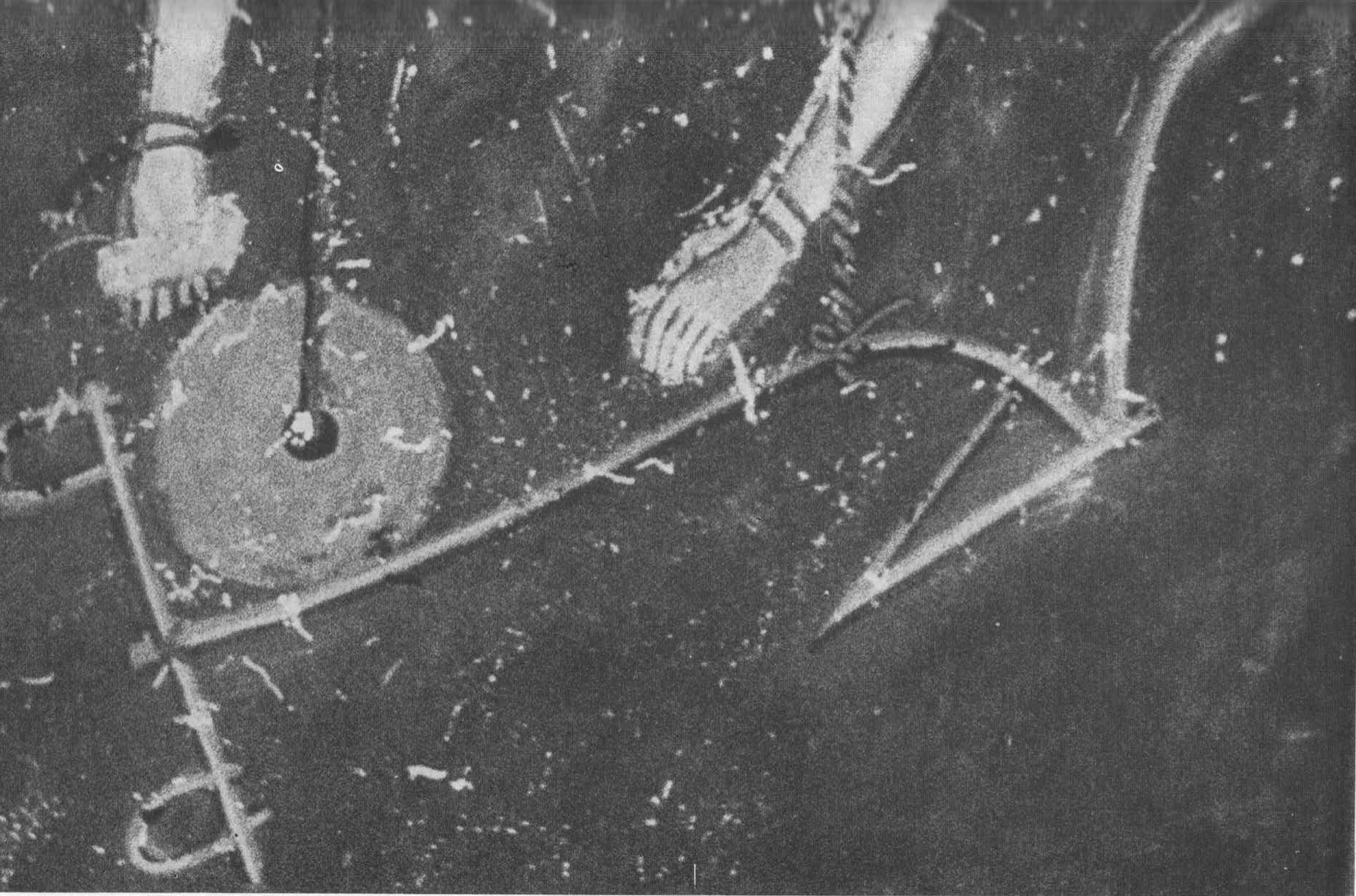
[319] Div. canc. 1 fol. 128', 29. V 1283. Виноград који је временом постао неплодан називао се у Котору »popust« (CHC VI, 424; CHC VII, 65; *Которски статут,* чл. 19).

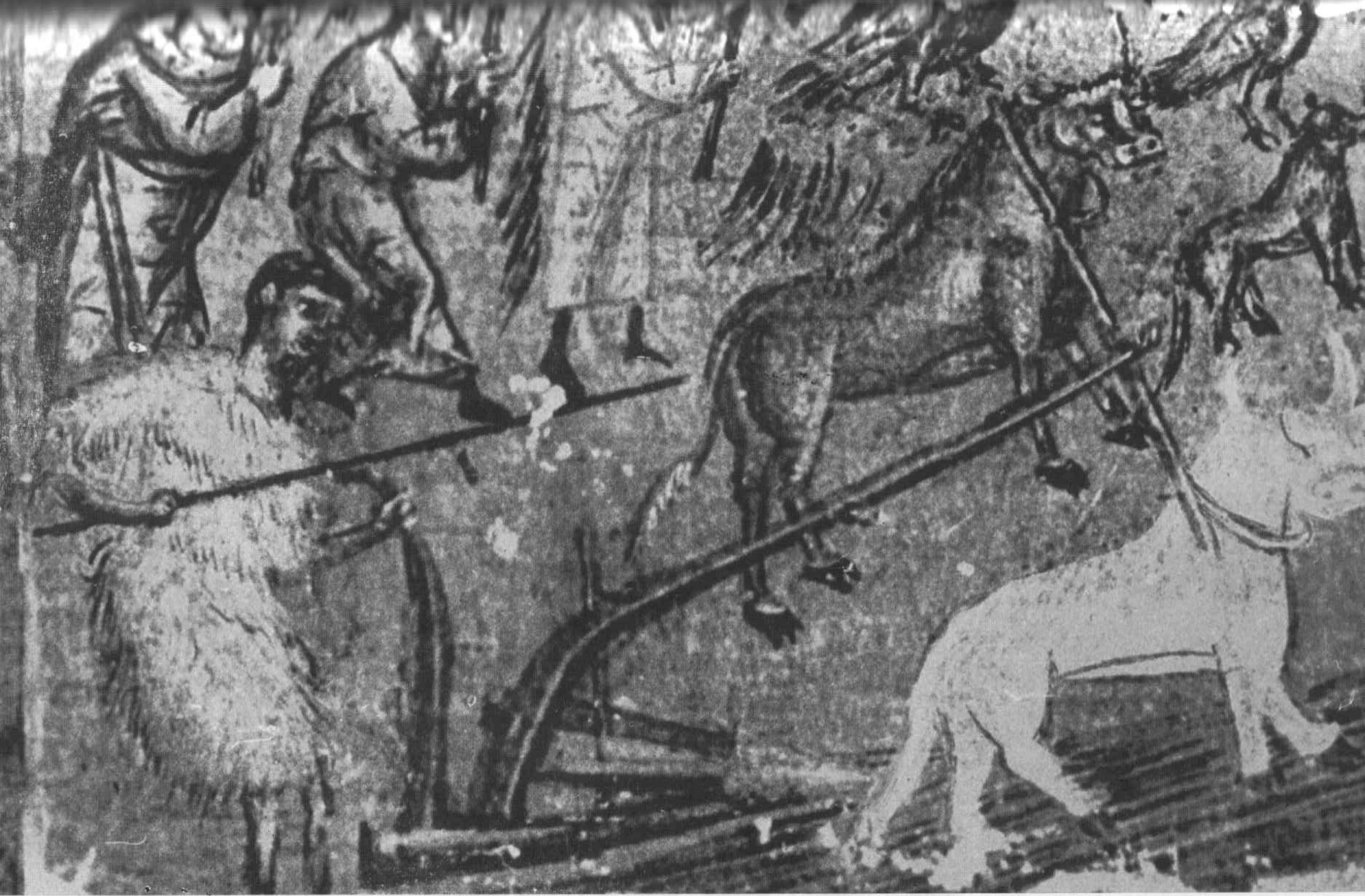
9. *Двострано рало*
Фреска из Дечана, Страшни суд — детаљ, „Ко украде туђу њиву"

10. *Двострано рало, орач и волови*
Фреска из Дечана, Каин и Авељ приносе жртву Богу — детаљ, „Каин бејаше ратар"

11. *Тространо рало*
Фреска из манастира Богородице Љевишке, Страшни суд — детаљ „Преорник"

12. *Четворострано рало, орач и волови*
Минијатура из Минхенског псалтира, Обделавање земље

жено земљиште није смело да остане дуже од 4 године.[320] Значи, четворогодишњи период сматрао се довољним за одмарање земљишта које је пре тога било под лозом. После четири године, лоза је могла поново да се сади на истом месту.

Из целокупног излагања може се закључити да је у виноградима до бербе требало обавити многе и сложене послове. Ни један од радова у винограду није се обављао лако и брзо. Број радних дана потребних за обраду винограда, зависио је пре свега од површине на којој је лоза засађена, односно од величине винограда. На основу неких података могу се одредити оквирне пропорције броја радних дана потребних за обављање појединих послова. Тако на пример, ако је за окопавање једног винограда било потребно 10 дана, односно 10 копача, онда је исто толико времена било потребно и у првом и у другом копању. За обрезивање лозе у истом винограду, као и за изношење лозница, требало је само 25% мање времена него за једно окопавање, а за постављање притки, везивање и заламање лозе, било је потребно упола мање времена него за једно копање.[321] Према овим пропорцијама произлази да је нешто мање од пола радног времена требало утрошити на два копања, а нешто мало више од пола радног времена утрошило би се на обављање преосталих радова, искључујући бербу и стављање ђубрива. Време које је било потребно за обављање овог последњег посла не може се ближе одредити, јер су на њега утицали различити чиниоци, а пре свега растојање између места у којем се ђубре прикупљало и места на које се оно допремало. Исто тако није било свеједно да ли ће се у неки виноград допремити 100 врећа ђубрива или два пута више. Све ово што је речено односи се и на бербу. Није било свеједно одакле ће се допремити убрано гражђе, а такође није било свеједно колико ће које године да роди виноград. Зависно од тога требало је допремати мање или веће количине грожђа до места на коме ће се оно цедити. Према томе, време трајања бербе није могло никада тачно

[320] Два брата су узела неку земљу у вечни закуп, обавезујући се да ће на њој подићи виноград, а власник земљишта је захтевао од закупаца да »non posint dimicterre incultum, nec partem eius, sine mea expresa licentia. Et si dimiserint cum mea licentia, non possint eam sic incultam dimictere nissi per quadrienum, et quadrieno finito teneatur predicti laboratores ... de novo pastinare et replantare« (Div. not. 10 fol. 148').

[321] Privata 1 fol. 31'.

да се утврди. Уосталом, прописи статута приморских градова одређивали су само почетак бербе, а не и њен крај. У Приморју се за почетак обављања овог посла узимао 15. август по јулијанском календару, али су зато крађе грожђа отпочињале знатно раније, што значи да је грожђе почело раније и да зри, свакако у другој половини јула.[322] У то време, међутим оно није потпуно зрело и није добро за справљање вина. У виноградарским крајевима берба грожђа је имала изузетан значај, јер се тада прикупљао главни део летине.

Из целокупног излагања о виноградима може се закључити да је обрада земље у средњовековној Србији добијала све интензивније облике. Почевши од краја XIII па до почетка XV века, виноградарство се постепено, али сигурно развијало, тако да у првој половини XV века поједини крајеви у северној Србији по производњи вина мало заостају за Приморјем. С друге стране, развој ове делатности показује да се у то доба повећавају потрошачки центри, као и густина становништва. За успешан развој виноградарства било је потребно много труда и времена, као и знатна новчана средства. Без једног од ових чинилаца није се могао очекивати бржи напредак ове привредне делатности. Стога није нимало случајно што се виноградарство споро развијало, нарочито у централним и северним крајевима српске државе.

Гајење винове лозе није било једини облик интензивније обраде земље у средњовековној Србији. Постојале су и друге површине земљишта за чију је обраду требало уложити знатно већи труд него за производњу житарица. Међу такве обрадиве површине обрајају се још воћњаци и вртови, због чега је потребно да се укаже на то какво су место заузимале ове обрадиве површине у средњовековној земљорадњи.

ВОЋЊАЦИ

Гајење воћа било је познато широм средњовековне Србије. У исправама из тог времена воће се обично назива овоштиѥ, ређе овоште, овокиѥ или вокѥ.[323] Зависно од

[322] Крађе грожђа су учестале већ половином јула (Lam. de foris 1 fol. 22—24).

[323] *Законски споменици,* 347, 352, 353, 354, 414, 431, 463, 497, 511, 515, 635, 644, 669, 684, 685, 688, 690, 691.

тога где се и како се воће подизало, односно садило, постоје два основна начина гајења. У првом случају, једна или неколико воћака засадиле би се на земљишту које по својој основној намени није предвиђено за воћњак. Из манастирских практика може се сазнати да је по неколико стабала било посађено у виноградима, затим на гувну или поред њега, у нечијем дворишту, врту, градини, селишту и, уопште узевши, на окућници.[324] Основни начин искоришћавања свих побројаних површина јасно је одређен, док гајење воћа на њима има само споредан значај. Разуме се, и број стабала на оваквим местима морао је да буде ограничен. Ређи су случајеви да је у неком винограду било више од 10 стабала.[325] Обично је овакав начин гајења воћа био распрострањен на деоницама ситних земљорадника, али постојао је и на већим газдинствима. Међутим, ови последњи чешће су примењивали другачији начин гајења, тј. издвајали су посебан комад земљишта на којем се садило једино воће. Правих воћњака било је и на деоницама зависних земљорадника, али су њихове површине биле прилично скромне. У Струмској области величина таквих воћњака кретала се од пола, па највише до два кабла, или од четири до 17 ари.[326]

Паралелно постојање једног и другог начина гајења упућује на закључак да су потребе и могућности појединих газдинстава биле различите. Земљорадници нису увек ни могли да подижу праве воћњаке на својим земљишним деоницама, а када им је то било омогућено, уложени труд око подизања воћњака не би им се исплатио. Њихова домаћинства нису била у стању да потроше или прераде веће количине воћа, а такође ни да их продају ако су била удаљена од већих потрошачких центара. За разлику од њих, економије феудалаца, а посебно манастирска газдинства, имали су знатно веће потребе за производњом већих количина воћа. Властеоски „двор" у којем је боравио властелин, окружен бројном послугом, представљао је значајнији потро-

[324] А. Соловјев, *Кончански практик*, 86—88, 97—99.

[325] У селу Кончи било је 69 винограда, од којих 45 са засађеним воћкама, а у селу Лубници било је 20 винограда, од којих су 15 са воћкама. Значи, укупно је било 60 винограда у оба села, са воћкама. Међутим, више од 10 стабала било је засађено само у 2 винограда, тј. у једном 15, а у другом 16 стабала. Према истом Практику групе од по 10 и 20 стабала биле су посађене у двориштима, селиштима и на гувнима.

[326] *Хиландарски практик*, 208, 209, 211, 212.

шачки центар, који је трошио знатне количине животних намирница, па и воћа. Манастирска газдинства морала су посебно да буду заинтересована за гајење воћа, јер је за исхрану монаха требало обезбедити и храну која је могла да се троши и у посне дане. Свеже или сушено воће представљало је управо такву храну.[327] Пошто је у већим манастирима током године живео знатан број монаха, њихове потребе нису могле да се задовоље воћем које би се произвело у воћњацима од једног до два кабла.[328] Свакако да су манастирски воћњаци били знатно већи. Писац житија архиепископа Данила II саопштава како је архиепископ за живота подизао многе воћњаке, и то не само на земљишту које лежи у близини манастира већ да је воћем засадио „брда и долине".[329] Нема сумње да у овом причању има претеривања, али је чињеница да су се за потребе манастира заиста подизали велики воћњаци, знатно већи него на деоницама земљорадника у долини Струме.

Чињеница што се архиепископу Данилу приписује као посебна заслуга што су око многих манастира подизани велики воћњаци упућује на претпоставку да правих воћњака пре њега није било чак ни уз манастире. Од овакве претпоставке треба издвојити територију данашње Македоније, као и оне крајеве који су средином XIV века ушли у састав српске државе. Територијално разграничење се мора извршити, јер се поуздано зна да је воћњака било на прелазу из XIII у XIV век у Струмској области и по сеоским атарима неких села која су припадала властелинству манастира Св. Ђорђа Скоропостижног, код Скопља.[330] Воћњаци који се помињу у повељама манастира Трескавца, Св. Николе Мрачког у Орехову, Св. Николе Стошког и цркве Св. Вазнесења у Штипу каснијег су датума, углавном од четврте до осме деценије XIV века.[331] Међутим, без обзира на каснији датум, имајући у виду чињеницу да је правих воћњака било у долини Струме и у околини Скопља, може се закључити да је таквих обрадивих површина било широм

[327] *Законски споменици*, 352, 353, 354.

[328] По Душановом законику, на 1 000 кућа могло је у манастирима да се „храни" 50 калуђера (чл. 16). Манастир Дечани имао је потчињених више од 2 000 кућа, па је, према томе, у манастиру могло да се „храни" преко 100 монаха.

[329] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866, 376 (даље: Данило II).

[330] *Законски споменици*, 610, 612, 614.

[331] *Законски споменици*, 309, 406, 666—669.

Македоније пре него што су њени поједини делови припојени српској држави. Наравно, треба водити рачуна да су површине воћњака у то доба биле прилично мале.

Правих воћњака било је средином XIV века и у околини Призрена, а свакако и нешто раније, али се ништа поузданије не може рећи да ли је воћњака било и у крајевима северније од Призрена још у XIII веку. Може се наслутити да је воћарство пре XIV века имао ограничене размере као и виноградарство. На такву претпоставку упућује чињеница што српски језик у то доба као да нема посебан технички термин за воћњак. У манастирским повељама по правилу се помиње само воће као збирна именица, а никада воћњак или слична реч.[332] Једини средњовековни помен воћњака, колико нам је познато, забележен је у преводу Синтагме Матије Властара, и то као „воштныкь", али се у истом преводу употребљава и грчки назив перивол. По К. Јиречеку грчки назив за воћњак одомаћио се и у исправама које се односе на Македонију и Бугарску, што је без сумње тачно, али се исти израз касније сусреће и у исправама које се односе на централне делове српске државе.[333] По К. Јиречеку, у српском средњовековном језику речи сад и вртоград значиле су исто што и данашњи воћњак.[334] То је свакако тачно, али се реч „сад" односи на млад воћњак, а исто тако и на млад виноград, као и на било шта друго што је недавно засађено.[335] За вртоград се може рећи да се као термин употребљава у књижевним саставима, а не у повељама као што то на пример чинии писац житија архиепископа Данила II.[336]

На основу изложених података може се запазити да српски језик дуго није прихватио реч воћњак, већ се уместо тога служио грчком позајмицом перивол, или је што је најчешћи случај користио збирну именицу воће (овоштије), а у књижевним саставима вртоград и сад. Изузетак представља превод Синтагме, где је забележен „воштник", али је, како изгледа, његова употреба у то време још веома ограничена. Наведене чињенице упућују на закључак да гајење воћа у Србији до XIV века није добило шире размере, односно да је подизање правих воћњака представљало реткост. Процват ове привредне делатности по свој прилици

[332] В. напомену 323.
[333] *Законски споменици,* 766.
[334] К. Јиричек, *Историја Срба II,* 169.
[335] *Rječnik JAZU,* в. сад.
[336] *Данило II,* 373, 375, 376.

треба везати за доба у којем је живео и деловао архиепископ Данило II. Свакако да воћњаци нису подизани само његовом заслугом, већ се вероватно и он лично укључио у један привредни процес који је тада добијао у свом интензитету. Уосталом, то нам посредно саопштава и писац његовог житија, јер и поред најбоље воље није успео да тачно наведе више од два воћњака који су подигнути на црквеним поседима, и то на иницијативу архиепископа Данила.[337]

Привредни успон који је доживљавала Србија у првој половини XIV века није мимоишао ни воћарство. Ова делатност је све више почела да се издваја као самостална привредна грана, и то у првом реду на манастирским поседима. Вероватно да су сличне прилике биле и на газдинствима властеле. У то нас уверава чињеница што „баштинске цркве" властеле и властеличића, поред разних добара, често имају и „овоштије",[338] или, пак, чињеница што се у једној повељи помиње „пронијарово крушије",[339] а у другој „Зубово крушије".[340] Ово „крушије" представља већи број стабала крушака које су засађене на једном месту, што је занимљиво јер показује да је гајење једне исте врсте воћа могло добити шире размере.

Уз све што је речено о воћњацима мора се водити рачуна и о томе да број стабала у њима није велики, а посебно када су у питању воћњаци земљорадника. Из турског катастарског пописа који је извршен средином XV века, а односи се на Тетово и села у Пологу, као и на села у скопској околини, може се сазнати да је у воћњацима било најчешће 10 — 20 стабала, а ређе 30 — 50 воћака.[341] Овај катастарски попис даје свакако реалну слику, и то не само за прву половину XV века. Да је заиста тако било уверава нас Кончански практик, који је настао шездесетих година XIV века. Из њега се може видети да је по виноградима било обично од једне до пет воћака, а изузетно по 15 стабала. Међутим, на једном селишту било је 24, а на другом чак 29 стабала различитог воћа.[342] Значи, постојале су групе

[337] *Данило II*, 373, 375. Реч је о подизању воћњака код Жиче и цркве Св. Саве у Лизици.

[338] *Гласник СУД XV*, 271, 286.

[339] *Споменик САНУ III*, 26.

[340] *Monumenta Serbica*, 64; *Законски споменици*, 404.

[341] Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића*, 18, 19, 68—71, 75, 76, 78, 80—86, 88—92, 107, 108, 111, 114.

[342] *Кончански практик*, 86, 88.

од 15 — 30 воћака на једном месту, а такви се примери могу наћи и у турском катастарском попису. Нема никакве сумње да су на територији данашње Македоније земљорадници у XIV веку поседовали мање воћњаке од 10 — 30 стабала. Вероватно да је од средине XIV века па надаље и у крајевима северније од Скопља и Тетова било сличних воћњака. Међутим, о томе нема поузданих обавештења, изузев што се зна да је воћњака било на црквеним поседима око Призрена, Пећи и уопште по Хвосну, као и код Жиче у првој половини XIV века.[343] Подизање великих манастирских воћњака морало је у извесној мери утицати и на земљораднике да овој привредној делатности посвете више пажње.

Поставља се питање шта се од воћа највише гајило. Остављајући по страни јужно воће, које је успевало у уском приморском појасу, треба истаћи да из података из манастирских повеља и практика произлази да се орах најчешће гаји. То је разумљиво јер је плод ораха, без нарочитог труда око сушења, могао да се сачува и одржи током целе године. Посебно место припада дудовима, који нису гајени толико због плодова колико због гајења свилених буба. Од воћа које се трошило у свежем стању или сасушено прво место заузима крушка, затим трешња, јабука, оскоруша и шљива.[344] Редослед воћа, у већ помињаној привеци *Мука блаженога Гроздија*, сасвим је другачији.[345]

[343] *Гласник СУД XV*, 271, 272, 273, 285, 310; *Законски споменици*, 431, 463, 515; *Данило II*, 373. Воћа је било и по селима манастира Св. Николе у Врању (*Законски споменици* 414), а вероватно и на другим местима, мада о томе нема сачуваних података.

[344] Према Кончанском практику, у селу Кончи и Лубници било је уписано укупно 88 ораха, 86 трешања, 58 дудова, 29 крушака, 14 јабука, 11 оскоруша и 6 шљива. Овај се рачун не слаже потпуно са рачуном до којег је дошао А. Соловјев. Он је по нашем мишљењу нетачно протумачио израз „крѫшькь присадь .еі.". Писар је заиста тако написао, тј. 15, али крушке и присади нису исто. Уосталом, ако се провери овај број, произлази да је у селу Лубници било 8 крушака и 7 присада, што заједно чини 15, а не само 15 крушака како је то писар сабрао, а Соловјев прихватио.

Употпуњујући ову слику о врстама појединог воћа, може се овом приликом додати да се као међници у повељама манастира Бањске, Дечана, Св. Арханђела код Призрена и у повељама манастира Хиландара, као и манастира Раванице, помиње укупно 14 крушака, 8 ораха, 4 трешње, 5 јабука, 2 шљиве и 1 оскоруша. Полазећи од ових података, као и од података из Кончанског практика, може се бар донекле видети које су врсте воћа биле најраспрострањеније.

[345] Đ. Daničić, *Muka Blaženoga Grozdija*, Starine II, 311.

На првом месту помиње се дуња са титулом цара, затим следи јабука са титулом ипата, потом крушка са титулом протонотара, док је кајсија без икакве титуле. Остале воћке не носе звучне византијске титуле, већ имају само надимке. Пошто се воћке у приповеци понашају као жива бића, Гроздије се на суђењу позива, поред осталог, на сведоке „кирь ораховца оного клопотника, и мигдала, жльта ѡстроносца, и лешника злопиштнаго". Међу овим сведоцима лако се препознаје орах „клоптник", затим бадем „оштроносац", тј. оштрог носа и лешник „злохрани" (злопиштник). Редослед воћа у приповеци зависио је од крупноће плодова, а не од сразмере у гајењу појединих врста што се може закључити по томе што је на првом месту поменута дуња, која има најкрупније плодове, а затим следе: јабука, крушка, касија, орах, бадем (мигдал), и, на крају, лешник чији су плодови најситнији у поређењу са осталим воћем. Занимљив је надимак лешника. Он је „злопиштник" свакако не због укуса његових плодова, већ због тога што су га људи јели у већим количинама кад ничег другог нису имали, тј. у „зла" времена, кад је глад пустошила читавим крајевима. На основу свега што је речено може се закључити да су се у средњовековној Србији гајиле следеће воћке: крушка, трешња, јабука, оскоруша, шљива, дуња, кајсија, орах, лешник, а у приморским крајевима бадем, као и друго јужно воће (смоква, поморанџа, лимун, нар, или шипак).

Још у средњем веку било је више врста једног истог воћа, искључујући оно које је дивље. Тако се, на пример у сачуваним изворима за једну јабуку каже да је слатка, за другу се наглашава да је црвена, а за трећу да је „дробна" тј. да су јој плодови ситни. Једна се крушка назива слатка крушчица, што посредно указује да су јој плодови ситнији али слатки, друга се крушка назива „рана крушка", што показује да је дозревала пре осталих, док се опет за једну трешњу употребљава назив „горка трешња", вероватно због укуса плодова.[346] Правила се разлика и код шљива, па се тако једне називају „бѣле сльве", свакако за разлику од црних.[347] На основу ових прилично оскудних података може се ипак закључити да је и у средњем веку постојало више врста једног истог воћа, које се међусобно

[346] *Monumenta Serbica*, 87, 198; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 128; А. Соловјев, *Кончански практик*, 98; Div. not. 36 fol. 150.

[347] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика*, 588.

разликује по величини плодова, по њиховом изгледу, боји и укусу, а такође и у погледу сазревања. Ово опет казује да се и у то доба могао извршити одређени избор приликом сађења младог воћа. Потребно је још додати да су и стабла воћака временом добијала различите особине. Тако се за један орах упозорава да је велики растом, за неку крушку да је крива, за другу да је вечна, док се за једну јабуку каже да је „расохата", тј. да је рачваста.

Подизање и гајење воћа захтевало је да се обаве и одређени послови. Подаци о томе су веома оскудни, али се ипак може утврдити како су се стабла воћака садила на жељеним местима. Затим, тачно се знало и доба које је најпогодније за сађења. Млада стабла у воћњацима нису била препуштена сама себи, већ је човек и даље водио надзор над њима. Није се дозвољавало да се воћњак заледини, што показује да су они чишћени од корова и другог растиња, односно да су на неки начин окопавани.[348] Већ ова последња чињеница говори о томе да су и знања о подизању воћа у средњовековној Србији достигла знатан ступањ. Младо стабло воћке називало се присад, а млад воћњак — сад.[349] Кад се узме у обзир да је постојало више врста једног истог воћа, може се закључити да су у првој половини XIV века постојали сви потребни услови за развијање и осамостаљивање воћарства као посебне делатности. Најзад, треба још рећи да је средњовековни земљорадник радо садио воћке на свом селишту, што показује да је ценио вредност њихових плодова.

ВРТОВИ

Обрадиве површине на којима се првенствено гајило поврће називају се вртови.[350] Сваком земљорадничком домаћинству била је неопходна оваква обрадива површина. У повељи манастира Св. Стефана, у Бањској, изричито се наглашава да свака кућа, па чак и она најсиромашнија,

[348] *Данило II*, 376.

[349] А. Соловјев, *Кончански практик*, 99; Р. Михаљчић, *Селишта*, 211; *Rječnik JAZU*, в. сад.

[350] Вртовима су свакако сличне култивисане површине које се називају градине. У њима се, по К. Јиречеку, гајио бостан, а вероватно и друго поврће (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169). Од основе поменуте речи изведена је и реч „градар" за обележавање посебног занимања. Ову реч познаје српски средњовековни језик свакако средином XIV века (В. Петковић, *Дечани II*, табла 120). Реч градар одговара данашњим појмовима баштован или повртар.

има право да користи врт.[351] Поуздано се зна да су, осим сиромаха, и неке поповске куће имале своје вртове, а попови често представљају имућнији слој сеоског становништва.[352] За разлику од осталих обрадивих површина, вртови су се обично налазили унутар насеља. Само у изузетним случајевима овакве обрадиве површине могле су бити подаље од села, негде у пољу или на самој ивици сеоског атара. Обично се врт додиривао са двориштем, у којем је била зграда за становање и друге помоћне просторије, чинећи са њима целину која земљорадничким породицама пружа најосновније услове за трајнији боравак на неком месту. Сваки земљорадник могао је да има на располагању мање или веће површине ораница и винограда, али је у крајњем случају могао да буде и без тога ако се издржавао од наполице. Међутим, његов се опстанак није могао замислити без трајнијег права коришћења куће и врта. Због тога није нимало случајно што су Дубровчани имали обичај да уступају својим кметовима на дуготрајно коришћење простор за градњу куће и одређену површину земљишта за врт.[353]

Вртови се не морају искључиво везивати само за сеоска насеља и земљорадничке куће, јер их је, на пример било и уз воденице,[354] које нису обавезно подизане унутар насеља. Такође треба рећи да је вртова било поред цркава, тачније поред њихових економских дворишта, а затим да је и властела имала своје вртове.[355] Посебно треба нагласити да су овакве обрадиве површине постојале и у градским насељима. Само се по себи разуме да унутар градских зидина није било довољно простора да би свака кућа могла да има свој врт. У подграђу је оскудица за простором била мања него унутар зидина, али још увек већа у поређењу са селима. Град и његово подграђе били су за средњовековне прилике велики потрошачки центри животних намирница, па и поврћа. Због тога се један део земљишта подесног за обрађивање, који је био најближи граду и подграђу, претварао у вртове.[356] На тај начин повртарство се претвара-

351 *Споменик САН IV*, 7.

352 М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 66, 130.

353 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 91—97, 216, 217.

354 *Законски споменици*, 678.

355 *Споменик САН IV*, 3; *Гласник СУД XV*, 286; Cons. minus 4 fol. 69, 69'.

356 *Законски споменици*, 766. О вртовима у Дубровнику: J. Lučić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astareji*, Anali Historijskog instituta X—XI, 1966, 135—164.

ло у специјализовану грану земљорадње, којом почињу претежно да се баве поједини људи из града или најближе околине.

Поврће је у исхрани становништва у средњем веку имало одређено место, док је за исхрану монаха имало посебан значај. Пошто је православна црква захтевала од целокупног становништва да се придржава правила поста, а не само од монаха, поврће је морало да заузме значајно место у исхрани. У ћирилским текстовима помиње се поврће под заједничким називом „зеље".[357] Из таквог се назива мало шта може дознати о појединим врстама поврћа. Ни грађа из Дубровачког архива не пружа увек исцрпнија обавештења, али се на основу ње лако може уочити да се од поврћа најчешће гајио купус. Ослањајући се на ова обавештења, потребно је напоменути да је то посебна врста купуса, која добро успева у крајевима са медитеранском климом, а има га током целе године. Данас се овај купус у Дубровнику и околини назива „каволин". Осим купуса (каволина), значајно место заузимао је порилук.[358] О гајењу купуса и лука и других врста поврћа у унутрашњости Србије, постоје посредна и непосредна обавештења. Тако се, на

[357] *Законски споменици,* 352, 354.

[358] По дубровачким вртовима најчешће се гајио „каволин", тј. једна врста купуса која успева у приморју током целе године. Сачувани су многобројни подаци о крађи овог поврћа, а такође и лука. Примера ради указујемо на следећа документа: Div. canc. 11 fol. 101—117, 158—162. Осим лука и купуса, Ј. Лучић је навео дужи списак поврћа које се гајило на ужем подручју Дубровника. (J. Lučić, *Grane privrede u Dubrovačkoj Astareji,* Anali Hist. inst. X—XI (1966), 141). Најисцрпнији преглед поврћа које се гајило на подручју Дубровника даје F. de Diversis. У свом спису он саопштава, поред осталог, шта се све продавало у свежњићима или везицама на дубровачкој пијаци, па каже: »Sed olera, ut caules, blites, lactucae, petroselinum, ruta, rucula, salvia, borago, cicoria, radichium, raphani, radice, faeniculi, frondes, floresque, seu semina anetum, violae, lilia et caetera talia, similiter ceresa, amarena, et eiusmodi fructus in fasciculis feruutur, vendunturque a rusticis; illorum autem fasciculorum unusquisque venditur uno folaro« (Programma dell' I. R. Ginasio Superiore in Zara 25 (1881—1882), Zara 1882, 33). Из наведеног цитата видимо да де Диверсис помиње, осим поврћа, још и цвеће, па и воће које се продавало у везицама за један фолар. Од поврћа, које се уопште назива зеље (olera) као и у српском језику, помиње се на првом месту каволин, затим блитва, салата, першун, па онда поврће које се и данас у Дубровнику назива рута, рикула, кадуља, радић и још роткве. Овде свакако има поврћа које успева само у Приморју, али поједине врсте могу успевати и у унутрашњости Балканског полуострва. За превод наведеног цитата уп. I. Božić, Filip de Diversis, Opis Dubrovnika, Dubrovnik (1973), 72.

пример једно место назива „Купусов дол", што на неки начин указује на присуство ове биљке у крају у коме је поменуто место.[359] На основу таквог тумачења извора могло би се рећи да се гајила и нека врста репе, јер постоји локалитет који се називао „Репни дол".[360] Уосталом, једна врста репе насликана је и на манастирским фрескама, па се и овај податак може узети као доказ да се репа заиста гајила.[361] Међутим и поред овако оскудних обавештења, не треба ни сумњати да су се купус и лук заиста гајили. Значајну потврду наведеном закључку пружају и турски катастарски пописи. Из њих се јасно види да се ушур од купуса, белог и црвеног лука убира и наплаћује по свим селима у Србији.[362] Тешко је и претпоставити да су се поменуте биљке распространиле по целој Србији само за неколико деценија турске управе. О томе да су се купус и лук гајили и пре доласка Турака уверавају нас подаци из Дубровачког архива, као и обавештења из приповетке *Мука блаженога Гроздија.*[363] Од поврћа се у приповеци помиње црвени лук под грчким називом „кромидие". Огрнут је пурпурним оргатачем и изазива плач. Његов „брат" је бели „чеснолук", који се назива и „смрдоустац". Без ближе родбинске одреднице помиње се у приповеци и празилук као „зелени и дугобради љуштек". У приповеци се кромидије позива и на хрен, који је „суровог рода", затим на „папрѣша прьвонотариа" и на „початеньнаго чрьна сиряника". За хрен не треба ни доказивати шта је, пошто се исти назив и данас користи за поменуту биљку. Теже је утврдити шта су представљали „папреш" и „чрни сирјаник". Могло би се претпоставити да је папреш исто што и паприка или бибер, док би би „чрни сирјаник" могао да буде ротква. О томе да се ротква прилично рано гајила у Србији уверавају нас и други ћирилски текстови. У једном од њих препоручује се људима да из здравствених разлога лети једу, поред осталог, и ротквe (родьквы).[364] Зими је требало из истих разлога „зелия исти люта, сиирѣч рафииди, лѹкь чрьвѣни и чесно-

[359] *Споменик IV,* 4; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље.*

[360] *Споменик III,* 9.

[361] На осонву ликовних извора не може се утврдити о којој се врсти репе ради. Уп.: С. Радојчић, *Старо српско сликарство,* слика 22.

[362] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I,* 144 и сл.

[363] Đ. Daničić, *Muka blaženoga Grozdija,* Starine II, 311.

[364] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика,* 593.

вити и празь, пипѣрь".[365] Из наведених података јасно се види да је ротква била позната, а такође и три врсте лука: црвени, бели и празилук. Занимљиво је приметити да се све три врсте лука убрајају у тзв. „љуто зеље". Овде долази и „пипѣрь", па се може претпоставити да је свакако реч о паприци, а не о биберу. У истој приповеци помиње се и купус. Он је у родбинским везама са црвеним луком, и то као „деда", а има још и надимак „стари смок". На овоме се свакако треба задржати, јер се из тога види какво је место заузимао купус међу поврћем, па и у исхрани људи. Купус није без разлога деда црвеном луку, како га овај назива. Састављач приповетке знао је веома добро да одреди место и купусу и црвеном луку. Купус је свакако старији од лука, јер има већи значај у исхрани. Такав закључак поткрепљује и надимак купуса, који је саопштен у изразу „стари смок". И родбинска веза и надимак упућују на закључак да је купус заузимао најистакнутије место међу поврћем које се тада гајило. Најзад, потребно је још рећи да су у средњем веку гајене и репа и тиква, пошто су од њих справљани лекови и лечене одређене болести.[366] Ако се има у виду све што је речено, може се са сигурношћу узети да је од поврћа гајен купус (на подручју Дубровника „каволин"), црвени лук, бели лук и празилук (у Дубровнику порилук), затим ротква, нека врста тикве, а како изгледа и паприка. На основу свега што је речено, широки појам „зеља" под којим се у ћирилским текстовима подразумева свако поврће добио је и одређену садржину. Видели смо да се све три врсте лука убрајају у „љуто зеље", а овде се убрајају и ротква, па и паприка уколико се гајила. Купус се свакако не убраја у љуто зеље, а такође ни репа ни тиква.

Гајење бостана било је прилично распрострањено на подручју Дубровника. Диње и лубенице помињу се врло рано у архивској грађи, најчешће због крађе или причињене штете.[367] Не треба ни сумњати да се бостан гајио и у унутрашњости Србије. Посредно то потврђују и турски катастарски пописи, у којима се готово редовно помиње ушур од бостана. Још више нас у то уверава упутство из једног ћирилског текста, које препоручује да преко лета треба

[365] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика*, 594.

[366] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика*, 533, 591, 592.

[367] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; Div. canc. 2 fol. 108', 8. VII 1285.

јести поред осталог, и диње (динђ).[368] После свега што је речено о поврћу, мора се још једном нагласити да су купус и лук заузимали најистакнутије место. Повртарство је најчешће представљало пратећу делатност ратарства и виноградарства. Међутим, постојала је могућност да се повртарство осамостали као посебно занимање појединих људи око градских и трговачких центара. Но такве су могућности у средњовековној Србији биле прилично скромне.

Изложене чињенице о воћњацима и вртовима јасно говоре о томе да су се земљорадници у средњем веку бринули да око њихових кућа редовно буде засађено неколико воћака, а посебно да уз кућу имају и врт. Количина хране која се добијала са ових обрадивих површина није била нарочито велика, али је зато уносила разноврсност у прилично једноличну исхрану средњовековног становништва. Обављање послова у вртовима и воћњацима није земљорадницима одузимало ни приближно толико времена као обављање радова на њивама и виноградима јер су површине под вртовима и воћњацима биле много мање у односу на остало обрадиво земљиште. Примера ради треба указати да се земљорадницима на дубровачкој територији најчешће остављао простор за кућу и врт који није био већи од једне златице, а то је мало мање од 17 ари.[369] Вероватно су овакве површине у унутрашњости Србије биле нешто веће, али ипак не тако велике као што су њиве и виногради. Уосталом, ако је земљорадник и успео да на неки начин око своје куће заузме веће обрадиве површине, оне се нису користиле као вртови и воћњаци, већ као њиве и виногради. У Конавлима су овакви случајеви прилично чести, па се такве оранице, зависно од свог положаја, називају њиве „poткућнице" или њиве „подворнице".[370] Сличан положај у унутрашњости Србије могли су некада да имају и ступови, па према томе и њиве.[371]

[368] С. Новаковић, *Примери књижевности и језика,* 593. У Конавлима се и један комплекс земљишта звао »pipunista«, што свакако сведочи да је гајење бостана било распрострањено (Div. canc. 45 fol. 4, 18. VI 1428).

[389] В. напомену 353.

[370] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима,* 44.

[371] *Гласник СУД XV*, 275.

III

ОДРЖАВАЊЕ ПЛОДНОСТИ ЗЕМЉИШТА

Сејање житарица, гајење винове лозе, воћа и поврћа или било које друге биљке на једном истом комаду земље више година узастопно смањивало је плодност тла из године у годину. Временом би се плодност толико смањила да се више не би исплатило обрађивање таквог земљишта. У средњем веку земљорадници су веома добро познавали ову појаву, па су водили рачуна о томе да не обрађују земљу која није могла да им надокнади уложени труд и утрошена средства. Земљорадници су покушавали да спрече или ублаже исцрпљивање тла. Њиве на којима су сејане житарице, индустријско и друго биље, остављало би се извесно време необрађене, све док им се природним процесом не врати плодност. Међутим, са обрадивим површинама на којима се гајила винова лоза, воће и поврће тако се није могло поступити. Лоза и воћке су вишегодишње биљке, па је због тога плодност земљишта на којем су засађене морала да се одржава дужи низ година. Устаљену плодност требало је одржавати и у вртовима не само зато што и међу поврћем има двогодишњих биљака већ више због тога што су ови комади обрадивог земљишта лежали у непосредној близини куће у којој је боравио земљорадник и нису се могли лако мењати или напуштати. Била би велика штета да овакве површине остану необрађене, а налазе се поред куће земљорадника и његове породице. Значи да су постојали објективни разлози који су присиљавјли земљораднике да одржавају устаљену плодност винограда, вртова и воћњака, а то се могло постићи једно онда када су се површине под поменутим културама повремено ђубриле. На њивама и ступовима то се није морало чинити, али је зато требало изналазити начине да се природна плодност земљишта одржава.

ЂУБРЕЊЕ ОБРАДИВИХ ПОВРШИНА

О ђубрењу земљишта било је већ речи у одељку о виноградима. На дубровачкој територији овај поступак се обавезно примењивао и код младих и код старих винограда. Стари виногради ђубрени су сваке четврте или пете године, што није озбиљније утицало на повећање приноса, али се зато оваквим поступком одржавала устаљена плодност земљишта на којем је засађена лоза. Обично се на једну златицу винограда стављало по 100 врећа ђубрива, тј. око 8 m^3, а каткада и двапут више.[1] Вероватно су сличне количине биле потребне и за одржавање плодности вртова, који су се такође ђубрили.[2] Не може се са сигурношћу рећи колико се ђубрива стављало по виноградима у унутрашњости Србије, али је, без сумње, и тамо овај поступак био неопходан.

Пошто је средњовековни земљорадник знао какво дејство има ђубриво на обрадиво земљиште као што су виногради и вртови, поставља се питање да ли су се ђубриле и оне површине на којима су се гајиле житарице и индустријске биљке. Сви расположиви подаци из Дубровачког архива који говоре о куповини и продаји ђубрива до половине XV века, као и ћирилски текстови који су настали на територији Србије, ни једном речју тако што не помињу. Сама

[1] Да се на једну златицу винограда стављало и по 100 врећа ђубрива указао је већ D. Roller (*Аграрно-производни односи,* 152). Одмах треба истаћи да постоје и други подаци који потврђују Ролерово запажање: Div. canc. 31 fol. 122; Div. not. 29 fol. 91; Div. not. 32 fol. 99; Div. not. 35 fol. 104'. У свакодневној пракси није се обавезно стављало по сто врећа, већ и мање од тога, што је опет зависило од могућности и потреба за ђубрењем. Тако се, на пример, у једном случају стављало 80 врећа (Div. canc. 33 fol. 8'), а у другом, свега 50 врећа на једну златицу (Div. not. 26 fol. 113'). У неким уговорима количина ђубрива која ће се положити на једну златицу винограда изражена је кроз новчану вредност: Div. not. 10 fol. 110 (6 перпера); Div. not. 9 fol. 200' (8 перпера); Div. not. 10 fol. 2' (9 перпера); Div. not. 10 fol. 100' (10 перпера). Није искључено да су у наведеним новчаним износима урачунати још неки трошкови око подизања винограда, а не само ђубриво. Купци су од продаваца по правилу захтевали да ђубриво буде доброг квалитета. Тако је, на пример, требало да један продавац испоручи купцу »sachos 400 letaminis boni et bene maturi« (Div. canc. 29 fol. 204'). Сточно ђубриво, најчешће од оваца и коза, било је иситњено као прах па се понекад тако и називало (pulver): Lam. de foris 20 fol. 218; Div. canc. 62 fol. 269.

[2] О ђубрењу вртова у Дубровнику: Div. canc. 21 fol. 105, 105', 194'; Div. canc. 27 fol. 216'.

чињеница што се ђубрење ораница не помиње још увек не значи да се то није чинило, јер су земљорадници преко винограда и вртова сазнали какву им корист пружа нађубрено земљиште. Због чега се у уговорима о куповини и продаји ђубрива у Дубровнику редовно помињу виногради и вртови, а не и оранице, може се наћи одговор. На дубровачком тржишту су цене ђубрива у односу на постојеће цене житарица крајем XIV и почетком XV века биле прилично високе. У то време за једну перперу могло је да се купи најмање 20 врећа од по 5 копела ђубрива у свакој, док је за исти новац могло да се купи око 2 копела пшенице. Пошто је за једну златицу требало бар 100 врећа, онда је за њихову куповину било потребно потрошити 5 перпера. За исти новац могло се у то доба купити 10 копела пшенице, а толика количина једва да је могла да се добије са површине једне златице. Сада је разумљиво зашто власници земље у Дубровнику не купују ђубриво да би ђубрили оранице које обрађују њихови наполичари пошто новчана улагања не би ни приближно била једнака приходима који би се добили производњом житарица. Стога су власници земље имали више рачуна да неку њиву оставе необрађену извесно време све док се земља не одмори.

Наведени разлог објашњава због чега се ђубриво није куповало за одржавање плодности ораница, али не искључује могућност да су се оне ђубриле у оним крајевима у којима цене ђубрива нису тако високе као у Дубровнику и где виногради не заузимају велике површине. С правом се може поставити питање шта се чинило са ђубривом тамо где има мало винограда или их у опште нема. Земљорадници су један део ђубрива трошили на одржавање плодности својих вртова, а оно што би им преостајало могли су утрошити на оне оранице које су лежале у близини њихових кућа. Тачнији одговор на постављено питање могао би се добити када би се знало колико је ђубрива могла да сакупи једна земљорадничка кућа. Прецизнији одговор на постављено питање није могуће дати, али се зато могу одредити приближни оквири. Количина произведеног ђубрива зависила је у првом реду од броја домаћих животиња које је поседовало једно домаћинство, а такође и од начина сточарења. Познато је да је у средњем веку стока боравила изван затворених и ограђених просторија знатан део године, а то је утицало на смањење оних количина ђубрива које би могле иначе да се добију. Ово се може рећи тим пре што поменуте количине нису морале да буду мале, с обзиром на

број стоке у једном земљорадничком домаћинству. Тако је, на пример, у долини Струме једна земљорадничка кућа држала 1 — 2 вола, 2 — 4 краве и јунади, затим још по 3 — 4 свиње, изузетно 10 —20 оваца, док су коњи и магарци у поседу земљорадника представљали реткост.[3] На дубровачкој територији и у залеђу прилике су биле сличне; једино би требало рећи да 20 — 30 коза или оваца не представљају реткост у просеку за једно земљорадничко домаћинство. Наведени број грла стоке не може се сматрати малим, али су зато прикупљене количине ђубрива биле прилично скромне. Посредно се то може сазнати на основу оних података у којима се саопштава да ако неки купац жели да купи неколико стотина врећа ђубрива одједном, тј. у току једне године, он их тада купује од неколицине продаваца.[4] Само се изузетно дешавало да је неки продавац могао да испоручи три стотине или више стотина врећа.[5] О скромним величинама посебно сведочи чињеница што се од приближно 230 продаваца ђубрива у Дубровнику, током XIV века, 205 јавља на тржишту са количинама ђубрива које не прелазе 200 врећа, или, пак, што од наведених 230 продаваца има 130 људи који продају од 50 — 150 врећа, а то показује да се и просечна производња кретала управо око ових величина. Свакако је потребно још додати да се свега 25 продаваца од поменутих 230 појављује на тржишту два

[3] Подаци се односе на она села која је у долини Струме поседовао манастир Хиландар, а пре свега на село Градац (В. Мошин, *Акти из светогорских архива,* 205 и сл.).

[4] Тако је, на пример, Micho de Bincola са деветорицом продаваца закључио 1319. године шест уговора о куповини ђубрива. Сва деветорица заједно продају укупно 250 врећа ђубрива (Div. not. 3 fol. 119' 119', 139, 143', 143', 144'). Знатно већу количину продало је седам људи 1321. године, а као купац се јављао Анђело Латиница. Он је купио од ове седморице укупно 650 врећа ђубрива. Занимљиво је истаћи да су четворица продаваца из Умбле (Рјеке), а тројица »de Brumax«, тј. да ова тројица имају познато влашко презиме Бурмази.

[5] В. напомену 1; Div. canc. 10 fol. 120, 226'; Div. canc. 12 fol. 197; Div. canc. 15 fol. 92; Div. canc. 21 fol. 120; Div. canc. 24 fol. 167; Div. canc. 27 fol. 113; Div. canc. 29 fol. 204'; Div. canc. 30 fol. 120. Ово није велики број у односу на око 190 уговора, колико их је закључено у књигама дубровачке канцеларије: серија Diversa cancelariae књ. 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30 и Div. not. 3. Потребно је нагласити да је било врећа од 3 и 5 копела, а међу онима који продају више од 300 врећа има управо таквих чије ће вреће запремати само по 3 копела. Не може се утврдити да ли су ови продавци закључивали уговоре о продаји ђубрива само у своје име, или пак у име својих ортака.

или три пута, али у временским размацима од две па до десет година.[6] Ове чињенице најбоље показују какве су биле могућности земљорадника за прикупљање сточног ђубрива. Правих вишкова тако рећи и нема. Само је велика оскудица присиљавала земљораднике да продају ђубриво које им је било преко потребно.

Колико је била велика потражња ђубрива на дубровачкој територији најбоље илуструје чињеница што се оно више пута крало из винограда у којима је било довезено за коришћење.[7] Није потребно истицати да је крађа ђубрива уједно представљала и тежак физички посао, јер га је требало допремити на предвиђено место, односно у неки винограда или врт. О његовој великој потражњи сведочи и чињеница што су дубровачки земљопоседници захтевали понекад од својих кметова да им морају давати бесплатно половину сакупљеног ђубрива, а вишкове само њима продавати.[8] На подручју Дубровника, осим сточног ђубрива, које се најчешће добијало од коза и оваца, коришћени су у ту сврху и отпаци органских материја, па чак и грожђе из којег је исцеђено вино.[9] Ово је свакако занимљива појава и стога што посредно говори о томе да се још до сре-

[6] Поменутих 230 продаваца јавља се у књигама Дубровачког архива које су наведене у напомени 5. Међу њима се налазе следећа лица која се као продавци појављују 2 — 3 пута, али не и чешће: 1) Степан Првичић, DC. 5 f. 61; (Div. not. = DN; Div. canc. = DC); DN. 3 f. 147; 2) Ненојe Пасквић, DN. 3 f. 145; DC. 10 f. 117; 3) Milen de Beliaco, DC. 9 f. 25; DC. 12 f. 208'; 4) Братослав Препече, DC. 9 f. 101'; DC. 9 f. 136; 5) Sergije de Miletin, DC. 10 f. 186'; DC. 12 f. 197; 6) Цветан син Мирка, DC. 10 f. 218'; DC. 14 f. 156; 7) Радоста Ратиковић, DC. 9 f. 45'; DC. 14 f. 125; DC. 15 f. 70'; 8) Богоје Радостић, DC. 12 f. 13; DC. 14 f. 125; DC. 15 f. 68'; 9) Димитрије Толић, DC. 12 f. 300; DC. 18 f. 117; 10) Радослав Пасквић, DC. 14 f. 93; DC. 14 f. 94', 164'; 11) Влакота Пасвић, DC. 10 f. 117; DC. 14 f. 95'; 12) Осдрое Тврдочевић, DC. 14 f. 160; DC. 15 f. 91; 13) Милатко Чеперни ћ, DC. 10 f. 111; DC. 14 f. 169; 14) Обрад Бијељакови, DC. 15 f. 41; DC. 15 f. 47'; 15) Мило Братиковић, DC. 15 f. 41, 47'; 16) Медош Миленовић, DC. 15 f. 58, 64'; 17) Маројe Љубојевић, DC. 18 f. 101, 110; 18) Радован Радиеновић, DC. 21 f. 19, 93' и 162; 19) Радован Урошевић, DC. 22 f. 39', 54; DC. 23 f. 121; 20) Радман Радованић, DC. 23 f. 128, 131; DC. 24 f. 130; 21) Прибец Стањевић, DC. 23 f. 132'; DC. 24 f. 53; 22) Матко Ивановић, DC. 24 f. 127', 131; 23) Првко Обрадовић, DC. 26 f. 12', 75; 24) Дабое Милатовић, DC. 27 f. 32'; DC. 29 f. 102; 25) Стијепко Матиовић, DC. 29 f. 204'; DC. 30 f. 115; DC. 30 f. 29.

[7] Div. canc. 11 fol. 122, 150, 150', 154, 158, 159.

[8] Div. canc. 21 fol. 144'; Div. canc. 27, fol. 215', 216; Div not. 9 fol. 212.

[9] Lam. de foris 15 fol. 134.

дине XV века није знало за справљање ракије од исцеђеног грожђа (комине). Иначе, комина се не би претварала у ђубриво и на тај начин искоришћавала.

На основу изложених чињеница може се закључити да су земљорадничка домаћинства могла прикупити у току године обично 50 — 150 врећа ђубрива, односно толику количину којом се могла нађубрити једна златица. Располажући овим податком може се одредити и површина обрадивог земљишта на којој је могла да се одржава трајна плодност. Пошто је једна златица морала да се ђубри сваке четврте или пете године, постојала је могућност да земљорадници одржавају трајну плодност на површинама земљишта које су за 4 — 5 пута веће. Занимљиво је приметити да земљорадници у долини Струма обично нису поседовали винограде чија је површина била већа од 8 модија, што одговара површини од приближно четири дубровачке златице. Већина ових земљорадника није имала винограде веће од четири модија, што опет одговара површини од две дубровачке златице.[10] Значи, највећи део поменутих земљорадника био је у стању да са лакоћом одржава плодност у својим виноградима, а такође и у својим вртовима. Сада је већ могуће дати и извесно објашњење шта су чинили земљорадници са ђубривом у крајевима где виноградарство није било тако развијено као у долини Струме или у околини Дубровника и Котора. У повељи манастира Св. Стефана, у Бањској, помиње се, поред осталог, и нека „најбоља" и „главна" њива, која се остављала на коришћење удовицама без мушке деце.[11] Назив ове њиве није могуће лако објаснити. Вероватно је он зависио од њене величине и плодности али плодност није могла да се одржи непромењена дужи низ година. Напротив, она се из године у годину смањивала, тако да би ускоро и ова „најбоља" њива постала готово неплодна, па и некорисна. Поставља се питање шта су све у таквим приликама могле и морале да чине жене које имају само женску децу и на који су начин могле да прехране своју пороицу. Душанов законик даје одређено објашњење, јер их назива „сиротим кудељницама", што показује да су средства за живот обезбеђивале неким ручним радом.[12] Међутим, то не би било довољно

[10] В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, 205 и сл.

[11] *Споменик САНУ IV*, 7.

[12] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 64 и 73; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898, чл. 64 и 73.

за опстанак њихових породица, а осим тога допунски приходи би морали да се траже и у случају да им је „главна" њива сваке године редовно доносила род. Без једног и другог скупа изгледа да се није могао замислити опстанак таквих породица. Није искључена могућност да су ове „главне" и „најбоље" њиве биле управо такве што су се ђубриле. Ово се тим пре може рећи што њихова плодност без ђубрења није била одржива, а такође и због тога што су постојали реални услови за ђубрење обрадивих површина, као и због тога што се знало какву корист има земљорадник од нађубреног земљишта.

На основу целокупног излагања може се закључити да су се од обрадивих површина сигурно ђубрили виногради и вртови, а вероватно и друге површине које се обрађују. Могућности ђубрења су биле веома ограничене и, како изгледа, таквим поступком није могла да се одржава трајна плодност на већим површинама обрадивог земљишта. У најбољем случају могла је годишње да се нађубри само једна златица земље, односно земљорадничко домаћинство у просеку могло је да одржава плодност винограда чија је површина износила 4 — 5 златица, тј. на површинама од приближно 0,75 хектара.[13] Највећи део ђубрива трошио се на винограде, а један део и за вртове. За ђубрење ораница нису постојале веће могућности. У најбољем случају ђубриле су се њиве у близини кућа, односно њиве које се још називају и „најбоље". Ово су, међутим, само теоретске могућности које не морају да се подударају за праксом. У сваком случају може се закључити да је средњовековни земљорадник знао какву корист има од нађубреног земљишта.

У претходном излагању полазило се од претпоставке да је човек сам, или коришћењем транспортних средстава преносио ђубриво до обрадивих површина, што у свакодневној пракси није морало да буде и обавезно. Постоје и други начини да се ђубриво положи на оранице, као што је, на пример, тзв. „торење". Овај поступак састоји у томе што се торови у којима стока борави извесно време померају са једног места на друго, али се при том води рачуна да то увек буду њиве. После премештања тора на тлу остаје сточно ђубриво, које ће се заорати и за извесно време повећати плодност земљишта. Средином XV века такав се поступак, како изгледа, примењивао у Конавлима, а вероват-

[13] Једна златица има по М. Решетару 1679, 799 m^2 (М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци 1924, 108).

но и у другим крајевима. На такву претпоставку упућују чињенице што се један комад обрадивог земљишта у Конавлима зове Велики тор,[14] други комад се назива Будојев тор[15] и за његову сетву треба пола копела пшенице (8,2 *l*), док се трећи комад назива Прибисаља торина,[16] а за сетву ове обрадиве површине треба цео копел пшенице (16,4 *l*). Занимљиво је да се од два суседна долца, који су подесни за обрађивање, први назива Нова торина, а други Рајкова кућишта.[17] За сетву ових долаца потребан је само један копел пшенице. Имена ораница као што су Велики тор, Будојев тор, Прибисаља торина и Нова торина, нису случајно настала. Називи су могли настати једино у том случају ако су торови лежали у непосредној близини поменутих ораница или на самим ораницама. Последња претпоставка изгледа вероватнија јер су површине поменутих ораница веома скромне, чак и када су у питању оранице које леже на кршевитом земљишту.[18] Видели смо да је за сетву ових ораница било потребно пола, а највише цео копел пшенице, тј. 8—16 *l*. Наведену претпоставку поткрепљује и назив Нова торина, која се користи као ораница, а лежи у близини Рајковог кућишта.[19] Ослањајући се на посредна обавештења, може се са знатном сигурношћу рећи да се торење приме-

[14] Div. canc. 61 fol. 138.

[15] Div. canc. 62 fol. 72'.

[16] Div. canc. 62 fol. 72'.

[17] Div. canc. 62 fol. 73'.

[18] За мале њиве употребљавао се деминутив њивица. У Конавлима се њивицама називају површине ораница које немају више од 1680 m². На пример, »gniviza una deta Nadvorie« има површину око 300 квадратних корака, тј. три четвртине једне златице (1 златица = 400 квадратних корака или округло 1680 m²); друга њивица имала је површину једне златице, као и »gniviza una Uprodolini«, чија површина износи округло једну златицу, тј. 1680 m² (Div. canc. 46 fol. 81—88). Свакако да се ове њивице нису могле засејати количинама семена од пола или једног копела семена. За њихову сетву било је потребно више семена од једног копела (Опширније о томе у четвртом поглављу овог рада).

[19] На ђубрење ораница торењем посредно указују и називи појединих њива. Тако се, на пример, једна њива зове Доњи гној, а друга Горњи гној. Прва има површину од свега пола златице, док се за другу каже у тексту следеће: »gniva una deta Gorgni gnoi in due pezeti sopra Paval dol«, а површина износи две златице. Значи, последња њива састојала се од два комадића земљишта, чија површина заједно износи две златице. На основу наведених података, односно имена њива, може се са довољно разлога претпоставити како су и у овом случају називи њива настали управо због торења. О томе шта значи реч гној в. *Rječnik JAZU*.

њивало у Конавлима средном XV века, тим пре што су користи од нађубреног земљишта биле добро познате у виноградарским крајевима.

Торење, практично, не изискује никакве трошкове, каквим су изложени они земљорадници који су приморани да ђубриво преносе у врећама до својих винограда, а често да за транспорт користе и мање бродове. Имајући у виду све што је речено о ђубрењу, може се закључити да су винограи и вртови обавезно ђубрени на подручју Дубровника, Котора и дуж целог Приморја, а вероватно и у унутрашњости Балканског полуострва. У Приморју се ђубриво преносило до винограда обично у врећама, које су се допремале на различите начине: бродовим, баркама, товарним животињама, а често и људском радном снагом, бар кроз саме винограде. Ђубрењу ораница није се придавао исти значај као ђубрењу винограда. На ову појаву утицали су различити чиниоци, на пример, ограничене количине произведеног и сакупљеног ђубрива, скуп транспорт, тешкоће око преношења, недостатак радне снаге и сл. Међутим, и поред свега један део ораница је повремено ђубрен, бар оне које су се налазиле у близини кућа. Њихово ђубрење најлакше се могло обавити торењем.

НАВОДЊАВАЊЕ И ОДВОДЊАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА

На висину приноса који је могао да се очекује од посејаних житарица, засађене лозе, воћа, поврћа и других пољопривредних култура није утицала само плодност тла већ и временске и климатске прилике. У крајевима са сувом и топлом климом претила је опасност да се приноси смање, или, пак, да летина пропадне услед дуготрајне суше, а на обрадивим површинама које су биле изложене поплавама такође је претила опасност губитка плодова, али због обиља воде. У средњем веку земљорадници су настојали да спрече и једно и друго, па су у сушним пределима наводњавали земљишта, док су на плавном подручју вршили одводњавање. Наводњавање није свуда могло успешно да се обавља и поред најбоље намере, јер је довођење воде у првом реду зависило од природних услова, односно од тога да ли је у неком крају било река и потока из којих је могла да се доведе вода на жељено место. Где нема текућих вода, тамо није било ни наводњавања у српској држави.

Са сигурношћу се може утврдити да је наводњавање имало шире размере на поседима манастира Св. Ђорђа Ско-

ропостижног, код Скопља, односно у околини Скопља; затим, на поседима Хтетовског манастира, тј. у Доњем Пологу; осим тога још и на поседима манастира Св. Арханђела, у Леснову, као и на имањима цркве Св. Михајла и Гаврила, више Габрова, односно у долини Брегалнице и у подножју планине Беласице.[20] Наведени подаци и поред тога што су фрагментарни допуштају да се каже да је наводњавање обрадивих површина било познато широм данашње Македоније где год су за то постојали повољни услови. Тачније речено, наводњавање се вршило у близини река, као што су: Лепенац, Вардар, Брегалница, Струмица и друге.

Осим ових крајева у Македонији, наводњавање се вршило и у околини Призрена, односно на поседима манастира Св. Арханђела, код Призрена,[21] а такође и на поседима манастира Дечана.[22] Оба ова податка посредно указују да се земљиште наводњавало у Метохији и Подримљу. Од расположивих података ове врсте ни један се не односи на крајеве који су лежали северније од Метохије и Македоније, што не мора увек да значи да у тим крајевима није ни било наводњавања. Пре би се могло рећи да оно није ни приближно тако развијено као, на пример, у Македонији. Свакако да се у севернијим крајевима осећала много мања потреба за наводњавањем у поређењу са јужни областима српске државе. На основу изложеног може се закључити да се наводњавање примењивало у ширим размерама у Македонији, у околини Призрена и у Метохији, док се за остале крајеве српске државе то не може рећи.

При наводњавању обрадивих површина морали су најпре да се прокопају главни доводни канали. У српској средњовековној терминологији овакав канал назива се „извод". О подизању извода сачувана су и непосредна обавештења, и то у повељи манастира Св. Ђорђа, код Скопља, коју је издао краљ Милутин. У једној одредби ове повеље каже се да је краљ поклонио манастиру „изводе: оть Лепен'ца

[20] Р. Грујић, *Властелинство манастира Св. Ђорђа код Скопља,* Гласник СНД 1/1, 72; Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак,* Гласник СНД 12, 49. Поред скопске и тетовске околине водоваће се помињу још у околини Леснова и око Габрова (*Гласник СУД 27,* 291; *Гласник СУД 24,* 239).

[21] *Гласник СУД 15,* 271, 272.

[22] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* 67. О наводњавању на овом властелинству постоје и посредна обавештења. Тако је приликом разграничења између два манастирска села одређено „а вода коꙗ изь блат'ца потече да имь ѥсть на полии" (*Дечанске хрисовуље,* 11, 78).

кои исходи на Полѥ Тоурен'ско да си оучини цръкви Светога Георгиꙗ водѣницоу вькраи Полꙗ Тоурѣньскога вь брѣгоу Великие рѣке, и да си вади жита и врьтове вь Поли Тоуреньскомь. И дроуги изводь да си изведе одь Велике рѣке, да га оузме подь Тоурѣни вь забѣль кралѥвьства ми где може, и да га поведе прѣзь забѣль кралѥвства ми на Полѥ Тоуреньско, и да си положи дроугоу водѣницоу на брѣгоу Велике рѣке. Također и полѥмь да се вади ниским'же невьз'бран'но".[23] Из наведеног цитата сазнаје се да је краљ Милутин поклонио манастиру два извода, од којих је први доводио воду из реке Лепенца, а други из Вардара (Велика река). Вода из оба извода требала је да се користи за наводњавање обрадивих површина, односно њива и вртова, а такође и за покретање воденица. Ма како воденице биле значајни објекти у средњем веку, оне нас на овом месту не интересују толико колико наводњавање. Први од поменута два извода био је већ изграђен и краљ га је као таквог поклонио манастиру. Међутим, други извод није још био готов, па је тек требало да се направи. За што лакше обављање потребних послова, српски владар је допустио манастиру да овај извод „узме" у краљевом забелу где може, тј. да изабере најповољније место на обали Вардара одакле је требало повести воду, а затим је још дозвољено да се вода поведе овим изводом преко краљевог забела да би се довела на Туренско поље, које је припадало манастиру. За довођење воде искоришћавао се свакако нагиб земљишта, односно природни пад река, па је прокопаним каналима могла да се доведе вода на одређено место.

Вода која је протицала изводом није могла успешно да наводњава обрадиве површине у једном крају кад се не би претходно проклопали и помоћни канали који су одводили воду до сваке њиве или врта. У средњовековној терминологији помоћни канали се обично називају водоваће, бразде или ваде.[24] Прва два назива чешћа су од последњег.

[23] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 8 (чл. 15).

[24] *Законски споменици*, 678, 759, 612, 613, 654, 684, 759; *Споменик III*, 36—39. Назив „бразда" био је уобичајен у тетовском крају, а „водоваћа" и у Македонији и Метохији, а такође и у Конавлима. Реч водоваћа могла је да се употребљава и у ширем значењу. У Приповеци о Александру Великом каже се на једном месту следеће: „Алексен'дрь же више града (Вавилон) ставь сь своими, водоваждоу рече копати, по срѣдѣ воиске, широкоу прѣмо рѣцѣ... Алексен'дрь вь тоу ношть рѣкоу оть града поусти вь полѥ, водовагѥо же рѣч'нѹю сь воисками вь градь вьниде" (С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом*, Гласник СУД, II одељење, књ. 11, Београд 1878, 58).

Изграђеним водоваћама вода није увек могла лако да се доведе на жељено место због конфигурације земљишта. Није никакво чудо што се једна њива назива „зловадница" и што у њеној близини постоји „стара" бразда.[25] Назив њиве и постојање старе бразде посредно указује да су земљорадници чинили више покушаја док би успели да усмере воду у жељеном правцу. Из водоваћа и бразда вода је по свој прилици натапала њиве на којима се гаје житарице, а такође и вртове. За винограде и воћњаке не би се могло рећи да су наводњавани из два разлога: прво, они подносе сушу знатно боље од житарица и поврћа, а друго често се подижу на обронцима брда где вода не може лако да се доведе јер би изводи морали да се праве на каменитом терену. Свакако да су за наводњавање била најподеснија поља, где је било лакше изградити главне и помоћне канале за наводњавање. Потребно је још истаћи да су главни канали морали не само да доводе воду већ и да је одводе ако је буде превише. Због тога се у наведеном цитату и каже да се први извод, који полази од Лепенца завршава на обали Вардара, а други, који полази од Вардара, завршава опет на обали исте реке. Завршетак и једног и другог извода морао је да има мању надморску висину од почетка канала. Уосталом, то се види и по томе што на крајевима поменутих извода треба да буду сграђене воденице за чије је покретање потребан знатан пад воде. Место на коме почиње главни или помоћни канал називало се „глава".[26]

Право коришћења воде за наводњавање било је свакако уређено знатно раније него што о томе говоре сачувани подаци. Знало се тачно колико воде припада неком насељу, а такође и ко све има право да се користи одређеном водоваћом. На поседима манастира Св. Ђорђа, код Скопља, право коришћења неких извода и водоваћа, односно воде која њима протиче, припадало је искључиво манастиру,[27] или, што је такође значајно, одређеном манастирском селу.[28] Када су у питању веће реке, као што је на пример Вардар, онда је разумљиво да није било таквог властелинства које је могло да присвоји сву воду која је текла коритом ове реке, али је зато властелинство у потпуности могло да присвоји ону воду која је текла изводом што га

[25] *Споменик САНУ III*, 37.

[26] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 20 (чл. 54).

[27] Р. Грујић, *н. д.*, 8, 20 (чл. 15 и 54).

[28] Р. Грујић, *н. д.*, 12 (чл. 27).

је на неки начин стекло или изградило. У праву коришћења појављивали су се и сложенији односи. Тако је, на пример, краљ Милутин поклонио манастиру Св. орђа, код Скопља „оть рѣке Сливштице четврьтоу честь на потрѣбоу монастироу и бани".[29] Не зна се тачно ко је имао право да користи преостале три четвртине воде из Сливштице, нити се сасвим тачно зна у које сврхе манастир Св. Ђорђа користио свој део, изузев што ће потрошити за „бању", али је на овом месту у сваком случају занимљиво да једном властелинству припада само једна четвртина од расположиве воде. О тачној подели воде неће се вероватно толико пазити преко зиме или у кишним периодима, али у периоду када је требало наводњавати житарице и поврће на расподелу ће се и те како строго пазити.

Онај ко је поседовао право коришћења могао га је уступати неком другом уз одређену материјалну надокнаду. Тако је, на пример властелинство манастира Св. Ђорђа, код Скопља, допуштало земљорадницима да користе ону воду којом манастир располаже, али је зато сваки корисник био дужан да плати за наводњавање житарица од „рала" кабао жита, а од сваког врта два динара.[30] Значи, за воду се плаћало зависно од величине обрадивих површина под житарицама, док се за све вртове плаћало подједнако. Ово последње показује да већих разлика у површинама вртова није готово ни било. Дажбина која се убирала за наводњавање звала се „водоваштина". Потребно је још додати да ако неко бесправно покуша да присвоји манастирску воду плаћа казну од 12 перпера и даје двоструку водоваштину.

На основу изложеног може се закључити да је наводњавање у околини Скопља било веома добро развијено и да су земљорадници радо примењивали наводњавање обрадивих површина кад год је то било могуће. Временом се изградило право коришћења воде, али које је због различитих узрока могло да буде нарушено, што опет показује да су потребе за водом биле велике. Најзад, треба још рећи да су поједини изводи носили називе изведене од имена појединих села, па се на основу тога може рећи да су се таквим изводима првенствено користили становници ових села.[31] Не може се тачно утврдити да ли су ови становници плаћали некоме дажбине за коришћење воде из водоваћа

[29] Р. Грујић, *н. д.*, 7 (чл. 12).

[30] Р. Грујић, *н. д.*, 20 (чл. 54).

[31] Р. Грујић, *н. д.*, 12, 15 (чл. 28 и 32).

чији су називи изведена из имена њихових села. Као општи закључак може се усвојити да је наводњавање у одређеним крајевима српске државе било не само развијено већ да је имало и развијену и разрађену организацију посла.

Одводњавање плавног земљишта није се ни приближно примењивало у толикој мери као наводњавање. Разлог је једноставан пошто се обрадиве, површине обично нису стварале на баровитом земљишту. На њима су веће штете могле да настану услед бујица после великих киша и наглог топљења снега. Такве бујице могле су да нанесу знатну штету не само у низинама већ и њивама и виноградима који су лежали на падинама брда. Власници земљишта које је било подложно овој врсти поплава штитили су га од тога најбоље што су умели, а понекад скрећући правце токова вода и на туђе њиве и винограде. Которски статут је оштро сузбијао овакве појаве,[32] а у Дубровнику су се подносиле тужбе када би неко навео воду на туђу њиву или виноград.[33] Вероватно се ништа слично није смело чинити ни у унутрашњости Балканског полуострва, односно у српској држави. Међутим, и поред тога што се посебним чланом Которског статута забрањује навођење бујица на туђе земљиште, само одводњавање нема развијену организацију посла која би уједињавала у заједничким напорима цело село или неколико насеља, већ се овај посао препуштао појединим корисницима обрадивих површина.

Како је то изгледало у свакодневном животу види се из једног уговора из Дубровачког архива који је закључен 24. I 1436. године.[34] У њему се саопштава да је власник обрадивог земљишта које је лежало у Осојнику (Сланско приморје) дао своју земљу двојици земљорадника да је обрађују пет година, уз плаћање годишње закупнине у износу два стара пшенице и један стар овса. Осим тога, ова двојица земљорадника обавезала су се да ће још прве године

[32] *Которски статут,* чл. 255 гласи: De vineis, vel terris aquam ex alto recipientibus. Volumus, quod unusquisque patronus vineae, vel terrae, quae recipit aquam ex alto, in si ipsam recipere teneatur, et voluere non possit, nec valeam ipsam aquam ad discurrendum super vineam, vel terram alicuius, sed discurrat cursu suo, excepto si haberet potocum, vel carbonarium, vel canalem tunc enim possit portare aquam illam in illum potochum, vel carbonarium stent in illa antiquitate, qua antiquitus decurrerunt.

[33] Div. canc. 10 fol. 155, 158.

[34] Div. canc. 49 fol. 202'. Занимљиво је приметити да је власник винограда захтевао од радника да направе три „потока" (potozi tres) у његовом винограду (Div. not. 34 fol. 57 bis).

прокопати ров који ће ићи посред закупљеног земљишта, тако да ће овим ровом вода моћи слободно да отиче и више неће плавити земљу која се обрађује. Власник земље се обавезао да ће овој двојици земљорадника дати један стар овса, и то само прве године, тј. сваком по пола стара, тако да ће власник примити прве године само два стара житарица, уместо три колико је уговорено (2 стара пшенице + 1 стар овса). Занимљиво је у наведеном случају да се јарак прокопава по средини ораница, јер је вода на тај начин вероватно могла најлакше да се доведе до њега са целе површине која се обрађује. На основу висине накнаде за обављени посао око прокопавања може се закључити да се није радило о неком већем послу. Међутим, и поред тога што је у питању изградња мањег објекта, требало је утрошити око 16 радних дана на копање, рачунајући дневницу по 1,5 динар, а вредност једног стара овса 24 динара, односно две перпере. Свакако да су земљорадници предузимали сличне подухвате и на другим местима ако је то било потребно.

На основу свега што је речено о одводњавању обрадивих површина може се закључити да се у нашим крајевима није вршило организованије исушивање плавног подручја, већ су то чинили власници земље појединачно на најбољи начин како су знали и умели. У ту сврху они су на својим земљишним деоницама прокопавали канале, који су прикупљали воду и одводили је на жељену страну. При том се морало водити рачуна да се суседима не направи штета, тј. да се вода не скрене на њихове њиве и винограде.

ПЛОДОРЕД

Осим ђубрења, наводњавања и одводњавања, земљорадници су предузимали и друге мере да би се плодност њихових обрадивих површина што дуже сачувала. Ово се пре свега односи на оранице за које се у средњовековним приликама није могло обезбедити довољно ђубрива. Дугогодишњим искуством земљорадници су уочили да сејање једне врсте житарица на једном истом комаду земљишта, две и више година узастопно веома штетно утиче на висину приноса ових пољопривредних култура. Да би се то избегло, било је веома корисно ако се на одређеном комаду оранице смењују приликом сетве поједине врсте житарица. Када се смена усева обавља по утврђеном редоследу, она

се то назива плодоред. Биће свакако занимљиво, а такође и потребно, да се укаже на то какав се плодоред примењивао у средњовековној Србији. Обавештења из тог времена односе се првенствено на плодоред који су примењивала манастирска властелинства, па се о томе може и говорити. Такође је потребно рећи да се у плодореду смењују углавном житарице, а не и остале пољопривредне културе, па и о томе треба водити рачуна.[35]

Ако се пође од података из манастирских повеља идући хронолошким редом, може се нешто рећи и о плодореду који се примењивао на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке. По одредбама манастирске повеље, меропси су овде били задужени да узору годишње за рачун манастира површину земљишта од 7,5 мати. Из тога се још ништа не види шта се сејало, али се зато из радне обавезе сокалника на истим поседима може по нешто сазнати. За сокалнике је било предвиђено да годишње узору и посеју површину земљишта од 1,5 мата сваке „ралије".[36] Ако се под ралијом мислило само на пролећне и јесење усеве, онда би сокалничка обавеза износила само три мата, али ако се поменути израз односи на три врсте житарица, онда би сокалничка обавеза износила 4,5 мата. Последња могућност је вероватнија, не само због тога што се сејање три врсте житарица помиње у неким повељама већ и због тога што само помоћу три врсте житарица може да се објасни и обавеза меропаха на овом властелинству, која износи 7,5 мати годишње. Када се меропашка обавеза подели са три, добиће се резултат од 2,5 мата сваке „ралије". Ово је уједно и најважнији разлог због којег треба узети да се израз сваке „ралије" односио на три врсте житарица, а не само на две. Уосталом, меропашке обавезе орања биле су увек веће од сокалничких, али никада нису стајале као 3 : 7,5, већ обично као 3 : 6 или 6 : 9. О томе ће се у каснијем излагању дати потпуније објашњење. Не може се тачно утврдити шта се све сејало на поседима манастира Св. Богородице Бистричке, али је сигурно да су се сејале три врсте житарица на подједнаким површинама ораница. Постојеће

[35] Према савременим агротехничким мерилима, осим житарица, у плодореду морају да се смењују и друге пољопривредне културе. Гајење житарица на једном комаду земљишта неколико година узастопно узима се као монокултура (Т. Локот, *Специјално ратарство*, Београд 1937; В. Ђорђевић, *Посебно ратарство*, Београд 1961).

[36] *Споменик САНУ III*, 7.

пропорције омогућавају земљорадницима, односно властелинству, да одређену врсту житарица сеју на једном истом комаду земљишта тек сваке треће године. О наведеним могућностима треба свакако водити рачуна јер је то смањивало исцрпљивање земљишта.

Другачију слику пружају подаци који се односе на властелинство манастира Св. Стефана, у Бањској. Меропси су овде били обавезни да узору и посеју годишње: озиме „ралије" три мата, јаре два мата и проса три мата, тј. укупно осам мати. Међутим поред редовне обавезе орања, постојала је још и обавеза орања бедбом, за коју се у манастирској повељи кратко каже: „Бѣд'боу да орю ѥсени ѥд'ноу. А бѣдб'е на плоугь мьть".[37] Имајући у виду и ову чињеницу, меропашка обавеза ће се повећати још за један мат, под условом да они поседују запрегу од два вола (плуг). Ова ће се обавеза орања извршавати у јесен, свакако за сејање озимих усева. Значи да су меропси на властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, били дужни да узоузору и посеју површину од четири мата са озимим усевима (3+1), а са пролећним културама укупно пет мати, тј. два мата јаре „ралије" и три мата проса. Из овог се види и узајамни однос јесењих и пролећних усева, који стоји као 4 : 5 или је нешто мањи, јер сви меропси нису обавезно морали да имају по пар волова (плуг). Из наведеног односа не види се довољно јасно које су врсте житарица сејане. У сваком случају присутна је пшеница, и то као озими усев. Са знатном вероватноћом могло би се узети да се она сејала на сва четири мата јесењег орања, односно „озиме ралије". Сасвим се поуздано зна да се од пролећних култура просо сејао на површини од три мата. Једино се не зна тачно шта се сејало на преостала два мата, за које се само каже да је то јара „ралија". Познато је да се на неким манастирским властелинствима, осим пшенице и проса, редовно сејао и овас, али се он тамо не назива посебно јарим усевом. Као јари усеви, који се тако и називају, могли су још да се сеју пшеница и јечам. Колико се зна ,манастирска властелинства нису била заинтересована за гајење јечма, па би ову могућност требало искључити. Значи, остаје само јара пшеница. У таквом случају манастирско властелинство би захтевало од сваког меропха да посеје у јесен четири мата озиме пшенице и још два мата јаре пшенице, као и три мата проса. Из тога би се могло закључити

[37] *Споменик САНУ IV*, 6.

да су се сејале само две врсте житарица, пшеница и просо, као и да ове житарице стоје у сразмери 6 : 3, односно 2 : 1. На тај начин пшеница би морала да се сеје два пута узастопно на једном истом комаду земљишта, било као озима или јара, а трећи пут би се сејао просо. Међутим, овакав закључак оспорава следећи податак из повеље истог манастира, који гласи: „Кьди крал доходии оу монастырь или оу метохию ч'то моу ѥ х'тѣниѥ. а кьди ар'хиѥпископь. да даѥ црькы хлѣбь и зобь и сѣно а людиѥ месо".[38] У овој одредби помиње се обавеза давања зоби коњима на којима су краљ, архиепископ и њихове пратње долазили да посете манастир. Обавезу је свакако морало да извршава манастирско властелинство као домаћин, а да би је извршило, морало је да располаже потребним количинама зоби, односно овса. Ова количина није могла да буде мала, јер је у пратњама и архиепископа, а нарочито краља, било увек много коња које је требало хранити и по више дана, а можда и недеља. Да би манастир све то имао морао је да засеје овсем одређене површине ораница. На основу тога могло би се закључити да је манастирско властелинство Св. Стефана, у Бањској, обавезало сваког меропха да за потребе манастира посеје четири мата озиме пшенице, два мата овса и три мата проса. На тај начин би се озими усеви односили према пролећним као 4 : 5, а пшеница према овсу као 2 : 1, док се површина под просом не налази у строго одређеној сразмери ни према пшеници ни према овсу. Није искључено да је манастирско властелинство могло да измени наведени однос, јер су одређене површине орали и ратаји, а не може се утврдити шта се на тим површинама сејало. Најзад, потребно је још рећи да у плодореду који се примењује на овом властелинству учествују највероватније три врсте житарица: пшеница, овас и просо.

Веома лепу слику о смени усева пружају подаци који се могу наћи у повељи манастира Дечана. На поседима овог манастира меропси су морали да узору и посеју: два мата пшенице, два мата овса и два мата проса, тј. укупно по шест мати сваки од њих. Сокалници су на истом властелинству били дужни да узору и посеју само: један мат пшенице, један мат овса и један мат проса, односно сваки по три мата годишње.[39] Осим редовне обавезе орања, постојала је и обавеза орања бедбом. Ова обавеза није била ограниче-

[38] *Споменик САНУ* IV, 7.

[39] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61.

на на само један мат јесењег орања као што је то био случај на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, већ је орање бедбом требало да се обави за сваку „ралију".[40] Не види се довољно јасно колика је површина земљишта на тај начин требало да се узоре и посеје, али се као највероватније може узети да се бедбом орао још по један мат земље за пшеницу, овас и просо, тј. укупно три мата. Такву претпоставку поткрепљује одредба из манастирске повеље која се односи на манастирске придворице. Поменута одредба гласи: „И дѣчане придворци да ѡроу по єднои мьти всакомоу житоу и бѣд'боу да (текст је оштећен) ноу и просѣноу".[41] Значи, обавеза придворица у манастирском селу Дечани била је једнака обавези сокалника на манастирском властелинству. Придворци су, према томе, били дужни да узору површину земљишта на којем ће се сејати по један мат сваког жита, тј. један мат пшенице, један мат овса и један мат проса. Иста одредба показује да су придворци морали још да ору и бедбом. Део текста оштећен је на оном месту у којем се прецизира орање бедбом, али се ипак може разумети да је постојала „просена" бедба, а поред ње и још нека. Оштећени део текста могао би на неки начин и да се реконструише, али ни то нема већег значаја, јер чим постоји просена бедба, мора да постоји још и пшенична и овсена пошто се на поменутом властелинству сеју све три врсте житарица. Свакако да орање бедбом није било веће од редовних обавеза. У наведеном случају придворци су били дужни да узору по један мат за сваку врсту житарица, што је њихова редовна обавеза као и код сокалника. Према томе, ни орање бедбом није могло да буде веће од једног мата за сваку врсту житарица. На тај начин би се њихова укупна обавеза орања удвостручила, али је то потпуно у складу са обавезама сокалника на властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, као и на другим властелинствима. На овом месту то у крајњем случају није толико ни битно колико да се утврди да су меропси били дужни да узору подједнаке површине за сваку врсту житарица која се гајила, а да су такође обавезе сокалника и придворица у том погледу биле потпуно усклађене са меропашким обавезама мада су мање. Наведени подаци показују да се на манастирском властелинству веома строго пазило да пшеницом, овсем и просом буду засејане подједнаке повр-

[40] М. Милојевић, *н. д.*, 61, 133.

[41] М. Милојевић, *н. д.*, 71.

шине. Колико се у том погледу ишло далеко, најбоље показује чињеница што и сокалници морају да се придржавају утврђених пропорција, а њих, као што је познато, нема особито много.[42] На основу овако утврђене сразмере у сетвеним површинама, постоји могућност да се на једној истој површини земљишта одређена врста житарица сеје само сваке треће године. Међутим, треба још рећи да се озими усеви у овом случају односе према пролећним као 1 : 2, тј. да ће пролећним усевима бити засејане двоструко веће површине него озимим. Затим се такође може закључити да је наведени однос сетвених површина, односно устаљени плодоред потпуно сличан плодореду који је постојао на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке, али да у знатној мери одступа од плодореда који се примењивао на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској. На овом последњем властелинству као да се више пазило да однос озимих и пролећних усева, тачније засејаних површина, буде подједнак.

Случај бањског властелинства није усамљен. На поседима цркве Св. Николе, у Врању, меропси су били обавезни да засеју укупно 100 кабала јесење „ралије" пшеницом, а такође и 100 кабала пролећне „ралије", и то овса и проса.[43] Значи, сви меропси заједно на поседима цркве Св. Николе сејали су 100 кабала озиме пшенице, 50 кабала овса и 50 кабала проса. На истом властелинству било је и отрока, али је њихова обавеза другачије одмерена. Сваки отрок појединачно морао је да оре и сеје по три дана у јесен, и то се сматрало његовом редовном обавезом, али је морао да оре и сеје бедбом још један дан, такође у јесен. Пролећна обавеза орања и сејања била је потпуно једнака јесењој, тј. три дана редовног орања и један дан орања бедбом. Значи да су отроци на поседима цркве Св. Николе у Врању морали годишње да ору укупно осам дана, четири дана за озиме усеве и четири дана за пролећне усеве. Према томе, и код обавеза отрока водило се строго рачуна да се под јесењим и пролећним усевима нађу засејане подједнаке површине земљишта. Из наведених података може се закључити да се у плодореду који се примењивао на поседима поменуте цркве смењују три врсте житарица, и то озима пшеница, овас и просо. Међутим, сетвене површине под

[42] М. Динић, *Сокалници*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 28 (1962), 149—157.

[43] *Законски споменици*, 431.

озимом пшеницом заузимају тачно 50% од свих расположивих површина на којима се гаје житарице, док се на преосталих 50% сеју овас и просо, тако да ће највероватније под овсем бити 25% сетвених површина, а исто толико и под просом. У наведеном случају пазило се најстрожије да под озимим и пролећним усевима буду једнаке површине земљишта. Овакав однос омогућавао је идеалну смену озимих и јарих усева, а у оквиру тога још и равномерну смену овса и проса.

Плодоред који се примењивао на властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, и на поседима цркве Св. Николе, у Врању, показује да је постајала тежња да се изједначе површине под јесењим и пролећним усевима. На поседима поменуте цркве у томе се потпуно и успело, али то није био усамљен случај. Једнаке површине јесењим и пролећним житарицама сејане су још и на поседима манастира Св. Арханђела, код Призрена, као и на поседима манастира Хиландара средином XIV века. Душанов законик је пружао такву могућност и пронијарима, јер су меропси на пронијама били дужни да „работају" два дана недељно током године.[44] Исту обавезу имали су и земљорадници који су били потчињени манастиру Хиландару [45] и манастиру Св. Арханђела, код Призрена.[46]

На основу изложених чињеница може се закључити да се код плодореда у првом реду обраћала пажња да се јесењим и пролећним житарицама засеју једнаке површине, што је омогућавало да се на једном истом комаду земљишта равномерно смењују озими и јари усеви. Међутим, како су се на манастирским властелинствима сејале обично три врсте житарица, то сетвене површине под појединим врстама нису могле да буду једнаке. Када би се овакве сетвене површине изједначиле, обавезно се нарушавао принцип да су површине под јесењим и пролећним житарицама једнаке. Најбоље то показују подаци који се односе на Дечанско властелинство, као и они подаци који се односе на поседе манастира Св. Богородице Бистричке. Није потребно посебно доказивати да је величина сетвених површина за поједине врсте житарица зависила од тога колико је неко газдинство било заинтересовано да сеје ову или ону врсту житарица. Постојеће прилике на манастирским поседима у

[44] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 68.

[45] *Законски споменици*, 431.

[46] *Гласник СУД XV*, 305 в. и стр. 277.

средњовековној Србији посредно говоре и о томе да су се примењивали и одређени системи коришћења ораница. Равномерна подела сетвених површина на озиме и јаре житарице била је најпогоднија за примену тзв. тропољног система земљорадње. У овом систему једно „поље" би било засејано јесењим усевима, друго „поље" исте величине — пролећним усевима, док би треће „поље", такође исте величине, било остављено да се одмори. Значи, равномерна подела сетвених површина на озиме и јаре усеве може посредно да послужи као доказ о примени тропољног система земљорадње. Исто се не може рећи у случајевима када се на једнаким површинама сеју три врсте житарица јер тада постоје три једнака „поља" која су засејана у истој години.

Примена устаљеног плодореда није била нека посебна особина само великих економија, јер су тако морали да чине и сви земљорадници који су обрађивали своје или туђе мале деонице земљишта. Одређена обавештења о томе могу се добити из неких података који се односе на дубровачко залеђе. Од ових података веома корисно могу да послуже обавештења која говоре о позајмљивању семена за сетву житарица јер се из њих сазнаје шта су и колико су чега сејали поједини земљорадници. На жалост, оваквих података је мало, а од оних који постоје не могу се узети у обзир подаци у којима се помиње позајмљивање 2 — 3 копела семена. Кад је у питању позајмљивање малих количина, онда се једино види колико је неком земљораднику недостајало семена, а не може се сазнати шта је тај земљорадник сејао у току године. Значи, у обзир долазе такви подаци у којима се помиње позајмљивање већих количина житарица, односно 3 — 4 па и више стари семена.

Занимљива обавештења о плодореду који су примењивали земљорадници у Конавлима, и то у трећој деценији XIV века, садржи уговор који је закључен 13. XI 1326. године.[47] По овом уговору, један земљорадник из Конавла позајмио је за сетву: 12 копела јечма, 10 копела пшенице и 8 копела овса. У то време Конавли су били саставни део срп-

[47] Div. not. 5 fol. 141. Приликом сетве пшенице, јечма и овса за један хектар потребне су различите количине ових житарица измерене у килограмима. Међутим, ако се узме у обзир запремина, односно хектолитарска тежина, излази да се на један хектар сеју приближно једнаке количине поменутих житарица, измерених кубном мером. Уп.: В. Ђорђевић, *Посебно ратарство,* 178. Потребно је напоменути да ће се за сетву једног хектара утрошити 10—20% више јечма него пшенице, изражено кроз хектолитре.

ске државе, па су наведени подаци и због тога значајни. Позајмљена количина семена за сетву сасвим јасно показује да је овај земљорадник сејао три врсте житарица. Ове су количине по величини сличне, али нису и једнаке. Највећа разлика постоји између јечма и овса јер је јечма било више за једну трећину него овса (12 : 8). Према позајмљеним количинама семена могао се добити такав плодоред који је сличан и плодореду на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, као и плодореду на поседима манастира Дечана. Пошто се у наведеном примеру сеје јечам, а он може да буде и озими и јари усев, правилном расподелом семена могу да се засеју једнаке површине и у јесен и у пролеће.

Слична обавештења о плодореду даје један податак који се односи на Пељешац. Земљорадник је 26. X 1401. године позајмио за сетву осам копела пшенице, десет копела јечма и осам копела овса.[48] Значи, са овим семеном имао је могућност да обави и јесењу и пролећну сетву, као што је такву могућност имао и претходни земљорадник јер је позајмица извршена у јесен. У овом случају количине семена појединих житарица су међусобно веома сличне, а то допушта могућност да се плодоред који ће примењивати поменути земљорадник готово изједначи са плодоредом на дечанском властелинству.

Знатно другачију слику о плодореду пружа један податак из којег се сазнаје да су се наполичари обавезали да сваке године посеју укупно 15 стари пшенице и 15 стари јечма.[49] Податак је из 1419. године, а односи се на Сланско приморје. Значи, према наведеним пропорцијама сеју се једнаке количине пшенице и јечма, односно узајамно се смењују на једном истом комаду земљишта. И јечам и пшеница могу да буду и јари и озими усеви, што посебно дозвољава да површине под јесењим и пролећним житарицама буду потпуно једнаке. У овом случају водило се пре свега рачуна о равномерној подели сетвених површина на јесење и пролећне усеве, али се такође водила брига да се задовоље и материјални интереси земљорадника.

Изложени подаци који се односе на дубровачко залеђе показују упадљиву сличност са подацима који говоре о плодореду на манастирским властелинствима. И у једном и у другом случају водило се рачуна да се на сетвеним површинама

[48] Div. canc. 34 fol. 32.

[49] Div. not. 13 fol. 12.

једнако сеју јесењи и пролећни усеви, или, пак, ако се сеју три врсте житарица да се засеју на приближно једнаким површинама земљишта. Већа разлика огледа се у томе што се у овим крајевима сеје јечам, а на манастирским властелинствима просо, али то само показује за шта су заинтересовани земљорадници, а за шта манастирска газдинства.

Извесна обавештења о плодореду који се примењивао у дубровачком залеђу могу се добити и из података који се односе на давање ораница у halfполицу или на позајмљивање волова за орање. Обе врсте података не пружају тако сигурна обавештења као подаци о позајмљивању семена за сетву. Власници земље и волова захтевали су од својих закупаца, односно наполичара, најчешће оне врсте житарица које су им биле најпотребније или оне које су имале највећу цену. Стога се у већини таквих података приликом исплате закупнине за земљу и волове пшеница налази на првом месту, док јечам и овас знатно заостају. Често се дешавало да се на име закупнине захтевала само пшеница, а ни једна друга житарица.[50] Свакако да наполичари, односно закупци, нису сејали само пшеницу већ бар две до три врсте житарица. Известан број података сведочи да су се заиста сејале три врсте житарица, и то у једнаким количинама, односно на једнаким површинама земљишта.[51] Наве-

[50] Тако се, на пример, при узимању волова под закуп захтева само пшеница у следећи муговорима: Div. canc. 27 fol. 148'; Div. canc. 29 fol. 50; Div. canc. 29 fol. 136'; Div. canc. 32 fol. 36', 45', 78, 83', 104, 219'; Div. canc. 34 fol. 42', 154, 156', 157, 158, 163; Div. canc. 35 fol. 122, 227', 228'; Div canc. 36 fol. 97', 100', 105', 150', а такође и на другим местима. При узимању земљишта под закуп захтева се искључиво пшеница у следећим документима: Div. canc. 22 fol. 6'; Div. not. 10 fol. 151; (даље Div. not. = DN, а Div. canc. = DC) DC. 35 f. 30; DC. 38 f. 95; DC. 39 f. 17', 327; DC. 40 f. 44, 45, 61, 136, 211; DC. 41 f. 151, 176'; DC. 43 f. 44', 72; DC. 46 f. 119'; DC. 47 f. 26'; DC. 48 f. 91'; DC. 49 f. 194'; DC. 52 f. 66, 66'; DC. 53 f. 8'; DC. 53 f. 201, 268'; DN. 12 f. 185', 210; DN. 17 f. 96; DN. 21 f. 11'; DC. 37 f. 122'. Овим се исцрпљују сви подаци о узимању земље под закуп када закупац захтева да му наполичар даје само пшеницу. Обухваћени су уговори из Diversa cancelariae од књ. 1 до књ. 53, а у серији Diversa notariae од књ. 1—24.

[51] Сразмера као на Дечанском властелинству помиње се на следећим местима: Div. canc. 25 f. 129; Div. canc. 35 f. 95'; Div canc. 50 fol. 244'. Иста сразмера, са мањим одступањима и у Div. canc. 41 fol. 213; Div. not. 10 fol. 58. У овом последњем случају закупац је требало да преда годишње 1,5 стар пшенице, 1,5 стар јечма и 1 стар овса. Иначе, сви наведени подаци односе се на узимање земље под закуп. Треба напоменути да се у наведеним случајевима

дени однос показује да су неки земљорадници примењивали исти плодоред какав је био и на дечанском властелинству. Такође треба истаћи да неки подаци помињу само две врсте житарица које су по количинама давања међусобно једнаке, што показује да се примењивао такав плодоред који је водио рачуна да се под јесењим и пролећним усевима нађу подједнаке површине.[52] Не анализирајући посебно све податке, неке треба ипак издвојити.

Из једног уговора који је закључен 13. VI 1429. године може се посредно сазнати да је количина произведених пшенице била једнака произведеним количинама јечма и овса заједно.[53] У поменутом уговору Трипе Бућа и Андрија Бондић, у своје име и у име браће и синова, уступили су сву жетву са својих „делова" земље у Конавлима Симеону Соркочевићу за 30 стари житарица. Половину од ових житарица чинила је пшеница, четвртину јечам и четвртину овас. Не зна се тачно шта је сваки земљорадник, који је обрађивао земљу у „деловима" Бондића и Бућа, сејао од житарица на својој деоници, али се као сигурно може узети да су сви земљорадници заједно на поменутим „деловима" имали половину сетвених површина под пшеницом, а другу половину под јечмом и овсем. Ове две последње културе биле су тако распоређене да је свака од њих заузима-

дају једнаке количине пшенице, јечма и овса, али се просо не помиње. То је једина разлика између плодореда који се примењивао на Дечанском властелинству и плодореда који су примењивали земљорадници у дубровачком залеђу.

[52] Div. not. 9 fol. 141; Div. not. 10 fol. 99; Div. canc. 36 fol. 130, 168; Div. canc. 42 fol. 222'; Div. canc. 44 fol. 72; Div. canc. 48 fol. 186'; Div. canc. 49 fol. 138'. Овим су такође исцрпени подаци из поменутих серија и књига Дубровачког архива из којих се може видети да закупци за земљу дају на име годишње закупнине две врсте житарица, и то у једнаким количинама. Обично су то пшеница и јечам. Међутим, неке од ових уговора могуће је приближити уговорима из претходне напомене (напомена 51) јер се може утврдити да је један земљорадник давао власнику земље на име закупнине 1382—1390. године 3 стара пшенице, 3 стара јечма и 3 стара овса (Div. canc. 25 fol. 129'), а после 1390. године само 3 стара пшенице и 3 стара јечма (Div. not. 10 fol. 99/99'). У првом случају земљорадник је узео под закуп земљу и једног вола, а у другом случају земљорадник је узео под закуп само земљу. Према томе, ова група уговора заиста посредно показује да се по питању плодореда може приближити оном плодореду који је постојао на дечанском властелинству.

[53] Div. canc. 45 fol. 241'. Ово није усамљен случај јер се иста обавештења о плодореду могу наћи и у следећим уговорима: Div. canc. 35 fol. 208; Div. canc. 39 fol 119'; Div. not. 18 fol. 108'.

ла 25% од расположивих сетвених површина. Значи, у Конавлима је, непосредно после припајања Дубровника, постојао такав плодоред какав се сретао у Србији средином XIV века. Једина разлика била је у томе што се у Конавлима сеје јечам, а на манастирским властелинствима просо. Међутим, то још не значи да се у Конавлима није гајио просо. Напротив, расположиви подаци јасно показују да је у Конавлима било проса чак и на већим површинама, и то још првих деценија после прикључења Дубровнику.[54] Велику сличност у постојећем плодореду, како у Конавлима тако и у Сланском приморју, потврђује и гајење лана на знатним површинама, а то је једна од особености гајења пољопривредних култура у средњовековној Србији. Првих година после припајања и Конавала и Сланског приморја, дубровачки грађани, као нови земљопоседници у тим крајевима, захтевали су и добијали од земљорадника који су обрађивали њихове земљишне деонице једну четвртину од произведеног лана.[55] Касније се из уговора који се односе на Сланско приморје лан све ређе помиње, док се у Конавлима, како изгледа, гајење ове биљке дуже одржало, па и убирање четвртине од произведеног лана.

Велика сличност у плодореду који се примењивао на манастирским властелинствима и у дубровачком залеђу потврђује да се и у осталим крајевима средњовековне Србије смењују бар две, а обично три врсте житарица. Такође се може закључити да се придавала особита пажња расподели сетвених површина, тако да под озимим и јарим житарицама буду једнаке површине земљишта. Оваква подела омогућавала је равномерно смењивање јесењих и пролећних усева. Када су се услед различитих узрока сејале три врсте житарица на површинама које нарушавају сразмеру између јесењих и пролећних усева, настојало се да површине које су засејане са све три врсте житарица буду међусобно једнаке. Овакав начин нарушава равномерно смењивање јесењих и пролећних усева, али омогућава да се на једном истом комаду земље једна врста житарица сеје тек сваке треће године.

Примена устаљеног плодореда омогућавала је нешто дуже искоришћавање ораница, али није спречавала њихово

[54] Cons. minus 2 fol. 191'; Cons Rog. 2 fol. 123; Cons. Rog. 3 fol. 35'; Cons minus 4 fol. 134'.

[55] Cons. minus 4 fol. 254; Div. canc. 34 fol. 170. Четвртина од лана давала се редовно у закуп на „десетини" Св. Ђорђа у Конавлима. Посебно о томе у одељку *Узимање земљишта под закуп.*

исцрпљивање, пошто су се у плодореду смењивале углавном житарице, док су остале биљке заузимале незнатно место. У средњовековним приликама није било могуће одржати трајну плодност ораница и поред тога што су земљорадници знали какву корист доноси ђубрење и наводњавање земљишта. И ђубрење и наводњавање имали су само ограничене размере, тако да је овим поступцима трајна плодност могла да се одржава само тамо где је то неопходно или ако постоје повољни природни услови. Ђубрива је било довољно за вртове и винограде, али не и за њиве и ступове, док се наводњавање обављало у крајевима где је то неопходно и где има текућих вода. Устаљени плодоред у којем се редовно смењују две или три врсте житарица спречавао је нагло исцрпљивање плодности земљишта, али овим поступком исцрпљивање није могло да се заустави. Земљиште на коме се из године у годину смењују искључиво житарице може само у почетку да даје добар род, а затим све слабији и слабији, тако да се после извесног времена више ником не би исплатило да га и даље обрађује. У таквим случајевима земљорадницима није преостало ништа друго него да напусте земљу и да је престану обрађивати.

ТРОПОЉНИ СИСТЕМ

Плодоред у којем се смењују поједине врсте житарица, према савременим агротехничким мерилима, и не представља прави плодоред јер не спречава исцрпљивање земљишта. Због исцрпљивања тла, земљорадници у средњем веку били су присиљени да за краће или дуже време остављају необрађене своје оранице. Остављање ораница да се одморе вршило се у средњем веку по унапред утврђеном систему. Обично се то чинило једну или више година узастопно, тј. за предвиђено време на ораницама се не би ништа сејало, већ би се оне остављале на „угар". Између правог угара и остављања ораница на „угар" постоји битна разлика, јер ће оранице у првом случају бити засејане за краће време, док у другом случају оне се неће сејати бар годину дана.

Напуштање обрадивих површина с циљем да им се поврати изгубљена плодност вршило се на различите начине. Један од таквих начина познат је под називом паљевински систем земљорадње. Назив је добио по томе што се земљиште предвиђено за сетву житарица добијало на тај начин

што се шумски покривач најпре крчио и палио. После пожара земљу би прекрио дебео слој пепела, тако да је тло могло да даје добар род неколико година ако се на њему посеју житарице. Када се земљиште исцрпи земљорадници би га напуштали и тада би морали да крче и пале други део шуме. На напуштеном земљишту дозволило би се шуми поново да израсте. Није потребно посебно доказивати да је овакав систем земљорадње могао да се примењује само у крајевима који су богати шумама чије је тле било подесно за земљорадњу. Осим тога, на поменути начин не могу да се обраде и засеју веће површине, јер је крчење и паљење шума представљало тежак и дуготрајан посао.[56] Ови и други разлози присиљавали су земљораднике да напусте овакав начин обраде земље и да пронађу савршеније системе земљорадње.

Једном освојено и обрађено земљиште више се никада трајно не напушта, већ само привремено. Да не би настало смањивање плодности тла у таквом начину коришћења ораница, земља је повремено морала да се оставља на угар, односно да се одмори. Остављање обрадивих површина на угар вршило се по унапред утврђеном систему. Све површине подесне за гајење житарица могле су да се поделе на два једнака дела, тако да сваке године буде засејана једна половина, док ће друга половина лежати на угару. Затим се наредне године вршила смена и тако наизменично. Према наведеној подели обрадивих површина добијају се два „поља", од којих је једно засејано, а друго лежи на угару. Смена „поља" могла је да се врши сваке године или после две и више година. Недостатак наведеног начина земљорадње, који се може назвати и двопољним системом земљорадње, јесте у томе што се за сетву користи само једна половина од постојећих ораница.

Тропољни систем је свакако савршенији облик земљорадње. По њему би се све постојеће оранице поделиле у три „поља", од којих би два била засејана сваке године, док би треће лежало на угару. На тај начин једно исто „поље" сејало би се две године узастопно, а трећу би лежало неискоришћено, тј. на угару. Оваквим поступком за сетву би биле искоришћене две трећине расположивих ораница, а

[56] Паљевински систем земљорадње напуштен је и у крајевима источне Европе који су били веома богати шумом, али се ватра и даље користила приликом крчења земљишта и освајања нових обрадивих површина (Г. Е. Кочин, *Сельское хозяйство на Руси (крај XIII почетак XVI в)*, Москва 1965, 129—143).

не само једна половина као код двопољног система земљорадње. Осим поделе на три, оранице су се могле да поделе у четири и више поља. Такав начин омогућавао је да се одједном обрађују и сеју веће површине него код тропољног система земљорадње, али је подела на више поља морала да буде сведена на разумну меру, иначе је претила опасност од потпуног исцрпљивања земљишта.[57]

Имајући у виду најопштије особине појединих система земљорадње, поставља се питање који се од њих користио у средњовековној Србији. Паљевински систем земљорадње свакако је био већ превазиђен у XIII и XIV веку, али је исто тако вероватно да није сасвим ишчезао у том раздобљу. Поузданијих обавештења о његовој примени у класичном виду нема у историјским изворима који се односе на територију српске државе. Примена ватре приликом крчења земљишта не сведочи о постојању паљевинског система, већ само о освајању нових обрадивих површина које се претварају у њиве и винограде, а самим тим почињу трајно да се користе.

О постојању тропољног система земљорадње историографија не изражава никакву сумњу. Као докази за његово постојање помиње се сејање озимих и јарих житарица, а посебно што Душанов Законик помиње „три њиве законите", које су поповима требали да дају њихови феудални господари.[58] Ни један од ових доказа не може се сматрати потпуно убедљивим. Јари и озими усеви могли су да се сеју у било ком систему земљорадње, почевши од паљевинског па надаље, док је давање „три њиве законите" могло да буде условљено важећим плодоредом у којем се сеју три врсте житарица. Уосталом, манастирске повеље потврђују да су се сејали: пшеница, овас и просо. Међутим, и поред

[57] Приликом практичне примене тропољног система земљорадње долазило је често до мањих и већих одступања, зависно од различитих чинилаца, али се тежило томе да јесењи и пролећни усеви буду засејани на једнаким површинама ораница, као и да земљиште које је остављено на угар заузима само једну трећину од расположивих ораница. О варијантама тропољног система у западној Европи уп.: Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans L'Occident médiéval,* Paris 1962, 175—183. Исте тенденције постоје и код примене тропољног система у источној Европи (Г. Е. Кочин, *Сельское хозяйство на Руси (XIII—XVI),* 155—174).

[58] *Историја народа Југославије,* 367. Овде се помиње „тропољни плодоред", али за средњовековне прилике тешко може да се прихвати поменути технички израз. Од њега се морамо оградити јер је близак савременим агротехничким мерилима.

ових напомена, наведене разлоге не треба одбацити, већ их треба поткрепити потпунијим обавештењима о примени тропољног система. Ово треба учинити тим пре што о примени тропољног система земљорадње постоје поуздани подаци који не подлежу сумњи.

Остављање земљишта на угар широко је примењивано на дубровачкој територији, и то у оним крајевима који су припојени Дубровнику на рачун српске и босанске државне територије. Стога се подаци ове врсте односе и на систем земљорадње једног дела средњовековне Србије. Занимљива обавештења о коришћењу ораница и остављању земљишта на угар, дају и неки подаци који се односе на оно подручје које је Дубровник 1357. године добио од цара Уроша. Према унапред утврђеним мерилима, цело ово подручје је 1366. подељено дубровачким грађанима. Право на учешће у деоби имали су сви мушки чланови властеоских породица, а уз њих и неки пучани. Пунолетним члановима властеоских породица додељиване су земљишне деонице једнаке по вредности, које се називају „делови". По десет оваквих „делова" груписано је у једну „десетину", која је имала свог старешину или главара десетине. Укупно је било 24 десетине са 240 делова.[59] Деонице земљишта које су добијали пучани биле су бар упола мање од „делова" које је добијала властела, па је стога у једној десетини могло да буде и више од десет удеоничара. Само су поједине деонице пучана биле исте као и властеоске. Власници земљишних деоница, било да су властела било да су пучани, имали су право да на њима подижу вртове и да сеју житарице, али им је било забрањено да гаје винову лозу. Забрана сађења винове лозе одржала се и у првој половини XV века. Значи, највећи део расположивих обрадивих површина у свим десетинама био је намењен гајењу житарица. Обрадиве површине у овом подручју имале су скромне размере, па је стога и у деловима и у десетинама било мало ораница. Колико су те површине биле скромне најбоље показује чињеница да је годишња закупнина за целу десетину износила само 10 стари житарица,[60] док је у Сланском приморју закупнина за један „део" износила 8 стари житарица, а у Конавлима још више.[61] Ови, а можда и други разлози, присиљавали су удеоничаре да при обрађивању ора-

[59] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi,* 46—53.

[60] Div. canc. 22 fol. 6'; Div. canc. 40 fol. 45; Div. canc. 55. fol. 155'.

[61] Опширније о томе у одељку *Узимање земље под закуп.*

ница на подручју које је поклонио цар Урош, поступају са „десетинама" тако као да је у питању јединствена целина, а не као да у њој има 10 и више деоница земљишта.

О заједничком иступању удеоничара сведочи уговор који је закључен 24. X 1367. године, тј. само годину дана после поделе земљишта добијеног од цара Уроша.[62] У овом уговору се саопштава како су два удеоничара, у своје име и у име осталих удеоничара једне „десетине", дали двојици земљорадника под закуп на три године све обрадиво земљиште у њиховој десетини. За коришћење ораница земљорадници су морали да дају власницима делова у десетини једну петину од остварене жетве прве године, а друге и треће године по једну четвртину од жетве. Посебно је наглашено да су ова двојица закупаца дужни да обраде и засеју не мање од три четвртине постојећих обрадивих површина у целој десетини. Значи, једна четвртина ораница остајала је неискоришћена, односно то земљиште је лежало на угару. Овај начин искоришћавања ораница јасно потврђује да се земљиште у то доба остављало на угар, али уједно упућује на претпоставку да се већ 1367. године примењује четворопољни систем земљорадње, јер су три четвртине земљишта засејане, а једна није. Свакако да овај податак не служи као сигуран доказ да се примењивао четворопољни систем, поготово што у неким подацима који се односе на поменуто подручје нема таквих обавештења.

О остављању земљишта на угар на подручју које је цар Урош поклонио Дубровнику налазе се занимљива обавештења и у једној изјави, коју је 29. VIII 1387. дао Прибец Шестановић као старешина једне „десетине".[63] Он је изјавио да ако већина удеоничара у његовој десетини одлучи да се сеју житарице, онда ће се сејати, али ако већина удеоничара одлучи да се не сеју, онда се житарице неће сејати. Изјава је кратка, али категорична и садржајна. Из ње се

[62] Div. canc. 21 fol. 137: Blasius de Radoano et Jacobus de Grampa eorum nomine et nomine suorum sociorum et patronorum deceni terrarum... faciunt manifestum quod ipsi dant omnes dictas terras dicti deceni Radino Dobrecinich et Jaxe Stiepanich... ad laborandum, tali vero pacto quod ipsi teneantur seminare dictas terras ad minus tres partes.

[63] Div. canc. 27 fol. 30: Pribeç Sestanovich caput decene terrenorum de Breno, de parte sua quam decenam habet in societate cum sociis, facit manifestum quod ipse contentus et vult, quod si maior pars dicte societatis decene voluerit quod seminentur dicta terrena, quod seminentur. Et si maior pars dicte societatis noluerit quod non seminentur, non seminentur.

јасно види да већина удеоничара одлучује да ли ће се земља обрађивати или не, односно да ли ће се на оранипама сејати житарице или ће оранице бити остављене да леже на угару. Наведена изјава упућује на претпоставку да се цела десетина може посматрати само као једно поље које се или обрађује и сеје или се оставља да лежи на угару.

На основу обавештења која пружају оба наведена податка може се закључити да се земљиште свакако остављало да лежи на угару, и то у оном подручју које је Дубровник добио од цара Уроша. Такође се може приметити да постоји и одређена разлика у самом начину остављања на угар. У првом примеру оставља се само једна четвртина земљишта необрађена, а у другом примеру остају необрађене све оранице. Запажа се исто тако да се једна четвртина земљишта остављала необрађена за време док се цела десетина сеје житарицама, а у другом случају постоји алтернатива да ли ће се оранице обрађивати или неће. Из фрагментарних обавештења не може се видети због чега се тако поступа. Знатно потпунија обавештења о начину коришћења ораница пружају други подаци, па их треба размотрити.

У једном уговору који је закључен 11. X 1405. године, а који се односи на Пељешац, саопштава се да је Матија Бенешић дао свом наполичару да обрађује три комада земљишта (3 њиве) која су лежала на три различита места у Трстеници.[64] Наполичар се обавезао да примљену земљу обрађује пет година и да на њој сеје житарице. Посебно се обавезао да ће за три године један од поменута три комада земљишта, који се простирао од мора до брда, потпуно обрадити и „умекшати", тј. да ће сваке године оспособити за сетву по једну трећину површине на поменутој њиви. Приликом сетве сејаће само једну половину земљишта на истој њиви, док ће другу половину сејати тек наредне године и такав ће поступак примењивати за следећих пет година док траје уговор. Овај податак јасно показује да ће се на поменутој њиви примењивати двопољни систем земљорадњер јер ће се у периоду од пет година под усевом налазити само једна половина њиве, а друга ће лежати на угару. Смена

[64] Div. canc. 35 fol. 228': земљорадник се обавезује да ће »in primis 3 annis laborasse et frangisse singulo anno tertiam partem pecie unius ... ita quod in fine trium annorum dicta petia sit tota laborata et fracta ... cum pacto expresso quod fracta dictam peciam terre teneatur seminare primo anno 1/2 et alio anno aliam medietatem, et sic usque ad completum dictarum 5 annorum«.

сетвених површина вршиће се редовно сваке године, што омогућава да се једна половина њиве одмара сваке године, док се друга сеје.

Из наведеног податка види се такође да двопољни систем има ограничену примену јер се односи само на једну њиву од могуће три. Површине преосталих двеју њива користиће се за сетву редовно сваке године док траје уговор. У вези са тим нема никаквих ограничења. Може се такође приметити да је површина оне њиве која се простирала од мора до брда дуже лежала неискоришћена, односно на угару, јер је наполичар морао тек да је оспособи за сетву у току прве три године. Ако се посматрају све три њиве одједном, на њих се може гледати и као на три „поља", од којих се два редовно обрађују сваке године, док је треће лежало на угару. После 1405. године постепено је почело и треће поље да се уводи у обраду, али се његово земљиште веома пажљиво искоришћује и исцрпљује. Власник земље је вероватно био присиљен да са поменутом њивом поступа што пажљивије, јер су преостале две њиве већ до тада коришћене за сетву узастопно пет година. Требало је очекивати да ће бар једна од ових двеју њива убрзо постати исцрпена и неподесна за сетву, односно да ће морати да се остави на угар неко време. Када до тога дође, власник земље може да пређе на потпуно искоришћавање оне њиве на којој се до тада примењивао двопољни систем. Земља је тамо одморнија и моћи ће неко време да даје добар род. На основу изложеног може се закључити да се двопољни систем земљорадње на Пељешцу, почетком XV века, примењивао само условно, и то у заједници са неким другим системом земљорадње. Пошто се у наведеном примеру помињу три комада земљишта, могло би се рећи да је у питању тропољни систем земљорадње, али пошто се смена поља не врши сваке године, онда би се могло говорити само о измењеном облику тропољног система.

Сви наведени примери пружају убедљиве доказе да се земља остављала на угар, али ни један од њих не потврђује да се тропољни систем примењивао у свом чистом облику. Сигурна обавештења о томе пружа један уговор који је 27. VII 1403. закључио Јакша Водопија са својим наполичарем.[65] На Мљету је Јакша Водопија поседовао четири комада обрадивог земљишта (четири њиве), који су лежали на четири различита места. Ове њиве узео је под закуп Стјеп-

[65] Div. canc. 35 fol. 10.

ко Микачић са Мљета да их обрађује 10 година и да на њима сеје житарице. Сав приход који се оствари од производње житрица делиће се на два једнака дела између власника земље и наполичара, али је власник, поред земље, морао да даје и половину потребног семена за сетву. У исти уговор унета је још једна одредба, по којој се допушта Стјепку Микачићу да »singulo tertio anno posit dimittere pro repossando pro illo anno ex ipsis terris ubi ei videbitur absque seminando«. Значи, наполичар је по свом слободном нахођењу могао да остави необрађену одређену површину ораница, и то сваке треће године. У тој години, трећој по реду, земља ће лежати на угару, али само годину дана. Према томе, наполичару је пружена могућност да примењује тропољни систем и то у класичном виду. Четири комада земљишта треба посматрати заједно као три „поља", од којих ће једно сваке треће године лежати на угару пошто би се пре тога две узастопне године обрађивало и било под житарицама. Исти ће се поступак примењивати на сваком пољу појединачно, што опет омогућава да су у току једне године два поља увек обрађена и засејана, док треће лежи на угару. Наведени податак пружа изричиту потврду да се тропољни систем примењивао на Мљету почетком XV века. Свакако да је исти систем био тамо познат и раније, односно још пре него што су Дубровчани учврстили своју власт на острву Мљету. У примени тропољног система на овом острву не треба видети неки напредак који је учињен почетком XV века у искоришћавању ораница, већ ће то пре бити остатак старијег начина обрађивања и коришћења земљишта.

Остављање земљишта на угар било је познато и у Сланском приморју, али је оно имало унеколико другачије облике. Сачувани подаци који се односе на ово подручје посредно говоре и о примени тропољног система, и то у нешто измењеном виду, због чега исти подаци захтевају опширније разматрање да би постали разумљивији. После припајања Сланског примарја Дубровнику, извршена је подела земљишта дубровачким грађанима на сличан начин као што је била извршена подела на оном подручју које су Дубровчани добили од цара Уроша. Обрадиве површине груписане су у „десетине" и дељене по „деловима". Површина обрадивог земљишта у једном „делу" била је знатно већа од површине у једном „делу" који је лежао на подручју што га је Дубровнику поклонио цар Урош. Поуздано се може рећи да је један „део" у Сланском приморју био

осам пута већи од „дела" на подручју између Љуте и Курила. Из наведених разлога „десетине" у Сланском приморју нису морале да се понашају као јединствене целине приликом обрађивања, већ се тако понашао сваки „део" у десетини, па чак и половина „дела". Потребно је још напоменути да власници „делова" у Сланском приморју нису смели на свом земљишту да подижу винограде, већ су могли да гаје житарице, воће и поврће.

Остављање земљишта на угар може се посматрати кроз податке који се односе на деоницу земљишта коју је поседовао у Сланском приморју дубровачки властелин Матија Бенешић, Он је поседовао један „део" и још једну четвртину од другог „дела" у „десетини" Димитрија Бенешића. Сву своју земљу давао је на обраду неколицини наполичара, и то од 1402 — 1411. године За то време закључио је четири уговора. Први од ових уговора закључен је октобра 1402. године, а требало је да остане на снази свега годину дана.[66] После жетве која ће бити обављена 1403. Матија Бенешић је требало да прими на име закупнине са своје деонице земљишта четири стара пшенице и два стара јечма по дубровачкој мери, али у врх, док ће све што преостане од жетве припасти наполичару. Значи, годишња закупнина износи укупно шест стари житарица по дубровачкој мери са врхом. За годину 1403. нема сачуваних података који би говорили о томе да је закључен посебан уговор, али се зато може утврдити да је Матија Бенешић 28. септембра 1404. закључио други уговор, и то са новим наполичарем.[67] Уговор је требало да остане на снази такође једну годину, а наполичар је био обавезан да преда власнику земље на име закупнине три стара пшенице и три копела јечма по мери Трстеног. Пада у очи да је број стари по овом уговору скоро два пута мањи, него у првом случају. Тешко је поверовати да је добра воља власника земље или наполичара утицала у толикој мери на висину закупнине па да је смање на половину. Могло би се још помислити да је писар омашком написао три копела јечма, а требало је да напише три стара јечма. Међутим, таква претпоставка отпада јер испод основног текста уговора стоји белешка да је наполичар 12. августа 1405. предао Матији Бенешићу урпаво три стара пшенице и три копела јечма, што значи да је у потпуности извршио уговорену обавезу. Према томе,

[66] Div. canc. 34 fol. 170.
[67] Div. not. 11 fol. 85'.

отпада свака сумња у исправност писања основног текста. Могло би се још претпоставити да постоји велика разлика између запремине једног копела по дубровачкој мери и копела по мери Трстеног, али и то отпада јер је разлика прилично мала. Запремина једног копела по мери Трстеног је заиста нешто већа од запремине дубровачког копела, али не у тој мери да би се њихове величине односиле као 1 : 2.

Потпунија објашњења на искрсла питања даје уговор који је закључио Матија Бенешић 8. VIII 1405, и то у трајању од три године.[68] Годишња закупнина за земљу треба да износи тачно четири стара житарица по дубровачкој мери. Посебно је значајна и чињеница што се у овом уговору појављује као наполичар исто лице које се помиње и у првом уговору. То је неки Радан Милиновић који је за коришћење земље Матије Бенешића 1402/3. године плаћао закупнину у износу од шест стари житарица по дубровачкој мери, и то у врх, док ће за године: 1405/6, 1406/7. и 1407/8. давати свега четири стара житарица по дубровачкој мери, и то без врха. Као што се види, закупнина је умањена за нешто више од два дубровачка стара, или нешто више од једне трећине. Поставља се питање како је до тога дошло и шта је утицало на смањење закупнине.

На постављено питање даје одговор четврти уговор који је закључио Матија Бенешић са новим наполичарем. Овај уговор је закључен 14. X 1408, управо исте године када је претходном уговору истекао рок.[69] По споразуму између власника земље и наполичара, годишња закупнина за земљу требало је да износи 6,5 стари житарица по дубровачкој мери. Овај уговор требало је да остане на снази пуних шест година, али се са сигурношћу може утврдити да су се обавезе из овог уговора извршавале само прве три године, а затим је уговор раскинут. У наведеном обавештењу посебну пажњу привлачи чињеница да је висина закупнине за земљу у последњем уговору слична, а можда и потпуно једнака, закупнини у првом уговору, где она износи шест дубровачких стари у врх.

Ако се узму подаци из сва четири уговора, могу се издвојити следеће чињенице: закупнина за земљу по првом уговору слична је или једнака закупнини из четвртог уговора, док су закупнине из другог и трећег уговора такође веома сличне или чак једнаке. Значи, годишња закупнина

[68] Div. canc. 35 fol. 210'.

[69] Div. canc. 37 fol. 122'.

за земљу Матије Бенешића у раздобљу од 1402 — 1411. године смањивала се и повећавала, али за приближно једнаку количину житарица. То се јасно види јер је закупнина од шест дубровачких стари у врх по својој запремини веома блиска закупнини од 6,5 дубровачких стари, али без врха. Ова је закупнина смањена на три стара и 3 копела, односно 3,5 стара по мери Трстеног, што је по запремини веома блиско закупнини од четири стара житарица по дубровачкој мери. Идући хронолошким редом, закупнина је за годину 1402/3. износила шест дубровачких стари у врх. За 1403/4. годину нема података, али је зато за годину 1404/5. закупнина износила 3,5 стара по мери Трстеног, док за године 1405/6, 1406/7. и 1407/8. закупнина износи тачно четири дубровачка стара. Најзад, потребно је још додати да закупнина између 1408 — 1411. године износи тачно 6,5 стари по дубровачкој мери. Хронолошки преглед показује да је закупнина од округло четири дубровачка стара важила четири узастопне године, тј. од 1404 — 1408, а закупнина од 6,5 стари важи свакако три узастопне године, тј. од 1408 — 1411. године. Дужина трајања и једне и друге закупнине није потпуно једнака, али ни разлика између њих није сувише велика јер износи свега једну годину. Када се упореде заокругљене величине закупнина, разлика између њих износи 2,5 стара, а то представља нешто више од једне трећине закупнине од 6,5 стари. Такође се може уочити да се закупнина смањује и повећава увек за приближно 2,5 стара. Постојећа правилност у смањивању и повећавању закупнина показује да се то није чинило без оправданих разлога. Објашњење за наведену појаву треба тражити у томе што су се површине ораница на којима су сејане житарице повремено смањивале и проширивале. Зависно од тога морала је да се смањује и повећава висина закупнине за земљу.

Ову претпоставку у први мах оспорава чињеница што се деоница Матије Бенешића у Сланском приморју између 1402 — 1411. године није ни смањила ни повећала, па, према томе, нису могле да се смање или повећају постојеће обрадиве површине. Временски размак од 3 — 4 године превише је кратак да би се обрадиве површине час смањиле, а час проширивале. Могло би се још претпоставити да су се повремено смањивале и проширивале површине на којима су се гајиле житарице, па су се уместо житарица повремено гајиле неке друге пољопривредне културе. Међутим, и таква могућност отпада јер се у сва четири уговора редовно на-

глашава да је Матија Бенешић издвајао само једну златицу земље на којој ће се садити купус и друго поврће, док је све преостало земљиште требало да се користи за гајење житарица. Значи поднесе површине за гајење житарица нису се смањивале нити су се повећавале. Наведени разлози показују да се закупнина смањивала и повећавала једино због тога што су се повремено сејале мање или веће површине обрадивог земљишта које је било предвиђено за производњу житарица. Смањивање и повећавање сетвених површина у односу на расположиве оранице које су лежале у деоници Матије Бенешића потврђује да се један део ораница повремено остављао неискоришћен, односно да је остављан да лежи на угару. Разлике у висини закупнине посредно показују да је приближно једна трећина од расположивих ораница повремено остајала необрађена. Имајући у виду већ хронолошки изложен преглед закупнина, може се створити и слика о начину искоришћавања ораница на деоници Матије Бенешића. У раздобљу од 1404 — 1408. искоришћавале би се само две трећине земљишта, док се између 1408 — 1411. сејала житарицама сва расположива површина, као што је то учињено и 1402. године. Одмах треба напоменути да засејавање свих ораница на којима могу да се гаје житарице и којима располаже неко лице не представља никакав изузетак. Власници ораница на дубровачкој територији више пута су захтевали од совјих наполичара да управо тако чине, односно да засеју све обрадиво земљиште, и то неколико година узастопно. На основу тога може се закључити да је закупнина од 6,5 стари на деоници Матије Бенешића била условљена засејавањем свих ораница на којима су могле да се гаје житарице, док је закупнина од четири стара била условљена засејавањем само око две трећине расположивих ораница.

На основу изложених чињеница може се даље закључити да је Матија Бенешић поделио све своје оранице у три „поља". Ова „поља" изкоришћавана су по одређеном редоследу тако што је у одређеном раздобљу сејао сва три поља одједном и тада је закупнина за земљу износила 6,5 стара, док је у другом раздобљу засејавао само два „поља" и тада је закупнина износила четири стара житарица. Овај поступак понављао се равномерно сваке треће или четврте године. Присуство тропољног система је очигледно, али се мора приметити да се од овог начина обраде земље у извесној мери одступало. Тропољни систем је јасно изражен у раздобљу када се засејавају две трећине ораница, а једна

трећина лежи на угару, али се од њега свакако одступало у оним годинама када су засејаване све расположиве површине. Овакав начин искоришћавања ораница задржава спољне облике тропољног система, али се у суштини разликује од њега. Највеће одступање је у томе што се обрадиве површине искоришћавају знатно више него код тропољног система у класичном виду. Искроишћавање је у крајњој линији тако као кад би се уместо тропољног примењивања шестопољни систем земљорадње. Међутим, и поред тога што је степен експлоатације земљишта у овом случају знатно већи, подела обрадивих површина на три „поља" потврђује да се тропољни систем примењивао у Сланском приморју, и то пре почетка XV века.

Случај искоришћавања земљишта на деоници Матије Бенешића није усамљен. У Сланском приморју поседовао је и Јован Луковић деоницу земљишта, која је имала површину од 2,5 „дела". Ова се деоница давала у наполицу, односно под закуп, између 1402 — 1433. године. Јован Луковић је први уговор са својим наполичарима закључио 13. VI 1402, а по њему је годишња закупнина за 2,5 „дела" требало да износи 11,5 стари житарица по дубровачкој мери.[70] Већ сутрадан је исти уговор раскинут и закључен је нов, по којем је закупнина износила једну четвртину од остварене жетве.[71] Уговор је требало да остане на снази четири године. После овог податка настаје прекид у обавештењима све до 1417. године, односно до 23. X 1417, када Јован Луковић закључује посебан уговор са двојицом земљорадника у трајању од 15 година, а уз годишњу закупнину од 17 стари житарица по мери Нових Земаља.[72] Уговор је ступио на снагу идуће године (1418), али се он неће извршавати пуних 15 година, јер је 24. X 1426. био поништен и закључен нов уговор са истим наполичарима.[73] По овом уговору закупнина је износила 19 стари житарица, и то по дубровачкој мери, а сам уговор требало је да остане на снази пет година, тј. до 1431. Последњи уговор Јован Луковић је закључио 11. X 1433. и он је требало да остане на снази шест година, а закупнина за земљу да износи 11 стари житарица.[74] Најпре је било предвиђено да закупнина износи

[70] Div. not. 11 fol. 19', 13. VI 1402.

[71] Div. not. 11 fol. 19', 14. VI 1402.

[72] Div. canc. 41 fol. 176'.

[73] Div. canc. 44 fol. 72.

[74] Div. not. 18 fol. 108'.

једну четвртину од остварене жетве, али се од тога одустало и утврђено је да она износи тачно 11 стари.

Из наведених података о висини закупнине може се видети како се она повремено повећава и смањује. Пада у очи и велика сличност између закупнине у првом и последњем уговору. У првом уговору она је најпре била одређена на 11,5 стари, па се од тога одустало и утврђена је на једну четвртину од жетве, а у последњем уговору закупнина је најпре одређена на једну четвртину од жетве, па се од тога одустало и она је утврђена на тачно 11 стари житарица. Такође постоји сличност у висини закупнине у другом и трећем уговору, односно у уговорима који су закључени 1417. и 1426. године. Сличност није толико велика као између првог и последњег уговора, али је у сваком случају знатна. Овде треба приметити да је мера за житарице у Новим Земљама била нешто већа по запремини од дубровачке мере, па је стога 17 стари по мери Нових Земаља замењено са 19 стари по мери Дубровника. На основу расположивих података не може се прецизно одредити тачан однос између запремина поменутих мера, изузев што је речено да је једна нешто већа, а друга нешто мања по запремини. Због тога закупнине од 17 и 19 стари треба свести на приближно исту висину закупнине. На тај начин, у свим уговорима које је закључио Јован Луковић постоје у основи само две величине закупнина за његову земљу, од којих једна износи око 11 стари, а друга око 19 стари по дубровачкој мери. Разлика између једне и друге је очигледна, а износи 6,5 — 7 стари, што представља нешто више од једне трећине у односу на 19 стари житарица. Сличан је однос постојао и код закупнина за земљу Матије Бенешића, а то опет показује да је земљиште подесно за гајење житарица било подељено на три „поља" и на деоници Јована Луковића. Од ова три „поља" повремено су под житарицама само два, а повремено сва три „поља". Између начина искоришћавања земљишта у једној и другој деоници постоје извесне разлике. Код Јована Луковића почиње се са мањом закупнином, односно са коришћењем два „поља", да би се прешло на већу закупнину, па онда опет на мању, док се на деоници Матије Бенешића почело са већом закупнином, односно са коришћењем сва три „поља", да би се прешло на мању, па онда опет на већу закупнину. Значајнија разлика постоји и у дужини искоришћавања сва три „поља". На деоници Матије Бенешића узастопно коришћење сва три поља одједном траје три године, а на део-

ници Јована Луковића читавих 12 година, рачунајући од 1418 — 1431. године. Међутим, на истој деоници дуже је трајало и искоришћавање само два „поља". У почетку оно траје четири године, као и на деоници Матије Бенешића, али је према последњем уговору такво коришћење требало да траје шест година, тј. од 1433 — 1439. Знатне потешкоће у јаснијем сагледавању искоришћавања земљишта на деоници Јована Луковића причињава прекид у обавештењима. Такав је прекид постојао између 1406. и 1417. и између 1431 и 1433. године. За те године не може се ништа поуздано рећи како се обрађивала земља.

Као општи закључак из наведеног излагања може се узети да је и земљиште на деоници Јована Луковића било подељено на три поља, али је степен искоришћавања земљишта био знатно већи него код тропољног система у класичном виду.

Употпуњавајући слику о начину обраде и искоришћавања ораница у Сланском приморју, потребно је указати и на висину закупнине која се плаћала за земљу Томе Лукаревића. У време од 1419 — 1424. Закупнина је износила 3,5 стара житарица по мери Нових Земаља,[75] а од 1424 — 1427. године закупнина је износила тачно четири стара, и то по дубровачкој мери.[76] Количину житарица и у првом и у другом случају треба свести приближно на исто. Од 1427 — 1432. године закупнина је смањена на 2,5 стара по дубровачкој мери.[77] За раздобље од 1432 — 1436. нема података, али је зато Тома Лукаревић 24. I 1436. закључио нов уговор из којег се види да је закупнина требало да износи три стара житарица, а сам уговор требало је да остане на снази пет година.[78] Смањивање закупнине са четири на 2,5 стара проузроковано је вероватно и због тога што је земљиште које се тих година сејало било делимично изложено поплавама. Касније је власник обавезао своје наполичаре да по среднини прокопају канал који ће одводити воду. То је и учињено, а закупнина је повећана са 2,5 на 3 стара житарица. Наведени подаци о висини закупнине потврђују

[75] Div. canc. 41 fol. 213', 16. I 1418. Закупнина за земљу износи 1,5 стар пшенице, 1 стар јечма и 1 стар овса.

[76] Div. canc. 42 fol. 222' Закупнина износи 2 стара пшенице и 2 стара овса. Уговор је закључен 2. I 1424. године.

[77] Div. canc. 44 fol. 127', 30. III 1427. Закупнина износи 2 стара пшенице и 0,5 стара овса.

[78] Div. canc. 49 fol. 2', 24. I 1436. Закупнина износи 2 стара пшенице и 1 стар овса.

да је и Тома Лукаревић остављао повремено земљиште да лежи неискоришћено, односно на угар. У раздобљу од 1419. — 1427. године вероватно су биле засејане све расположиве површине, али у раздобљу од 1427 — 1431. засејано је нешто мање од две трећине, док се у периоду после 1436. па за наредних пет година сеју највероватније три четвртине расположивих ораница.

Наведени пример јасно показује да је Тома Лукаревић остављао земљиште на угар, примењујући при том тропољни систем земљорадње у измењеном виду, али исто тако и четворопољни систем земљорадње.

Постојање четворопољног система не представља никакво изненађење, јер је већ указано на могућност да је исти начин обраде земље могао да се примењује и на оном подручју које су Дубровчани добили од цара Уроша. На основу последњег податка може се са већом сигурношћу говорити о примени четворопољног система, и то још у седмој деценији XIV века. Четворопољни и вишепољни системи познати су и у Западној Европи па се може очекивати да су се примењивали и у нашим крајевима.[79] По својој суштини они представљају проширену варијанту тропољног система земљорадње. Постојање вишепољних система може посредно и да се докаже на основу обавештења из једног уговора о коришћењу земље у Бјелену. По том уговору, који је закључен 3. I 1435. године, Добрић Драгојевић и његова жена Радица дали су у „вечни" закуп око десет златица земље Радосаву Брајановићу, званом Превалић, који је такође из Бјелена.[80] Радосав се обавезао да ће обрађивати ову земљу као што то чине добри радници и да ће посејати на оних десет златица сваке године све што буде могао, али тако да на крају сваких шест година речених шест златица морају бити у целини обрађене и посејане. Наведени податак јасно показује да је потребно да прође пуних шест година да би сва земља била обрађена и засејана. Посебну

[79] G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, 183.

[80] Div. not. 19 fol. 172: Dobrich Dragoevich peliparius et Radiça eius uxor... dederunt, concesserunt et locaverunt in perpetuum ad laborandum et seminandum Radossavo Braianovich dicto Prevalich de Bielem... soldos decem vel circa tereni... positos in Breno in Bielem ad Salinas et vocatos Sasadi. Радосав је дужан сваке године, као што чине добри земљорадници »laborare ad semen et seminare totum illud quod poterit ex dictis decem soldis tereni, ita tamen quod in fine quorumlibet sex annorum dicti 10 soldi terreni sint et esse debeant in totum laborati et seminati«.

пажњу привлачи и изјава у којој се наглашава да ће Радосав посејати све што буде могао на поменутих десет златица. Наведене чињенице могуће је ускладити једино тако, ако се узме да је Радосав засејавао сваке године пет шестина од десет златица, док би једна шестина земљишта остајала необрађена. Не изгледа ни мало вероватно да би Радосав засејавао годишње само по једну шестину од десет златица, док би преостала површина лежала на угару. Ово се тим пре може рећи јер су у Сланском приморју одређене површине ораница обрађиване и сејане неколико година узастопно. Могло би се још претпоставити да се овде примењивао тропољни систем, али на такав начин што би се једно „поље" остављало да лежи на угару по две године уместо једне. Но то је ипак само претпоставка, поготову ако се већ зна да се примењивао четворопољни систем земљорадње. Сви разлози, а посебно обавеза закупца да ће сваке године посејати на површини од десет златица све што буде могао, уз напомену да ће на крају сваких шест година ових десет златица бити у целини обрађене и засејане, указују на постојање шестопољног система земљорадње. По овом систему обрадиво земљиште било би подељено у шест „поља", тако да се сваке године обрађује пет „поља", док једно лежи на угару, и то свега годину дана.

Постојање и примену шестопољног система посредно потврђује и наведени пример који се односи на Пељешац, а у којем се могла запазити ограничена примена двопољног система. У овом случају постојале су три њиве од којих се две сеју пет година узастопно, док се на трећој њиви сеје само једна половина, и то наизменично. Ако се узме да свака половина њиве представља једно „поље", онда би укупно било шест поља, од којих су пет обрађена и засејана, а шесто је на угару. Међутим, у истом примеру смена поља је вршена на тај начин што би једна од поменутих њива дуже време лежала на угару док се земља не одмори, па би се тек онда укључивала у шестопољни систем земљорадње.

Степен искоришћавања деонице Матије Бенешића у Сланском приморју поклапа се са степеном искоришћавања земљишта по шестопољном систему. На његовој деоници све оранице се обрађују и сеју узастопно три или четири године, да би се онда 3 — 4 године примењивао тропољни систем, односно да би се за то време обрађивале и сејале две трећине земљишта у поменутој деоници. Оваквим распоредом сетвених површина и угара постиже се такав степен искоришћавања ораница као када би било шест поља,

од којих се пет сеје узастопно пет година, а једно лежи на угару, и то свега годину дана у раздобљу од шест година. Још је већи степен искоришћавања земљишта на деоници Јована Луковића, јер се тамо оранице сеју и по 12 година узастопно, да би се потом шест година узастопно примењивао тропољни систем, односно да би се сејале око две трећине од расположивих ораница. Није довољно јасно да ли се у годинама када се сеју две трећине ораница примењује и ротација „поља", или се пак у то време непрекидно сеју два „поља", док треће лежи на угару. Изгледа вероватније да је у питању последњи случај, тј. да се два „поља" сеју узастопно три и више година, док треће поље лежи на угару. Одмарање једног „поља" могло је да траје, према наведеним примерима, четири па и шест година. Први случај је чешћи и он је потпуно у складу са одмарањем земљишта на којем би угинуо виноград. Речено је да се такво земљиште остављало да се одмори највише четири године. Према томе, и земљиште које је било исцрпено вишегодишњим гајењем житарица могло је такође да се одмара четири, а вероватно и по шест узастопних година.

Имајући у виду целокупно излагање које се односи на коришћење ораница на дубровачкој територији, може се са сигурношћу закључити да је остављање земљишта на угар била редовна појава. Исто тако, потребно је рећи да се ово остављање није вршило по неком крутом шаблону, већ да су земљорадници руководили стварним потребама. Са сигурношћу се може рећи да су се у извесној мери сачували и класични облици тропољног система још почетком XV века, што потврђује наведени пример који се односи на Мљет. Међутим, ови облици нису обавезни и не омогућавају највиши степен експлоатације ораница. На копну је већ у другој половини XIV века свакако био познат и примењиван четворопољни систем земљорадње, а почетком XV века примењује се углавном измењени тропољни систем код којег је степен искоришћавања земљишта исти као да би се примењивао шестопољни систем земљорадње. За овај последњи начин може се са сигурношћу рећи да је био познат и да се примењивао на дубровачкој територији. Примена вишепољних система била је на поменутом подручју оправдана, јер дубровачка територија све до стицања Конавала није никада обиловала земљиштем које је подесно за обрађивање. Оскудица у обрадивим површинама присиљавала је земљораднике да се степен коришћења постојећих ораница повећа до дозвољене границе.

Проучавањем података који се односе на дубровачко залеђе добила се поуздана потврда да се тропољни систем земљорадње примењивао и у унутрашњости српске државе, и то још пре него што је донет Душанов законик. Такође се може рећи да се у српској држави примењивао и четворопољни систем земљорадње. Примену тропољног система потврђује податак који се односи на Мљет. То се још јасније може видети из обавеза земљорадника на поседима цркве Св. Николе, у Врању, где су земљорадници били обавезни да посеју тачно 100 мати пшенице и још 100 мати овса и проса заједно.[81] Јасно је да су ово два поља, од којих свако има површину од по 100 мати. Треће поље је за то време могло да лежи на угару. Строга сразмера између јесењих и пролећних житарица на другим манастирским и црквеним властелинствима посебно нас уверава да се и на њима примењивао тропољни систем. Међутим, ово се не би могло рећи за поседе оних манастира где се гаје три врсте житарица, али на потпуно једнаким површинама. Такав је случај са Дечанима и манастиром Св. Богородице Бистичке. Пшеница, овас и просо засејани су на једнаким површинама које припадају наведеним манастирима. Овакав плодоред, тачније речено оваква сразмера, не дозвољава примену тропољног система, или је, пак, у знатној мери отежава. У наведеним случајевима био би најподеснији четворопољни систем земљорадње. Готово да би се са сигурношћу могло рећи да се овде заиста и примењивао четворопољни систем земљорадње. Он је познат већ у другој половини XIV века, и то на оном подручју које је Дубровник добио од цара Уроша, па није искључено да је исти систем био познат и нешто раније, односно да се примењивао на поменутим манастирима властелинствима. Завршавајући излагање о начину коришћења ораница у средњовековној Србији треба посебно истаћи да је остављање земљишта на угар било познато широм српске државе и да се примењивало у оквиру одговарајућих система земљорадње. Тропољни и четворо-

[81] *Законски споменици*, 414.

пољни системи били су познати још у XIV веку, а вишепољни вероватно крајем истог века. Исто тако треба нагласити да се одређена површина земљишта није користила за производњу житарица једну или две године, већ је тај временски период био знатно дужи. Свакако да је на дужину периода утицала плодност земљишта, а затим и плодоред који је омогућавао дуже коришћење једне исте површине за гајење житарица. Значи да су земљорадници у средњевековној Србији успевали да одрже плодност земљишта и без коришћења ђубрива, повременим остављањем својих ораница на угар.

IV

ПРОИЗВОДНЕ МОГУЋНОСТИ ЗЕМЉОРАДНИКА

У претходним одељцима учињен је покушај да се објасни чиме су земљорадници у средњем веку обрађивали земљу, шта су на њој гајили, када су и како обављали одређене послове, на који су начин одржавали плодност својих ораница и винограда, али није речено колико је чега могао да произведе један земљорадник. Познато је да је циљ сваког људског рада стварање неке нове вредности, односно новог производа. Тако је и са радом који обављају земљорадници. Због тога је потребно да се каже не само шта су земљорадници производили већ и колико су чега могли да произведу, односно да се одреде производне могућности земљорадника у средњем веку. Приликом испитивања производних могућности земљорадника у средњовековној Србији, највећу пажњу треба обратити на производњу житарица, јер се оне гаје на највећем делу постојећих обрадивих површина, као и због тога што у њиховој производњи учествује највећи број земљорадника. Ако се зна да је за производњу житарица неопходна земља, семе за сетву, сточна запрега, рало или плуг, као и сам земљорадник, поставља се питање колику је површину земљишта могао да узоре и посеје један ратар у току једне године, користећи се при том радном снагом једне воловске запреге која је вукла рало. Одговор на постављено питање биће уједно и одговор на питање о просечним производним могућностима у средњем веку. Зависно од расположиве изворне грађе, поменути одговор се може добити једино посредним путем, и то кроз анализу многих уговора о узимању земљишта и волова под закуп, а такође и кроз податке који се односе на позајмљивање семена за сетву. Подаци овакве врсте ограничени су на једно уско и периферно подручје српске државе, што у сваком случају отежава изналажење поузданијег одговора на постављено питање, али тиме се не искључује проналажење решења. У тражењу одговора сигурну основу пружа употреба рала као основног оруђа којим се орало у Србији

у периоду од XIII — XV века, а свакако и касније. Једном оваквом справом за орање обично се остваривао сличан учинак широм Балканског полуострва, под условом да је вуче једна иста врста сточне запреге и приближно једнаке снаге. Поједини земљорадници могли су држати и користити оранице различитих величина, али независно од тога, воловске запреге које су вукле рало могле су орати само у границама својих могућности. Стога није битно, бар у овом случају, да ли неки земљорадник има мање или више обрадиве земље, пошто су воловске запреге током године могле узорати само одређене површине. Полазећи од ове чињенице, као и од чињенице да је плодност ораница била прилично уједначена под условом да се оне не ђубре, већ само остављају на угар, треба искористити све расположиве податке који ће омогућити да се нешто одређеније каже о просечним производним могућностима земљорадника у средњем веку, бар у појединим крајевима тадашње српске државе. Утврђивање просечних производних могућности земљорадника може се вршити једино посредно, и то анализом уговора: о узимању земљишта под закуп, о узимању под закуп волова за орање, као и анализом уговора о позајмљивању семена за сетву. Посебна пажња обратиће се на оне податке из којих се може сазнати који се део летине давао на име закупнине за земљу, на име закупнине туђих волова, за позајмљено семе за сетву, као и на оне податке из којих се може видети који је део летине припадао земљораднику као накнада за уложени труд. У даљем излагању посебно ће се пратити сви поменути елементи да би се добила што одређенија слика о просечним производним могућностима средњовековних земљорадника.

УЗИМАЊЕ ЗЕМЉИШТА ПОД ЗАКУП

Највећи број уговора о узимању и давању земљишта под закуп односи се на дубровачко залеђе, а знатно мање на подручју Котора и других крајева. Познато је да је дубровачка територија на копну била веома скучена, све до припајања Стона и Пељешца, а затим се постепено ширила и заокруживала, добијањем најпре уског појаса од Љуте до Курила, затим припајањем Сланског приморја, тј. подручја које је између Курила и Стона, и, најзад, куповином Конавала. Напоредо са ширењем дубровачке територије повећавао се и број сачуваних уговора о узимању земљиш-

та под закуп, а сачувани подаци покривају све шире и шире подручје. Само две године после припајања Стона и Пељешца, дубровачка управа сматрала је потребним да донесе одлуку којом ће се регулисати односи у производњи житарица на Пељешцу, тј. којом ће се одредити висина закупнине за земљу. Због великог значаја за потпуније сагледавање производних односа и производних могућности у земљорадњи, поменуту одлуку треба навести у целини. Она гласи: »In maiori consilio captum fuit e firmatum quod bobulcus qui arabit terram ad blavam, et dominus dicte terre dabit bobulco boves et semen et erit terra domini, quod ille bobulcus teneatur et debeat dare suo domino de quatuor partibus blave tres partes, videlicet pro terra quartam partem, pro bestiis quartam et pro semine quartam partem, et pro rata secundum quod dominus dederit ei, et vilanus habeat quartam parte. Qui ordo sit comunis, excepto si esse aliud pactum inter dominum et vilanum, quod pactum sit firmum et ratum non obstante quod dictum est«.[1] Значи, Велико веће је прокламовало 1335. године општа начела, по којима на производњу житарица, напоредо и подједнако, утичу четири чиниоца: земља која се обрађује, воловска запрега којом земљорадник оре, семе које се потроши у сетви и лични рад земљорадника. Приликом поделе остварене жетве, на сваки од поменутих чинилаца долази једнак део тј. четвртина жетве припада ономе чија је земља обрађена и засејана, четвртина ономе чији су волови, четвртина ономе чијим се семеном посејала нека њива и четвртина жетве припада ономе ко је лично обрађивао неку ораницу. Одлука Великог већа допушта и другачију расподелу ако су се господар и закупац другачије нагодили. Међутим, овде је битно да је закупнина за оранице на Пељешцу износила тачно четвртину од остварене жетве. На основу исте одлуке може се посредно закључити да принос житарица није у просеку био мањи од четворострукот, тј. да се од оне количине житарица која се трошила у сетви могао очекивати четири пута већи принос у жетви.

Поставља се питање да ли је поменути однос у расподели жетве важио само на Пељешцу или је био на снази на целој дубровачкој територији. Такође се може поставити питање да ли су Дубровчани само озаконили постојеће

[1] Ова одлука објављена је на више места: *Monumenta Ragusina II*, 358; А. Соловјев, *Liber omnium reformationum civitatis Ragusii*, 146, 147; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 311; С. Ћирковић, *Четвртина*, Зборник Филозофског факултета VII-1, Београд 1963, 275.

односе на Пељешцу, који су постојали под српском влашћу, или су, пак, уводили такве односе који су пре тога били на снази на дотадашњој територији Дубровника.[2] На постављена питања могу се дати сасвим поуздани одговори. Још пре доношења поменуте одлуке дубровачког Великог већа саопштена је слична одредба и у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног, код Скопља. Ова одредба гласи: „И кто нивоу црьквноу поореть или врьть оучинить на црьквнои земли, да даіе црьквы четврьто".[3] На овом месту треба нагласити да ко год би ловио у манастирском ловишту или рибњаку, морао је да даје манастиру четвртину улова, а такође ко год би секао дрвеће у манастирским шумама, био је дужан да преда манастиру четвртину дрва.[4] Значи, одредбе из повеље манастира Св. Ђорђа, код Скопља, још су шире у погледу коришћења туђег земљишта него поменута одлука Великог већа. Манастирска повеља јасно прецизира да се даје једна четвртина од оствареног прихода, било да је у питању коришћење обрадивих или необрадивих површина. Тачније, једна четвртина давале се за коришћење њива и вртова, од улова дивљачи и риба, од сече манастирских шума, док је за винограде важио други принцип. На основу ових чињеница може се закључити да је на поседима манастира Св. Ђорђа, код Скопља, а свакако и у околини самог града, закупљивање обрадивих и необрадивих површина добило шире размере на самом поечтку XIV века, а свакако и нешто раније. Пошто је начело четвртине озакоњено и прихваћено у једном делу српске државе већ 1300. године, може се са знатном сигурношћу рећи да је исто начело могло бити распрострањено и у другим крајевима, па и на Пељешцу пре него што је припојен Дубровнику (1333). На основу ове претпоставке не би се смело закључити да Дубровчани нису познавали принцип четвртине и пре добијања Пељешца. Напротив, сасвим се поуздано може доказати како се на име закупнине за коришћење ораница на дубровачкој територији давала једна четвртина од жетве пола века раније у односу на поменуту одлуку Великог већа (1335). Тако је, на пример, један земљорадник из Шумета 14. II 1283. године узео под закуп неку земљу од цркве Св. Јакова, уз оба-

[2] Многа питања која се односе на давање „четвртине" покренуо је С. Ћирковић (С. Ћирковић, *Четвртина*, Зборник Филозофског факултета VII-1, 273—276).

[3] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 20 (чл. 53).

[4] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 19, 20 (чл. 52, 55).

везу да ће плаћти на име закупнине једну трећину рода од винограда, док ће са земљишта на којем буде сејао житарице давати поменутој цркви сваке године једну четвртину од остварене жетве.[5] Почетком XIV века постоји већи број података ове врсте. Тако се, на пример, у два уговора који се у територијалном погледу односе на Затон помиње плаћање четвртине за коришћење ораница. Први од ових уговора закључен је 31. III 1310, а други 18. X 1314. године.[6] У овом последњем помиње се давање једне трећине од винограда, а једне четвртине рода са ораница на којима се сеју житарице. Поред Шумета и Затона, четвртина жетве се плаћала и са земљишта које се давало под закуп у Жупи дубровачкој, и то, колико се може утврдити, још 3. X 1325. године.[7] За званичан став дубровачких органа власти о висини закупнине која се плаћала за коришћење ораница занимљив је један угово који је закључен 11. XII 1328. године.[8] Овде се саопштава да је општина поседовала неких 5 комада земљишта подесних за гајење житарица. Општина је свих пет комада дала под закуп једном земљораднику, али под условом да закупац даје сваке године општини једну четвртину од остварене жетве.

Наведени примери показују како се плаћала закупнина за оранице, крајем XIII и почетком XIV века, у Шумету, Затону, Бргату и Жупи дубровачкој. У свим наведеним случајевима, за коришћење туђих ораница плаћала се тачно једна четвртина од остварене жетве. Сви поменути крајеви представљају делове дубровачке територије који леже у непосредном суседству српске државе. Не треба много домишљања па да се закључи како се четвртина жетве плаћала и с друге стране „граничне" линије, тј. на оној територији која је у то доба била под српском управом.

Давање и узимање обрадивог земљишта под закуп добило је широке размере и на подручју Котора, како у периоду док је Котор припадао Србији тако и доцније. Слично се може рећи и за друге градове у Приморју који су у средњем веку припадали српској држави, а свакако и за

[5] Div. canc. 1 fol. 117': земљорадник и његових 5 синова добијају »de vino et omnibus fructibus idem percipiendis ipsi debent habere duas partes et dictum monasterium tertiam partem, salvo si seminaverint blavam in dictis terris ipsi debent habere tres partes et dictum monasterium quartam partem«.

[6] Div. not. 1 fol. 7, 31. III 1310; Div. not. 2 fol. 29, 18. X 1314.

[7] Div. canc. 8 fol. 21'.

[8] Div. canc. 9 fol. 13.

Скадар, што је у историјској науци одраније утврђено и познато.[9] Захваљујући грађи из Которског архива може се видети који се део жетве давао на име закупнине за закупљено земљиште. Одмах треба напоменути да су такви уговори прилично ретки мада се земљиште веома често давало под закуп, било за новац било за утврђену количину житарица. У једном од сачуваних уговора који је закључен 6. августа 1398. године, саопштава се како је неко земљиште у Тивту дато под закуп на рок од десет година, а закупнина је износила тачно једну четвртину од остварене жетве оних житарица које на поменутом земљишту буду посејане.[10] Исте године, али 20. августа, један которски властелин закључио је уговор са двојицом земљорадника да на његовом земљишту, које је лежало у Тивту, направе канал за одводњавање.[11] Канал је морао да буде дубок и широк по три педља. Земљорадници су, иначе, били дужни да исто земљиште добро обрађују и да дају власнику једну четвртину рода, а власник се обавезао да ће земљорадницима платити уложени рад око прављења поменутог канала, и то од оне четвртине рода која њему припада. Јасно се види да се и у једном и у другом случају земљиште у Титвту давало под закуп за једну четвртину од остварене жетве.

Осим давања четвртине, било је и уговора из којих сазнајемо да је закупнина за земљу износила једну трећину од остварене жетве. Подаци ове врсте нису бројни, али на њих треба обратити пажњу јер се понекад могу уочити разлози због чега се плаћа трећина, а не четвртина како би се очекивало. Уговором који је закључен 20. јула 1396. године између Трифуна, сина покојног Петра Буће, и браће Прибила и Рајка, синова покојног Богуна, предвиђено је да ће браћа узети под закуп земљиште Трифуна Буће које лежи у Доброти.[12] Браћа ће га обрађивати шест година и даваће власнику за коришћење земљишта сваке године по осам которских стара пшенице. На крају овог уговора стоји следећа одредба »insuper de panico quod est ad presens in dicta terra tertia pars sit mea et alie due partes sint predictorum Pribil et Raichi«. Значи, браћи ће припасти две трећине од проса које роди, а власнику земљишта једна трећина од остварене жетве. Одредба се односи само на

[9] И. Божић, *Историја Црне Горе II*/2, 173—186.

[10] СНС II, стр. 572.

[11] СНС II, стр. 572.

[12] СНС II, стр. 331, 332.

ону годину у којој је уговор закључен. Пошто је уговор закључен 20. јула 1396, значи да је просо одавно посејано и да је његова жетва приспела. Власник земљишта је под наведеним околностима био у стању да закупцима наметне и теже услове него што су они уобичајени. Слична обавештења налазе се и у уговору који је закључен октобра 1337. године.[13] У њему се најпре саопштава како су два брата продала комад земљишта за 12 перпера, па га онда од власника узели под закуп уз обавезу да дају једну трећину од остварене жетве сваке године. Површина поменутог земљишта одмерена је количином пшенице која је потребна за његову сетву, па се каже да површина износи 1,5 которски стар или приближно толико. Приликом склапања овог уговора, земљорадници су се нашли у неповољном положају према новом власнику земљишта, јер су желели да обрађују исту њиву коју су продали. Под таквим околностима, власник је био у могућности да наметне теже услове закупнине. Да је наведена претпоставка тачна, потврђује и уговор који је закључен 21. јуна 1439. године.[14] Власник земљишта је позајмио 10,5 перпера, а у залог је дао зајмодавцу комад обрадивог земљишта чија површина износи три стара. Зајмодавац и зајмопримац споразумели су се да се остварена жетва са заложеног земљишта дели по принципу трећине. Занимљиво је истаћи да је писар у тексту уговора најпре написао четвртина (quarta), па ту реч прецртао и написао трећина. Ова чињеница упућује на закључак да је плаћање четвртине представљало уобичајену појаву, док се трећина давала само под посебним околностима. Видели смо да су закупци плаћали трећину за закупљено земљиште једино у случајевима када су се налазили у неповољном положају према власнику земљишта.

Исцрпљујући питање где се све плаћала четвртина, треба поменути и Мљет, који је био потчињен бенедиктинској опатији манастира Св. Марије, на Мљету. Целокупно становништво овог острва дуговало је опатији до 1345. године одређене натуралне дажбине и работе, а тада су се становници споразумели са опатом да уместо поменутих работа и дажбина плаћају годишње манастиру по 300 перпера.[15] Истим споразумом извршено је и разграничење земљишта, тако да се знало шта припада манастиру, а шта ста-

[13] СНС VI, стр. 251.
[14] СНС VI, стр. 752.
[15] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi,* 169, 170.

новницима острва. Изгледа да су овако уређени односи остали на снази више година, али је 1390. године дошло до великог спора између ставника Мљета и опата манастира. Опат је оптуживао становнике острва да су бесправно присвојили део земљишта који припада манастиру. Они су, опет преко свог адвоката одговарали да имају право на поменуту земљу јер плаћају 300 перпера годишње.[16] Поставили су и питање због чега онда плаћају наведену суму новца. Одговорено им је да плаћају 300 перпера због тога што су раније били дужни да бесплатно обрађују манастирске њиве и винограде, а уз све то и да дају једну петину од произведених житарица и грожђа. Пошто је становницима острва запрећено да ће бити искључени из цркве, дошло је до споразума између опата и становништва Мљета. Становници су се обавезали да ће са спорног земљишта давати манастиру једну четвртину од произведеног рода. Имајући у виду све што је изложено у вези са Мљетом, јасно је да је становништво овог острва било дужно да до 1345. године даје манастиру једну петину од свих производа које добије са земљишта које обрађује, а поред тога и да бесплатно ради на манастирским њивама и виноградима. Не може се утврдити колико је ова обавеза теретила становништво. Такође се може уочити да су земљорадници били обавезни да дају једну четвртину рода ако обрађују земљиште на којем је искључиво право коришћења припадало манастиру. У питању су две врсте поседа. Разлика између ових врста најбоље се може уочити посматрањем искључивог права коришћење. У једном случају искључиво право припада становништву Мљета, али је ово право било условљено плаћањем једне петине од рода који се оствари на њивама и виноградима становника острва, а затим, и бесплатном обрадом манастирских њива и винограда. Као феудални господар, опатија је на тај начин убирала феудалну ренту, коју је 1345. године заменила за новчани износ од 300 перпера годишње. У другом случају, искључиво право коришћења обрадивих површина припадало је манастиру Св. Марије. Манастир је ово земљште могао да обрађује у властитој режији или да га даје под закуп. Из судског спора се види да је учинио ово последње, тј. уступио је становницима острва део манастирског земљишта, али под условом да они плаћају годишње једну четвртину од оствареног рода. Не треба посебно ни истицати да је ренту од

[16] D. Farlatti, *Illyricum sacrum,* vol. V, 145, 146.

300 перпера и даље задржао, јер се то подразумева. У овом случају треба свакако нагласити да се и на Мљету земља давала под закуп и да је закупнина износила тачно једну четвртину од рода који се са ње добије.

На основу свега што је речено о узимању земљишта под закуп и плаћања једне четвртине од остварене жетве, може се са сигурношћу рећи да је плаћање четвртине било распрострањено у околини Скопља, на подручју Котора, у залеђу Дубровника, на Пељешцу и на Мљету, а вероватно и у другим крајевима. Посебно треба нагласити да је плаћање четвртине било условљено тиме да је власник земљишта, односно закупац, имао искључиво право коришћења ораница које се дају под закуп и да исто земљиште није било оптерећено већим феудалним работама и дажбинама. У супротном случају давање четвртине не би било прихватљиво за закупца. Сложени земљишни односи, какви су постојали у средњовековној Србији, омогућавали су, бар у одређеним случајевима, да се закупнина формира и по принципу четвртине. Одмах треба истаћи да узимање земљишта под закуп не представља неку особеност ширег градског подручја какво је, на пример скопско, скадарско, которско и дубровачко. На градском подручју закупљивање ораница добило је само шире размере због специфичности градске привреде и постојећих односа у производњи. Давање и узимање земљишта под закуп било је познато и на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, који су лежали у унутрашњости Србије и на знатној удаљености од градских ценатара. Једна одреба из манастирске повеље забрањује да се црквена земља даје у „подораније" и „седеније" или да се на било који начин некоме даје (давање: у бьхь).[17] Постојање посебних израза као што су „подораније" и „седеније" упућује на закључак да је давање земљишта под закуп било не само познато и развијено још у другој деценији XIV века већ да постоје посебни облици закупљивања земљишта. Манастирска повеља спречава ову појаву, али само на оним поседима на којима искључиво право кориш-

[17] *Споменик IV*, 7; Д. Аангелов, *Аграрните отношения в Северна Македония през XIV век*, София 1958, 179. Аутор тачно уочава шта значи „седеније" и „подораније", али се не може прихватити његово тумачење за реч „бьхь" јер Д. Ангелов сматра да је то термин који уопште означва свако узимање земљишта под аренду. Међутим, реч „бьхь" значи само појачану негацију и ништа друго (В. *Rječnik JAZU* (бах); Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина I*, в. бьхь).

ћења припада манастиру, тј. на „црквеној земљи". Висина закупнине за „подораније" и „седеније" није саопштена, али постоје сви потребни услови да се црквена земља даје под закуп за једну четвртину остварене жетве. У изразу „поседеније" треба видети неку врсту трајнијег давања, односно узимања земљишта под закуп, док „подораније" има више привремен карактер. Потребно је још напоменути да се у манастирским исправама може наћи неколико примера из којих се види да на неким црквеним поседима људи каткада „седе", тј. да такве поседе држе под закуп трајно или, чак „вечно".[18] Вечни закуп је познат и распрострањен на територији Котора и Дубровника, али исто тако и краткорочни закупи од једне па до неколико година.[19] Ова чињеница посредно указује да је краткорочних и дугорочних закупа могло бити и у унутрашњости српске државе, тим пре што знамо да се земља давала у „подораније" и „поседеније". На основу изложеног може се закључити да се у средњовековној Србији обрадиво земљиште давало под закуп, и то свакако почетком XIV века, а вероватно и нешто раније.

[18] *Законски споменици*, 640: „И стась поповска оу Гюр'гевиштихь и сь людми кои сѣде на нюи". Овај је поповски „стас" припадао призренској епископији, али као што се види на стасу „седе" људи, односно не користи га поп непосредно. Слична се обавештења могу наћи и у Дечанским хрисовуљама (М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 59). Манастирском властелинству била је потчињена, поред осталог, и црква Св. Николе, у Ботуши, заједно са људима који су јој припадали, као и „земља црквена". Црква је имала укупно 15 људи, од којих су два попа, а тројица су поповски синови. Црквена земља се састојала од два ступа, два винограда, једног селишта, једне њиве, два лаза и једног сенокоса. Међутим, приликом набрајања свега што припада „црквеној земљи", каже се кратко: „и на коюи людию сѣде до Грьгоурева плота". Овде је свакако испуштена реч земља јер је она стављена на почетку набрајања (И земльа црьков'на: стльпь на Роусини поли итд.). Значи, „људи" који су највероватније и потчињени поменутој цркви „седе" на једној земљишној деоници која такође припада цркви Св. Николе, у Ботуши. Само село Ботуша није потчињено као целина властелинству манастира Дечана, већ само црква са својим поседима у истом селу. Уосталом, то се може закључити и по томе што се помиње „Гргурев плот", а Гргура нема у списку црквених људи. На исти закључак упућује и чињеница што се врло пажљиво набраја све што је поменута црква поседовала, што се у Дечанским хрисовуљама само изузетно чини. Ма колико наведени подаци били фрагментарни, они потврђују да је „седенија" било и по црквеним поседима.

[19] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 60 и сл. 129 и сл.

Закупљивање ораница није ишчезло током целог средњег века тј. до пропасти и последњег дела српске државе. Онивајући Цетињски манастир крајем XV века, Иван Црнојевић наређује да се за коришћење манастирских ораница плаћа „четврта", тј. четвртина од жетве. Штавише, у истој повељи је истакнуто да се за исто земљиште, док га је држао Иван Црнојевић, плаћала једна трећина од жетве, а пошто се поменуто земљиште поклања манастиру, дародавац захтева да се на име закупнине даје четвртина.[20] Не може се сасвим поуздано рећи због чега је оснивач манастира смањио закупнину. Вероватно да у томе треба видети и оправдану економску рачуницу која је одговарала и закупцима и власнику. Уосталом, давање четвртине на дубровачкој и которској територији остаје на снази сигурно до средине XV века, а вероватно и касније. За оранице које су лежале на Пељешцу, у Сланском приморју или у Конавлима редовно се плаћала једна четвртина од остварене жетве, тако да је створен и посебан правно-економски термин, познат као »ius quarti que dicitur çetevertina«.[21] Словенска реч „четвртина" употребљава се у италијанским и латинским текстовима Дубровачког архива без икаквих објашњења, што значи да је савременицима појам четвртине био потпуно јасан и опште прихваћен. Поставља се питање због

[20] *Monumenta Serbica*, 531, 532. На овом месту треба нагласити да се „четвртина" за коришћење земље плаћала у Паштровићима и у XVIII веку (И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, Историјски часопис IX—X, 181).

[21] С. Ћирковић, *„Четвртина"*, Зборник Филозофског факултета VII-1, 274. Дубровачке власти су редовно захтевале од земљорадника који орбађују општинску или црквену земљу да дају једну *четвртину* од жетве, било општини било цркви: D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 321, 322; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 80. Сачуване су и многе одлуке дубровачких већа, које све то што је речено још једном потврђују: Cons. minus 2 fol. 197; Cons. minus 3 fol. 4', 172, 251, 254; Cons. Rog. 3 fol. 95, 150, 164'; Cons. Rog. 4 fol. 22', 23, 24, 24', 113, 210'. Осим званичног става, постоје и многи уговори који су закључени између власника ораница и земљорадника, из којих се може сазнати да су званични ставови били и опште прихваћени на дубровачкој територији. Пошто ће се овакви подаци помињати у даљем излагању, а неки су већ и наведени, то их тренутно не наводимо посебно. Овде још треба исправити мишљење Р. Грујића да је у Конавлима под требињским и захумским господарима вероватно владао обичај да се оранице дају на половицу, тј. да се за коришћење ораница давала једна половина жетве власнику. Такво се мишљење не може одржати јер је потпуно занемарено учешће у производњи власника земље и наполичара који је обрађује.

чега се на име закупнине за оранице давала четвртина жетве, а не више или мање од тог износа.[22] Одговор на постављено питање требало би потражити пре свега у тадашњим приносима житарица. Несавршена оруђа за обраду земље, као и мала плодност земљишта које се не ђубри, нису допуштали да се постигну већи приноси житарица. У западној и источној Европи нису се у то доба остваривали већи просечни приноси од 3 — 4 пута у односу на количину семена која је потрошена за сетву.[23] Тачније, ако за сетву једног комада земљишта треба 100 kg пшенице, онда се у жетви може очекивати свега 300 — 400 kg. Занимљиво је што се у Босни и Херцеговини такви приноси житарица постижу још средином XIX века. Васиљ Поповић у својој студији *Аграрно питање у Босни* каже на једном месту:

[22] Питање се с правом може поставити јер се у разним крајевима Европе, поред четвртине, давала за коришћење туђе земље половина, трећина, четвртина као и петина од жетве. Давање „трећине" и „четвртине" било је широко распрострањено у Италији: М. Л. Абрамсон, *О роли арендных отношении в социально-экономическом развитии Южной Италии (IX—XI вв.).* Из истории трудяхшчихся масс Италии, Москва, 1959 ,13, 14, 32—34; Е. В. Бернадская, *К истории аграрных отношении в северной и средней Италии XIV—XVI вв.,* Из истории трудяхшчихся масс Италии, 182, 184, 190, 196; Л. М. Брагина, *Положение крестьянства в северо-восточной Италиии в XIII—XIV вв.,* Из истории ..., 126—128; Л. А. Котельникова, *Итальянское крестьянство и город в. XIX—IV вв.,* Москва, 1967, 252, 253, 255, 283. На основу тога што се у Италији за коришћење земље плаћала једна трећина или једна четвртина од жетве, не би се смело закључити да су исти принципи уведени у наше крајеве под италијанским утицајем. Могло је бити и тога, али примарни су друштвено-економски односи који су постојали у нашим земљама. Уосталом, колико је све то тачно најбоље показује чињеница што се „трећина" и „четвртина" за коришћење земље плаћају и на територији средњовековног Новгорода (Г. Е. Кочин, *Сельско хозяиство на Руси,* 182—185, 323—326), који је свакако био изван италијанског утицаја. Висина закупнине за земљу зависила је у одређеним крајевима од различитих чинилаца и да би се они утврдили, морају се у целини познавати друштвено-економски односи, а посебно по каквом се принципу вршила расподела произведених житарица. Захваљујући богатству грађе из Дубровачког архива, могуће је са сигурношћу утврдити да се на територији Дубровника за земљу по правилу редовно даје једна „четвртина", а више од тога само у случајевима када власник земље учествује делимично у производњи.

[23] G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans L'Occident médiéval,* 184—191, 614; Г. Е. Кочин, *н. д.,* 325; S. Chmielewski, *Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV n XV w.* (Technika i rozmiary produkcji), Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego tom 5, Warszawa 1962, 97—110.

„Босанска земља била је без ђубрења неплодна. Сељак је био задовољан ако је могао са земље добити просечно четвороструко од онога што је посејао, ако се просек узме шест година, плодне и неплодне године заједно".[24] Овим се не жели истаћи стагнација пољопривредне производње, већ чињеница да на ораницама које се не ђубре могу да се постигну само четвороструки приноси. Већ је речено да су у средњем веку постојале скромне могућности за ђубрење ораница. Ако се овај посао и обављао, то се онда првенствено чинило у виноградима и вртовима. Према томе, највећи део ораница није могао да буде нађубрен. Разуме се да су особине земљишта у Босни и Херцеговини биле исте, како у средњем веку тако и у XIX веку. Без ђубрења се плодност ораница није могла повећати, па, према томе, није било могуће остварити ни веће приносе житарица. Податак који је навео В. Поповић служи као посредан доказ да су и у средњем веку приноси житарица могли да буду четвороструки у односу на количину семена које се потроши у сетви.

Разматрајући питање приноса житарица, одређену помоћ пружају малобројни, али драгоцени подаци из Которског архива. Из једног уговора о узимању земљишта под закуп, који је закључен 21. октобра 1437. године, сазнајемо да је ректор цркве Св. Марка, у Котору, дао под закуп два комада обрадивог земљишта Прибиши Новаковићу из Кавча да их обрађује пет година.[25] Земљиште је било подесно за гајење житарица и оба комада имла су укупну површину од једног и по стара или приближно толико, односно за сетву ових ораница био је потребан један и по стар пшенице (которски). Закупац се обавезао да ће сваке године давати, на име закупнине поменутог земљишта, један и по стар чисте и добре пшенице, као и да ће ову количину житарица испоручити на дан Св. Илије. Наведени уговор јасно саопштава да је висина закупнине за оранице стајала у строгој сразмери са површином земљишта које се обрађује, тј. да се за оранице чија је површина један и по стар давао годишње један и по стар пшенице на име закупнине.

[24] В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдула Меџида (1839—1861)*, Београд 1949, 164.

[25] СНС VI, стр. 42.

Слична обавештења пружа и уговор који је закључен 4. августа 1437. године.[26] Овај документ саопштава, поред осталог, како је православни поп Богиша из Горње Жупе (Грбаљ) држао на вечни закуп (ad livelum perpetuum) неко земљиште которског властелина Јакше Маргоцијева. Површина обрадивог земљишта подесног за гајење житарица износила је три стара (которска), а поп Богиша је на име закупнине давао сваке године которском властелину тачно три стара пшенице. У поменутом уговору саопштава се затим како се поп Богиша добровољно одриче својих права која проистичу из „вечног" закупа под одређеним условима, односно да земљу коју је користио враћа њеном власнику. Висина закупнине и према овом документу стоји у строгој сразмери са површином земљишта на којем се гаје житарице, тј. закупнина за земљиште чија је површина три стара износи тачно три стара пшенице годишње. Не треба занемарити ни чињеницу да се поменуто земљиште давало на „вечни" закуп, па наведени документ може послужити за општију оријентацију да се уоче чиниоци који су утицали на висину закупнине када се земља давала на „ливел", односно на „вечни" закуп. На подручју Котора, а и у другим крајевима, овакав облик закупнине представља уобичајену појаву.

Полазећи од чињенице да се остварена жетва, према одлуци дубровачко Великог већа из 1335. године, делила по принципу „четвртина", тј. да су у њеном остваривању и ра-

[26] СНС VI, стр. 210. Овом приликом треба упозорити да закупнине за један „карат" земље у Грбљу најчешће износе управо три стара житарица годишње, и то тридесетих година XV века. Тако, на пример, у СНС V закупнина од 2 стара за један карат помиње се у четири уговора (СНС V, стр. 111, 181 — три уговора), закупнина од 2,5 стара у два уговора (СНС V, стр. 45, 181), закупнина од 3 стара помиње се у девет уговора (СНС V, стр. 5, 63, 76, 111, 152, 181 — четири уговора), закупнина од 4 стара у два уговора (СНС V, стр. 18, 45), закупнина од 5 стари у једном уговору (СНС V, стр. 115) и закупнина од 6 стара у два уговора (СНС V, стр. 53, 106). И поред великог одступања у износу закупнине за један карат, ипак се може уочити да највише има уговора са закупнином од 3 стара за један карат. Укупно их је девет. Занимљиво је приметити да се закупнина од 2 стара помиње у четири случаја, а закупнина од 2,5 стара у два случаја, док се закупнине од 4, 5 или шест стара помињу у једном или два уговора. Наведени однос упућује на закључак да се закупнина најчешће кретала у овом периоду од 2 до 3 стара за један карат земље у Грбљу. Опширније о томе: I. Stijepčević *(Kotor i Grbalj*, Split 1941) који истиче да се закупнине обично крећу од 1—10 стара, зависно од величине земљишта.

сподели подједнаку учествала четири елемента: земља, семе, сточна запрега и човек, затим од чињенице да се за закупљено земљиште плаћала једна четвртина остварене жетве у околини Скопља, на територији Дубровника, на Мљету и на подручју Котора, и најзад, полазећи од чињенице да је закупнина за земљу у одређеним случајевима на подручју Котора била једнака количини семена потребног за сетву закупљеног земљишта, може се са сигурношћу закључити да су се у средњем веку остваривали у просеку четвороструки приноси житарица. Ако би приноси у просеку били мањи, принцип „четвртина" био би озбиљно нарушен. Није потребно посебно доказивати да су годишњи приноси са једног истог комада земљишта варирали из године у годину, али се, ипак, у просеку могао очекивати четвороструки принос ако се узме у обзир дужи низ година. Према В. Поповићу требало је узети у обзир бар шест година.

О колебљивости приноса, као и о самим приносима житарица, занимљива обавештења пружа један судски спор који је започет 16. маја 1431. године у Котору.[27] Из документа који је поводом тога састављен сазнајемо да је Ратко Остојић тужио которског властелина Марина де Друшко, захтевајући да му овај врати неко земљиште које је још његов отац заложио. Остављајући по страни све оно што би могло бити занимљиво из насталог процеса, на овом месту треба упозорити како је Ратко Остојић истакао и нека својства спорног земљишта следећим речима: »in la qual se semena stara doi et bochila una e meza de formento, la qual rende quando se semena stara quatro e talvolta cinque quando la e semenada«. Из наведеног цитата видимо да је ово земљиште имало површину од два которска стара и једне и по букиле (1 стар = 4 букиле), односно да је за његову сетву требало утрошити два стара и једну и по букилу пшенице. Када се поменуто земљиште посеје наведеном количином семена, онда је оно власнику враћало годишње четири или пет стари пшенице. У први мах изгледа да је прионс сувише мали. Међутим, овог пута нису узети сви елементи у прорачун, већ само земља и семе. У то можемо бити сигурни јер Марин Друшко свакако није лично обрађивао спорно земљиште, нити је давао сточну запрегу. У најбољем случају он је могао да исто земљиште даје под закуп неком земљораднику који га је обрађивао, плаћајући Марину Друшку одређену закупнину. Ако је Марин де Друшко улагао у

[27] СНС IV, 175.

производњу, осим земљишта, још и семе за сетву, онда му је ово земљиште чија је површина два стара и једна и по букила, доносило годишњи приход од четири до пет которских стари пшенице.

Ако се пође од претпоставке да се у просеку остварују четвороструки приноси, онда би се са спорног земљишта могла очекивати закупнина која је једнака количини утрошеног семена за сетву, тј. два стара и једна и по букила, односно 2,375 которских стари пшенице. Ратко Остојић у својој тужби није пошао од идеалне величине, већ од реалне, која се у пракси остваривала, тј. од чињенице да се за уложену земљу у производњу житарица и семе за сетву добија годишње некада четири, а некада пет стари пшенице. Свакако да су поменуте количине заокружене на цео број, али оне уједно показују да су се у свакодневној пракси приноси житарица колебали око одређених величина.[28] Са површине од два стара и једне и по букиле, односно са површине земљишта од 2,375 стара, требало је, у просеку, очекивати закупнину такође од 2,375 стара. Према томе, и део жетве који би се издвајао на уложену земљу и семе требало би да износи у просеку 4,75 которска стара, а не тачно 4 или 5 као што то каже Ратко Остојић. Одступање од просечне величине је у сваком случају видљиво, али није знатно. Пошто се према наведеној тужби на спорном земљишту добија 4 — 5 стари, што у просеку износи тачно 4,5 стара (4 више 5 = 9; 9 : 2 = 4,5), онда одступање од идеалне просечне величине износи свега 0,25 стара (4,75 — — 4,5 = 0,25). Све ово што је до сада речено о спорном земљишту још једном потврђује да су се у просеку могли остваривати четвороструки приноси, да се за земљиште на име закупнине давала приближно иста количина житарица која се утроши у жетви, али такође сведочи и о томе да су се годишњи приноси житарица колебали из године у годину. Ова одступања, према наведеном податку, износила су око 20%. Разумљиво је да се под оваквим колебањем не подразумевају изузетно неповољне године, када жетва није могла да врати ни уложено семе јер би усеви пропали на њиви из различитих узрока.

Иако је утврђено који се део жетве обично давао на име закупнине за коришћење туђих ораница, а затим и

[28] Ратко Остојић је заокружио и количину пшенице коју је Марин де Друшко извукао из закупљеног земљишта за 10 година, тврдећи да је овај добио 30 стара, у чему има и претеривања (СНС IV, стр. 176).

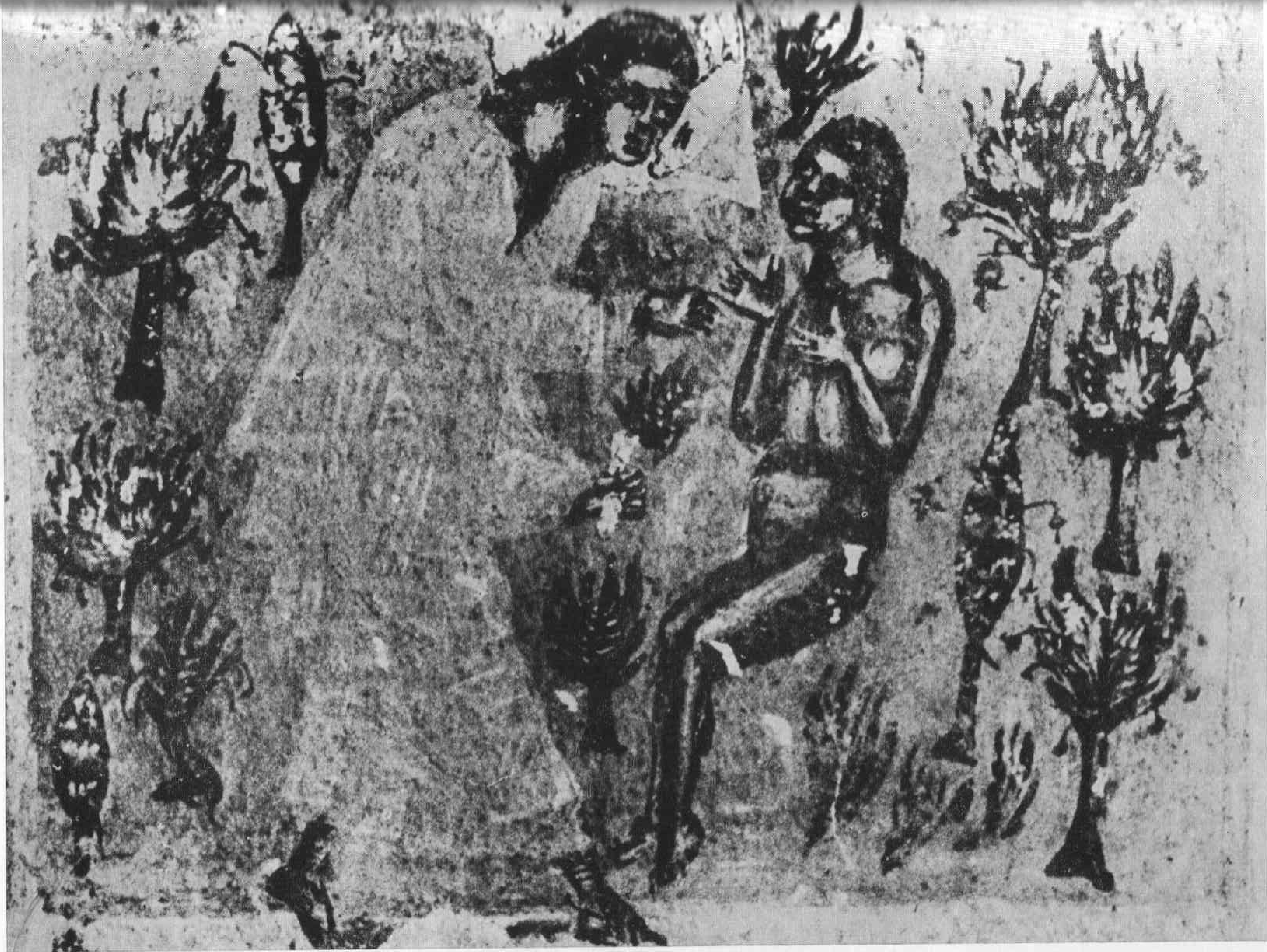
13. *Волови у јарму*
Фреска из Дечана, Св. Ђорђе оживљује вола Гликеријева — детаљ

14. *Земљорадник на њиви и пастир на пашњаку*
Фреска из Дечана, Каин и Авељ приносе жртву Богу

15. *Виноградарски нож*
Фреска из Дечана, Ноје обделава виноград

16. *Воћке са младим плодовима*
Минијатура из Минхенског псалтира, Бог створи Адама

какви су приближно били приноси житарица, још се не зна колико је један земљорадник могао да произведе житарица у току године, односно коју је површину земљишта могао да узоре и посеје уз помоћ једне воловске запреге. О узимању ораница под закуп, у Дубровачком архиву сачувао се знатан број уговора, у којима се наводи тачна количина житарица која ће се годишње давати на име закупнине за одређену деоницу земљишта. Одмах треба истаћи да је у поменутим случајевима веома тешко одредити површину таквих деоница, јер се у сачуваним уговорима обично о томе не каже ништа одређеније. Разлози за такав поступак су многобројни. Површину земљишта није ни требало наводити ,јер су земљорадници тачно знали којом количином може да се засеје неко земљиште, а већа им прецизност за одређивање висине закупнине није ни била потребна. Осим тога, треба још рећи да су земљорадници обично узимали у закуп „делове" земљишта које су поседовали дубровачки грађани на Пељешцу, Сланском приморју, Конавлима, као и на оном подручју које су Дубровчани добили од цара Уроша. Ово је опет била нека врста мере, савременицима довољно прецизна, али не и за данашња схватања. Уз сву сложеност, поменути уговори заслужују пажњу јер и на основу њих могу да се добију обавештења о производним могућностима земљорадника у средњем веку.

Приликом разматрања уговора ове врсте потребно је још рећи да се оранице узимају под закуп најчешће у појединим „деловима" чији се власници редовно знају. За ове „делове" 'треба рећи да су настали на тај начин што се дубровачким грађанима делило земљиште које је лежало у оним крајевима који су припојени Дубровнику на рачун српске и босанске државе. Подела се вршила по утврђеном кључу, тако да су припадници властеоског сталежа добијали углавном једнаке деонице земљишта. Пучани су редовно добијали мање површине земљишта у односу на властелу. Не улазећи у све појединости поделе, треба рећи да је деоба вршена приликом сваког проширивања дубровачке територије, па су грађани имали своје „делове" на Пељешцу, у Стону, на подручју од Љуте до Курила, затим у Сланском приморју, у обе половине Конавала, као и у Конавоским планинама. За анализу пре свега долазе у обзир „делови" на Пељешцу, Сланском приморју, као и у Конавлима. За остале „делове" постоје прилично оскудна обавештења, а на некима се ретко гаје житарице (околина Стона),

или су њихове површине скромне (на подручју од Курила до Љуте).

Не залазећи у појединости свих уговора који су сачувани, даће се најпре њихов табеларни преглед. Овакав ће се преглед дати за уговоре о закупу земљишта на Пељешцу, затим о закупу земљишта у Сланском приморју, као и у Конавлима.У табеларном прегледу уговори ће бити распоређени хронолошким редом, а одабраће се само они у којима је саопштена тачна количина житарица која се плаћа на име закупнине. При томе ће се водити рачуна да ли се узима под закуп цео „део", једна половина или пак четвртина „дела". Такође ће се саопштити година када је земљиште узето у закуп, број закупаца, као и неке примедбе. Количина житарица саопштиће се бројем дубровачких стари и копела, али ће се занемарити да ли стар мерен по дубровачкој мери, или по мери Стона, Пељешца, Сланског приморја и сл. Најзад, занемариће се и поједине врсте житарица.

Табела I

Пељешац

Ред. број	Година	Број закупаца	Величина закупљених деоница	Износ закупнине	Примедба
1.	1348— —1363	1	?	5 стари (великих)	В. нап. 29
2.	1375	1	?	6 стари	
3.	1382	1	Више од 10 златица	6 стари	В. нап. 29
4.	1390	2	Више од 10 златица	6 стари	
5.	1389	1	1 део мање 4 златице	4 стара	
6.	1391	1	?	7,5 стари	
7.	1395	1	1 део	6 стари и 2 копела	
8.	1403	1	0,5 дела	16 копела	
9.	1404	1	1 део	5 стари	
10.	1405	1	2 дела	14 стари	
11.	1405	1	2 дела	14 стари	
12.	1407	1	0,5 дела	4 стара	
13.	1439	1	?	5 стари	

У табеларном прегледу наведено је укупно 13 уговора који се односе на Пељешац.[29] Саопштени подаци омогућавају посматрање износа закупнине са две стране. Прво: које се количине житарица у свом горњем износу најчешће дају на име закупнине за земљу, и друго; око којих се величина креће закупнина за један „део" земље на Пељешцу. За горње вредности закупнина узете су у обзир само оне количине код којих закупнина износи четири и више стари житарица. Овако се мора поступити јер се код малих закупнина од 2 — 3 копела не може утврдити колику је површину земљишта у току године могао да обради један земљорадник. За посматрање горњег износа закупнина од укупно 13 уговора, колико их је наведено у табели, долазе у обзир сви, осим једног, тј. податка по дредним бројем 8. Од преосталих 12 података, закупнина од четири стара житарица помиње се у два уговора, од пет стари житарица у три уговора, од шест стари у четири уговора, а од седам и више стари у три уговора. На основу саопштених података може се видети да се закупнина за земљу у свом горњем износу најчешће креће од 5 — 6 стари житарица јер је таквих уговора седам од укупно 12 колико их долази у обзир за посматрање. Свакако да од просека постоји одступање навише или наниже; уосталом, то се види и из приложене табеле. Ако би закупнина од 5 — 6 стари житарица представљала приближно једну четвртину од остварене жетве, онда би један земљорадник могао да произведе просечно

[29] Табела је сачињена на основу следећих података: 1. Dist. test. 1 fol. 3'; 2. Div. canc. 22 fol. 6'; 3. Div canc. 25 fol. 129'; 4. Div. not. 10 fol. 99; 5. Div. not. 10 fol. 58'; 6. Div. canc. 29 fol. 217'; 7. Div canc. 33 fol. 53'; 8. Div. canc. 35 fol. 30; 9. Div. canc. 35 fol. 95'; 10. Div. canc. 35 fol. 208; 11. Div. canc. 35 fol. 208; 12. Div. canc. 36 fol. 168; 13. Div. canc. 53 fol. 201. (подаци су наведени према редним бројевима у табели).

Уговор под редним бр. 1 може се датирати између 1348—1363. године због тога што земљу даје под закуп тутор Матка »filii Gergi de Petragna«. Матко се последњи пут помиње у грађи Дубровачког архива 1363. године, док је његов отац Gergius de Petragna умро 1348. године (I. Mahnken, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 356—360). Матков тутор »Kallendas de Buçignolo« умро је 1372, па и ово показује да је поменути уговор настао негде средином XIV века (I. Mahnken, *н. д.*, 136).

За уговор под ред. бр. 3 треба напоменути да је закупнина износила укупно 9 стара житарица, али закупац је поред земље узео под закуп и једног вола. У одељку о узимању волова под закуп видеће се да је закупнина за једног вола могла да износи тачно 3 стара житарица. Према томе, закупнина која се плаћала само за земљу износи тачно 6 стара.

20 — 24 стари житарица годишње. Тачније, он би био у стању да обради деоницу земљишта која би доносила жетву од 20 — 24 стара. Из наведених података не може се видети колико је сваке године било пожњевено и овршено житарица са оних деоница које су земљорадници узимали под закуп, али то је чак и корисно, јер се кроз износе закупнина саопштава једна четвртина од просечне жетве која је могла да се очекује у временском размаку од неколико година. Сви наведени уговори у табели били су закључени на рок од 5 — 6 и више година, а неки од њих представљају и „вечни" закуп.

У количинама житарица које су се плаћале на име закупнине за поједине „делове" на Пељешцу постоје знатне разлике. Од укупно 13 уговора наведених у табели, долази у обзир за посматрање свега седам. Од ових седам података, закупнина за један цео „део" у износу од четири стара житарица, помиње се само у једном случају (под редним бројем 5), закупнина од пет стари у два случаја, од шест стари само у једном уговору, од седам стари у два случаја, а од осам стари само у једном уговору. Значи, закупнина за један „део" на Пељешцу могла је да се креће од четири до осам стари. Међутим, и овде је могуће издвојити пет уговора код којих се закупнина за један „део" креће у распону од 5 — 7 стари, док је у преостала два податка мања, односно већа од просечне вредности. На величину износа закупнине за један „део" утицали су различити чиниоци. Површине ораница у сваком „делу" нису увек исте. Приликом поделе земљишта на „делове" водило се рачуна не само о површини земљишта које се додељује већ и о вредности дотичног земљишта. Поуздано се зна да су, на пример, сви „делови" у једној „десетини" на Пељешцу имали површину од око 11 златица,[30] али се такође може утврдити да је било „делова" чија је површина износила 12, па чак и 15 златица земље, а то је скоро 50% више него у првом случају.[31] По М. Решетару, површина једне златице износи 1 679,799 m^2 или округло 1680 m^2. Узимајући у обзир заокружену величину златице, „делови" од 11 златица имали би површину 18 480 m^2, од 12 златица имали би површину 20 168 m^2, док би у 15 златица било 25 200 m^2, што значи да се површина земљишта у једном „делу" на Пељешцу могла кретати од 1,85 ha до 2,5 ha. Пошто су закупнине

[30] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi,* 196, 200, 201.

[31] Div. not. 10 fol. 60; Div. not. 11 fol. 222.

од 5 — 6 стари житарица, колико су најчешће плаћали земљорадници на име закупнине за земљу, по величини блиске закупнинама од 5 — 7 стари, колико најчешће износи закупнина за један „део" земље на Пељешцу, може се узети за приближну оријентацију да су земљорадници обрађивали и сејали такве деонице чија је површина износила од 1,85 — 2,5 ha. То уједно значи да су земљорадници у току једне године могли да узору и посеју житарицама од 1,85 — 2,5 ha.

Ову претпоставку унеколико оспоравају подаци који су наведени у табели под редним бројем 4, 10 и 11. Под редним бројем 4 помињу се два закупца за деоницу земљишта која је свакако нешто већа од десет златица, док се у уговорима под редним бројем 10 и 11 саопштава да један закупац узима под закуп деоницу земљишта од два „дела". Поставља се питање како је могло доћи до тога да су за обраду једне деонице земљишта, чија је површина приближно једнака површини земљишта у једном „делу", потребна два земљорадника, док је на другој страни један земљорадник у стању да обради два „дела". Подаци из уговора о којима је овде реч пружају и одређени одговор на постављено питање.

У тражењу објашњења због чега два земљорадника узимају под закуп деоницу земљишта чија је површина нешто већа од десет златица мора се најпре поћи од садржаја уговора који је наведен у табели под редним бројем 3. Овај уговор је закључио Јуније Ђорђић (ser Junius Give de Georgio) 11. VIII 1382. године са својим кметом који се звао Рушман Доброслић Пикулдић (Ruciman Dobroslich Pichiuldich).[32] Кмет се обавезао да ће обрађивати господареву земљу која је лежала у Вигњу, на Пељешцу, и да ће на њој сејати житарице. Осим земље, господар је свом кмету позајмио и једног вола за орање, а кмет се обавезао да ће годишње давати на име закупнине за земљу и вола: три стара пшенице, три стара јечма и три стара овса по дубровачкој мери. Закуп за земљу требало је да траје „вечно". Само осам година доцније иако је земља дата у „вечни" закуп, покренуто је питање начина обраде, па и закупнине. Односи између господара и кмета почели су да се заплићу, углавном због тога што кмет није имао ни мушких ни женских потомака, а можда и због других разлога. То се јасно види из података два уговора који су састављени 17. II 1390. го-

[32] Div. canc. 35 fol. 129'.

дине.[33] У првом од ова два уговора саопштава се како је господар покушао да закључи нов споразум о начину коришћења земљишта, али овог пута са кметом и његовим синовцем. По овом уговору кмет и синовац требало је заједнички да обрађују господареву деоницу земљишта, и не само то, већ да на истој деоници у року од три године подигну виноград површине десет златица. Изгледа да кмет није пристао на овакво решење. То се може претпоставити на основу чињенице што је његово име у тексту уговора прецртано свуда где је забележено заједно са именом његовог синовца. Цео уговор је тако исправљен да су отпали сви облици множине који се односе на кмета и његовог синовца, тако да су после исправљања текста остали само облици једнине који се односе на име синовца (Radec Ratchovich). Исправљени текст уговора посредно потврђује да је синовац пристао да подиже виноград на истој деоници земљишта коју је до тада обрађивао његов стриц и гајио на њој житарице.

Овај исправљени текст уговора није остао на снази, већ је поништен, а одмах испод њега написан је нов уговор. Према садржају новог уговора, као закупци господаревог земљишта у Вигњу појављују се и стриц и синовац. Они се заједно обавезују да ће обрађивати земљу и да ће годишње давати господару на име закупнине: три стара пшенице и три стара јечма. Господар је пристао још и да се пониште сви ранији уговори, као и обавезе које из њих проистичу. Колико се може утврдити, овом последњем споразуму претходила су свега два уговора. Према томе, на снази ће остати трећи уговор. Као епилог о овим не баш тако једноставним односима у закупљивању земљишта, може се узети кратка белешка која стоји испод трећег уговора. У њој се саопштава да ће стриц после своје смрти и смрти своје жене оставити синовцу три четвртине од свега што поседује, док ће једну четвртину поклонити цркви за душу, а синовац се обавезао да ће живети у стричевој кући.[34]

[33] Div. not. 10 fol. 99, 99'. Оба уговора носе исти датум јер су писани један испод другог.

[34] Колико је у то доба било значајно да земљорадници имају мушке потомке који ће преузети њихове обавезе, види се из једног уговора по којем је Симеон Бунић дао у вечни закуп сву своју земљу на Пељешцу, »in loco dicto Basilina«, захтевајући од закупца, осим уобичајених обавеза, још и следеће: Item tenetur dicto Pribeç (закупац) dare et ponere filium suum primogenitum ... ad laboran-

Разматрање наведених података омогућава да се изведе неколико закључака. Прво, са сигурношћу се може закључити да је закупнина за земљу износила шест стари житарица по дубровачкој мери, и то у временском размаку који је дужи од осам година. Затим, површина која се обрађивала није била мања од десет златица јер су постојале могућности да се на таквој површини подигне млад виноград, и то у року од три године. Најзад, господар земљишта није могао лако да раскине „вечни" уговор о закупу, све док је закупац извршавао редовно своје обавезе. „Редовне" обавезе кмета биле су и остављање мушких потомака, који ће бити способни да извршавају преузете обавезе према уговору о „вечном" закупу. То се јасно види из кратке белешке чији је садржај саопштен, односно по томе што синовац наслеђује стрица који није имао ни мушких ни женских потомака. Сада је сасвим разумљиво и оправдано што се помињу два закупца за деоницу земљишта чија је површина нешто већа од десет златица. Према томе, може се са сигурношћу закључити да је један земљорадник био у стању да у току године и посеје површину земљишта која је била нешто већа од десет златица.

Наведено излагање пружило је убедљиве доказе да је један земљорадник могао да обрађује површину земљишта која је свакако већа од десет златица, односно површину за коју је годишња закупнина износила шест стари житарица, али се међу расположивим подацима не може наћи сигуран одговор како је дошло до тога да један закупац узима да обрађује два „дела" земље на Пељешцу. Могло је бити више узрока, али се ипак на основу одређених података може пружити извесно објашњење. Из приложене табеле се види да постоје два уговора такве врсте и, што је посебно значајно као господар укупно четири „дела" која узимају два закупца јавља се једно исто лице. Господар ових „делова" је Teodorus de Mlascagna. Поставља се питање како су се у његовом власништву нашла четири „дела" земље. Ово се питање тим пре може поставити јер је породица „de Mlascagna" ревизијом деобе Пељешца на „делове" 1396. године добила само два „дела" земље и ништа више, јер је у то доба имала само два мушка члана. Деобом земље у Сланском приморју, породица де Мласкања је добила свега 1,25 „дела", пошто имају једног мушког члана који је ујед-

dum dictama teram et quod sit homo nostri secundum consuetudinem aliorum in Puncta« (Div. not. 10 fol. 60, 10. VIII 1389).

но и старешина породице, док у првој подели Конавала 1423. добијају свега 0,5 „дела", а у другој деоби Конавала добијају само 0,75 „дела", пошто породица има једног мушког члана који је у то доба био још малолетан.[35] Наведене чињенице показују да је број мушких чланова породице „de Mlascagna", крајем XIV и почетком XV века, сведен на једну до две особе, или, боље речено, да је истој породици претило изумирање. Мали број мушких чланова могао је да добије и мали број земљишних деоница. На Пељешцу је ова породица после 1396. могла да има укупно два „дела". Од 1396. до 1405. године на Пељешцу се није извршила нека нова подела на „делове". Тешко се може поверовати да је породица de Mlascagna за ово време на неки други начин успела да присвоји још два „дела" земље. Због тога се са знатном вероватноћом може рећи да је ser Teodorus de Mlascagna закључио два посебна уговора са двојицом закупаца, али за исто земљиште, чија је површина била једнака два „дела", а не укупно четири „дела" како по рачуну излази ако се подаци из уговора буквално схвате. Не треба искључити могућност да је поменути дубровачки властелин могао да узме под закуп туђа два „дела", па да их онда заједно са својим „деловима" уступа земљородницима на обраду. Међутим, изгледа вероватније да су у питању била само два, а не четири „дела".

На основу целокупног излагања о закупнинама за земљу на Пељешцу, може се са знатном сигурношћу рећи да су земљорадници најчешће обрађивали толике површине ораница са којих је годишња закупнина износила у просеку 5 — 6 стари житарица. Исто се тако може рећи да је закупнина за један „део" на Пељешцу најчешће износила 5 — 7 стари житарица. Према томе, земљорадници су били у стању да у току једне године узору, посеју и обаве све потребне радове око производње житарица на површинама од 1,85 — 2,5 ha. Било би веома корисно када би се знало колико су поменути земљорадници поседовали волова. Само у једном од наведених уговора саопштава се да је закупац узимао у зајам једног вола од господара земљишта, а то опет сведочи да је исти закупац свакако поседовао другог вола потребног за орање.[36] Међутим, ово ће се питање де-

[35] D. Roller, 199, 231, 241; Р Грујић, *Конавли под разним господарима*, 60.

[36] Div. canc. 25 fol. 129'.

таљније размотрити у одељку који се односи на узимање волова под закуп.

Узимање земљишта под закуп било је распрострањено и у другим крајевима који су припадали Дубровнику, а нарочито у Сланском приморју. Са овог подручја сачувао се и највећи број уговора. Као што је већ учињено са расположивим подацима који се односе на Пељешац, примениће се исти поступак и према уговорима који се односе на Сланско приморје, тј. сви расположиви подаци биће најпре саопштени у табеларном прегледу.[37]

Већ на први поглед запажа се да је број уговора који се односе на Сланско приморје знатно већи од броја уговора који се односе на Пељешац. Подаци који су саопштени у наредној табели могу се посматрати на два начина. Прво, најпре могу да се издвоје они уговори који показују колико се давало житарица на име закупнине за један „део" земљишта у Сланском приморју, и друго, могу се издвојити подаци који ће показати колику закупнину за земљу најчешће плаћа један закупац. Од укупно 39 уговора, колико их је наведено у табели, могуће је издвојити 29 податак на основу којих ће се видети колико је износила закупнина за један „део" земљишта. Одмах треба рећи да се она креће у врло широким оквирима, тј. од три до дванаест стари житарица. Закупнина од три стара житарица за један „део" помиње се само у два уговора, а од дванаест стари у једном уговору од могућих 29 података који долазе у обзир за разматрање. Према томе, наведене величине треба занемарити приликом тражења просечног износа закупнине за један „део", пошто су то изузеци. Идући од

[37] За наведену табелу коришћени су следећи подаци: 1. Div. not. 11 fol. 19'; 2. Div. canc. 34 fol. 152' (даље Div. not. = DN, a Div. canc. = = DC); 3. DC 34 f. 170; 4. DN 11 f. 85'; 5. DC 35 f. 210'; 6. DC 37 f. 122'; 7. DC 37 f. 95; 8. DC 39 f. 17'; 9. DC 39 f. 119'; 10. DC 39 f. 299'; 11. DC 39 f. 327; 12 DC 40 f. 61; 13. DC 40 f. 117; 14. DC 40 f. 136'; 15. DC 40 f. 211; 16. DN 12 f. 185'; 17. DC 41 f. 151; 18. DC 41 f. 176'; 19. DC 41 f. 213'; 20. DC 41 f. 257'; 21. DN 12 f. 210; 22. DN 12 f. 275; 23. DN 13 f. 257; 24. DC 42 f. 222'; 25. DC 43 f. 44'; 26. DC 44 f. 72; 27. DC 44 f. 76'; 28. DC 44 f. 80'; 29. DC 44 f. 127'; 30. DN 17 f. 94; 31. DN 18 f. 108'; 32. DC 48 f. 91'; 33. DC 48 f. 186'; 34. DC 49 f. 138'; 35. DC 49 f. 202'; 36. DN 21 f. 11'; 37. DC 50 f. 272'; 38. DC 52 f. 66; 39. DC 52 f. 66; Међу наведеним подацима налазе се и такви уговори у којима је закупнина одређена у лукнима, а не у старима и копелима. Може се рачунати да свако лукно у Сланском приморју има тачно 3 копела, односно пола стара, што је у наведеној табели и учињено. Лукно као мера за житарице помиње се у уговорима под ред. бр. 13, 17, 20, 22, 37.

Табела II

Сланско приморје

Редни број	Година	Број закупаца	Величина закупљених деоница	Износ закупнине
1.	1402.	2	2,5 дела	11,5 стари
2.	1402.	1	0,5 дела	4 стара
3.	1402.	1	1,25 дела	6 стари
4.	1404.	1	1,25 дела	3,5 стара
5.	1405.	1	1,25 дела	4 стара
6.	1408.	1	1,25 дела	6,5 стари
7.	1409.	1	0,25 дела	3 стара
8.	1412.	2	1,25 дела	6 стари
9.	1412.	3	2,75 дела	24 стара
10.	1413.	1	0,5 дела	3 стара
11.	1413.	2	1,25 дела	7 стари
12.	1414.	3	2,5 дела	13 стари
13.	1415.	1	0,75 дела	7 стари
14.	1415.	2	2 дела	16 стари
15.	1415.	1	0,5 дела	3 стара
16.	1417.	1	0,5 дела	3 стара
17.	1417.	1	0,5 дела	4 стара
18.	1417.	2	2,5 дела	17 стари
19.	1418.	3	?	3,5 стара
20.	1418.	1	?	3,5 стара
21.	1418.	2	?	8 стари
22.	1418.	1	?	8 стари
23.	1422.	1	0,25 дела	3 перпере
24.	1424.	2	?	4 стара
25.	1425.	1	1 део	8 стари
26.	1426.	2	2,5 дела	19 стари
27.	1426.	1	0,25 дела	2 стара
28.	1426.	1	?	3,5 стара
29.	1427.	2	?	2,5 стара
30.	1431.	3	1,75 дела	12 стари
31.	1433.	3	2,5 дела	11 стари
32.	1434.	1	0,25 дела	2 стара
33.	1434.	2	1 део	8 стари
34.	1435.	2	0,5 дела	4 стара
35.	1436.	2	?	3 стара
36.	1436.	2	1 део	8 стари
37.	1437.	4	?	13,5 стари
38.	1438.	2	0,5 дела	4 стара
39.	1438.	2	0,25 дела	2 стара

мањих ка већим износима закупнина, овај табеларни преглед даје следеће податке: закупнина од три стара за један „део" помиње се, као што је речено, у два уговора, од 29 колико их има укупно, такође се у два случаја помиње и закупнина од 4,5 стара за један „део", док је закупнина од пет стари забележена у четири случаја, а од 5,5 стари само у једном уговору; закупнина од шест стари помиње се у три случаја, а од око седам стари у свега два уговора, али је зато закупнина од осам стари житарица забележена у дванаест уговора, од девет стари у два податка и од дванаест стари само у једном уговору. Наведене износе закупнина треба још чвршће груписати да би се добио што јаснији преглед. Све ове износе закупнина за један „део" могуће је поделити само у две групе, тако да у прву групу уђу сви уговори код којих се закупнина креће у распону од 4,5 — 6,5 стари, док би се у другу групу сврстали сви уговорикод којих се закупнина креће од 7 — 9 стари. Овом поделом нашло би се у првој групи тачно 10 уговора од 29 колико их има, а у другој би групи било 16 уговора, такође од 29 колико их је узето у обзир. Један уговор где закупнина износи 12 стари, и два уговора код којих закупнина за један „део" износи само три стара, могу се овом приликом потпуно занемарити. Ако се узму у обзир подаци које нам пружају поменуте две групе уговора, може се закључити да се закупнина за један „део" земљишта у Сланском приморју кретала од 4,5 — 6,5 стари, или, пак, између 7 и 9 стари. Тражећи средње величине, може се рећи да се закупнина најчешће кретала око 5,5 или око 8 стари житарица. Наведене величине закупнина јасно показују да су „делови" у Сланском приморју били већи од „делова" на Пељешцу, односно да је у њима било више ораница. Постојање закупнина од приближно 5,5 или од приближно 8 стари посредно указује још на једну значајну чињеницу о којој се мора водити рачуна. У једној деоници, односно у једном „делу" земљишта могло је да буде исто толико ораница као и у неком другом „делу", али износ закупнине није морао да буде исти. До такве је појаве дошло због примене тропољног система земљорадње, односно до вишепољног система приликом обраде и коришћења ораница. Кад год би у једном „делу" остајао један део ораница неискоришћен, односно када су се те оранице остављале да леже на угару, закупнина није могла да буде толико велика као када се обрађују и сеју све расположиве површине. Познато је да су оранице могле да леже на угару по четири, па и шест

година узастопно. Разумљиво да се у таквим случајевима плаћала смањена закупнина за један „део" у односу на период када су се сејале све расположиве оранице. Већи износи закупнина плаћали су се у овим последњим случајевима који су, судећи према расположивим подацима, нешто чешћи у односу на смањене износе закупнина. Знајући одраније да је једна трећина ораница могла да лежи на угару по четири или шест година, али такође и да су се све расположиве оранице користиле непрекидно по четири или пак по дванаест година, онда је сасвим природно да се већи износи закупнина за један „део" помињу чешће од смањених износа закупнина. Изражено кроз количину житарица, сасвим је оправдано да је и број података по којима се закупнина кретала око осам стари већи од броја података по којима закупнина износи око 5,5 стари житарица.

Остаје још да се размотри колику је закупнину за коришћење ораница најчешће плаћао један закупац. При разматрању овог питања није више спорно да један земљорадник плаћа годишње пет или шест стари житарица на име закупнине. То је већ доказано за Пељешац, па у сваком случају важи и за остале крајеве. Нема никакве сумње у то да су земљорадници могли заиста да обраде такве површине земљишта за које је годишња закупнина износила 5 — 6 стари житарица. Према томе, од саопштених података који се односе на Сланско приморје треба узети у обзир једино оне уговоре у којима се каже да је закупнина већа од шест стари. Таквих уговора има свега 16 од укупно 39, колико их је наведено у претходној табели. Већ ова чињеница показује да је у већини случајева закупнина била мања од шест стари житарица. Међутим, мора се такође видети колико земљорадника обрађује неку деоницу земљишта за коју се плаћа годишња закупнина већа од шест стари, а такође и колико она премашује наведени износ. Закупнина од седам стари помиње се само у два уговора од укупно 16 колико их долази у обзир за разматрање, али се зато закупнина од осам стари помиње у пет уговора, док се закупнина од 11 — 11,5 стари помиње такође само у два уговора. Посебно пада у очи чињеница да се закупнине од 12, 13, 13,5, 16, 17, 19 и 24 стара помињу само у по једном уговору. Одмах треба још додати да се у поменутих 16 уговора као закупац појављује само једно лице у свега три случаја. Ова чињеница јасно показује да један земљорадник обично није био у стању да сам обради толике површине земљишта за које је морала да се плаћа годишња закупнина већа од

шест стари житарица. Међутим, и поред тога што се у уговорима одједном појављују два, три па и четири закупца за одређену деоницу земљишта, с обзиром на то да закупнине достижу величину чак и од 24 стара житарица, потребно је видети који део закупнине отпада само на једног закупца. Од поменутих 16 уговора може се издвојити седам случајева када на једног закупца долази закупнина која је већа од шест стари. Идући редом по величинама закупнина, може се утврдити да је један закупац плаћао седам стари на име закупнине; исто тако, један закупац је плаћао 7,5 стари, али се зато могу издвојити четири уговора у којима један закупац плаћа по осам стари житарица, а постоји и један уговор у којем један закупац плаћа чак 9,5 стари житарица. Значи, од укупно 39 уговора може да се издвоји свега седам у којим један закупац плаћа годишњу закупнину за коришћење ораница у износу од 7 — 9,5 стари житарица. Овакав однос јасно говори да су земљорадници прилично ретко узимали да обрађују толике површине ораница за које би морали да плаћају више од шест стари житарица годишње, али се ипак и то дешавало. На основу података из уговора такве врсте не може се дознати да ли су такви земљорадници лично обављали све потребне послове око производње или им је неко у томе помагао. Постоји могућност да су такви закупци имали бројне породице са више одраслих и мушких чланова, као и да су уместо једне, имали две и више сточних запрега. Када су у питању такви случајеви, онда је сасвим могуће да се један члан такве породице појављује као закупац већих површина ораница. Из текстова уговора који су наведени, односно нотирани у табеларном прегледу, не може се ништа сазнати о бројности земљорадничких породица, нити се, пак, увек може видети колико су волова поседовали. Међутим, из ранијег излагања о воловским запрегама видело се да су поједини земљорадници позајмљивали по два и више пари волова за орање, али у таквим случајевима био је неопходан и одговарајући број земљорадника који ће управљати сточним запрегама. Стога можемо бити готово сигурни да је за веће површине земљишта био неопходан и већи број земљорадника, као и сточних запрега. На основу свега што је речено о закупнинама ораница у Сланском приморју, може се са сигурношћу закључити да је мали број земљорадника узимао под закуп толике површине земљишта за које је требало годишње плаћати више од шест стари житарица.

Осим на Пељешцу и у Сланском приморју, може се са сигурношћу рећи да је закупљивање земљишта било распрострањено и у Конавлима. Куповином Конавала, Дубровчани су стекли релативно велику и пространу територију која је била подесна за гајење житарица и винове лозе. Држећи се доследно своје економске политике, дубровачка управа је и овде спречавала ширење обрадивих површина под виновом лозом, као што је то спречавала у Сланском приморју и на подручју од Љуте до Курила. Винограда је у Конавлима било и не тако мало, јер су били засађени још за време српске ,односно босанске управе. Површине под старим виноградима нису сасвим ишчезле ни касније, јер је било допуштено да се засаде две златице на једну кућу.[38] Ипак, заустављен је био полет ове привредне делатности. Поделом земљишта после куповине прве и друге половине Конавала, дубровачки грађани су овде стекли нове „делове" које су имали право да користе. Обично су се ови „делови" давали под закуп земљорадницима који су одраније живели у Конавлима. Закупци су били дужни да господарима делова дају једну четвртину жетве, а половину прихода који би се остварио обрадом винограда. Често се под видом закупљивања „делова" у Конавлима вршила у ствари прикривена продаја земље, која није била дозвољена. Тако су, на пример, власници „делова" давали своје деонице под закуп на 50, 100 и више година, с тим што је закупац био дужан да за кратко време исплати целу суму за уговорено време трајања „закупа".[39] Из таквих уговора не може се ништа дознати о производним могућностима земљорадника, а то отежава и чињеница што се овакве врсте закупа редовно исплаћују у новцу. Од куповине прве половине Конавала (1418), па до последње поделе земљишта у Конавлима (1442), сачуван је релативно мали број података из којих понешто може да се дозна о износу закупнине која се плаћала за земљу, било у новцу било у житарицама. Ове податке наводимо у следећој табели.[39a]

[38] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 72, 73.

[39] Неке од ових уговора наводи D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 242.

[39a] Табела је сачињена на основу следећих података: 1. Div. canc. 47 fol. 26'; 2. Div. canc. 49 fol. 194'; 3. Div. canc. 50 fol. 217'; 4. Div. canc. 50 fol. 244'; 5. Div. canc. 53 fol. 8'; 6. Div. canc. 53 fol 268'; 7. Div. not. 17 fol. 96; 8. Div. not. 20 fol. 232.

Табела III

Конавли

Редни број	Година	Број закупаца	Величина закупљених деоница	Износ закупнине
1.	1433.	1		7 стари
2.	1436.	2	0,25 дела	1 стар
3.	1436.	2	1,25 дела	12 стари
4.	1437.	1	1 део	6 стари
5.	1438.	1	1,25 дела	5 стари у врх
6.	1439.	1	1,25 дела	13 стари
7.	1431.	1	0,75 дела	11 стари
8.	1436.	1	1,5 део	40 перпера

У наведеном прегледу саопштени су подаци из свега осам уговора. Већ на први поглед уочава се да постоји велика разлика у висини закупнине за један „део" земље. Под редним бројем 2 закупнина за један „део" требало би да износи свега четири стара житарица, а толико она износи у податку који је саопштен под редним бројем 5, јер се овде плаћа пет стари (у врх) за 1,25 дела земље. Нешто је већа под редним бројем 4 пошто се овде даје шест стари за један „део", као и под редним бројем 1. Међутим, закупнина под редним бројем 3 и 6 готово је два пута већа, пошто се плаћа 12 и 13 стари житарица за 1,25 дела, док би закупнина под редним бројем 7 требало да износи за један део чак 14,66 стари. Из овог прегледа произлази да се у одређеним случајевима плаћа на име закупнине за један део 4—6 стари житарица, док би се у другим случајевима плаћало око десет стари житарица. Разлика је сувише велика да би била случајна, а не може се објаснити ни приме-

ном тропољног ни вишепољног система земљорадње. Као једино могуће објашњење може се узети да је у неким „деловима" било мање, а у некима више ораница. То свакако не значи да је вредност „делова' била различита.

Приликом поделе земљишта у Конавлима водило се рачуна о томе да нико од дубровачких грађана не буде оштећен, тј. да свако од њих добије одређену деоницу земљишта једнаке вредности. Поравнавање се могло обавити на различите начине, тако да су се, на пример у недостатку ораница, додељивале веће површине под виноградима,[40] или су се, пак, додељивале „дубраве", а најчешће су то били „додаци" који су се додељивали уз поједине делове који су имали мању вредност. Р. Грујић сматра да је у једном „делу" у Конавлима било 24 златице земље,[41] што је вероватно тачно, али није било обавезно, јер се може утврдити да је неким „деловима" било и по 36 златица земље.[42] У сваком случају конавоски „делови" су по површини знатно већи од „делова" на Пељешцу, па и од „делова" у Сланском приморју. Ова се напомена у сваком случају односи на оне „делове" који су постојали у Сандаљевој половини Конавала.

Какав се приход могао очекивати од једног „дела" може се видети и из неких података у којима се закупнина за земљу исплаћивала у новцу. У наведеном прегледу, под редним бројем 8, саопштено је да закупнина за 1,5 „део" износи тачно 40 перпера, што значи да закупнина за само један „део" треба да буде 26,66 перпера. Тачност овог прорачуна може се проверити и помоћу других података. Познато је да је приликом прве и друге деобе земљишта у Конавлима остављана по једна цела „десетина" цркви, односно „свемогућем Богу". Ове су „десетине" стављене на располагање у ствари новом фрањевачком манастиру, који је требало најпре да се подигне код цркве Св. Ђорђа, од

[40] Једно такво поравнавање: Cons. minus 4 fol. 175.

[41] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима,* 52.

[42] Div. canc. 46 fol. 81—89. Реч је о подели десетине *»Bani«*, овде је површина појединих „делова" саопштена у златницима, али се јасно уочава да у неком делу има више, а у неком мање златица, као и да је површина појединих делова чак и већа од 36 златица.

чега се одустало, па је подигнут манастир посвећен св. Влаху код места које се назива Св. Мартин. Овај је манастир имао две „десетине", од којих је прва добијена поделом оног дела Конавала који је раније припадао Сандаљу Хранићу, а друга „десетина" је добијена поделом оног дела Конавала који је припадао Радосаву Павловићу. У документима се прва „десетина" назива обично „десетина" Св. Ђорђа, а друга — Ускопље. Називи су настали према именима места где су ове „десетине" лежале.

Дошавши у посед ових „десетина", фрањевачки манастир их није обрађивао, већ се земља давала под закуп. Закуп је био двострук. Земљорадници који станују на поменутим „десетинама" узимали су одређене деонице земљишта на обраду, а били су обавезни да за њихово коришћење предају манастиру једну четвртину од остварене жетве и половину прихода који се добијао обрадом винограда. Међутим, земљорадници нису лично предавали манастиру уговорене количине пољопривредних производа, јер се део рода, који је по утврђеним начелима припадао манастиру, давао такође под закуп на јавној лицитацији, посредством општинских службеника, и то одједном за целу „дестину". Манастир је од закупаца прихода добијао одређену своту новца према томе колико се на лицитацији добило. Закупљивање „четвртина" од свих врста житарица и лана вршило се сваке године, и то обично почетком јуна, а закупљивање „половина", тј. прихода од винограда, почетком августа. Ово је значајно због тога што су закупци могли прилично тачно да процене колико ће се житарица пожњети и колико ће се грожђа обрати. Не задржавајући се посебно на сваком податку, може се дати табеларни преглед закупнина за „десетине" у Св. Ђорђу и Ускопљу, и то за период од 1429 — 1439. године.[43] За поједине године нема сачуваних података, али је корисно да се саопшти оно што је познато.

[43] За табеларни преглед коришћени су следећи подаци: (Закупљивање „четвртине" од житарица) Div. canc. 45 fol, 240', 1429; Div. not. 17 fol. 51', 1431; Div. not. 17 fol. 275, 1432; Div. canc. 47 fol. 133, 1433; Div. canc. 48 fol. 138, 1434; Div. canc. 49 fol. 62, 1435; Div. canc. 50 fol. 4', 1436; Div. canc. 52 fol. 171', 1438; Div. canc. 53 fol. 165, 1439. Закупнина „половине" од винограда: Div. canc. 46 fol. 24, 1429; Div. not. 17 fol. 87, 122', 1431; Div canc. 48 fol. 187, 1434; Div. canc. 49 fol. 115', 1435; Div. canc. 50 fol. 51, 1436; Div. canc. 52 fol. 252', 1438.

Табела IV

Закупнине за земљу

Година	Десетина Св. Ђорђе			Десетина Ускопље		
	Закупнина за житарице	Закупнина за винограде	Укупно	Закупнина за житарице	Закупнина за винограде	Укупно
1429.	71 пер				36 пер	
1430.						
1431.	100	101 пер	202 пер	40 пер	56	96 пер
1432.	66			29,5		
1433.	127			72		
1434.	177			60		
1435.	185	140	325	66	61	127
1436.	225	150	375	82	93	175
1437.						
1438.	151	155	306	54		
1439.	140			87		

Из табеларног прегледа, и поред празнина, могу се запазити знатна одступања у величини закупнина, како за житарице тако и за винограде. До одступања је долазило из више разлога. Познато је да се ни у жетви ни у берби грожђа не постижу сваке године подједнаки приноси, па је стога и закупнина морала да варира. Ова променљивост могла је да буде утолико већа уколико је на висину закупнине утицало и надметање приликом лицитације. Некада се могло добити више, а некада мање, зависно од тога докле се ишло са лицитацијом. Узимајући све ово у обзир, може се још приметити да је новчани износ закупнине по правилу мањи до 1433. године, а да се после тога знатно повећава. За ову појаву постоје два разлога. Прво, са лицитацијама се тек почело 1428. године, па се првих година није стекло ни довољно искуства, и друго, висина закупнине морала је у том периоду да буде мања, јер се између 1430 — 1433. године води рат између Дубровника и Радоса-

ва Павловића.[44] Значи да је закупнина могла да достигне одговарајућу висину тек после нормализације односа. Према томе, у изналажењу просечне висине новчаног износа који одговара вредности „четвртине" и „половине" од пољопривредних производа треба се ограничити на период који следи после 1433. године.

У „десетини" Св. Ђорђе просечна величина за закупнину једне четвртине житарица износи 167,5 перпера, а закупнина за половину прихода који се остваре у виноградима износи 151,6 перпера. Значи, манастир је у просеку од ове десетине годишње добијао 319,1 перпера. На манастирским поседима у „десетини" Ускопље од житарица се у просеку добијало 72,5 перпере, а од винограда 68,5 перпера, што укупно износи 141 перперу. На основу ових података може се закључити да су приходи из „десетине" Св. Ђорђе већи нешто више од два пута у односу на приходе који су се добијали из манастирске „десетине" у Ускопљу. Ова се разлика може објаснити једино тиме што је „десетина" Св. Ђорђе располагала двоструко већим површинама ораница и винограда, односно да је у „десетини" Ускопље било бар два пута мање обрадивих површина него у претходној „десетини". Сада већ постаје разумљивије због чега су закупнине за поједине „делове" у Конавлима толико различите. Тачније, да се у неким случајевима плаћа за један „део" свега 4 — 6 стари житарица, док се у другим случајевима плаћа свакако бар 10 стари.

Пошто је годишњи приход од „десетине" Св. Ђорђе у просеку износио 319,1 перпера, онда би годишњи приход од једног „дела" требало да износи 31,9 перперу (319 : 10). Ако се одраније зна да је закупнина за један „део" у Конавлима износила 26,66 перпера,[45] са сигурношћу се може закључити да су власници „делова" могли очекивати годишње приходе са ових деоница у износу од 27 — 32 перпере. Тридесетих година XV века за 30 перпера могло се купити у сваком случају 10 — 15 стари пшенице, или, пак, око 12,5 стари у просеку. Расположиви подаци омогућавају да се израчуна и цена житарица у једном „делу", као и цена грожђа које се произведе такође у једном „делу". Пошто је закупнина једне четвртине произведених житарица у „десетини" Св. Ђорђе износила 167,5 перпера, онда на сваки „део" у овој „десетини" отпада вредност од 16,75 пер-

[44] С. Ћирковић, *Историја Босне*, 262—265.

[45] В. у табели ред. бр. 8 (Div. not. 20 fol. 230).

пера. Но то је цена само за једну четвртину произведеног жита у једном „делу", док за целу количину произведених житарица овај новчани износ мора да буде четири пута већи, тј. треба да износи 67 перпера. Приходи од винограда у истој „десетини" износе 151,6 перперу, а за један „део" свега 15,16 перпера. Ова сума представља цену за половину прихода који се остварују у виноградима једног „дела", па ће за цео „део" они бити двоструко већи, тј. 30,32 перпера. Значи, цена свих производа који се остваре у једном „делу" износиће 97 перпера, рачунајући приходе који се остварују обрадом и ораница и винограда. За новчани износ од 97 перпера могло се у то време купити најмање 32,3 стара житарица, рачунајући један копел по шест динара, а највише 48,5 стари, рачунајући копел пшенице по четири динара. У просеку би се за 97 перпера могло купити 40,4 стари, рачунајући копел пшенице по пет динара.[46] Количину од 40 ста-

[46] Познато је да су цене житарица на дубровачком тржишту биле веома променљиве током целог средњег века, тако да се цена пшенице у првој половини XV века кретала од 4—8 динара за један копел. Из тога произлази да се просечна цена кретала око 6 динара за копел, али најчешће 4—6 дин. (В. Храбак, *Табела кретања цена житарица и махуњине у Дубровнику)*. Не треба посебно ни доказивати да су продајне цене житарица код произвођача биле по правилу ниже од продајних цена које се остварују на тржишту. Већ је речено како је земљорадник после жетве добијао свега 4 динара за 1 копел пшенице. Закупљивачи „четвртина" у Конавлима рачунали су свакако са оваквим ценама јер су од уложеног новца очекивали одређену добит. Потребно је још додати да су цене овса, јечма и ражи биле редовно ниже од цене пшенице, па се и због тога не може рачунати са износом од 6 динара за један копел житарица Како је све то изгледало у пракси вема лепо илуструје једна тужба коју су поднели 30. XII 1426. године закупци „четвртине" са Конавоских планина против четворице Зубаца, изјавивши да су им ови људи отели 100 копела пшенице, јечма и ражи, а да су они платили 25 перпера на име закупнине „четвртине" Општини. Значи, закупци су добили 100 копела житарица за свега 300 динара (1 перпера = 12 динара), односно да је 1 копел стајао свега 3 динара. Овај податак јасно показује да је цена „четвртине" знатно нижа од тржишне цене житарица. На основу тога, као и на основу других обавештења узели смо у обзир цену од 5 динара за 1 копел пшенице при прорачуну колико је житарица могло да се добије са једне „десетине" у Конавлима.

На овом месту треба још рећи да закупнина „четвртина" са Конавоских планина није била увек иста. На основу расположивих података може се утврдити да је „четвртина" закупљена 1435. године за 50 перпера; 1436. за 28 перпера; 1438. за 25 перпера, тј. за исту суму као и 1426, али је зато 1439. плаћено 80 перпера; 1440. плаћено је 60 перпера; 1441. плаћено је 68 перпера и 1442. године плаћено је чак 83 перпере на име закупнине „четвртине" са Кона-

ри треба сматрати оноликом количином житарица која је могла да се произведе на једном „делу". Четвртина од тога је десет стари, а из табеларног прегледа видело се да закупнина за један „део" у Конавлима може заиста да износи око десет стари житарица годишње. Према томе, такве су закупнине заиста реалне и у њих не треба сумњати. Пошто постоје и закупнине које су око два пута мање, тј. од 4 — 6 стари житарица, до тога је могло доћи једино када су и обрадиве површине у њима мање, јер смо видели да су приходи од закупнине „десетине" у Ускопљу око два пута мањи од прихода који се остварују у „десетини" Св. Ђорђе. Пошто се „десетина" Св. Ђорђе налази у оном делу Конавала који је купљен од Сандаља Хранића, а „десетина" у Ускопљу у половини Конавала која је купљена од Радосава Павловића, могло би се рећи да се „делови" и „десетине" у Сандаљевој половини Конавала двоструко већи од „делова" и „дестина" у Павловићевој половини Конавала.

Кад се зна да се у просеку на једном „делу" земље који лежи у Сандаљевој половини може произвести количина житарица која би стајала 97 перпера, што у просеку одговара количини од око 40 стари, и кад се зна да је у једном „делу" било у сваком случају 24 златице земље, онда ће просечна закупнина за 12 златица износити у житарицама пет стари, а за цео део десет стари житарица, што представља једну четвртину од остварене жетве на 12, односно на 24 златице. Овај податак је потпуно у складу са закупнинама које су се плаћале за коришћење ораница на Пељешцу, јер су и тамо земљорадници давали 5 — 6 стари житарица за један „део", односно за површине земљишта које нису биле мање од десет златица. На основу прорачуна који је извршен за Конавле може се са већом сигурношћу рећи да су земљорадници за коришћење обрадивих површина од око 12 златица давали годишњу закупнину у износу око пет стари житарица. Значи, исти земљорадници били су у стању да толике површине потпуно обраде.

Целокупно излагање о узимању земљишта под закуп омогућава да се утврди да су земљорадници били у стању да

водких планина (Div. not. 20 fol. 15, 256; Div. canc. 52 fol. 177'; Div. canc. 54 fol. 230; Div. canc. 55 fol. 111'; Div. canc. 56 fol. 114'; Div. not. 23 fol. 86). Значи, износ закупнине нагло се повећао од 1439. године, управо од исте године до које су коришћени подаци о износу закупнине за „четвртину" и „половину" у десетини Св. Ђорђе и Ускопље.

у току године узору и посеју толике површине ораница са којих су плаћали годишњу закупнину од 5 — 6 стари житарица. Такође се са знатном сигурношћу може рећи да се закупнина од пет стари житарица плаћала за површине земљишта од приближно 12 златица, које се обрађују и сеју, што у данашњим мерама износи око 2 ха. Аналогно томе, закупнина од шест стари житарица требало би да се плаћа за површину од 14,4 златице, што одговара површини од 2,42 ћа. Свакако да су ови прорачуни приближни и да се морају потврдити и другим подацима. То се мора учинити и због тога што се из досадашњег излагања није видело колико су семена земљорадници трошили за сетву ових површина од 2—2,5 ха, а такође није речено колико једна воловска запрега може годишње да узоре земљишта, односно да га благовремено припреми за сетву. Стога је неопходно да се провере сви подаци који о томе пружају одређена обавештења, јер се једино на тај начин могу поуздано одредити производне могућности земљорадника у средњем веку. Тачније, морају се узети у обзир сви чиниоци од којих је зависила производња житарица.

УЗИМАЊЕ ВОЛОВА ПОД ЗАКУП

Грађани Дубровника држали су нешто стоке од давнина. Међутим, у самом граду или у његовој најужој околини није се увек могла наћи ни обезбедити потребна количина сточне хране. Осим тога, грађани због својих послова којима су се претежно бавили, нису увек имали довољно времена нити могућности да се у већој мери заузму око гајења и подизања стоке и сточног подмлатка. Поред наведених разлога, било је и других узрока који су присиљавали дубровачке грађане да своју стоку поверавају бризи других људи. Давање стоке на чување изван ужег градског подручја може се непрекидно пратити од осамдесетих година XIII века па надаље. Своје овце, козе, свиње, говеда и остале домаће животиње грађани су обично давали на пашу и чување земљорадницима и сточарима који су живели на дубровачкој територији, али исто тако и становништву суседних држава — Србије и Босне. Између власника стоке, с једне стране, и примаоца, с друге стране, често су склапани и писмени уговори. Из тих уговора могу се сазнати имена власника, односно примаоца стоке, затим место у које се стока даје на чување, односно прима, време за

које уговор остаје на снази, права и обавезе примаоца и даваоца стоке, као и неке друге појединости. Напомињемо да у сваки уговор нису унети сви наведени елементи. Овакав начин чувања и гајења стоке познат је под називом „припаша". Најширим значењем наведеног назива могу се обухватити све врсте домаћих животиња, нарочито када се првенствено мисли на њихову исхрану и чување.

Власник стоке који из различитих узрока није могао ни хтео да се лично брине о њој давао би је на припашу,[47] односно чување неком земљораднику или сточару који је био вољан да се брине о поменутој стоци. Међутим, прималац стоке није обављао посао бесплатно, већ је то чинио уз одређену матерјалну накнаду. Та се накнада давала најчешће у стоци и сточним производима, а ређе у новцу. Обично би прималац добијао одређени део од сточног приплода, као и одговарајући део млека, сира и вуне. Све је ово у потпуности могло да се примени када су се на припашу давале овце, козе, свиње, краве, па чак и кобиле, али када су се на чување давале животиње чија је радна снага могла да се користи за обављање одређених послова, тј. коњи, магарци, мазге и волови, онда се од уобичајеног начина накнаде за припашу одступало. До одступања је морало доћи због тога што је сточар или земљорадник искоришћавао радну снагу поменутих животиња, и то у своју корист. Познато је да се коришћење радне снаге уопште, па и сточне, не може вршити бесплатно, изузев ако се не примењују ванекономске мере. Такве случајеве и не треба узимати у обзир, већ само оне када се између примаоца и власника стоке добровољно склапају уговори.

Прималац животиња чија је радна снага могла да се користи стицао је по учињеном споразуму право да користи ову радну снагу, али је зато био дужан да власнику стоке даје одређену материјалну накнаду. Прималац је исто тако био дужан да преузете животиње добро пази, храни и уопште да се брине о њима. Исхрана, чување, брига, нега, материјална и морална одговорност јесу заједничке особине при узимању свих врста домаћих животиња на припашу. Тачније, све ове обавезе преузима оно лице које се прихватило да чува туђу стоку, али је зато начин накнаде за обављени посао морао да има двојак карактер. Од оваца, коза, свиња, крава и кобила, тј. од свих оних животиња које дају сточне производе и сточни подмладак, особа која их

[47] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 155.

је преузела на припашу добијала би за свој труд материјалну накнаду у сточним производима и сточном подмлатку. Величина ове накнаде кретала се током целог XIV века у распону од једне четвртине до једне половине сточног подмлатка и сточних производа који се добијају у току једне године. Потребно је још напоменути да се ова накнада временом усталила на једну половину сточног подмлатка и сточних производа.[48] Наведена констатација се односи како на дубровачку територију тако и на крајеве који су се налазили у суседству Дубровника, а који су припадали српској или босанској држави. Потпуно је разумљиво да се накнада за чување коња, магараца и волова није могла извршити ни у сточним производима ни у сточном подмлатку. Земљорадник или сточар добијао је за свој труд обештећење на тај начин што је искоришћавао радну снагу оних животиња које су му поверене на чување, или је, пак, уместо тога примао новчану накнаду од власника ако овај није дозвољавао да прималац користи радну снагу животиња које су му поверене. Новчана накнада се најчешће давала за чување коња које чувар није смео да користи за јахање нити за пренос терета.[49] Нешто је другачији случај када су поверавани магарци на чување. Прималац је обично имао право да користи део њихове радне снаге, док је други део припадао власнику, а уз то још и одређен труд самог примаоца, али је поравнавање могло да се изврши и на неки други начин.[50]

Код волова способних за орање прималац је најчешће задржавао право да користи сву њихову радну снагу за обављање одређених послова на свом или туђем газдинству, али је зато био дужан да власнику волова предаје одређени део добити коју оствари коришћењем њихове радне снаге. Уступање волова способних за орање и обављање других послова може се само у општим оквирима подвести под појам припаше. К. Јиречек, расправљајући о припаши и уговорима који су у том циљу били сачињени, запазио је

[48] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 258, 259.

[49] Само примера ради указујемо како је најамнина за једног коња и једну кобилу износила 8 перпера месечно. Оба ће се коња користити за пренос терета (Div. canc. 8 fol. 81, 30. VI 1326). Међутим, за чување једног коња и кобиле, власник је плаћао пастиру 12 динара месечно (Div. canc. 21 fol. 79', 26. IX 1368). Овај чувар није смео да користи коње ни за какав посао.

[50] D. Roller, *н. д.*, 258. Слична обавештења и у Div. canc. 24 fol. 102'; Div. canc. 29 fol. 135).

недовољну прецизност појма припаше, кад год су се волови давали на чување.[51] Приликом склапања уговора ове врсте редовно се говори о праву примаоца да користи радну снагу волова за обављање одређених послова, али уз утврђену материјалну накнаду коју је прималац дужан да предаје власнику волова. Стога уговори овакве врсте могу да се назову уговорима о узимању волова под закуп. Увођењем појма закупнине неће бити извршена модернизација историјских појава, јер се у италијанским и латинским текстовима уговора из XIV и XV века налазе изрази који имају, или могу имати, исто значење као и наше савремене речи закуп, закупнина, закупац и сл. Примера ради потребно је истаћи да се у неким уговорима из тог времена налазе изрази као што су: locatio, locator и појмови који стоје насупрот њима: conductio и conductor. Свакако да реч locatio најпотпуније исказује узимање под закуп нечег, па и волова, док се реч locator односи на особу која узима волове под закуп. Насупрот овим значењима, латинска реч conductio изражава појам давања под закуп, док се реч conductor односи на особу која у овом случају даје волове под закуп.[52]

Утврђивање просечног износа закупнине за једну воловску запрегу коју сачињавају два вола, на подручју ширег дубровачког залеђа, стоји у најтешњој вези са производњом житарица и утврђивањем производних могућности земљорадника у средњем веку у нашим крајевима. Оваква узајамна повезаност захтева пажљиво проучавање свих уговора који се односе на давање волова под закуп. Током XIV и XV века склопљени су бројни уговори такве врсте

[51] К. Јиречек поводом тога каже: „Нека нарочита врста ових уговора била је да се во за орање (bos aratorius) преда неком за пољске послове (К. Јиречек, *н. д.*, 155).

[52] Примери који то потврђују изузетно су бројни и присутни су готово у сваком уговору када се волови узимају за орање. Ови су примери обично садржани у формулама уговора. Кад власник даје вола, онда се то најчешће истиче речима: »dedit et locavit« или »dedit concesit et locavit«, па чак »locavit et ad nabulum sive affictum dedit« (Div. canc. 49 fol. 30; Div. canc. 48 fol. 211; Div. canc. 49 fol. 184, 169'). У једном уговору у коме се изреком каже да се во даје у „зајам“ (mutuo) наглашава се да је земљорадник дужан да плати власнику закупнину (dare et solvere... pro aficto dicti bovi: Div. canc. 49 fol. 118'). Латинске речи locator и conductor не помињу се сувише често у уговорима о кришћењу волова, али се на њих ипак наилази (Div. canc. 49 fol. 30; Div. canc. 48 fol. 211; Div. canc. 46 fol. 31). Уместо ових речи стоји име власника и закупца волова.

између власника волова и земљорадника који су их узимали под закуп. О самој закупнини и о њеној величини у овим се уговорима говори на различите начине. Нису ретки случајеви да се у некима од њих саопштава само како се волови дају, односно узимају под закуп, а да се о износу закупнине не каже ништа одређеније.[53] По својој непотпуности слични су им и уговори у којима се наглашава да ће се закупнина плаћати „по обичају" Дубровника или неког другог насеља, „контрате" или већег подручја.

Давање и узимање волова под закуп „по обичају" има свој развојни ток који може да се прати. Двадесетих и тридесетих година XIV века, Дубровчани су обично давали своје волове под закуп „по дубровачком обичају".[54] У таквим уговорима из тог времена стоји формула да се један во или волови уступају на коришћење и чување »secundum consuetudinem Ragusii«, или, пак, »secundum consuetudinem civitatis«. Није могуће прецизније одредити када је настао дубровачки „обичај". Вероватно да је постојао и пре оног времена када о њему има мало више забележених података. С тим у вези је увелико и чињеница да су се овце и козе још 1281. године давале на припашу по дубровачком „обичају".[55] Ова чињеница упућује на закључак да су и волови

[53] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 253—259.

[54] Давање волова по „дубровачком обичају" помиње се свакако већ од 1320. па надаље у следећим документима: Div. canc. 6 fol. 60'; Div. not. 3 fol. 262 (даље: Div. canc = DC, Div. not = DN, fol. = f.); DC. 9 f. 92, 150, 203, 71', 212; DC. 10 f. 1', 5', 38, 66, 70', 107', 112', 114', 122, 126', 127, 155', 211, 218', 219, 225, 117', 122', 131'; DC. 12 f. 4', 6, 19, 22' 31', 39', 48', 50, 62, 68', 69, 75', 76', 80, 86, 220', 240'; DC. 13 f. 8, 54'; DN. 6 f. 83, 104. Уговор који је последњи закључен носи датум 9. XII 1341. (DC. 13 f. 54'). Велики број ових података показује да је „дубровачки обичај" веома добро познат двадесетих и тридесетих година XIV века. Овај је закључак тим значајнији што су се по истом „обичају" одређивале и пропорције у расподели жетве код земљорадника на Пељешцу, тј. да на сточну запрегу отпада једна четвртина од остварене жетве. Може се слободно рећи да између „српског обичаја" на Пељешцу до 1335. и „дубровачког обичаја" после 1335. у том погледу није било никакве разлике. Ови се обичаји нису поклапали приликом давања остале стоке на припашу јер су Дубровчани покушали да уведу други начин расподеле добити. Међутим, тај је покушај пропао. У већ помињаној одлуци Великог већа из 1335. године изричито се наглашава да је раније био другачији обичај, а да се од 1335. уводи нови. Ништа слично није речено приликом одређивања величине оног дела жетве који се даје за волове. Да је било каквих разлика, оне би свакако морале да се истакну, односно да се усагласе са новим прописима (A. Solovjev, *Liber omnium reformacionum*, 147).

[55] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 253.

могли да се дају на чување и коришћење по истом обичају, знатно раније него што је о томе сачуван помен у архивским књигама.

У раздобљу од четрдесетих до седамдесетих година XIV века још увек преовлађује давање волова под закуп по дубровачком „обичају",[56] али се у истом периоду помиње уступање волова и по „обичају" неког краја, односно „контрате".[57] Почевши од осамдесетих година па до краја XIV века, а такође и у првој половини XV века, волови су најчешће давани на коришћење по „обичају" неке „контрате", односно неког краја, насеља или већег подручја,[58] док се дубровачки" обичај све ређе помиње, али потпуно не ишчезава.[59] Уговори о којима је реч обично садрже формулу да се во даје на чување и коришћење »secundum consuetudinem contrate«, или, пак, »secundum consuetudinem loci«. Осим ових општијих облика, који су најчешћи, могу се срести и њихове варијанте, које омогућавају да се тачније одреди и истакне место, крај или шире територијално подручје на које се у уговору мисли. Тако се понекад за волове који су давани под закуп на Пељешац, у Попово или Конавле, изреком наглашава да се они дају на коришћење »secundum consuetudinem Puncte Stagni«,[60] или »secundum consuetudinem contrate de Papoa«,[61] и најзад, »secun-

[56] У раздобљу од 1340—1380. године по „дубровачком обичају" закључени су следећи уговори: Div. canc. 14 fol. 17; Div. canc. 15 fol. 21', 40, 73, 93; Div. canc. 16 fol. 11; Div. canc. 21 fol. 41, 141; Div. canc. 24 fol. 39.

[57] Обичај „контрате" или неког краја помиње се на следећим местима: Div. not. 6 fol. 158', 164'; Div. canc. 14 fol. 40; Div. canc. 18 fol. 97. Прва два податка су из 1340. године.

[58] За последње две деценије XIV века, тачније од 1387—1399. број сачуваних уговора у којима се волови дају под закуп по „обичају контрате" нагло је порастао. Због бројности не наводимо сваки посебно, већ указујемо да се у књ. Div. canc. 27 може избројати 8 оваквих уговора, у књ. Div. canc. 29 има их укупно 10; у књ. Div. canc. 30 забележено је 13 уговора, а у књ. Div. canc. 32 забележено је укупно 30 оваквих уговора. Приликом пребројавања узимани су само они уговори по којима се једино волови дају на чување, а не и остале домаће животиње. Када би се и ови примери узели у обзир број података би се знатно повећао.

[59] „Дубровачки обичај" се у бројним уговорима помиње изузетно, и то на следећим местима: Div. canc. 27 fol. 148'; Div. canc. 30 fol. 112'; Div. canc. 30 fol. 137'; Div. canc. 32 fol. 229'; Div. canc. 35 fol. 158; Div. canc. 36 fol. 105'.

[60] Div. canc. 18 fol. 97; Div. canc. 27 fol. 230'.

[61] Div. canc. 32 fol. 193; Div. canc. 37 fol. 95.

dum consuetudinem Canalis«,[62] али чешће »secundum consuetudinem contrate Canalis«.[63] Исти је случај за Требиње и Љубиње, јер се понекада каже да је во дат под закуп »secundum consuetudinem Tribinii«,[64] односно »secundum consuetudinem contrate Glubigne«.[65] Овим су подацима уједно саопштени и општи територијални оквири докле су све Дубровчани давали своје волове под закуп. Познато је да су Пељешац, Попово, Љубиње, Требиње и Конавли већа и заокружена подручја, која се могу посматрати и као издвојене целине. На основу тога могло би се претпоставити како се у поменутим крајевима стварао, а вероватно и створио, посебан „обичај" узимања и давања волова под закуп, а који се у нечему разликује од дубровачког „обичаја". Могло би се такође рећи да је постојала извесна разлика и између „обичаја" појединих крајева који су горе наведени. Изгледа да су чак могле да постоје извесне разлике међу „обичајима" појединих села која су лежала у оквиру неке веће територијалне целине. Одређена обавештења ове врсте као да се налазе у неким уговорима, у којима се поред оваца и коза дају на припашу још и волови. У текстовима ових уговора срећу се одредбе да се волови, уз остале животиње, дају на чување и коришћење на пример »secundum consuetudinem contrate Trstenice«,[66] или, пак, »secundum consuetudinem Orachov Do«,[67] затим још »secundum consuetudinem contrate Polize« (мисли се на Пољице у Требињу)[68] и сл. Све примере ове врсте требало би подвести под једну општију формулу, а која је чак и забележена у једном уговору, тј. да се волови дају подзакуп »secundum consuetudinem contrate sceu ville predicte« (у питању је био Затон).[69] Овај последњи пример уједно показује колико је реч „контрата" имала широко значење. Могло је то да буде само једно мање насеље, али исто тако и читаво подручје као што су Конавли, Требиње и други крајеви.

[62] Div. canc. 29 fol. 50.

[63] Div. canc. 29 fol. 211; Div. canc. 34 fol. 103, 154'; Div. canc. 35 fol. 228'; Div. canc. 36 fol. 97', 150'; Div. canc. 37 fol. 182, 200'; Div. canc. 39 fol. 210'.

[64] Div. canc. 37 fol. 221'.

[65] Div. canc. 34 fol. 219.

[66] Div. canc. 14 fol. 40.

[67] Div. canc. 32 fol. 204'.

[68] Div. canc. 34 fol. 111: Polize in Tribinio.

[69] Div. canc. 32 fol. 179'.

Ако се има у виду чињеница да се поред дубровачког „обичаја" помињу и „обичаји" већих територијалних целина, као и насеља унутар таквих целина, може се закључити да већих разлика између појединих „обичаја" и нема. На такав закључак упућује пре свега чињеница што, на пример, паралелно постоји обичај Требиња и обичај Пољица, које је само једно село у Требињу. Исто би се могло утврдити и за друге крајеве као што су Пељешац, Сланско приморје и Конавли. Посредно о томе сведочи и један уговор у којем се саопштава да је неки Радослав Боровинић из Плата узео вола под закуп »secundum consuetudinem Canalis«.[70] Насеље Плат не лежи у Конавлима, већ у источном делу Жупе дубровачке. Значи да између обичаја у Жупи и Конавлима не постоје битније разлике. Као што је поменути закупац узео вола под закуп по конавоском обичају, тако су и многи земљорадници са Пељешца, из Попова, Требиња, Конавала и других крајева, узимали под закуп волове по дубровачком обичају. На основу свега што је саопштено, може се рећи да разлике између појединих обичаја, уколико и постоје, нису велике.

Устаљени „обичаји" било Дубровника било мањих насеља или већих териотријалних целина практично су регулисали све пословне односе између власника волова и закупаца, па и начин плаћања закупнине. Због тога у многим уговорима и нема података који ближе одређују величину закупнине. На другој страни, из неких уговора се може сасвим јасно уочити како је величина закупнине зависила од остварене жетве. Закупац је био обавезан да даје власнику волова утврђени део од рода житарица у чијој су производњи учествовали и закупљени волови. Често се у уговорима и не каже који се део жетве давао, пошто је то тада било веома добро познато, већ се само кратко саопштава како је во дат под закуп „ad partem" или „ad rectam partem secundum consuetudinem" (Ragusii, contrate etc.).[71] Уместо латинског израза „ad partem", понекад се употребљава словенска реч уборак, и то у латинским текстовима. У једном уговору стоји забележено да ће се закупнина за вола давати „ad partem ad uborach".[72] Оба израза, посмат-

[70] Div. canc. 34 fol. 154'.

[71] Таквих се уговора за XIV век може набројати више од 50, и то искључиво када се једино волови дају на чување. Међутим, из тридесетих година истог века позната су само два случаја (Div. canc. 9 fol. 150, 31. X 1330; Div. canc. 10 fol. 117', 19. XII 1333).

[72] Div. canc. 29 fol. 22.

рано појединачно, као да представљају синониме. То потврђује други податак, у коме је саопштено да ће се закупнина за вола давати „ad partem silicet sclavice ad uborach",[73] што показује да је за један исти појам употребљен и латински и словенски израз. Један од сачуваних уговора саопштава и према чему се одређивао „уборак", тј. саопштава да ће се закупнина за вола давати „ad uborach seu ad laborandum".[74] Значи, величина дела жетве, односно „уборка", који се плаћа на име закупнине одређивала се према томе колико су закупљени волови учествовали у обрађивању, односно у производњи житарица.

Пошто се у наведеним изразима среће стара словенска реч уборак, потребно је истаћи да је она у првобитном свом значењу обележавала све оно што се убере.[75] Међутим, на територији Дубровника уборком се називала мерица којом се мере житарице. Имајући ову чињеницу у виду, можемо наслутити да се део жетве који се плаћао на име закупнине за волове мерио уборцима, зависно од тога колики је удео закупљених волова у остваривању жетве. Број уборака је свакако променљив, јер зависи како од површине земљишта коју су волови узорали да би се обавила сетва тако и од приноса житарица на тој површини.

Из већ поменутих израза „ad partem" или „ad uborach" не види се тачно који ће се део остварене жетве издвајати на име закупнине. Једино се може закључити да је тај део био веома добро познат. Срећом, напоредо са поменутим изразима, постоје и многобројни подаци који прецизно обавештавају који се део добити или зараде у производњи житарица издвајао на име закупнине за закупљене волове. Из сачуваних података, ако се они дословце узму, произлази да се на име закупнине за једног вола плаћала: половина, трећина, четвртина, петина, шестина или осмина од остварене добити. Разлике су очигледне и сувише велике да би се смеле прихватити без икакве резерве. Да би се оне објасниле или отклониле, морају се размотрити поједини уговори о закупљивању волова који доносе потпунија објашњења о износу закупнине.

У хронолошком погледу поменути се уговори протежу кроз цео XIV век, као и кроз прву половину XV века, а вероватно и касније. Због широких хронолошких оквира, и

[73] Div. canc. 29 fol. 209.

[74] Div. canc. 42 fol. 26.

[75] *Rječnik JAZU*, в. уборак.

поред тога што је у питању дуготрајна појава, посматрање ће се лакше обавити када се то чини у току краћих временских размака. Најпре би требало узети у разматрање најстарије податке ове врсте, односно уговоре из двадесетих и тридесетих година XIV века. Овакву хронолошку границу треба прихватити пре свега због тога што Дубровчани управо тридесетих година знатно проширују своју територију добијањем Стона и Пељешца (1333), а такође и због тога што у истој деценији снажно утичу, а исто тако и мењају, друштвени и економски поредак који је постојао на Пељешцу и Стону док су они припадали српској држави. Следећу етапу у разматрању представљало би раздобље од краја четврте деценије XIV века па скоро до краја истог века. Овај временски период треба издвојити из више разлога. Прво, Дубровчани нису у већој мери проширили своју територију на копну мада су добили од цара Уроша уски појас од Љуте до Курила, све до стицања Сланског приморја. Друго, од четврте до осме деценије XIV века сачувао се релативно мали број података, тако да се не може стећи најбољи увид у сва питања која се односе на закупљивање волова. Као последњу етапу у проучавању треба узети девету и десету деценију XIV века, па све до 1442. године. У овом раздобљу Дубровчани су највише проширили своју територију на рачун оних крајева који су у то доба припадали Босни, а раније Србији. На овом подручју, као и на Пељешцу, мењали су стари друштвени и економски поредак, али се управо из насталих промена могу сазнати и неке појединости које осветљавају старије друштвено уређење. Година 1442. узета је као гранична због тога што је тада извршена последња подела земљишта дубровачким грађанима у новостеченим крајевима, тј. исте је године извршена подела конавоских Планина. После ове поделе дубровачка територија се више није ширила у унутрашњост копна. Издвајање последњег раздобља као посебне целине потребно је и због тога што се управо тада у документима све чешће налазе подаци који саопштавају тачну количину житарица, изражену ју тадашњим мерама, а која се плаћала на име закупнине за волове. То више није утврђени „део" од остварене жетве, који је био веома променљив, зависно од приноса житарица у току године, а и од других чинилаца, већ сасвим прецизно одређена количина која се не мења док траје закуп.

Ако се прихвата извршена периодизација, мора се поћи од настаријих података да би се што поузданије утвр-

дило који се део жетве давао на име закупнине за волове. Ради потпунијег увида навешће се и краћи садржаји најстаријих уговора ове врсте. Један од таквих уговора закључен је 27. V 1319. године.[76] У њему се саопштава како је Грдац, обућар из Дубровника (Gherdec caliger), дао на коришћење једног свог вола неком Клапчину, земљораднику из Попова (Clapicin Vechievich de Papoa), али уз обавезу да овај земљорадник „de toto lucro quod deus dederit de dicto bove quarta pars sit dicti Gherdec et tres partes sint dicti Clapicini". Значи да једна четвртина од оствареног добитка припада власнику вола, а три четвртине земљораднику, односно закупцу. Наведени цитат садржи неколико израза о којима се мора повести рачуна. Пре свега помиње се „quarta pars" и „tres partes". Оба израза су у најтешњој вези са раније помињаним изразима „ad partem", односно „ad uborach". Сада се већ сигурније може одредити који се део оствареног добитка давао на име закупнине. То би, према наведеном цитату, била једна четвртина, док би три четвртине остале закупцу. Намеће се питање да ли се под добитком подразумева остварена жетва, односно да ли се на име закупнине за једног вола плаћала четвртина од остварене жетве. Питање треба поставити због тога што се према познатој одлуци дубровачког Великог већа из 1335. године, којом се уређују односи у производњи житарица на Пељешцу, једна четвртина од остварене жетве давала као накнада за рад волова који су учествовали у производњи житарица. Знајући одраније да су сточну запрегу која је вукла рало, по правилу, чинила два вола, тешко је поверовати да би се само за једног вола давала четвртина од целокупне жетве. Објашњење за ову противуречност треба потражити у изразу „de toto lucro" који се помиње у наведеном цитату. Поставља се сада питање на шта се односи латинска реч lucrum и шта се под њом подразумева, односно како се ствара добитак у производњи житарица. Познато је да у производњи житарица учествују четири елемента: земља, семе, сточна запрега и уложена радна снага човека. Само уз присуство ових елемената било је могуће остварити жетву. Добитак (lucrum), према томе, остваривао се кроз производњу житарица. Међутим, и даље остаје отворено питање да ли се под добитком подразумева целокупна жетва, у чијој су производњи учествовали закупљени волови, или само одређени део те жетве. О томе се свакако

[76] Div. not. 3 fol. 157.

мора водити рачуна јер се из уговора сазнаје да је закупнина за једног вола износила у неким случајевима половину, трећину, четвртину, петину, шестину и осмину од добити. Тешко је поверовати да би у наведеним случајевима добитак представљао одговарајући део целокупне жетве. Одређену помоћ у тражењу решења на постављена питања пружају уговори о узимању волова под закуп. Један од њих је већ поменут и из њега се сазнаје да је закупнина за једног вола износила четвртину добити.

У другом уговору, који је закључен 6. IV 1320. године, саопштава се да је земљорадник узео под закуп једног вола, али уз обавезу да ће власнику давати годишње „medietatem totius lucri quod fecerit cum dicto bove".[77] Овде власнику вола припада чак половина добити. Јасно је да се под добитком у овом случају не подразумева целокупна жетва, већ нешто друго. Посредно нас у то уверава и чињеница што се у првом уговору ове врсте који је наведен помиње четвртина од добити. Одмах треба применити да између првог и другог уговора нема битнијих разлика ни у територијалном ни у хронолошком погледу, јер се оба уговора односе на Попово, од којих је први закључен 1319, а други 1320. године. Велика разлика у износу закупнине настала је свакако због тога што се добитак (lucrum) у оба случаја не односи на исти део остварене жетве.

Колико је наведена примедба тачна потврђује и чињеница што је у истом раздобљу Бероје, каменар из Дубровника, дао под закуп једног свог вола 25. IV 1329. на Пељешац, а закупац се обавезао да ће му давати годишње „medietatem blave et lucri quod fecerit cum dicto bove".[78] Пет година касније исти Бероје дао је другом земљораднику под закуп два вола, такође на Пељешац, захтевајући да му овај даје годишње „medietatem totius lucri quod fecerit cum eiis, tam in seminando quam in alliis".[79] Сада се јасно види да lucrum није исто што и целокупна жетва јер закупац не би пристао да даје половину остварене жетве на име закупнине за два или само за једног вола. Добитак је, према томе, био само одређени део жетве. Осим тога, тешко је поверовати да би и власник волова пристао да закупнина за једног вола буде иста као и закупнина за два вола.

[77] Div. not. 3 fol. 262.
[78] Div. canc. 9 fol. 46.
[79] Div. canc. 10 fol. 128'.

На другачији закључак о томе шта обухвата lucrum, упућује уговор који је закључен 3. X 1333. године, а односи се на Сланско приморје.[80] У њему се саопштава да је земљорадник узео под закуп два вола уз обавезу да власнику волова даје једну четвртину, док ће „tres partes totius lucri qud fecerit cum eis" припасти закупцу, односно земљораднику. Овај уговор је по начину расподеле добитка идентичан са првим уговором који је наведен приликом разматрања шта обухвата реч lucrum. Разлика је једино у томе што се у првом уговору давала четвртина добити за једног вола, а овде се четвртина добити даје за два вола. Да би се употпунила слика о расподели добити, потребно је истаћи да се, по једном уговору који је закључен 28. X 1398. године, на име закупнине за једног вола давала једна осмина од оствареног добитка.[81]

Имајући у виду изложене чињенице да се за два вола плаћа четвртина од добитка, а за једног вола осмина од добитка, лако ћемо доћи до закључка да су у уговорима такве врсте добитак (lucrum) и остварена жетва исте величине, али се то не може рећи за уговоре у којима је закупнина за једног или два вола износила половину добитка. Такав закључак поткрепљује и већ помињана одлука дубровачког Великог већа из 1335. године. Тамо је речено да једна четвртина остварене жетве на неком земљишту припада ономе чији су волови орали, друга четвртина припада земљораднику који је обрађивао земљу, трећа четвртина припада власнику земљишта, док се четврта четвртина издвајала за уложено семе. Ако се имају у виду ови елементи, сасвим је јасно да је четвртина добитка која се плаћа на име закупнине за два вола идентична по величини једној четвртини од остварене жетве, тј. да целокупан добитак по величини одговара оствареној жетви. Ова се напомена свакако односи и на уговоре у којима се помиње једна осмина добитка, која се даје на име закупнинеза једног вола. Међутим, у уговорима у којима се помиње давање једне четвртине добитка на име закупнине само за једног вола добитак и целокупна жетва нису исти по величини. У таквим уговорима добитак може да буде једнак само половини остварене жетве, јер су за орање била неопходна два вола. Према томе, четвртина таквог добитка одговара по величини

[80] В. напомену 1 (Глава IV).

[81] Div. canc. 10 fol. 87; Исти услови и у Div. canc. 10 fol. 92.

осмини целокупне жетве која се оствари на неком земљишту, а које су орала два вола.

Нешто је сложеније гледање на добитак у оним уговорима у којима се каже да се на име закупнине, било за једног било за два вола даје половина остварене добити. Уговорне странке или, пак, писар који је састављао уговоре, нису у таквим случајевима узимали у обзир сва четири елемента потребна за производњу житарица: земљу, семе, сточну запрегу и рад човека, већ само два — рад човека и рад сточне запреге. За такав поступак има и оправданих разлога јер се добитак остварује уложеним радом и умешношћу земљорадника, док су земља и семе константне без којих се не може. Осим тога, рад човека и рад сточне запреге треба посматрати као јединствену акцију. Волови не могу сами орати ако њима не управља човек, а човек није у стању да узоре земљу ако не користи сточну запрегу. После свега што је речено, може се већ лакше објаснити шта је обухватао добитак и којој је величини жетве одговарао. Према већ поменутој одлуци дубровачког Великог већа, за рад човека и рад сточне запреге издвајала се половина од остварене жетве. Ако се ово има у виду, у уговорима где се на име закупнине за два вола даје половина добитка постаје сасвим јасно како је то могуће и који ће део жетве бити издвојен. Једна половина од половине таквог добитка одговара по величини тачно једној четвртини целокупне жетве. Значи, принцип расподеле исти је као и у случајевима где се помињу четвртине, односно осмине. Разлика је једино у томе шта се подразумева под добитком. Видели смо да постоје и уговори у којима се помиње давање половине добитка на име закупнине само за једног вола. Ни ту нема неспоразума, јер ако се на рад човека и сточне запреге гледа као на јединствену акцију у остваривању зараде која по величини одговара половини остварене жетве, онда половина добити само за једног вола представља у суштину само половину од оних житарица које би се произвеле радом једног човека и једног вола. Пошто је за орање потребна запрега коју сачињавају два вола, онда ће таква половина представљати у суштини само четвртину поменутог добитка, који по величини одговара осмини од целокупне жетве.

Имајући у виду све што је речено о износу закупнине за волове и двојако гледање на остваривање добитка, може се јасно уочити да је до сада био присутан јединствени принцип расподеле жетве по четвртинама. Различити су

само облици у којима је поменути систем исказан. У уговорима у којима се за два вола даје четвртина добити нема никакве сумње да су четвртина целокупне жетве и добит једнаки величини. То се може рећи и за уговоре у којима је закупнина за једног вола износила једну осмину од добити. Давање једне четвртине добити само за једног вола представља нешто сложенији вид расподеле по већ наведеном принципу, пошто се на рад једног вола гледа као на самосталну целину у производњи житарица. На рад таквог вола долази одређена површина земљишта, део семена и део људског рада. Пошто су за производњу житарица неопходна два вола за орање, онда као удео који припада раду једног вола одговара само половина обрађеног и засејаног земљишта, па четвртина која се даје на име закупнине одговара по величини једној осмини од целокупне жетве. У уговорима у којима се помиње давање једне половине добити на име закупнине за волове, добитак није идентичан по величини са целокупном жетвом, већ само са њеном половином. Разуме се, половина од таквог добитка по величини одговара једној четвртини од целокупне жетве. Пошто се једна половина добитка плаћала на име закупнине за једног вола, у таквим случајевима се узимала у обзир само она количина житарица која би припадала раду једног, а не два вола, као и одређеној количини рада човека. У уговорима ове врсте примењено је у суштини исто начело, па се на име закупнине за једног вола издвајала само једна осмина од остварене жетве. Све што је речено упућује на закључак да се за једног вола давала осмина од целокупне жетве, а за два вола четвртина од жетве, независно од тога да ли се у уговорима помиње „половица", „четвртина" или „осмина" од добитка. Овим се свакако не жели рећи како није било никаквих разлика у висини закупнине и начину расподеле.

Подела жетве према принципу „четвртина" није једини облик расподеле жетве на чиниоце који учествују у производњи житарица. Из уговора који је закључен 11. VI 1321. године сазнајемо да је земљорадник из Конавала, по имену Братослав „Сірес", узео вола под закуп уз обавезу да сваке године даје власнику „quintam partem totius blave terre quam dictus Bratosclaus laboraverit cum dicto bove", док преостала четири дела задржава закупац, тј. Братослав.[82] Значи, подела жетве могла је да се врши не само по

[82] Div. canc. 6 fol. 121.

четвртинама већ и по петинама. Давање петине од остварене жетве на име закупнине за једног вола представља веома висок износ закупнине. У таквом случају за два вола плаћале би се две петине, односно 40% од остварене жетве, док би преостале три петине требало да се распореде на онога ко улаже семе, земљу и људски рад у производњу. Пошто се за земљу и семе даје по једна четвртина, на људски би рад долазило свега 10% од остварене жетве (60%—50%=10%).

Подела жетве по принципу петина вршила се каткада и у Попову. Тако је, на пример, Микоје Дружић из Попова 12. V 1336. узео под закуп два вола од неког Братуна, који је иначе „homo" Паскоја Гучетића, уз обавезу да ће „tres partes totius lucri et laborerii quod fecerit cum dictis bobus sint dicti Michoe et II parte ispsius Bratuni".[83] Значи да се „петине" као посебни облик износа закупнине јављају, осим у Конавлима, и у Попову. Ово је утолико занимљивије уколико је већ речено да се у Попову примењивао принцип четвртине. Имајући у виду наведене чињенице, поставља се питање да ли се под петинама подразумева целокупна жетва или само онај део добитка који припада раду човека и његове сточне запреге. Одмах треба рећи да су уговори ове врсте малобројни, па то ствара извесне тешкоће приликом давања коначног одговора. Уколико се остварена жетва дели на праве „петине", онда би закупнина за два вола износила, као што је речено, две петине, односно 40% од произведених житарица, али ако се добитак (lucrum) односи само на количину житарица која се издваја на име учешћа радне снаге човека и његове сточне запреге у производњи житарица, онда би поменута петина била равна једној десетини од остварене жетве. Напред је упозорено на такву могућност у случајевима када се говори да закупнина износи половину добитка. Ако се пође од такве претпоставке, произлази да би се половина остварене жетве делила на пет једнаких делова, од којих сваки по величини представља једну десетину остварене жетве. Власници волова би у таквим случајевима добијали за сваког вола само по једну десетину од жетве, а за два вола две десетине, тј. 20% од произведених житарица. Одмах се запажа да је такав износ закупнине по величини близак закупнинама које су формиране по принципу четвртина. Разлика ипак постоји, али она изражена у процентима износи свега 5%

[83] Div. canc. 12 fol. 223.

(25%—20%=5%). Због сличности ових величина требало би са већом вероватноћом прихватити да се подела по „петинама" целокупног добитка односила само на ону количину житарица која је представљала накнаду за уложен рад човека и сточне запреге, тј. само на половину остварене жетве. У противном случају, тј. ако се петине сматрају правим петинама од целокупне жетве закупнина би била веома висока јер би за два вола износила 40%. Тада би разлика између закупнине која је формирана по принципу четвртине и по принципу петине износила 15% од остварене жетве (40%—25%=15%), што би било веома много да би се без икакве резерве прихватило.

Напоредо са закупнинама које су формиране по принципу „четвртина" и „петина", познати су и такви случајеви где се за волове плаћала трећина и шестина од добитка. Тако је, на пример, земљорадник из Требиња (Milos Gunotich de Tribigna) узео под закуп једног вола 29. IX 1330. године од каменара Хранислава из Дубровника, уз обавезу да ће „sexta pars totius bladi quod recoligerit in terris quas aravit, laboravit et seminaverit cum dicto bove sit dicti Cranislavi et quinquia partes ipsi Milos".[84] У наведеном цитату не помиње се добитак (lucrum) изреком, већ само житарице које ће се произвести на оном земљишту које је уз помоћ закупљеног вола узорано и посејано. Од целокупне количине ових житарица издвојиће се једна шестина на име закупнине за вола, док ће осталих пет делова припасти земљораднику, односно закупцу. Колико је овај закључак тачан, потврђује и уговор који је закључен 2. IX 1330. године.[85] У њему се саопштава како су земљорадници из Конавала Радохна Младеновић и Гојан Братославић узели под закуп једног вола од Бероја, каменара из Дубровника, али „cum hac conditione quod de toto lucro quod fecerit cum dicto bove et I alio quem ponere debeat cum illo, sexta pars sit dicti Beroe, et V partes ipsorum Radochine et Choiani". Цитирани податак веома јасно показује који део остварене жетве припада закупцима, а који део власнику вола. Из њега се такође види да у производњи житарица учествују два вола, а не један, и да закупнина за једног вола износи шестину од остварене жетве, док би закупнина за два вола износила трећину жетве. На основу тога може се слободно рећи да нема суштинске разлике између уговора у којима

[84] Div. canc. 9 fol. 144'.

[85] Div. canc. 9 fol. 212.

се саопштава да закупнина износи трећину и уговора у којима се каже да закупнина износи шестину. Ради се о једном истом начину поделе, тј. о принципу поделе жетве на „трећине".

Подела жетве по „трећинама" помиње се изреком у уговору који су међусобно закључили Будац Кобуловић (Budac Cobulovich) из Конавала и Јуније Ђорђић из Дубровника (Junius de Georgio) 13. XI 1326. године.[86] Конављанин је узео да чува већи број домаћих животиња од Ђорђића, међу којима су била и три вола за орање (boves tres ad arandum). Уз све то он је још узајмио и семе за сетву: 12 копела јечма, 10 копела пшенице, 8 копела овса и 1 копел сочива, али уз обвезу „quod dictus Junius de introitus bladi debet habere duas partes et nos tertiam" (тј. Budac). Другим речима, дубровачки племић ће примити две трећине од остварене жетве, а земљорадник из Конавала једну трећину. До такве расподеле дошло је због тога што Ђорђић улаже у производњу житарица потребно семе за сетву и радну снагу својих волова, а заупац земљу и властиту радну снагу. Не види се довољно јасно који је од четири чиниоца, према којима се одмеравала вредност произведених житарица, занемарен, или му се није придавао одговарајући значај. То свакако није семе за сетву, нити радна снага сточне запреге, али није довољно видљиво који је део жетве припадао власнику земље и радној снази човека. На ова два чиниоца долазила би свега једна трећина жетве, односно 33% од произведених житарица. Ако се ова количина подели на два једнака дела, произлази да ће се свега по 16,5% издвајати за земљу и за радну снагу човека. На другој страни читава трећина се издваја за уложено семе, а исто толико и на име закупнине волова који учествују у производњи житарица.

На основу свега што је изложено може се закључити да се подела остварене жетве вршила по различитим принципима, од којих су поменути: расподела по „трећинама", односно „шестинама"; затим расподела по „четвртинама" и „осминама", односно „половинама"; и, најзад расподела по принципу „петина". Сви ови облици практично се своде на три принципа расподеле: на „трећине", „четвртине" и „петине". Најнеповољнији облик за закупца волова био је принцип „трећине", док би за власника такав облик био

[86] Div. not. 5 fol. 141; по истом принципу закључена још два уговора: Div. canc. 9 fol. 128.

најповољнији. Међутим, најповољнији облик за закупца је принцип „петина", али би то било неповољно за власника волова. Треба још свакако додати да оно што је најповољније и најнеповољније за закупце и власнике волова има релативно значење, а не и апсолутно.

У потпунијем сагледавању овог питања треба искористити неколико уговора које је закључио Бероје, каменар из Дубровника, дајући своје волове под закуп. Колико је могло да се утврди, он је од 1329—1334. године закључио укупно четири уговора. Први био би уговор из 1329, када је Бероје дао једног свог вола под закуп на Пељешац по принципу „четвртине". Цена вола износила је 6,5 перпера.[87] Други је уговор закључио 1330, дајући у Конавле под закуп једног вола који је вредео 4,5 перпера, а закупнина се плаћала по принципу „трећине".[88] Трећи је уговор из 1333, када Бероје такође даје једног вола под закуп у Конавле, а во вреди 6 перпера. Требало је да се закупнина плаћа по „обичају" града Дубровника.[89] Најзад, Бероје је дао два своја вола под закуп 1334. на Пељешац. Волови вреде 10,5 перпера, а закупнина се плаћала по принципу „четвртине".[90] Наведени примери показују да је један исти власник давао своје волове под закуп на три различита начина, тј. по принципу „трећине", по принципу „четвртине" и по „обичају" града Дубровника, за који можемо веровати да је био идентичан са принципом четвртине. Из саопштених података може се закључити да су били у питању исти волови, што показују њихове цене изражене у перперама. Поставља се питање какву је рачуницу налазио власник када је повукао једног свог вола из Конавала, за којег се плаћала закупнина по принципу „трећине", да би га дао по закуп на Пељешац, и то по принципу „четвртине". Још је чудније што је у Конавлима за вола који вреди 4,5 перпере добијао на име закупнине једну шестину од жетве, док је за вола који вреди 6, односно 6,5 перпера добијао закупнину по принципу четвртине, како на Пељешцу тако, вероватно, и у Конавлима. Значи да цена волова у наведеним случајевима није имала никакав утицај на принцип поделе жетве. Могло би се такође рећи да ни шире подручје не утиче на ову појаву. Међутим, као једино објашњење за по-

[87] Div. canc. 9 fol. 46.
[88] Div. canc. 9 fol. 212.
[89] Div. canc. 10 fol. 1'.
[90] Div. canc. 10 fol. 128'.

менуту појаву треба тражити у томе што је власник волова свакако настојао да добије приближно једнаке количине житарица, било да волове даје под закуп по принципу трећине било да их даје по принципу четвртине. На основу ове претпоставке могло би се рећи да је на принцип и износ закупнине у извесним случајевима утицао и квалитет земљишта. Зависно од плодности, могла се очекивати мања или већа жетва. Када би закупљени волови обрађивали плоднију земљу, онда би по једном устаљеном принципу количина житарица која се даје на име закупнине била увек већа од количине која би се добила када волови обрађују лошију земљу. Разумљиво да је власник волова настојао да увек добије приближно исту количину, независно од тога какву ће земљу обрађивати волови. То се могло постићи на различите начине. Један од њих је давање тачно утврђене и одмерене количине житарица годишње, а други би био промена принципа расподеле, тј. даванње трећине уместо четвртине ако је земљиште било слабо. Међутим, то је за сада само претпоставка, коју треба прихватити као тренутно решење. Плаћање закупнине по принципу трећине није морало да буде условљено једино лошијим земљиштем, већ и другим разлозима. Један од њих је могао да буде и економски неповољан положај закупца према власнику волова. На такве смо случајеве већ наишли. Будац Кобуловић из Конавала, позајмивши и волове за орање и семе за сетву, био је свакако приморан да пристане на поделу целокупне жетве по принципу трећина, с тим што је њему за уложен рад и земљу остајала једна трећина, док је две трећине морао да даје власнику волова и позајмљеног семена. Већ приликом узимања земљишта под закуп истакнут је овај чинилац, тј. да су закупци понекад били присиљени да на име закупнине за земљу дају трећину од остварене жетве. Обично је до тога долазило када је закупац био у економски неповољном положају у односу на власника.

Дуже задржавање на појединим случајевима било је неопходно из више разлога, а пре свега да би се уочили основни принципи расподеле жетве, односно принципи по којима се одређивала величина оног дела жетве који се плаћао на име закупнине за волове. Таквих уговора сачуван је приличан број у Дубровачком архиву. Не задржавајући се више на посебним случајевима, потребно је дати преглед закупнина на основу свих сачуваних уговора да би се што јасније видело који је од поменутих принципа расподеле жетве био најраспрострањенији. Ово се не чини

само из радозналости, већ због тога да би се добила што сигурнија основа за утврђивање производних могућности земљорадника у средњем веку. Придржавајући се већ раније извршене периодизације, потребно је рећи да је од друге до четврте деценије XIV века закључене укупно 16 уговора, од којих је већина поменута, а из којих се може сазнати шта се од жетве давало на име закупнине. Од поменутих шеснаест уговора, осам уговора је било закључено по принципу „трећине",[91] а шест уговора по принципу „четвртине",[92] док су два уговора закључена по принципу „петина".[93] У територијалном погледу наведени уговори распоређени су овако: на Конавле се односи 5 уговора, по 3 уговора на Пељешац и Попово, по 2 уговора се односе на Требиње и Сланско приморје, а један уговор на Драчевицу. Од укупно 8 уговора који су закључени по принципу „трећина", на Конавле се односи 4 уговора, на Требиње 2 уговора, док се по један уговор односи на Пељешац и Драчевицу. Од 6 уговора окји су закључени по принципу „четвртина", на Пељешац, Попово и Сланско приморје односе се по 2 уговора. Међутим, од 2 уговора који су закључени по принципу „петина" један се односи на Попово, а други на Конавле. Овде се још мора напоменути да су 4 уговора од укупно 8, у којима се помиње давање закупнине по принципу „трећина", била повезана са позајмљивањем семена за сетву, тј. закупац волова је у исто време позајмљивао од власника и волове и семе за сетву. Није искључено да је управо овај чинилац у знатној мери утицао на висину закупнине. Овај разлог, као и неки други, не дозвољава да се на основу саопштеног прегледа закључи како су се уговори о закупљивању волова чешће закључивало по принципу трећина него по принципу четвртина.

У следећем раздобљу, које почиње од пете деценије XIV века, тачније од 1345. до 1385. године, могло се наћи

[91] Div. not. 5 fol. 141; Div. canc. 9 fol. 40', 82', 128, 128, 144', 212; Div. canc. 12 fol. 138.

[92] Div. not. 3 fol. 157, 262; Div. canc. 9 fol. 46; Div. canc. 10 fol. 87, 92, 128'. Овде није урачунат ни један уговор у којем се каже да се во даје по „обичају Дубровника", а не види се тачно који је део жетве одлазио на име закупнине.

[93] Div. canc. 6 fol. 121; Div. canc. 12 fol. 223.

свега 10 уговора.[94] Сви су они закључени по принципу „четвртина", а не по некој другој основи. Од укупно десет уговора, на Пељешац се односи 6, на Конавле 2, на Затон 1, док се за један не може утврдити ни место ни крај. Када би се сабрало ових 10 са оних 6 уговора, колико их је закључено по принципу „четвртина" у претходном раздобљу, биће их укупно 16, док број уговора закључених по принципу трећина остаје непромењен, тј. и даље ће их бити свега 8. Значи, било је двоструко више уговора који су закључени по принципу „четвртина" у односу на уговоре који су закључени по принципу „трећина".

Малобројни подаци, из другог раздобља, не служе као доказ да је у том периоду смањено давање волова под закуп, како на српску тако и на босанску државну територију. Пре би се могло рећи да у том периоду само постоји оскудица у сачуваној грађи и ништа друго. Такав се закључак може слободно прихватити јер је између Дубровчана и тадашњих српских „господара" Требиња и Конавала, Страхиње и његовог сина Ненада, дошло до некаквог спора 1348. године. Овај спор решен је крајем исте године.[95] По учињеном споразуму између српских „господара" Требиња и Конавала, с једне стране, и Дубровника, с друге стране, уређено је питање накнаде штете коју су Дубровчанима починили Ненадови људи. Из споразума се не види јасно о каквој се штети ради, али се зато може сазнати да је сукоб поред осталог, наступио и око стоке коју су Дубровчани давали на припашу, а посебно око житарица које су посејали у крајевима који су били под управом жупана Ненада Страхињића. Значи да је у то доба и у Требињу и у Конавлима било доста дубровачке стоке, па и волова за орање, као и да су Дубровчани, посредно или непосредно, учествовали у производњи житарица на поменутом подручју.

Једно веома убедљиво сведочанство да су Дубровчани заиста имали великог удела у производњи житарица, како у Требињу тако и у Конавлима, сачувано је у једном спору

[94] Због ограниченог броја података узета су у обзир непосредна и посредна обавештења да закупнина за волове износи једну четвртину од жетве: Div. canc. 14 fol. 147; Div. canc. 15 fol. 140'; Div. canc. 24 fol. 152, 169; Div. not. 9 fol. 41, 92, 115, 141, 159, 159'. Овом броју се може додати још 9 уговора који су у истом периоду закључени по „дубровачком обичају" (в. напомену 45). Свакако да се овај „обичај" придржавао оних начела која су утврђена 1335. године за расподелу жетве на Пељешцу.

[95] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 10.

из тог времена. Наиме, севаст кнеза Војислава Војиновића, уводећи „новштине" у Конавлима, запленио је сву стоку Дубровчана и житарице које су им у тим крајевима припадале. Дубровчани су захтевали од книза Војислава да им се врати све што је заплењено, истичући с поносом: „E se li nostri homeni non avesse dado lo lor bestiame et la blava fo menare, non sera quasi niente semenado in tuto Chanale et in Trebigne".[96] Свакако да у овоме има претеривања, јер би се добар део сетвених површина засејао и без коришћења дубровачких волова и семена за сетву, али је исто тако у наведеном податку сачувана јасна потврда да су се волови и те како давали и узимали под закуп, као и да је позајмљивано семе за сетву мада о томе има веома мало сачуваних података из тог времена.

Придржавајући се извршене периодизације за посматрање износа закупнине, потребно је издвојити све уговоре, почевши од 1386. до 1419. године. У последње две деценије XIV века, тачније од 1386—1399, сачувало се укупно 32 уговора који саопштавају који се део жетве давао на име закупнине за волове. Од 32 уговора на Требиње[97] се односи 7, на Попово 3,[98] на Сланско приморје 6,[99] на Конавле 6,[100] а на Пељешац,[101] Љубиње[102] и Драчевицу[103] по један, док се за преосталих 7 уговора не може утврдити ни место ни крај.[104] Од свих ових уговора, по принципу „четвртина" закључено је укупно 23, по принципу „трећина" 8, а по принципу „петина" само један уговор, а који се односи на Драчевицу. Од 8 уговора закључених по принципу „трећина" 4 се односи на Конавле, 1 на Љубиње, док се за преостала три не може одредити место. Од укупно 23 уговора који су закључени по принципу „четвртина", на Требиње се односи 7, на Сланско приморје 6, на Попово 3, на Конавле 2, а на

96 Р. Грујић, *н. д.*, 18; *Monumenta Ragusina II*, 277.

97 Div. canc. 30 fol. 113', 114, 47; Div. canc. 32 fol. 39', 40, 86', 189.

98 Div. canc. 26 fol. 187'; Div. canc. 29 fol. 68, 101'.

99 Div. canc. 26 fol. 124', 124'; Div. canc. 30 fol. 112', 155', 156; Div. canc. 32 fol. 195.

100 Div. canc. 29 fol. 36, 160; Div. canc. 30 fol. 171, 173; Div. canc. 32 fol. 54 fol. 195.

101 Div. canc. 30 fol. 20.

102 Div. canc. 29 fol. 17.

103 Div. canc. 30 fol. 23.

104 Div. canc. 26 fol. 75, 125, 133'; Div. canc. 27 fol. 212'; Div. canc. 29 fol. 53; Div. canc. 30 fol. 192; Div. canc. 32 fol. 192'.

Пељешац један, док се за преостала 4 уговора не може утврдити место. У прве две деценије XV века, тачније од 1399. до 1419. године, за посматрање износа закупнине може да се издвоји 20 уговора, од којих је 14 закључено по принципу „четвртина",[105] а 6 по принципу „трећина".[106] Првих 14 уговора било је распоређено на следећи начин: 5 уговора се односи на Сланско приморје, 3 на Конавле (1 од њих на Витаљину), по 2 на Попово и Требиње, а по 1 на Затон и Бргат. Од 6 уговора закључених по принципу „трећина", 3 се односе на Конавле, а 2 на Попово, док се за један не може утврдити место.

Из саопштеног прегледа произлази да је у последње две деценије XIV и прве две деценије XV века било закључено укупно 52 уговора, од којих по принципу „четвртина" има укупно 37, а по принципу „трећина" 14, док је само један уговор закључен по принципу „петина". Из целокупне досадашње анализе, која је извршена по етапама, а чији хронолошки оквири обухватају један век (од 1319 — — 1419.), може се укупно издвојити 78 уговора који показују колики се део жетве издвајао на име закупнине за волове. Од укупно 78 уговора, подела жетве по принципима „петина" извршена је само у 3 уговора, а у 22 уговора расподела је извршена по принципима „трећина", док је у 53 уговора деоба вршена по принципима „четвртина". На основу ових података може се рећи да је у приближно једној трећини уговора била такву закупнину за волове која је представљала једну трећину од остварене жетве, док је у осталим двема трећинама закупнина за једну запрегу износила четвртину жетве. Из посматрања на којим се подручјима помињу наведени принципи расподеле и у ком раздобљу, може се једино закључити да се принцип „трећина" и „четвртина", а у крајњој линији и принцип „петина", примењује у свим крајевима дубровачког залеђа, у мањој или већој мери. Најчешћи је свакако принцип „четвртина", и у то сада више нема никакве сумње.

Поставља се питање како је долазило до тога да се примењује један или други принцип расподеле и шта је у ствари утицало на начин расподеле. Могло би се претпо-

105 Div. canc. 34 fol. 4', 89; Div. canc. 36 fol. 49'; Div. canc. 37 fol. 121'; Div. canc. 39 fol. 164'; Div. canc. 40 fol. 179; Div. canc. 41 fol. 34, 37, 46, 111', 230, 230, 230, 232.

106 Div. canc. 34 fol. 153'; Div. canc. 39 fol. 156; Div. canc. 40 fol. 157'; Div. canc. 41 fol. 65, 125, 275.

ставити да је начин деобе у неким случјевима зависио и од тога да ли је закупац волова био нечији кмет (homo), или није. Ово се у првом реду односи на крајеве у дубровачком залеђу који су били под српском или босанском управом. Међутим, из података који о томе пружају уверљива обавештења може се сазнати да је нечији кмет (homo), било да је у питању кмет српских или босанских феудалаца, некада давао трећину, а некада четвртину од остварене жетве на име закупнине за пар волова.[107] Значи, феудална потчињеност није ни најмање утицала на висину закупнине. Висина закупнине могла је делимично да зависи од тога да

[107] Зависни људи српске и босанске властеле помињу се у више докумената како узимају волове под закуп. Међутим, у већини случајева наглашава се како ови „људи" узимају волове по „обичају", било Дубровника било „контрате" (Div. canc. 10 fol. 1', 107', 122; Div. canc. 12 fol. 22'; Div. canc. 15 fol. 73, 88; Div. canc. 27 fol. 5; Div. canc. 29 fol. 108; Div. canc. 30 fol. 85, 137'; Div. canc. 34 fol. 94 fol. 219; Div. canc. 35 fol. 158). О господарима ових земљорадника катакада се зна и нешто више, а некада ништа друго осим онога што је речено у наведеним документима. Први уговор (Div. canc. 10 fol. 1') закључен је 21. III 1333. године између већ помињаног Бероја каменара и двојице Конављана који су »homines de Meduet«. Други уговор закључен је исте године, а закупац је »homo« Вукосава Јамомета (о Јамометићима в.: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 60). Значајнију улогу у државном апарату од Вукосава Јамомета, имао је свакако војвода Ненад Страхињић. У уговору који је закључен 23. XII 1347. помиње се Stanien Gabrilovich de Nabrochiniçça homo Nenade како узима 2 вола под закуп по „дубровачком обичају", док се у другом уговору који је закључен 29. I 1348. помиње Bratun pischator de Tribigna homo voyvode Nenade како најпре продаје једног вола, па га онда узима под закуп »secundum morem« (Div. canc. 15 fol. 73, 88'). Уговори овакве врсте не казују много, изузев да су зависни земљорадници узимали под закуп волове према условима који су тада били опште важећи. Све се ово може још јаче потврдити са неколико следећих примера. Брајко Видинић који је »homo« Балина Старчића узео је под закуп једног вола за орање по принципу „четвртине" (Div. canc. 26 fol. 187', 6. V 1387; о Старчићима в.: М. Динић, *н. д.*, 26, 27). Радашин Срековић »homo« Грубача Сријелчића узео је под закуп 2 вола за орање по принципу „трећине" (М. Динић, *н. д.*, 73; Div. canc. 30 fol. 173, 22. XII 1392). Занимљив је и уговор по којем два човека (homines) Божићка Брлића узимају под закуп два вола по принципу „трећине" (Div. canc. 34 fol. 153'; о Божићку Брлићу в.: М. Динић, *н. д.*, 15, 39). Међутим, Гојчин Медојевић de Sploçica homo Hostoye узео је под закуп једног вола 31. VII 1401. године, и то по принципу „четвртине" (Div. canc. 34 fol. 4'). У питању је највероватније Остоја Сасиновић који је у Плочици (Витаљина) имао своју „царину" (Cons. minus 4 fol. 69). Сви наведени примери показују да су „људи" српске и босанске властеле узимали волове под закуп под истим условима као и сви други земљорадници, односно закупци, што је сасвим и природно.

ли закупац уз волове позајмљује још и семе за сетву, па је давалац због већег учешћа у производњи и економске слабости закупца могао да захтева и већу закупнину. Међутим, и то се не би могло прихватити као опште важеће правило за све случјеве, јер је познато да се при позајмљивању семена за сетву и волова за орање расподела жетве могла вршити некада по принципима „трећина", а некада по принципима „четвртина". Као једина могућност долази у обзир још плодност земљишта које се обрађује и сеје. Изричиту потврду о томе пружа један уговор који је закључен 19. IV 1423. године, а односи се на Попово.[108] У њему се саопштава како је Рајко Бранковић из Попова узео под закуп 2 вола, који су заједно процењени на 20 перпера, али уз обавезу да ће власнику давати годишње »quartum unum cuiuslibet utilitatis percipiende ex terrenis montium laboratis cum dictis bovis, et tertium unum ex terrenis planure ut supra«. Расподела жетве у овом случају вршила се на два начина, тј. по принципу „четвртина" и по принципу „трећина" мада је у питању један те исти власник волова, закупац, волови, година и крај где су закупљени волови обрађивали земљу. Међутим, у цитираном податку јасно је истакнута разлика у особинама земљишта, јер се за обрађивање површина које леже у низини и које су уз то још и плавне, даје трећина од остварене жетве на име закупнине за волове, док се за оранице на брежуљцима, или боље речено на узвисинама где поплава нема, даје једна четвртина од остварене жетве. У овом случају је битно да је расподела по принципу „трећина" или „четвртина" зависила у првом реду од особина земљишта, а не од неких других чинилаца. Према томе, може се донети закључак да се на земљишту које је лошијег квалитета, које је уједно и мање плодно, деоба жетве вршила по ‚трећинама", док се за све друге оранице то чинило по „четвртинама". Подводног и слабијег по квалитету земљишта било је и у Конавлима и у Попову, а вероватно и у другим крајевима.

Плављеног земљишта које је подесно за обрађивање било је у Конавлима и Попову, како у средњем веку тако и данас. Поплаве или „поводњи" на овим карстним пољима трају од октобра па до маја, а у најнижим пределима ових поља каткада све до јула. Ако се и плављено земљиште обрађивало, онда на њему могу да се сеју само пролећни усеви. Сетва би овде знатно закаснила , а и жетва, па би и

108 Div. canc. 42 fol. 132.

приноси житарица морали да буду знатно мањи у поређењу са житарицама, односно приносима житарица код којих је сетва благовремено обављена. Све ово још једном потврђује да је принцип расподеле зависио у првом реду од особина земљишта које се обрађује, па тек онда од других чинилаца. Власнике волова није у толикој мери занимало какву ће земљу да обрађује закупац колико их је занимала висина годишње закупнине. У настојању да за једног свог вола добијају сваке године приближно исту количину житарица, они су наметали закупцима и одређене принципе расподеле. За обично и боље земљиште жетва се делила на четвртине. Ако је земљиште било плодније, власник волова није могао да буде на губитку, али ако је земљиште лошије, он би приликом расподеле по „четвртинама" добио знатно мању количину житарица него када би његови волови били закупљени да обрађују обично или нешто боље земљиште. Применом принципа расподеле по „трећинама" власник волова би добијао вероватно приближно исту количину житарица као када би ти исти волови обрађивали боље земљиште. На основу бројчаног односа свих уговора о којима је било говора произлази да је обичног, односно бољег земљишта било бар два пута више у дубровачком залеђу него лошијег. Тачније, лоша се земља свакако нерадо обрађивала чак и у оним крајевима где је и у средњем веку могла да постоји оскудица у обрадивим површинама. Разлога је било свакако више, али основни је принос житарица.

Иако смо упознали начин расподеле жетве према чиниоцима који су учествовали у производњи житарица и утврдили да се таква расподела најчешће вршила по принципу „четвртина", још увек се не види колике је приносе житарица могао да оствари један земљорадник користећи радну снагу једне воловске запреге која је могла у току године благовремено да припреми за сетву одређену површину земљишта. Одговор на ово не тако једноставно питање пружају бројни уговори о закупљивању волова, а у којима је износ закупнине био утврђен одређеним бројем мерица за житарице, тј. тачно одређеном и измереном количином житарица. Свакако да је број мерица, односно количина житарица, морао да буде зависан од нечега и да се поменута количина житарица морала равнати према некаквој вредности која је била опште позната и прихваћена. Такву вредност није могло да представља ништа друго осим учешћа волова у производњи житарица, а о томе је већ

било доста говора, па је закључено да је у укупној вредности произведених житарица на одређеном комаду земљишта, вредност рада сточне запреге најчешће процењивана на једну четвртину од остварене жетве, а ређе на једну трећину. Међутим, настојало се у оба случаја да власник волова добије приближно исте количине житарица. Ову чињеницу треба имати у виду, јер се у уговорима код којих је закупнина за волове одређена тачним бројем мерица никада изреком не саопштава по којем је принципу расподеле жетве утврђен променути број мерица. Такав поступак није ни мало чудноват; напротив, он је оправдан јер су принципи расподеле били добро познати и опште прихваћени. Према томе, кад год у уговорима наиђемо на утврђени број мерица које се плаћају на име закупнине за волове, обично пред собом имамо просечну величину закупнине, која је најчешће представљала једну четвртину остварене жетве.

Оваквих је уговора веома мало у XIV веку, тако да од друге до четврте деценије истог века нема ни једног, док је за раздобље од четврте па до девете деценије (до 1387) познат само један податак.[109] Између 1387. и 1399. године има већ 14 уговора такве врсте,[110] да би се већ у првој и другој деценији XV века нашло 42 податка такве врсте[111] (тј. до 1417), као и да после тог времена па све до 1442. године има још 35 уговора који саопштавају колико се копела житарица плаћало на име закупнине за волове.[112] Значи, располаже се са укупно 92 уговора овакве врсте, од којих се 15 односи на другу половину XIV века. Најстарији уговор ове врсте који нам је познат закључен је 2. VI 1343. године између Мирка, сина Хранојевог, и Радослава, сина Десоја са Пељешца.[113] Радослав је узео под закуп

109 Div. canc. 14 fol. 17.

110 Div. canc. 27 fol. 33', 148', 207; Div. canc. 29 fol. 50, 136'; Div. canc. 32 fol. 36', 45', 78, 83', 104, 124, 179, 219'; Div. canc. 30 fol. 101.

111 Div. canc. 34 fol. 42', 154, 156' (3 уговора), 157, 158, 163; Div. canc. 35 fol. 122, 227', 228'; Div. canc. 36 fol. 97', 100', 105', 105', 130, 150'; Div. canc. 37 fol. 21', 107', 145', 182, 182'; Div. canc. 39 fol. 13', 117, 123, 135, 210', 298', 331; Div. canc. 40 fol. 14, 15'. 23, 57, 60', 75', 223', 223', 225; Div. canc. 41 fol. 33, 33', 182, 189.

112 Div. canc. 42 fol. 23, 26, 83, 87, 87, 171', 180, 183, 188, 203, 212, 212', 201', 223; Div. canc. 43 fol. 29', 41'; Div. canc. 44 fol. 5, 181; Div. canc. 45 fol. 31; Div. canc. 46 fol. 31', 133, 213'; Div. canc. 47 fol. 70'; Div. canc. 48 fol. 127, 211, 223'; Div. canc. 49 fol. 30, 118', 160', 184, 236; Div. canc. 50 fol. 174; Div. canc. 55 fol. 105'; Div. not. 17 fol. 122'; Div. not. 23 fol. 14.

113 Div. canc. 14 fol. 17.

једног вола од Мирка, али је зато био обавезан да преда власнику »in tempore letine« два стара пшенице и један стар јечма. Ова количина житарица од укупно три стара или 18 копела, представља годишњу закупнину за једног вола. По М. Решетару, 1 дубровачки стар има запремину од 98,405 данашњих литара, односно кубних дециметара, а један копел има запремину од 16,4 литра, односно кубних дециметара, пошто је 1 стар = 6 копела.[114] Узимајући наведени износ закупнине у прорачун, а полазећи од тога да је то само једна осмина од остварене жетве, могла би да се израчуна и величина целе жетве. Она би требала да има тачно 24 дубровачка стара (3 x 8 = 24), а то је нешто мање од 2400 данашњих литара. Међутим, закупнина није износила увек тачно три стара житарица за једног вола; било је и таквих закупнина чији се износи знатно разликују од наведеног, па се и прорачун о величини остварене жетве може само условно прихватити.

Колико је велика разлика постојала у износима закупнина, најбоље показује чињеница што су се количине житарица које су се плаћале на име закупнине за једног вола могле кретати у распону од 6 до 20 копела житарица. На први мах изгледа да се овде тешко може ухватити какав ред, али је то ипак могуће. Да би се тако нешто учинило, потребно је најпре груписати све расположиве уговоре по величинама закупнина. Речено је да таквих уговора има укупно 92, али је у једном од њих закупнина изражена кроз новчану вредност, па га тренутно не морамо узети у обзир.[115] Значи, за посматрање остаје 91 уговор. Од ових (91) података, величина закупнине од 6, 7 и 8 копела за једног вола помиње се само у по једном уговору.[116] Закупнина од 9 копела помиње се у 6 случајева,[117] од 10 копела у 13 случајева,[118] од 11 копела само у једном уговору,[119] од 12 копела у

[114] М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 107, 108.

[115] Div. canc. 46 fol. 133, 14. II 1430.

[116] Div. canc. 50 fol. 174' (6 копела); Div. canc. 27 fol. 33' (7 копела); Div. canc. 43 fol. 29' (8 копела).

[117] Div. canc. 40 fol. 15'; Div. canc. 42 fol. 171'; Div. canc. 43 fol. 41'; Div. canc. 42 fol. 188; Div. canc. 46 fol. 31'; Div. canc. 48 fol. 211.

[118] Div. canc. 27 fol. 148'; Div. canc. 29 fol. 136'; Div. canc. 36 fol. 97'; Div. canc. 36 fol. 100'; Div. canc. 39 fol. 331; Div. canc. 40 fol. 14, 75', 225; Div. canc. 41 fol. 189'; Div. canc. 42 fol. 26, 223; Div. canc. 49 fol. 160'; Div. canc. 55 fol. 105'.

[119] Div. not. 17 fol. 122'.

22 уговора,[120] од 13 копела у 5 уговора,[121] од 14 копела у 8 случајева,[122] од 15 копела у 22 уговора,[123] од 16 копела само у 4 случаја,[124] од 17 копела само у једном уговору,[125] од 18 копела у 6 уговора[126] и од 20 копела само у једном случају.[127] Из овог прегледа јасно се види да има највише уговора у којима закупнина за једног вола износи годишње 12 или 15 копела.

Ради што боље прегледности, сви уговори се могу поделити на четири велике групе, тако да се у прву групу сврстају сви уговори код којих се закупнина креће од 8 — 10 копела, у другу групу би ушли сви уговори са закупнинама од 11 — 13 копела, у трећу они са закупнинама од 14 — 16 копела и у последњу групу сви уговори код којих је закупнина већа од 16 копела житарица. На тај начин у првој групи би се нашло тачно 20 уговора од укупно 91, колико их је узето у разматрање, у другој групи би било 28 уговора, у трећој групи би се нашло 34 уговора, а у четвртој свега 8 уговора. Сада се јасније може видети око

[120] Div. canc. 32 fol. 179; Div. canc. 37 fol. 182'; Div. canc. 39 fol. 13', 117, 123, 210'; Div. canc. 40 fol. 60', 223'; Div. canc. 42 fol. 87, 183, 201'; Div. canc. 44 fol. 5, 181; Div. canc. 46 fol. 213'; Div. canc. 48 fol. 127, 223'; Div. canc. 49 fol. 30, 118', 184, 236; Div. canc. 50 fol. 174'; Div. not. 23 fol. 14.

[121] Div. canc. 32 fol. 36'; Div. canc. 37 fol. 21'; Div. canc. 40 fol. 57; Div. canc. 42 fol. 87, 212'.

[122] Div. canc. 29 fol. 50; Div. canc. 34 fol. 158; Div. canc. 37 fol. 182; Div. canc. 40 fol. 223'; Div. canc. 41 fol. 182; Div. canc. 42 fol. 23, 83, 212.

[123] Div. canc. 32 fol. 124; Div. canc. 34 fol. 42', 154, 156', 156', 156', 157, 163; Div. canc. 35 fol. 122, 227', 228'; Div. canc. 36 fol. 150'; Div. canc. 37 fol. 107', 145'; Div. canc. 39 fol. 298'; Div. canc. 40 fol. 23; Div. canc. 41 fol. 33, 33'; Div. canc, 42 fol. 180, 203; Div. canc. 45 fol. 31; Div. canc. 47 fol. 70'.

[124] Div. canc. 32 fol. 83, 104, 219', 78.

[125] Div. canc. 39 fol. 135.

[126] Div. canc. 14 fol. 17; Div. canc. 27 fol. 207; Div. canc. 30 fol. 101; Div. canc. 36 fol. 105', 105', 130.

[127] Div. canc. 32 fol. 45'. На овом месту треба још додати да се на прелазу из XIV у XV век почео употребљавати и један технички термин (zouaticha, zouatichum), који је редовно означавао да се закупнина за волове исплаћује утврђеним бројем мерица жита. У једном уговору каже се да је закупац обавезан да даје власнику вола »rectam partem aranie sive zouatize« (Div. canc. 37 fol. 95). Иначе, обично се каже како је закупац обавезан да даје одређен број копела »pro zouaticha« или »ad zuaticham«. Ова реч пише се још и као »govaticha«, а у основи јој је латинска реч iugum односно iugaticum, аналогно terra, terraticum.

којих се величина креће просечна закупнина за једног вола. То је у сваком случају трећа група уговора, којих има укупно 34 од 91 могућих. Значајно место заузима и друга група, у којој има укупно 28 уговора од 91 могућих. Обе групе заједно обухватају две трећине од свих података, јер се у њима налази 62 уговора од 91 могућих. Овом закључку треба посветити дужну пажњу јер он упућује на просечне величине закупнина за једног вола. Ова величина не може да се добије механичким сабирањем величина из друге и треће групе уговора. Напротив, најбоље је узети да просечну величину закупнине за једног вола представља у другој групи количина од 12 копела, а у трећој групи количина од 15 копела житарица јер су ови уговори најбројнији. Међутим, пошто се у првој групи налази тачно 20 уговора, ове податке не треба тренутно узимати у обзир јер се на основу њих не могу сагледати производне могућности земљорадника. Пре би се могло рећи да подаци у којима је закупнина веома мала, односно мања од 10 копела, показују једино да сви земљорадници немају довољно велике површине ораница, па се ни воловске запреге нису могле искоришћавати у границама њихових могућности.

Најмање закупнине, које се крећу од 6—7 копела, скоро да су потпуно занемарене у наведеном прегледу. Такав је поступак оправдан из више разлога, а пре свега због тога што оне ни у ком случају не показују какве су биле производне могућности земљорадника у средњем веку. Из једног уговора о малим закупннама може се сазнати како је неки Стјепко Златарић 15. IX 1387. године узео под закуп једног вола и обавезао се да ће давати власнику седам копела житарица.[128] Већ идуће године, 28. VIII 1388, исти закупац је узео другог вола под закуп и од другог власника, али се овог пута обавезао да ће давати 10 копела житарица на име закупнине.[129] Наведене чињенице јасно показују како једно исто лице не може увек да нађе вола за којег би плаћало само седам копела, односно да је земљорадник морао већ идуће године да повећа закупнину од седам на десет копела. Шта је све могла да представља тако мала закупнина, може се видети из једног уговора који је закључен 16. III 1422. године.[130] У њему се саопштава да земљорадник узима вола под закуп на годину дана, почевши

[128] Div. canc. 27 fol. 33'.

[129] Div. canc. 27 fol. 148'.

[130] Div. canc. 42 fol. 117.

од дана када је уговор закључен па до истог датума наредне године, али уз обавезу да закупац мора предати власнику седам копела житарица до Св. Илије у истој години када је уговор закључен (1422), а затим треба да преда још седам копела житарица опет до Св. Илије, али тек идуће године (1423). Наведене чињенице показују да укупна закупнина за коришћење једног вола у току једне године износи тачно 14 копела, с тим што ће се половина ове количине предати власнику до Св. Илије у истој години када је уговор закључен, а друга половина такође до Св. Илије, али наредне године. Поставља се питање због чега је дошло до овакве погодбе. Једино прихватљиво решење може се наћи само у томе што је поменути земљорадник у првој години када је узео вола под закуп, могао да га запосли и у пролећној и у јесењој сетви, али је приходе од житарица, односно жетву, могао да очекује само од оних усева које је посејао у пролећној сетви, док ће се жетва озимих усева обавити тек наредне године. На такав закључак упућује датум када је уговор склопљен, тј. 16 март. На основу ових чињеница може се слободно закључити да је закупнина од седам копела представљала само једну половину од оне количине житарица која је могла да се добије на име закупнине за коришћење радне снаге једног вола, а у току године дана.

Пошто је утврђено у каквом се односу налази закупнина од седам копела према закупнинама од 14 копела, на основу аналогије би се могло претпоставити да закупнина од шест копела представља само половину оних закупнина чији је износ 12 копела годишње, а закупнина од 8 копела — половину годишње закупнине од 16 копела, док би закупнина од 9 копела представљала половину годишње закупнине чији је износ 18 копела. То су, међутим, само претпоставке, без обзира на то што се највећи број уговора о узимању волова под закуп кретао око закупнина од 12 и 15 копела за једног вола. Није искључено да се у неким случајевима заиста радило само о половини годишње закупнине, па је износ био мали, као што је то већ поменуто. Међутим, разлоге због којих је дошло до снижавања закупнина треба тражити на другом месту.

Потребно је одмах напоменути да се закупнине од 15 и више копела практично не помињу у архивским књигама после 1423. године. У периоду од 1424 — 1442. године закључено је 22 уговора, а само се у два помиње закупнина од

15 копела,[131] док је у преосталих двадесет случајева износила 12 и мање од 12 копела житарица за једног вола.[132] Намеће се питање због чега је до тога дошло. Пре него што се на постављено питање одговори, потребно је истаћи да се закупнине од 15 копела не помињу ни у периоду од 1442 — — 1452. године, тј. ни у наредној деценији, што јасно показује да смањивање закупнина није краткотрајна и привремена појава. Од укупно 19 уговора, колико их је сачувано, закупнина од 10 копела помиње се у 12 уговора,[133] у три уговора закупнина је 11 копела,[134] у два уговора 12 копела,[135] а у по једном уговору износи 8 и 6 копела.[136] Међутим, у овом последњем случају ради се само о половини годишње закупнине. Из изложених података примећује се да се износ закупнине најчешће креће око 10 копела за једног вола.

До формирања закупнине чији се износ кретао око 10 копела у четвртој и петој деценији XV века, а можда и нешто раније, дошло је по својој прилици због тога што се власници волова више нису понашали као активни учесници у производњи житарица, већ као власници капитала (новца) који дају у зајам уз одређен интерес. Онакву претпоставку посредно потврђује један уговор који је закључен 12. V 1443. године.[137] У њему се саопштава да су Миладин Остојић и Милоје Стоисалић, из Љуте у Конавлима, позајмили 12 перпера од Тонка Станковића из Жупе дубровачке. Позајмљени новац користиће две године, а потом ће га вратити власнику, али уз обавезу да сваке године дају зајмодавцу по два стара пшенице, односно 12 копела годишње. Значи, интерес на сваку перперу износио је један копел пшенице годишње. Одмах треба напоменути да су се цене волова у том периоду најчешће кретале око 10 перпера, достижући понекад и износ од 12 перпера.

[131] Div. canc. 45 fol. 31; Div. canc. 47 fol. 70'.

[132] Div. canc. 42 fol. 223; Div. canc. 43 fol. 29', 41'; Div. canc. 44 fol. 5, 180'; Div. canc. 46 fol. 31', 213'; Div. canc. 48 fol. 127, 211, 223'; Div. canc. 49 fol. 30, 118', 160', 184, 236; Div. canc. 50 fol. 174'; Div. canc. 56 fol. 105'; Div. canc. 57 fol. 34'; Div. not. 17 fol. 122'; Div. not. 23 fol. 14.

[133] Div. canc. 60 fol. 232', 18' — два уговора; Div. canc. 61 fol. 60, 281'; Div. canc. 61 fol. 44; Div. canc. 62 fol. 122'; Div. not. 34 fol. 163, 191 — четири уговора.

[134] Div. canc. 59 fol. 42' — два уговора; Div. canc. 60 fol. 18'.

[135] Div. canc. 60 fol. 190 bis; Div. canc. 61 fol. 270.

[136] Div. canc. 62 fol. 162' (8 копела); Div. canc. 59 fol. 42'.

[137] Div. canc. 57 fol. 237'.

Слична обавештења налазе се и у уговору који је закључен 28. VII 1443. године између Остоје Гојшића из Конавала и Радоње Брајковића.[138] Остоја је узео на зајам 12 перпера од Радоње на годину дана, уз обавезу да ће »ipsi Radogne dare et solvere pro lucro ipsorum yp. 12 copellos duodecim frumenti«. Значи, и овог пута је зајмопримац био обавезан да даје зајмодавцу 12 копела пшенице на име интереса за коришћење 12 перпера годишње.

Обавештења о висини интереса на једну перперу зајма потпуно су у складу са обавештењима из уговора који је закључен 27. XI 1448. године.[139] У овом уговору се саопштава да је Радич Радоњић из Конавала узео од Миљена Плешића под закуп једног вола који је процењен на 12 перпера и обавезао се да ће власнику давати годишње, на име закупнине, 12 уврших копела пшенице. Из овог податка јасно се види да се на сваку перперу зајма, односно вредности вола, даје годишњи интерес од једног копела пшенице, тј. да се за вола који је процењен на 12 перпера даје годишње 12 копела пшенице. Требало би очекивати као сасвим сигурно да ће се за волове чија је вредност процењена на 10 перпера у то време давати годишње по 10 копела пшенице, а такви су уговори прилично бројни. Већ је напоменуто да их има 12 само у петој деценији XV века.

На основу свега што је речено о закупнинама чији се износ кретао од 9—12 копела пшенице, може се са знатном сигурношћу закључити да се овакав износ формирао првенствено због тога што се на цену закупљеног вола гледало као на позајмљени новац. За сваку перперу зајма давао се годишњи интерес од једног копела пшенице. Цене волова, свакако, нису биле једнаке, али су се крајем XIV и почетком XV века кретале најчешће око 10 перпера; некада су биле ниже за перперу — две, или, пак, више. Потребно је још додати да цене од 12 перпера нису увек и тржишне, већ је то процена на коју пристаје закупац. На тржишту су цене увек биле ниже од процена на које су се споразумева-

[138] Div. canc. 58 fol. 25'. Занимљиве податке пружа уговор који је закључен 9. VIII 1447. године. У њему се саопштава да је земљорадник из Конавала позајмио 10 перпера да би купио вола за орање, а затим се обавезао зајмодавцу да ће годишње давати по 12 копела пшенице све док не врати дуг, односно 10 перпера. Овде би интерес на позајмљени новац био нешто већи од једног копела за сваку перперу. Међутим, није искључено да се у наведеном случају количина пшенице одређивала према уобичајеној величини закупнине за једног вола, а не према интересу на уложени новац.

[139] Div. canc. 61 fol. 270.

ли власници и закупци волова, па се и о томе мора водити рачуна. Закупнине које би износиле шест, седам, па чак и осам копела за једног вола, не представљају прави износ закупнине, већ само половину његове величине. Разуме се, закупнине које су ниже од 9 — 10 копела могле су настати и из других разлога, а пре свега због тога што, на пример, закупац није био у могућности да у довољној мери запосли позајмљеног вола. Мале закупнине, као и закупнине које су настале због тога што се на закупљене волове гледало као на новац који је дат под интерес, не могу особито корисно послужити приликом разматрања производних могућности земљорадника у средњем веку. Оне не показују који се део од остварене жетве давао на име закупнине, већ показују колики је био интерес на уложени новац.

За утврђивање производних могућности знатно ће корисније послужити закупнине које су веће од 12 копела за једног вола, а иду све до 18 па чак и до 20 копела годишње. Цене волова не достижу у то доба износе који су већи од 12 перпера; напротив, оне су често мање чак и од 10 перпера. Приликом утврђивања производних могућности земљорадника и његове запреге, морају се узети у обзир и уговори у којима је закупнина 12 копела пошто ће заједно са другим подацима корисно послижити, а затим и због тога што закупнине ове врсте нису морале настати обавезно као последица улагања новца под интерес, већ и из других разлога.[140] На тај начин добија се распон уговора у којима се закупнина креће од 12 — 18 копела пшенице за једног вола. Свакако да је поменути распон прилично широк и да се још увек не може са сигурношћу рећи колико је највише житарица могла да произведе једна сточна запрега у заједници са преостала три чиниоца (земља, семе и човек). Гор-

[140] Изгледа да је закупнина од 12 копела за једног вола, односно 24 копела за два вола, могла настати и као резултат примене принципа „петина". Већ је речено да се по овом принципу издваја део жетве који се даје за рад човека и сточне запреге, тј. половина остварене жетве, па се онда дели на пет једнаких делова. Два оваква дела припадају ономе ко је у производњу житарица уложио сточну запрегу, док би преостала три дела припала земљораднику који је обрађивао земљу. Уколико би ова претпоставка била тачна, онда би се за два вола давала количина од 24 копела, а за рад човека 36 копела, што укупно износи 60 копела житарица. Резултат је занимљив јер ако би се 60 копела поделило на два једнака дела, онда би на сточну запрегу долазило 30 копела, а за рад човека такође 30 копела. Већ је речено да су закупнине од 15 копела за једног вола, односно 30 копела за два вола прилично честе, што поткрепљује наведену претпоставку.

ња граница производних могућности могла би сасвим једноставно да се одреди под условом да се у прорачун узме закупнина од 18 копела. Међутим, тако се не може одмах поступити јер се не зна да ли су ти уговори изузеци, пошто су релативно малобројни, а нарочито због тога што највише има уговора код којих се закупнина креће око 15 или 12 копела. Стога као горњу границу просечног износа закупнине за једног вола треба тренутно узети количину од 15 копела житарица, не занемарујући ни велики број уговора са закупнинама од 12 копела. Полазећи од наведених количина, уз помоћ неких података, моћи ће да се одреди да ли 12, односно 15 копела представљају осмину остварене жетве.

У једном уговору који је закључен 8. VIII 1412. године каже се да је земљорадник узео једног вола под закуп и обавезао се власнику (Zivcho Rugich) да ће му давати годишње 12 копела житарица на име закупнине, а уз све то земљорадник је морао још »singulo anno seminare unum copelum frumenti vel alterius bladi dicto Zivcho«.[141] Из цитата се не види јасно на чијој ће земљи бити посејан овај копел пшенице, а не види се ни чије ће се семе трошити у сетви. Може се прихватити са знатном вероватноћом да ће власник вола дати потребно семе за сетву, тј. један копел, а закупац земљу. Под таквим условима закупнина за вола износила би више од 12 копела пошто ће сав род житарица, са површине земљишта на којем је требало да се посеје један копел семена, припасти власнику вола. Ако се пође од тога да се од једног копела семена добијају бар четири копела у жетви, онда ће реална закупнина уместо 12 бити 15 копела. До броја петнаест долази се прорачуном на тај начин што се од 4 копела, колико је могло да роди на површини земљишта на чију се сетву утрошио један копел семена, одбије управо тај копел житарица, остатак дода на 12, колико износи закупнин у поменутом уговору (4—1+12=15). Значи, реална закупнина за поменутог вола износила је 15 копела житарица, а не 12 колико је уговорено.

Сличног садржаја закључен је и један уговор 7. IV 1426. године.[142] Земљорадник из Главске (Radich Bosicchovich de Glausca), узео је под закуп једног вола од Никше Богавчића (Nixa Bogavzich) и обавезао се да ће давати власни-

[141] Div. canc. 39 fol. 117.
[142] Div. canc. 44 fol. 5.

ку 12 копела житарица годишње, а поред тога се још обавезао »etiam promisit seminare supra suis terris unum coppellum frumenti dicti Nixe«. Значи, и у овом случају ће реална закупнина бити, не 12 већ 15 копела житарица, јер се закупац обавезао да ће за рачун власника вола посејати један копел пшениц. Према томе, уговори у којима се помиње закупнина од 12 копела сигурно не показују горњи износ закупнине за једног вола, а такође ни горњу вредност радне снаге сточне запреге која се користи у производњи житарица.

Ова два последња податка као да указују да такву величину представља закупнина од 15 копела за једног вола. Међутим, и поред велике бројности података ове врсте не би се смело рећи да је поменута количина житарица заиста представљала горњу вредност, јер као што је речено, постоје и подаци из којих се види да је закупнина износила чак 18 копела житарица за једног вола. Да би се, међутим, ипак проверило која од ових двеју величина одговара горњој вредности, потребно је указати на неке чињенице. У једном уговору који је закључен 3. X 1423. године, земљорадник по имену Ивко Радичевић из Конавала (Ifchus Radichievich de Canali) узео је под закуп 2 вола од Гојка Обрадовића (Goycho Obradovich de Breno) и обавезао се да ће давати власнику 30 копела житарица годишње на име закупнине, тј. по 15 копела за сваког вола.[143] После ове одредбе, текст уговора се наставља и гласи: »Et ultra seminare ipsi Goycho in terris ipsius Goychi copellos sex furmenti«, што јасно показује да је цена рада воловске запреге могла да буде и већа од 15 копела, колико је било уговорено. Податак је посебно значајан јер саопштава да ће исти волови накнадно обрадити, односно узорати онолику површину земљишта за чију сетву мора да се утроши шест копела житарица. Од ове количине семена могу се у жетви очекивати четвороструки приноси, тј. требало би да роди 24 копела житарица. Пошто знамо да је цена рада сточне запреге у производњи житарица једнака количини утрошеног семена за сетву, тј. да обично не може бити мања, онда ће и рад волова који се утроши за орање оне површине земљишта за чију је сетву потребно шест копела житарица, вредети у сваком случају бар шест копела. Пошто се земља

[143] Div. canc. 42 fol. 188. Овај уговор није урачунат у поменута 92 уговора због тога што висина закупнине захтева одређено објашњење.

орала запрегом од два вола, онда ће на једног вола долазити количина која је једнака три копела житарица. Ако се зна да је закупнина у поменутом уговору за два вола износила 30 копела, тј. 15 копела за једног вола, да би се добила горња вредност рада једног вола на поменуту количину од 15 копела треба додати још 3 копела, колико је по нашем рачуну стајао рад који је извршен накнадно за сетву шест копела житарица. На основу изложених чињеница може се са сигурношћу закључити како највиша цена радне снаге једног вола у производњи житарица не треба да се ограничи на 15 копела житарица, већ да је у сваком случају треба повисити још за 3 копела, тј. на 18 копела житарица. Овај је закључак значајан јер дозвољава да се утврде горње могућности земљорадника и његове сточне запреге у производњи житарица.

Кад се утврди горња граница закупнине за једног вола, која износи 18 копела, за сточну запрегу коју чине два вола ова закупнина мора да буде двоструко већа, тј. да износи 36 копела житарица, што је равно шест дубровачких стари (1 стар = 6 копела). Из претходне анализе свих уговора који се односе на узимање и давање волова под закуп сазнали смо најпре да се волови дају под закуп веома често по „обичају", да је тај „обичај" претпостављао давање утврђеног дела жетве и да се поменути део формирао најчешће по принципу „четвртине", али и по принципу „трећине" и „петине". Утврђено је да је принцип „четвртине био најраспрострањенији облик деобе жетве. После тога утврђено је да се на име закупнине давала одређена количина житарица која је измерена тадашњим мерама за житарице и да се поменута количина најчешће кретала око 15 копела за једног вола, често и око 12 копела,[144] а највише око 18 копела. За закупнину од 12 копела утврђено је да је она у четвртој и петој деценији XV века, а можда и раније, настала због тога што се на позајмљене волове гледало као на новац који доноси годишњи интерес, тј. да се на

[144] До 1442. године по бројности су закупнине од 12 и 15 копела готово једнаке, тј. сачуван је подједнак број уговора, али уговори са закупнином од 15 копела за једног вола преовлађују на прелазу из XIV у XV век, док се уговори са закупнином од 12 копела јављају све чешће нешто касније. Већ је истакнуто да закупнине од 15 копела после 1424. године скоро нестају, али зато закупнине од 10 и 12 копела после 1424. представљају уобичајен износ закупнине за једног вола. Напомињемо да се у обрачун узимају закупнине за једног вола првенствено због тога што се најчешће позајмљује само један во за орање, а ређе два.

сваку перперу зајма давао један копел пшенице. Ова се примедба свакако односи и на закупнине од 10 копела, као и на све закупнине чији се износ креће од 9 — 12 копела за једног вола. Свакако да један део уговора у којима је закупнина 12 копела није настао једино због тога што се на волове гледало као на позајмљен новац. Уосталом, неки су примери и наведени. На основу ових чињеница може се јасно видети и закључити да закупнине од 12 копела не представљају често праву осмину од остварене жетве. Према томе, осмину могу да представљају једино закупнине чији се износ креће око 15 или 18 копела. За закупнине од 18 копела утврђено је да уједно представљају горњу границу радних способности и производних могућности једног вола. Величина закупнине за два вола била би према томе 36 копела, односно 6 дубровачких стари. Ова количина житарица представља уједно и једну четвртину жетве која се остваривала после сетве на оноликој површини земљишта коју је могла да узоре једна воловска запрега, уз максимално коришћење током године. Остварена жетва била би свакако 24 дубровачких стари (6 × 4 = 24). Одмах треба рећи да се све воловске запреге нису максимално искоришћавале током године из више разлога, па ни закупнине нису достизале горњу границу. Власници волова захтевали су од закупаца, по правилу, да ови са закупљеним воловима добро поступају, да умерено раде, односно да их умерено оптерећују у орању. Захтевајући овакав поступак од закупаца, нису могли очекивати да ће закупљени волови бити искоришћавани до горњих граница њихових радних могућности, па нису могли захтевати ни закупнине у њиховим горњим износима. Последица умереног коришћења сточних запрега било је орање нешто мањих површина земљишта него што је то било могуће, и што су се у жетви добијале мање количине житарица. Разуме се, у таквим случајевима четвртине и осмине жетве биле су нешто мање него када се сточне запреге користе до крајњих граница. Такве закупнине треба сматрати просечним и оне се крећу за једног вола око 15 копела, а за два око 30 копела житарица, односно око 5 дубровачких стари. Да су ово заиста просечне закупнине потврђује чињеница што на прелазу из XIV у XV век постојиј највећи број уговора у којима се закупнина за једног вола креће управо око 15 копела, а за два — око 30 копела. Целокупна жетва која би се на поменути начин остварила имала би 20 стари житарица (5 × 4 = 20).

Утврдивши горњу границу закупнине за два вола која износи 6 дубровачких стари, као и просечну величину закупнине која износи 5 дубровачких стари, треба истаћи да је приликом узимања земљишта под закуп утврђено да су земљорадници веома често плаћали за закупљено земљиште по 5 или 6 стари житарица, односно да су земљорадници у средњем веку били у стању да обраде током године онолику површину земљишта за коју су на име четвртине од остварене жетве давали најчешће по 5—6 стари житарица. Имајући ову чињеницу у виду, као и чињеницу да се закупнине за два вола крећу у просеку око 5 стари, а највише око 6 стари житарица, производне могућности земљорадника у средњем веку постају све одређеније. На основу ових чињеница могло би се са великом вероватноћом закључити да су земљорадници могли да обраде површине земљишта на којима су остваривали жетву четири пута већу од поменутих закупнина, тј. да у току године произведу око 20 до 24 стара житарица. Међутим, да би се ови закључци још једном проверили и учврстили, потребно је размотрити и уговоре о позајмљивању семена за сетву, пошто је у производњи житарица, поред човека, сточне запреге и земљишта, потребно и семе.

ПОЗАЈМЉИВАЊЕ СЕМЕНА ЗА СЕТВУ

Поједини земљорадници не само да нису имали волове за обраду земље већ понекад ни потребно семе за сетву житарица. У таквим случајевима они су били приморани да га позајмљују како би на време обавили сетву. Позајмљивање се каткада вршило истовремено са узимањем земље или волова под закуп. Из уговора који су у таквим приликама начињени може се сазнати колико је семена за сетву било позајмљено и потребно. Потребно је рећи да су подаци о позајмљивању житарица за семе много оскуднији у поређењу са подацима који се односе на узимање земљишта или пак волова под закуп. Такође се мора истаћи да се у разматрање не могу узети они подаци у којима се саопштава да се позајмљују за сетву мале количине житарица. Кад се има у виду све што је већ речено о износима закупнина за земљу и волове, за разматрање се могу узети у обзир само такви подаци који помињу максималне количине позајмљеног семена за сетву, или, пак, такви подаци код којих се та величина може посредно да утврди.

У раздобљу од 1326 — 1419. године, може се издвојити свега 12 података који су подесни за разматрање. Од ових 12 података један ће се нешто потпуније анализирати при крају излагања,[145] тако да практично остаје само 11 уговора.[146] Од ових 11 података, потребно је одмах издвојити 3 уговора, јер се у њима позајмљује семе за пролећну сетву житарица, тако да остаје само 8 уговора.[147] Количина семена која се помиње у ових 8 уговора има следеће величине: у једном случају позајмљује се четири стара житарица,[148] у другом случају позајмљено је за сетву четири стара и један копел,[149] у трећем случају позајмљено је четири стара и два копела,[150] затим се саопштава у једном уговору да је позајмљено за сетву четири стара и 4,5 копела,[151] а у два уговора саопштава се да је било позајмљено тачно пет стари житарица;[152] такође је још у два уговора саопштено да је позајмљено шест стари житарица за сетву.[153] Овом приликом занемарене су поједине врсте житарица које су позајмљиване. Из овог прегледа може се запазити да се у прва три случаја позајмљена количина семена креће око величине од четири стара житарица (4 стара, 4 стара и 1 копел, 4 стара и 2 копела), тј. од четири стара до четири стара и два копела. Ова два копела одговарају по величини једној трећини стара (1 стар = 6 копела). У следећа три податка позајмљена количина се креће око величине од пет стари житарица, тачније од четири стара и 4,5 копела до пет стари. Најзад, у последња два податка, позајмљена количина семена има тачно 6 дубровачких стари.

Наведени подаци, и поред своје малобројности, показују да су позајмљене количине семена за сетву стајале у строго одређеним сразмерама са величинама закупнина које су се плаћале за земљу, као и са величинама закупнина

145 Div. not. 13 fol. 12.

146 Div. not. 5 fol. 141; Div. canc. 9 fol. 128, 128; Div. canc. 34 fol. 32, 68, 179, 180, 180, 189, 189'; Div. canc. 39 fol. 134'; Div. canc. 41 fol. 185.

147 Div. canc. 9 fol. 128, 128; Div. canc. 34 fol. 68 (житарице су позајмљене за пролећну сетву).

148 Div. canc. 34 fol. 179.

149 Div. canc. 41 fol. 185.

150 Div. canc. 34 fol. 32.

151 Div. canc. 34 fol. 180.

152 Div. not. 5 fol. 141; Div. canc. 34 fol. 180.

153 Div. canc. 34 fol. 189, 189'.

које су се плаћале за коришћење воловских запрега. Овде нема никакве случајности. Подударање величина од 4, 5 и 6 стари житарица које се односе на закупнину за земљу и волове, као и на позајмљене количине за сетву, неоспорно потврђује њихову узајамну зависност.

Колико су тачни подаци који се односе на позајмљене количине семена за јесењу и пролећну сетву може се посебно проверити на основу података из три уговора о позајмљивању семена које је било потребно само за пролећну сетву житарица. Према обавештењима из једног од ова три уговора, земљорадник је позајмио за пролећну сетву тачно три стара житарица. Истог дана други земљорадник је позајмио два стара, такође за пролећну сетву.[154] Значи да је једном од поменуте двојице требало за пролећну сетву два, а другоме три стара житарица. Удвостручене количине позајмљеног семена износиле би четири и шест дубровачких стари, тачно онолико колико је било потребно семена једном земљораднику да обави јесењу и пролећну сетву житарица, што иначе потврђују и наведени подаци мада су малобројни. Ово се може рећи тим пре што се у то доба строго пазило да однос између сетвених површина под озимим и пролећним усевима буде једнак. Просечна величина између два и три јесте 2,5 стара, а ако се ова удвостручи добиће се тачно пет стари. До ове се величине не мора доћи једино прорачуном већ и на основу сачуваних података. У трећем уговору, у којем се семе позајмљивало за пролећну сетву, саопштава се како је земљорадник позајмио 16 копела житарица, и то фебруара месеца.[155] Двострука количина позајмљеног семена износила би 32 копела, односно пет стари и два копела, што је свакако блиско величинама од пет стари житарица. Имајући у виду уговоре у којима ће се позајмљене количине семена сејати и у јесењој и у пролећној сетви, као и уговоре по којима ће се позајмљене количине семена сејати само у пролећној сетви, може се слободно закључити да су једном земљораднику за сетву житарица у току године биле потребне количине семена од 4, 5 и 6 стари житарица. Он није могао више да посеје ако је располагао само једном воловском запрегом, јер сточна запрега није могла да оре преко граница својих могућности.

[154] Div. canc. 9 fol. 128 (оба су уговора закључена истог дана, тј. 23. II 1330).

[155] Div. canc. 34 fol. 68, 6. II 1402.

За позајмљене количине семена земљорадници су били обавезни да дају власницима одређени део остварене жетве. То је требало да буде четвртина од рода, али се у извесним случајевима није увек примењивао приинцип „четвртина". Тако је, на пример, у три случаја за позајмљено семе морала да се даје једна трећина од остварене жетве на површини земљишта која је била засејана позајмљеним семеном.[156] У два уговора наметнути су још тежи услови. Први од ових уговора саопштава како је земљорадник за позајмљено семе, приликом деобе жетве, требало најпре да издвоји једну четвртину на име закупнине за земљу, а затим да се све што преостане поделе земљорадник и власник позајмљеног семена.[157] Изражено у процентима, најпре би се издвојило 25% од остварене жетве за земљу, а 75% би се поделило попола, тако да власник позајмљеног семена добије 37,5% од остварене жетве, а земљорадник за свој рад и рад сточне запреге добија укупно 37,5% од жетве.[158] У другом случају саопштава се како је земљорадник позајмио 16 копела семена за пролећну сетву.[159] Житарице које би

[156] Div. not. 5 fol. 141; Div. canc. 9 fol. 128, 128.

[157] Dvi. canc. 34 fol. 32.

[158] На сличан пример указује С. Ћирковић јер је власник земљишта и семена за сетву тако и поступио, позивајући се на „словенски обичај", мада власник обрадиве земље и наполичар нису учинили посебан споразум о таквој расподели (С. Ћирковић, *„Четвртина"*, Зборник Филозофског факултета VII—1, 247, 248).

[159] Div. canc. 34 fol. 68. Осигурање које је овај зајмодавац учинио било је сасвим оправдано јер је жетва у појединим годинама могла веома много да подбаци. Тако је, на пример, ser Natal di Sorgo 26. I 1469. године поднео тужбу »contra et adverso Bemcho Pribinich, suo vilano, di Vino«, изјавивши: »Tu ai seminato zircha 12 soldi di mio tereno con grano et a mi non me avete dato altro che chopelli 4 di zetvertina«. Да би се утврдило чињенично стање, спор је морао да се реши поротом јер је „кмет" (vilan) изјавио да је дао све што припада власнику земље од остварене жетве. Пристав и два поротника извршили су увиђај и поднели извештај 5. марта исте године: »digando, aver trovato lo predito Bencho per debitore alo predito ser Natal: copello mezo di grano, copello mezo di zizeri, copello mezo di lenti et copello mezo ras, et quingue dui de vino per le zerase non date al dito patron«. Значи, овај земљорадник није предао господару земље: пола копела пшенице, пола копела сланутка, исто толико сочива, пола копела ражи и два ведра вина. Када се саберу житарице што је кмет предао и ове што је затајио, излази да је „четвртина" за житарице и варива, која су пожњевена на површини од 12 златица земље, износила укупно 6 копела. Не треба посебно ни доказивати да се са 6 копела не може посејати површина од 12 златица. Остављајући по страни објективност пороте, наведени пример јасно показује да је

родиле од позајмљеног семена поделиће се тако што ће се најпре издвојити 16 копела на име оне количине која је позајмљена и посејана. На тај начин особа која је позајмила семе за сетву неће сносити никакав ризик. Било да година понесе добро или да жетва подбаци њему је у сваком случају загарантовано враћање позајмљеног семена. После издвајања поменуте количине, власнику семена је припадао и одговарајући део приноса (utilitatis) који се могао очекивати. Изгледа да се у овом случају поступало са семеном као да је у питању новчана вредност од које се очекује интерес. Не може се видети шта је поменути земљорадник био дужан да још преда власнику семена, али је сигурно да се земљорадник задужио и у новцу код истог власника. Позајмио је од њега две перпере и девет динара, за које се обавезао да ће их вратити „ad recollectionem bladorum novorum per aptay". Свих пет случајева о којима је овде било говора показују како се деоба жетве приликом позајмљивања семена за сетву вршила на штету позајмљивача, односно земљорадника који семе узима. Овај се закључак односи како на оне случајеве када се од земљорадника захтева трећина тако и на случајеве када се од земљорадника захтева више од једне трећине, тј. 37,5% од жетве. Свакако да су овакве прилике присиљавале земљораднике да позајмљују семе за сетву само у крајњој нужди. Посредно то потврђује и мали број сачуваних података који помиње позајмљивање житарица за сетву, било да се ради о мањим или већим количинама семена.

На овом месту треба још истаћи да се семе за сетву није обавезно позајмљивало само под неповољним условима за земљораднике, већ се то чинило и на уобичајени начин, тј. да се за позајмљену количину семена даје тачно четвртина од жетве. Таквих је случајева било више, па је међу њима и последњи уговор, који до сада није узет у разматрање. Овај је уговор вишеструко значајан, па је због тога остављен за крај излагања о позајмљивању семена за сетву. Уговор су међусобно закључили, с једне стране, три брата: Милоје, Радослав и Радоња, синови покојног Милатка из Трнова у Новим Земљама, а с друге стране, „ризни-

у неким годинама жетва могла у тој мери да подбаци да је једва вратила утрошено семе приликом сетве. Наведени податак забележен је у Sentenze overo Porote 5, fol. 16', 26. I 1469. На њега нам је указао својом љубазношћу др. Б. Недељковић, научни саветник Историјског института у Београду, на чему му топло захваљујемо.

чари" цркве Св. Марије, „ser Johanes de Volzo et ser Matheus de Gradi".[160] По овом уговору, који је закључен 25. IX 1419. године, браћа су од поменутих ризничара узела под закуп шест волова за орање и обавезала се да ће обрађивати ону земљу у Трнову коју је ser Marinus de Bodaca завештао (legavit) болници Св. Петра „de Castelo". Међутим, у истом уговору постављени су и услови да ова три брата уложе у производњу житарица и својих шест волова за орање, и не само то, већ докле год буду обрађивали ту земљу мораће да држе свих 12 волова. Ако неки од ових волова угине природном смрћу, браћа ће га надокнадити продајом произведених житарица, и то већ прве године, тако да увек мора бити на броју 12 волова за орање. Даље се у уговору каже да су браћа примила од поменутих ризничара још 7,5 стари пшенице за сетву и 7,5 стари јечма, тј. укупно 15 стари житарица. Браћа су била дужна да уложе у сетву такође 7,5 стари пшенице и 7,5 стари јечма. тј. укупно 15 стари житарица. Сав приход који се буде остварио у жетви делиће се попола, тако да браћи припадне једна половина, а друга половина цркви, односно болници. Значи, расподела жетве вршена је по принципу „четвртина". То се закључује на основу чињенице што су браћа у производњу житарица уложила половину потребног семена за сетву, половину сточних запрега потребних за орање, као и целокупну људску радну снагу потребну за производњу житарица, док је власник земљишта, осим земљишта за обраду, уложио у производњу половину потребног семена за сетву и половину сточних запрега. Ако се пође од тога да у производњи житарица учествују четири елемента: земља, семе, запрега и радна снага човека, као и да се остварена жетва равномерно дели на поменута четири чиниоца, произлази да су браћа уложила у производњу једну половину потребних чинилаца, док је другу половину дала црква. Разлика се састоји једино у томе што браћа дају целокупну људску радну снагу, али црква даје сву потребну земљу за обрађивање. Пошто закупци и власник улажу подједнако у производњу, требало је да се жетва подели на једнаке делове, тј. на половину, тако да ће браћи припасти пола, а друга половина власнику земљишта.

Ако се има у виду садржај наведеног уговора, пада у очи велики број сточних запрега, а такође и велика количина семена за сетву. Од укупно 12 волова, колико је тре-

[160] Div. not. 13 fol. 12.

бало да их буде, могло се образовати шест запрега од по два вола у свакој. Поставља се питање да ли је могуће да сваки од три брата истовремено обрађује земљу, користећи при том две сточне запреге. Свакако да тако нешто није уобичајено, а ни могуће али постоје други начини да се обе запреге искористе, било да има још укућана способних да управљају ралом, било да то чини неко са стране. Уговор о томе не пружа ближа обавештења, што, уосталом, за посматрање наведених података нема суштински значај. У поменутом уговору најважнији је однос између сточних запрега и количине житарица које је требало посејати у току једне године. Речено је да постоји 12 волова, односно шест запрега од по два вола, док количина семена које ће се посејати током године износи тачно 30 дубровачких стари житарица, пошто 15 стари за сетву дају браћа, а других 15 стари дају поменути „ризничари". Ако се упореди број сточних запрега са количином семена предвиђеног за сетву, произлази да на једну воловску запрегу долази тачно 5 стари (30 стари : 6 запрега = 5 стари). На основу овог односа може се лако закључити да ће свака од поменутих шест запрега моћи у току године да узоре површину земљишта за чију је сетву потребно пет стари житарица. Пошто се у наведеном уговору помиње већи број сточних запрега, као и велике количине семена за сетву, а посредно и велике површине обрадивог земљишта, може се са сигурношћу рећи да пет стари житарица представљају просечну количину семена коју је један земљорадник, користећи једну сточну запрегу, могао да посеје током године, односно да тих пет стари уједно представљају и ону површину земљишта коју је у просеку могао да обради земљорадник са сточном запрегом од два вола, а за чију сетву треба пет стари житарица. Није потребно посебно ни доказивати да су се површине ораница мериле, управо, количином семена потребног за сетву. Да се у претходном случају заиста радило о просечним величинама види се још и из тога што је у уговору посебно наглашено да браћа не треба и не смеју обрађивати још и неку другу земљу поред оне коју су узели под закуп, како својим, тако и оним воловима које су добили од ризничара. Из тога се може закључити да је постојала могућност да се обради и нешто већа површина земљишта од оне која је била узета под закуп, односно да је једна воловска запрега била у стању да узоре и нешто већу површину земљишта од оне за чију је сетву било потребно пет стари житарица. Приликом излагања о закупнинама за во-

лове утврђено је да се горњи износ закупнине за волове кретао највише до шест стари житарица за једну запрегу, а да су земљорадници приликом узимања земљишта под закуп били у стању да током године обраде толике површине земљишта за које су плаћали и по шест стари годишње. Из ових чињеница може се извући сигуран закључак да је пет стари житарица представљало заиста просечну величину, док би се горња граница кретала око шест стари житарица, односно да производне могућности једног земљорадника који користи сточну запрегу у орању треба ограничити на поменуте величине. Земљорадник који би користио два вола могао је да узоре и посеје током године у просеку толику површину земљишта за чију је сетву потребно пет, а највише шест стари житарица.

Колико су наведени закључци тачни потврђује и једна тужба коју је 10. јула 1445. године поднео Стјепан Грубачевић против удовице покојног Блаже Птичића.[161] Тужба је поднета због тога што је удовица покупила сву летину са земљишта свог покојног мужа, које је иначе обрађивао и посејао поменути Стјепан Грубачевић. Он још каже да је на том земљишту посејао 30 копела пшенице, два копела боба и два копела лана. Из тужбе се јасно види да је Стјепан током године посејао укупно 34 копела, од чега 30 копела пшенице, односно пет стари. Нема никакве сумње да ових пет стари представљају просечну величину, не само количине семена већ и површине земљишта које је један земљорадник током године био у стању да обради и засеје житарицама. Чињеница да је исти земљорадник посејао још два копела боба и површину земљишта за чију је сетву било потребно два копела семена од лана јасно показује да је могућност обраде земљорадника и његове сточне запреге била нешто већа од поменутих пет стари. Овом приликом треба још додати да се Стјепан Грубачевић спорио са поменутом удовицом и 11. фебруара 1445. године због тога што је из његове куће у Конавлима однела „copellos 40 bladi, copellos 20 grani, copellos 5 farine", као и разне друге ствари.[162] Наведени цитат саопштава да је Стјепан у том тренутку поседовао у својој кући укупно 65 копела житарица, рачунајући у њих и брашно, односно 11 стари мање један копел. Међутим, из претходног податка сазнали смо да је Стјепан Грубачевић, у јесењој и пролећној сетви 1444/45.

[161] Lam. de foris 19 fol. 134.

[162] Lam. de foris 19 fol. 16'.

године, посејао површину земљишта за чију је сетву утрошио пет стари пшенице, два копела боба и два копела лана. На основу ових чињеница може се са великом сигурношћу рећи да је Стјепан Грубачевић у жетви коју је остварио током 1444. године добио најмање 16,5 стари, тј. 65 копела житарица које му је удовица покојног Блажа Птичића отела, и још пет стари и четири копела које је утрошио у сетви на земљишту Блажа Птичића. Остварена жетва морала је бити, свакако, већа од поменутих 16,5 стари јер је закупац био дужан да за земљиште на чију ће сетву утрошити пет стари и четири копела плати, на име закупнине, приближно исту количину житарица, тј. пет стари и четири копела. Ако сада ову количину житарица додамо на 16,5 стари, произлази да је закупац у жетви требало да оствари бар 22 стара и један копел, а вероватно и нешто више. Стјепко Грубачевић је свакако потрошио одређену количину житарица за властиту исхрану и исхрану породице. Не може се утврдити колика је та количина, а из постојећих докумената не може се сазнати због чега му је поменута удовица отела 65 копела житарица. Можда због тога што Стјепко није платио закупнину, а можда и због тога што после смрти власника земљишта није затражио дозволу од његових наследника да и даље обрађује земљу као што је и раније чинио. Остављајући ово питање отворено због тога што расположиви подаци не пружају сигуран одговор, остаје чињеница да је Стјепко Грубачевић са земљишта које је обрађивао могао остварити жетву од најмање 22 стара житарица, рачунајући у ову количину боб и лан. Анализа последња два документа пружа сигуран закључак да је један земљорадник са сточном запрегом могао током године да обради и засеје онолику површину земљишта за чију је сетву потребно пет стари пшенице и да оствари жетву која је четири пута већа од утрошене количине семена. Ово је уједно и просечна величина производних могућности земљорадника и сточне запреге.

Проучавањем узимања земљишта под закуп, као и узимања волова под закуп и, најзад, позајмљивања семена за сетву, дошло се до истих показатеља о производним могућностима земљорадника у средњем веку. Производне могућности нису зависиле од добре воље или жеље неког земљорадника, нити, пак, од тога колико је имао ораница, па ни од расположивих количина семена за сетву ма да је без ових чинилаца производња житарица немогућа, већ првенствено од тога колику је површину земљишта могао земљо-

радник да узоре и посеје са једним паром волова. Разуме се, без семена за сетву и земљишта то се не може, али земљорадник је могао имати више ораница и више семена него што је у стању да искористи у сетви, па да такве површине земљишта и такве количине семена не утичу на његове производне могућности. Ако земљорадник није имао довољно земље или, пак, довољно семена, онда би његове могућности у производњи житарица биле смањене због утицаја поменутих чинилаца. У већини уговора о којима је било говора утврђено је да земљорадници располажу најчешће једном сточном запрегом мада су чести случајеви када земљорадници имају само по једног вола, док другог позајмљују; има, међутим, и примера када се у једној земљорадничкој кући налази по три и више волова. Овакве земљорадничке куће, под условом да су имале довољан број одраслих мушкараца способних за управљање ралом, могле су производити и веће количине житарица годишње. Само ради илустрације навешћемо један пример.

У тужби коју је поднео 8. II 1451. године Ненко Радосалић, са Површи, каже се како је група нападача упала у њихову кућу, убила му брата и, опљачкала разне ствари и запалила кућу. Међу опљачканим и отетим стварима налазило се и „quindecim luchna grani et 40 luchna inter ordeum et avenam", затим, девет кошница пчела, укупно 150 коза и овца, 6 волова, 3 краве, једно теле, три кобиле, једно ждребе и шест свиња, 2 раоника, 4 мотике и још многе друге ствари.[163] Одмах пада у очи велико богатство ове куће, како у стоци тако и у житарицама. Житарица има укупно 55 лукна, односно 27,5 стари (лукно = 0,5 стара), међу којима се налази овас, јечам, а свакако и пшеница (granum). Нема сумње да је до фебруара утрошена одређена количина житарица, било у сетви било за исхрану чланова поменуте куће. Стоке има такође много: оваца и коза укупно 150, три краве и три кобиле и затим, што је посебно значајно, укупно шест волова. Ова је кућа могла да образује три воловске запреге, под условом да су сви волови способни за орање. Међутим, у кући се нису користиле све три запреге, већ само две, у шта нас посредно уверава чињеница што су украдена само два раоника. У прилог томе као да говори и расположива количина житарица која би морала бити нешто већа да је производња обављана са све три запреге. Уосталом, од мушкараца се овог пута као од-

[163] Lam. de foris 24 fol. 103.

расли помињу Ненко Радосалић и његов брат, који је убијен. То вероватно није био малолетан дечак, већ одрастао човек. Као што је у кући Радосалића било више мушкараца способних зауправљање ралом, тако је вероватно било одраслих мушкараца и у кући Божићка Попадића, из Гацка, који је 25. I 1445. године позајмио за сетву 12 стари житарица, и још два вола за орање.[164] Количина од 12 стари није могла бити утрошена коришћењем само једне воловске запреге за орање, нити је у орању и сетви учествовао само један мушкарац.

Наведене чињенице да поједине куће производе веће количине житарица, или, пак, да у сетви троше више од шест стари семена, још једном потврђују да су производне могућности земљорадника у првом реду условљене радним способностима и човека и његове сточне запреге. Земља и семе у овом случају представљају пратеће елементе без којих се не може, али који нису одлучујући чиниоци. Примери о богатијим и имућнијим кућама јасно показују да је већа производња житарица строго зависила како од броја одраслих мушкараца способних за рад тако и од броја сточних запрега коришћених приликом орања.

ПРОСЕЧНА ВЕЛИЧИНА ЗЕМЉИШНИХ ДЕОНИЦА

Користећи се само једном сточном запрегом у производњи житарица, земљорадник и његова породица могли су да обраде ограничене површине земљишта, а сразмерно томе и да произведу ограничене количине житарица. Полазећи од тога да су закупнине за земљу најчешће износиле 4, 5 и 6 стари житарица, затим да је закупнина за два вола рачунати и просечне величине жетве јер су од потребна чести случајеви када она износи свега четири стара, као и да су земљорадници позајмљивали за сетву својих деоница 4, 5 и 6 стари семена, а више од тога једино у случајевима када су поседовали више сточних запрега, лако се могу израчунати и просечне величине жетве јер су од позната четири чиниоца, који равноправно учествују у подели жетве, позната већ три. Тачније речено, није још позната количина житарица која представља цену људског рада утрошеног у производњу житарица. Пошто су већ познате количине које се издвајају на име закупнине за земљу и волове, као и ко-

[164] Div. not. 28 fol. 173'.

личине које су потребне за сетву земљорадничких деоница, онда се веома једноставно може утврдити и она количина житарица која представља цену људског рада. Према тадашњим мерилима, цена људског рада у производњи житарица требало је да буде једнака количини житарица која се плаћала на име закупнине за земљу, или на име закупнине за сточну запрегу, или, пак, количини семена које се утроши у сетви. Све три величине добро су познате, па је, према томе, и цена људског рада требало да износи у просеку 5, а највише 6 стари житарица. Уколико су сетвене површине биле мање утолико је и цена људског рада била мања. Отуда свакако произлази да се за рад човека плаћало и по четири стара, а и знатно мање од тога, зависно првенствено од површине земљишта које је обрађивао.

На основу целокупног излагања које се односи на узимање земљишта и волова под закуп, као и на позајмљивање семена за сетву, а ако се зна да се за људски рад издваја иста количина житарица као и за закупнину сточних запрега и ораница које су људи обрађивали, или, пак, да је она равна количини семена утрошеног у сетви, може се одредити и просечна величина жетве. За површину земљишта за чију је сетву потребно четири стара, закупнина за волове који би узорали ову деоницу износила би такође четири стара, док ће цена људског рада бити свакако четири стара, а закупнина земљишта, уколико се оно даје под закуп, износила би сигурно четири стара. Просечна жетва, која ће се остварити на поменутој површини ораница, требало би да има укупно 16 стари житарица, тј. да буде четири пута већа од утрошене количине семена да би се на одговарајући начин задовољили сви чиниоци који су учествовали у производњи житарица. Са површина обрадивог земљишта за чију је сетву потребно у пет стари житарица, може се очекивати жетва која је у просеку четири пута већа од количине утрошеног семена, тј. 20 стари житарица, а са површине ораница где је требало засејати шест стари, могла се у просеку очекивати жетва од 24 стара житарица. На овој се количини уједно и завршавају производне могућности земљорадника, под условом да користи једну сточну запрегу од два вола.

Количине житарица које представљају очекивану и просечну жетву, ако се међусобно упореде, пружају занимљив однос. Највећа и најмања жетва које су у прорачуну поменуте, тј. 24 и 16 стари, међусобно се односе као 3 : 2 јер је количина од 16 сатри мања тачно за једну трећину од

24 стара. Међутим, жетва од 20 стари мања је за једну шестину од највеће жетве. Ова се појава може објаснити тиме што су земљорадници поседовали, односно узимали на обраду, деонице земљишта чија је величина тачно утврђена, али нису сваке године засејавали сву обрадиву површину, већ су један део остављали на угар. Полазећи од наведене претпоставке, као и од чињенице да се на једној површини може произвести 24 стара житарица, под условом да се посеје цела површина, онда ће се жетва од 16 стари житарица добити ако једна трећина поменуте површине остане незасејана, односно ако се остави на угару. Међутим, жетва од 20 стари добиће се са исте површине под условом да једна шестина земљишта не буде обрађена, односно ако остане на угару. Земљорадници на дубровачкој територији располагали су тачно одређеним површинама ораница, које су повремено остављали да леже неискоришћене. Раније је већ речено на који се то начин чинило. Могао се примењивати тропољни систем у свом класичном виду, или, пак, тропољни систем који је измењен, као и шестопољни систем земљорадње. Сви ови начини обрађивања земљишта, односно остављања одређених површина на угар, и то само за извесно време утицали су и на величину жетве, а истовремено и на величину закупнине за земљу и волове, као и на потребну количину семена за сетву, а у сваком случају и на ону количину житарица која је представљала цену људског рада. Овом приликом још једном треба нагласити да је један земљорадник, користећи се једном сточном запрегом, могао да обради толику површину земљишта са које је могао у просеку да добије највише 24 стара житарица. Када је једну трећину ове деонице остављао на угар, у жетви је добијао једну трећину мање, а када је на угару лежала само шестина поменуте деонице, онда је и жетва била за једну шестину мања.

Ако се све ово има у виду, може се покушати да се бар приближно одреди и величина сетвених површина. Такав покушај већ је учињен приликом разматрања закупнина за земљу; тако се и дошло до закључка да су земљорадници у сваком случају могли у току једне године да узору и засеју површину од 12 златица, тј. површину од 2 ha, а вероватно и од 2,5 ha. Све се ово још једном може проверити на основу количина семена које су земљорадницима биле потребне за сетву. Утврђено је да су земљорадници сејали у току године 4, 5 и 6 стари житарица, у просеку 5 стари на једну воловску запрегу, а највише 6 стари. На

основу расположивих података не може се утврдити колико се трошило семена за сетву на одређену површину земљишта. Тачније, из грађе Дубровачког архива не може се сазнати, бар за период о којем се овде говори, колико се семена пшенице сејало, на пример, на површину једне златице. Иначе, у златицама се њиве и не мере увек, већ обично виногради, а кад се жели рећи колико је нека њива велика, онда се то најчешће изражава количином семена која је потребна за њену сетву. Значи, на основу таквог податка може се сазнати једино количина потребног семена за сетву, а не и површина њиве. Вероватно да ни у средњем веку количине семена потребне за сетву једнаких површина нису биле увек исте, као што и данас то није случај. На количину утрошеног семена утицали су различити чиниоци. У знатној мери ова је количина зависила и од особина земљишта. На плоднијем земљишту могло се сејати нешто гушће него на слабијем. Исто тако, није било свеједно да ли се, на пример, сеје озима или јара пшеница, као и било који озими и јари усев. Приликом сетве јарих житарица трошило се нешто више семена него када би се на истој површини земљишта сејале озиме житарице. Затим, није било свеједно да ли ће се јесења сетва обавити благовремено, или ће закаснити. Што се касније сеје, потребно је више семена. Најзад, треба још рећи да ни сви земљорадници нису били подједнако умешни да обаве овај посао, па је неки могао да баци више семена него што треба, а други мање. Поред најбоље воље ови се чиниоци не могу са већом прецизношћу одредити. Ипак се и у том погледу може понешто учинити.

У средњем веку земљорадници су обично знали колико им треба семена за сваку њиву. Површине ових њива изражавале су се количином семена потребног за сетву, па се чак изреком говорило: та и та њива има површину од толико и толико копела или стари, а некада се наглашавало да се количина семена потребног за сетву креће приближно око неке величине (circa). Да би старе мере за површину ораница бар унеколико биле приступачне данашњем човеку који познаје савремене мере за површину и да би се исказале производне могућности земљорадника савременим мерилима, потребно је старе мере прерачунати у данашње. Но и то, чак ако би било могуће, неће увек показати колико се семена трошило у сетви приликом сејања неке оранице, нити би се добила тачна површина таквог земљишта. Стога је можда најбоље поћи од чињенице колико се семена да-

нас троши на одређену површину земљишта, па да се бар приближно каже колико је земљишта земљорадник у средњем веку могао да узоре и посеје са паром волова. У савременој стручној литератури сматра се да за сетву једног хектара озиме пшенице треба најмање 120, а највише 180 kg семена. За сетву јаре пшенице потребно је најмање 160, а највише 200 kg семена.[165] Ако се зна да се у средњем веку сејало руком и да је сетва могла и да закасни, тј. да се обављала током целог новембра, потребно је узети у обзир највеће количине семена које ће се трошити у јесењој сетви, тј. 180 kg пшенице. Ову количину треба узети и због тога што представља просечну количину потребну за сетву јаре пшенице. Преко количине од 180 kg не треба ићи из више разлога, а посебно због тога што земљорадници који су и у новије доба сејали пшеницу руком не би потрошили на хектар више од 180 kg већ само мање.

Пође ли се од 180 kg онда треба одредити колико је килограма могло да буде у четири, пет и шест стари пшенице. Но и поред тога што се зна запремина дубровачког стара, није могуће одредити са апсолутном тачношћу колико је килограма пшенице у једном стару јер је хектолитарска тежина пшенице променљива. Она може да се креће око 70, па и мање од 70, до 80 или 85 kg у једном хектолитру. Хектолитарска тежина варира из године у годину и од места до места, а такође зависи и од врсте пшенице која се гаји. У данашње време сматра се добром и меркантилном робом пшеница са хектолитарском тежином од 76, тј. да у 100 литара пшенице буде 76 kg. Разуме се, за средњовековне прилике нема исцрпнијих обавештења како се кретала хектолитарска тежина тадашње пшенице. Ипак, и у том погледу може се нешто одређеније рећи. Пре свега, потребно је нагласити да су тадашњи власници волова и земљишта које су давали под закуп захтевали од својих закупаца да им дају добру и чисту пшеницу, а каткада су наглашавали да она буде и меркантилна, тј. да је тржиште прихвата. Значи, на име закупнине морала се давати добра пшеница. У сетву се свакако морало улагати добро семе. Тако се често и захтева од закупаца земљишта, тј. да земљу посеју добрим семеном. Ово су само општије норме, али посредно говоре о томе да се за сетву свакако користило добро семе, или су то бар били најчешћи случајеви. Уосталом, и сами земљорадници су имали интереса да тако по-

165 В. Ђорђевић, *Посебно ратарство*, Београд 1961, 178.

ступе. Уз ово што је изложено, може се још и нешто одређеније рећи и о хектолитарској тежини пшенице.

У тужби која је поднета 17. I 1443. године, Паскоје Радичевић каже да су му украдена „duos copellos frumenti ponderis librarum 69 cum sacco".[166] Значи, у ова два копела пшенице било је укупно 69 дубровачких либара, рачунајући у њих и тежину џака у којем се пшеница налазила. Тежина чисте пшенице, без вреће, била је свакако нешто мања од 69 либара, али не много[167] — можда 2—3 либре (1 либра = 358,464 g). Тежину једне дубровачке „дебеле" либре можемо заокружити на 358,5 g због даљег прорачунавања хектолитарске тежине пшенице. Ако од поменутих 69 либара одбијемо 3 либре на тежину вреће, онда би два копела пшенице била тешка 66 либара. Пошто је дубровачки стар имао 6 копела, онда ће његова тежина износити 198 либара (2 копела = 66 либара; 6 копела = 198 либара). Ако се од поменутих 69 либара одбију само две либре на тежину вреће, онда би чиста пшеница била тешка 67 либара, док би у једном стару било три пута више, тј. 201 либра. Из овог се види да се тежина једног стара пшенице креће око 200 дубровачких либара,[167a] док његова запремина износи 98,405

[166] Lam. de foris 16 fol. 103'.

[167] Запремине врећа које су коришћене на дубровачком подручју обично износе три копела, тј. око 50 литара, а израђивале су се најчешће од вуне (в. напомену 194, глава II). У једној заоставштини били су и »doi sachi de rassa al modo di Ragusa per mazinar« (Div. canc. 45 fol. 134). Тежина ових врећа није могла бити велика јер се од једне либре вуне добијао један лакат вунене тканине. Тако је, на пример, Радоман Руђић из Громаче узео 330 либара црне вуне уз обавезу да од ње направи 300 лаката тканине. Из овога произлази да је за један лакат тканине требало потрошити 1,3 либре вуне. Не треба испустити из вида чињеницу да је од ове количине један део отпадао приликом чишћења, прања и прераде вуне, па се због тога може узети да је један лакат вунене тканине био тежак једну либру. Пошто се вреће састављају од два комада тканине, а захватају обично око 3 копела пшенице, за једну такву врећу било је потребно највише три лакта тканине, лакат и по у сваком комаду, а можда и мање. Због тога се слободно може узети да вунене вреће нису биле теже од 2 — 3 либре, односно једног килограма. За утрошак вуне приликом израде тканине в.: Div. canc. 42 fol. 7.

[167a] Да је дубровачки стар заиста био тежак 200 или око 200 либара може се наћи потврда и у другим исправама из Дубровачког архива. Реч је о једном уговору који је закључио дубровачки племић Kallenda de Bucignolo са Малим већем 9. новембра 1361. године. У уговору се опширно говори о томе како се поменути дубровачки племић обавезао да ће у граду подићи један млин за млевење жита. За покретање овог млина, приликом млевења, кори-

литара. На основу ових података може се са знатном вероватноћом израчунати и хектолитарска тежина пшенице која је украдена јануара 1443. године. Речено је да је једна либра тешка око 358,5 g. У 100 либара било би 35,85 kg, а у 200 либара два пута више, тј. 71,7 kg пшенице. Ово је груб прорачун, али довољно тачан да се види како се и у сред-

стила се радна снага коња. Истим уговором предвиђен је и рок до којег је млин морао бити направљен, па је поводом тога у тексту уговора забележено следеће: »quod ipse Kallenda teneatur et debeat facere venire unum pistrinum Ragusium infra III menses et macinare bladum de quo blado non possit accipere plus grossis III de quolibet stario« (Ref. 18. fol. 108—108'). Значи, дубровачки племић је морао саградити поменути млин у року од три месеца и смео је наплаћивати највише три динара (дубровачка) за сваки стар пшенице који би се самлео у овом млину. У поменутом уговору постоји и посебна одредба којом се одређује тежина једног стара пшенице. По овој одредби која гласи *»et starium non debeat ponderare plus libris II centum«*, дубровачки стар пшенице није морао вагати више од 200 либара, односно могао је да буде тежак највише 200 либара.

На основу последњег податка може се јасно закључити да је дубровачки стар пшенице био тежак 200 или око 200 либара („дебелих") али се исто тако може закључити да је тежина стара лимитирана. До утврђивања горње границе тежине једног стара пшенице дошло је, свакако, због променљивости хектолитарске тежине пшенице. Стар као мера од 98,405 литара пшенице могао је да има мање или више од 200 либара. односно да буде лакши или тежи од 200 либара. Из практичних разлога, а свакако и због тога што је тежина од 200 либара приближно одговарала просечној тежини једног стара пшенице, утврђено је у поменутом уговору да дубровачки стар има 200 либара. Посебно напомињемо да је 98,405 литара пшенице могло да буде лакше или теже од 200 либара, зависно од хектолитарске тежине пшенице. Такође треба напоменути да уобичајена одступања у просеку нису могла бити велика. Напред је речено да ако 1 копел има 33 либре, онда би дубровачки стар требало да има 198 либара, али ако 1 копел има 34 либре, тада би један стар требало да има 204 либре. Пошто је горе поменутим уговором утврђено да дубровачки стар може имати највише 200 либара, произлази да један копел има 33,33 либре. Можемо бити сигурни да се тежина једног стара пшенице заиста колебала најчешће око наведених величина, тј. око 200 либара. Пошто се за сетву обавезно морала користити пшеница доброг квалитета, што значи да је и њена хектолитарска тежина морала бити нешто већа у поређењу са пшеницом која се млела, у свим нашим прорачунима полазило се од хектолитарске тежине 76, а не од 73 или 74 kg колико је у просеку имала пшеница која се млела.

Целокупно разматрање о величини дубровачког стара пшенице потврђује да је дубровачки стар био тежак око 200 либара, како у другој половини XIV тако и у првој половини XV века. Из овога, даље, произлази да је један копел пшенице требало да буде тежак 33,33 либре, односно да се тежина копела пшенице кретала у просеку од 33 — 34 либре.

њем веку хектолитарска тежина пшеница износила више од 70 kg. Када би се извршио тачан прорачун, што је могуће са наведеним подацима, произлази да су два копела пшенице могла бити тешка највише 68 либара, тј. да је 1 копел био тежак 34 либре, док би цео стар био тежак 204 либре (1 стар = 6 копела). Ако за доњу границу тежине поменуте вреће узмемо 3 либре, што је и оправдано, јер се тешко може тврдити да су вреће у које може да стане 2 — 3 копела пшенице, тј. око 50 литара семена, биле теже од једног килограма, онда би пшеница у поменута 2 копела била тешка 66 либара. Из тога произлази да је 1 копел био тежак 33 либре, а цео стар 198 либара. Копел, који мери 33 либре, а који иначе има запремину од 16,4 данашња литра, био би тежак 11,829 килограма. Дубровачки стар са оваквом тежином једног копела био би тежак 71,036 kg. У случају да је копел био тежак 34 либре, његова тежина у килограмима износила би 12,188 kg, док би тежина целог стара износила 204 либре, односно 73,128 kg. Кад се добију ове величине, може се израчунати хектолитарска тежина, било да се у обзир узме запремина копела било целог стара. Пошто један копел захвата 16,4 данашња литра, а тежак је најмање 11,829 kg пшенице, 1 литар пшенице биће тежак 0,7207 g (11,829 : 16,4 = 0,7207). Ако добијени износ, који представља тежину једног литра пшенице, помножимо са 100 (1 хектолитар = 100 литара), добићемо хектолитарску тежину пшенице, која у овом случају износи 72,07 kg. Ако је у једном копелу било 34 либре, а не 33 како се горе рачунало, онда ће у једном копелу бити 12,188 kg пшенице. У том случају литар пшенице био би тежак 0,7433 g (12,188 : 16,4 = 0,7433), а 100 литара било би тешко 74,33 kg. Сада смо добили две хектолитарске тежине: једна износи 74,33 kg, а друга 72,07 kg. Прва од ове две тежине била би уједно и највећа, док би друга била вероватно најмања. Реч је у оба случаја само о оној пшеници која је украдена. На основу ових података јасно се види да је хектолитарска тежина била већа од 70, односно да се кретала у поменутом случају између 72 и 74 килограма.

Добијањем ових података дошло се уједно и до једног сигурног закључка да хектолитарска тежина пшенице која се гајила у средњем веку није одступала од уобичајених хектолитарских тежина које имају домаће врсте пшенице на нашем терену. Разлика готово и да не постоји јер се и у савременим условима производње чешће дешава да хектолитарска тежина прелази 70 kg — некад више, а некад

мање. Из ових разлога, приликом утврђивања површине која се могла засејати, било би најбоље узети хектолитарску тежину меркантилне пшенице од 76 kg у једном хектолитру. То је нешто више од тежина до којих се дошло у горњем прорачуну, али свега за 2 или 4 kg, што се овом приликом не може сматрати већим одступањем. Можда одступања и нема, јер је сасвим могуће да се хектолитарска тежина пшенице одређене за семе кретала изнад хектолитарске тежине пшенице одређене за млевење, какав је иначе био случај у поменутој тужби. Ако се за хектолитарску тежину узме 76 kg, треба видети колика је тежина оних количина пшенице које су се тада најчешће сејале. Један стар има 98,405 литара, 4 стара = 396,62 *l*, 5 стари = 492 *l*, а 6 стари = 590,43 *l*. Код хектолитарске тежине 76 у 4 стара биће 299,15 kg, у 5 стари биће 373,94 kg, док ће у 6 стари бити 448,73 kg. Ако се узме да је за један хектар потребно 180 kg семена, односно да је за 1 000 квадратних метара потребно 18 kg, могу се одредити површине за које се трошило 4, 5 или 6 стари пшенице. Ради веће прегледности, оне ће бити исказане на следећи начин:

4 стара = 396,62, *l* = 299,15 kg, засејана површина = 16 619 m²

5 стари = 492 *l* = 373,94 kg, засејана површина = = 20 774 m²

6 стари = 590,43 *l* = 448,73 kg, засејана површина = = 24 929 m²

Све ове површине које су прорачунате, могу се краће изразити у хектарима и арима. Са четири стара пшенице може се засејати 1,66 ha, са пет стари — 2,08 ha, а са шест стари — 2,49 ha. Значи, земљорадници су користећи се једном воловском запрегом могли највише да обраде и посеју око 2,5 ha.[168] Одмах треба истаћи да се у наведеном прорачуну не инсистира на апсолутној тачности. Тако што и није могуће из више разлога. Један од њих је свакако променљивост хектолитарске тежине пшенице, која је у наведеном прорачунавању узета са приближном тачношћу, али и са великом сигурношћу да нема значајнијих одступања која би утицала у већој мери на прорачун. Исто тако, треба

[168] Занимљиво је напоменути да су земљорадници у неким крајевима западне Европе током XIV века обрађивали земљишне деонице чија се површина кретала од 2 — до 3 ha (G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans L'Occident médiéval*, 530).

имати у виду чињеницу да су количине утрошеног семена и земљорадници у средњем веку одмеравали са приближном тачношћу, што значи да су према приликама и зависно од умешности сејача на једној истој површини трошили увек количину семена која је варирала око (circa) неке утврђене величине. У обзир су узети сви ови чиниоци, колико је то било могуће, и дошло се до резултата да је земљорадник, уз помоћ два вола, могао годишње да узоре и посеје површину чија се величина креће око 2,5 ha, а у просеку свакако површину која је нешто мало већа од два хектара. Ако би и било већих грешака у прорачунавању површина, односно претварању на савремене мере, остаје чињеница да је један земљорадник са паром волова орао и сејао такву површину земљишта за чију је сетву трошио у просеку пет стари пшенице, а највише шест стари. То је уједно и граница његових производних могућности.

Површине ораница на чију се сетву трошило 4, 5 или 6 стари озиме пшенице могу се прерачунати и у златице, које су на територији Дубровника служиле као мера за површину земљишта. Једна златица има 1680 m^2 (величина је заокругљена, али само децимали). Прерачунавање на златице послужиће као извесна контрола раније направљеног рачуна о површинама које су могле да се засеју са одређеним количинама пшенице. Пошто се са четири стара пшенице, по ранијем рачунању, може засејати површина од 16 619 m^2, то би онда у златицама износило 9 златица и 1 499 m^2, тј. 180 m^2 мање од 10 златица. Са количином семена од пет стари, речено је да се може засејати површина од 20 774 m^2 што одговара површини од 12,3 златице, док се са количином од шест стари може засејати површина од 24 929 m^2, што одговара површини од 14,83 златице. Површине од 10, 12 па и 15 златица представљају занимљиве величине, јер се при излагању о узимању земљишта под закуп дошло до сигурног закључка: да су земљорадници у средњем веку били у стању да обраде током године толике површине у којима је било 10—12 златица. На истом месту утврђено је да су поједини „делови" на Пељешцу имали не само око 11 златица већ и по 12, па чак и око 15 златица.[169] Обично је један земљорадник узимао под закуп цео такав „део" и био у стању да га обради, користећи у раду једну сточну запрегу. Ако се имају у виду ове чињенице, може се слободно рећи да у прорачуну који је изражен у квад-

[169] В. одељак *Узимање земљишта под закуп.*

ратним метрима, одчосно хектарима и арима, а односи се на величине сетвених површина, нема већих одступања или нетачности.

Сетвене површине од приближно 2 или 2,5 хектара, колико је током године земљорадник са сточном запрегом могао да узоре и посеје, изгледају прилично скромне у поређењу са савременим могућностима. Међутим, треба се подсетити да рало, којим се орало, и сточна запрега, коју су сачињавала два вола домаће расе, нису могли да остваре већи учинак. Напред је већ истакнуто да говедо балканске расе (буша) достиже најчешће тежину 150—250 kg, па је, према томе, и радна способност таквог говечета била прилично скромна. Тадашњи начин упрезања волова, а такође и начин исхране, нису допуштали да се и тако скромне могућности рационално искористе, односно да се оствари већи учинак у орању, како у току радног дана тако и преко године. Сви ови разлози, а вероватно и још неки, доприносили су томе да један земљорадник током године није могао у просеку да узоре и посеје већу површину од 2,5 ha и да на њој произведе око 24 стара житарица, што је нешто мање од 24 000 литара.

Расположиве сетвене површине које је искоришћавао један земљорадник морале су бити веће од 2,5 ha јер се један део ораница повремено остављао на угар. У крајевима где се примењивао тропољни систем у свом класичном виду, расположиве површине обрадивог земљишта требало је да буду веће још за 1,25 ha. Тачније, када би неки земљорадник посејао 2,5 ha, примењујући тропољни систем, на угару би сваке године лежало 1,25 ha, па би цела деоница морала да износи најмање 3,75 ha. Приликом примене шестопољног система, ако се годишње сеје 2,5 ha, величина деонице која се обрађује мора да износи бар 3 ha, јер би сваке године пола хектара лежало на угару, али ако се примењује двопољни систем, онда величина деонице која се обрађује износи 5 ha, с тим што се од тога пола сеје, а пола оставља на угар. Из овога произилази да су деонице земљорадника које се обрађују и при најрационалнијем искоришћавању земљишта морале да имају површину бар 3 ha, па да се у потпуности искористи радна снага једне воловске запреге. Већ приликом примене четворопољног система величина деонице која се обрађује мора да износи 3,33 ha, а приликом тропољног — 3,75 ha. На основу тога може се закључити да је деонице обрадивог земљишта требало да се крећу од 3—4 ha, па да се у потпуности иско-

ристи радна снага сточне запреге коју сачињавају два вола.[170] На тај начин постојала би могућност да се један део обрадивих површина оставља на угар, док би се већи део обрађивао и сејао.

Површине земљишта у средњовековној Србији нису се мериле ни квадратним метрима, односно хектарима, нити, пак, златицама као у Дубровнику, већ су се мериле бројем кабала, односно мати. Било је и других мера за површину, о чијим се величинама мало зна, као што су: рало, плуг, погон, замет и сл. Мере за житарице, такође се разликују и од савремених и од дубровачких. У историографији је до сада углавном прихваћено да је величина српског кабла одговарала величини византијског модиуса, односно да је површина змљишта која се може засејати количином семена од једног кабла, или модиуса, једнака површини византијског модиуса, односно површини српског кабла или мата. Као што се може запазити, величина српског кабла, било као мере за житарице, било као мере за површину земљишта, одређивала се претежно на основу аналогије.[171] Биће корисно, а и потребно, да се учини покушај да се величине ових мера одреде и на други начин.

На основу сачуваних докумената у Дубровачком архиву може се са сигурношћу рећи да се у Требињу и Конавлима, пре него што су ови крајеви у целини или делимично припојени дубровачкој територији, употребљавао кабао „по српској мери" као посебна мера за житарице. То је истакао већ К. Јиричек.[172] Потврду о постојању ових мера Јиричек је нашао у једној тужби коју је поднео Богавац Гоисалић (Bogavac Giossaglich de Bielen) 8. VIII 1419. године у Дубровнику „supra Radaç Puglcovich", зато што му је овај силом отео „undecim cuppellos frumenti ad mensuram

[170] В. одељак о тропољном систем.

[171] Изузетак у том погледу представља начин на који је И. Божић одредио тежину српског кабла јер су сви његови претходници преузимали резултате до којих је дошао Т. Успенски *(Трудьи VI Археологического сьезда в Одессе II*, Одеса 1888, 281—288). Ослањајући се на средњовековне цене житарица, на мере за тежину, на количину семена која се троши у сетви, И. Божић је дошао до закључка да величина српског кабла износи приближно око 15 kg, што је близу истине (И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 47—50). Преглед свих мишљења о величини српског кабла, односно о површини једног мата, дао је М. Влајинац *(Речник наших старих мера*, в. кабао, мат, модиус, купелус).

[172] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 196 (напомена 99).

serbscham in loco dicto Cernoglau".[173] Место Црноглав, као и читав крај Црноглавље, лежи на граници између Требиња и Конавала. Из наведеног цитата јасно се види да су купели „по српској мери" били у употреби у Црноглављу и да су представљали исто што и српски каблови.

Неколико дана касније поднео је тужбу и Радосав Добрихијевић (Radossav Dobrichievich de Canali homo dominii Ragusii) против Богете Ругића (supra Bogetam Rugich de Canali), што му је овај силом отео „quinquios vini triginta et quadraginta cuppellos frugum, videlicet grani cuppellos quindecim et quindecim alios ordei et decem avene ad mensuram serbscham".[174] Осим тога, отео му је још и 35 перпера, а кућу му разорио. Богета Ругић, или Руђић, добро је позната личност из тог времена јер је био жупан у Конавлима пре него што су Дубровчани купили Сандаљеву половину Конавала.[175] Пошто је тужилац био „homo" дубровачке владе, а тужба је поднета 26. VIII 1419. године, то значи да се све ово десило непосредно после преласка Сандаљевог дела Конавала под власт Дубровника. Из наведеног цитата сазнајемо да је Богета Ругић отео укупно 40 копела житарица, од чега 15 копела пшенице, 15 копела јечма и 10 копела овса. Назив мере за житарице је исти (cuppellus), како у Дубровнику тако и у Конавлима. Разлика је једино у томе што су конавоски копели, у ствари, копели „по српској мери", а у Дубровнику су они „по дубровачкој мери". Тиме се свакако истиче одређена разлика која се изражавала у величинама поменутих мера. Писар тужбе није правио разлику у називу, што наравно не значи да разлике у величини није ни било. Њему су, по свој прилици, поменуте мере биле сличне и блиске по величини, па их је стога и изједначавао по називу, али не и по свему другом. Поменути цитат јасно казује да су копели „по српској мери" били у употреби у источном делу Конавала. Ако се зна да се иста мера употребљавала и на требињско-конавоској граници, може се са сигурношћу рећи да је она била у употреби широм Конавала, а највероватније и у Требињу. Не треба посебно ни доказивати да се у суштини радило о српском каблу, односно његовој величини, јер га писар назива копелом, али истиче да је то копел „по српској мери". Наведени подаци не саопштавају колико је помену-

[173] Lam. de foris 4 fol. 46, 8. VIII 1419.
[174] Lam. de foris 4 fol. 64. 26. VIII 149.
[175] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 73, 91, 92.

та мера захватала, већ једино упозоравају да се она разликује од дубровачке мере за житарице, односно дубровачког копела.

Поставља се питање у чему се састоји та разлика, односно да ли је копел „по српској мери" био мањи или већи од дубровачког копела. На основу обавештења може се на постављено питање дати одређен одговор. Из једног уговора који је закључен 12. X 1405. године сазнајемо да је земљорадник из Конавала узео под закуп једног вола и обавезао се да ће давати власнику, на име закупнине „cuppellos 15 boni frumenti ad mensuram Ragusii et portum Ragusii, vel teneatur dare in Canale ad mensuram Canalis".[176] Не треба се много домишљати па да се закључи како су ови копели „по конавоској мери" били већи од копела „по дубровачкој мери". Власник закупљеног вола пристао је да прими закупнину од 15 копела, било у дубровачким било у конавоским копелима, али је то било условљено местом испоруке. Ако се закупнина буде испоручивала у дубровачкој луци, онда ће се житарице мерити дубровачким копелима, али ако се закупнина испоручује у Конавлима, онда ће се житарице мерити конавоским копелима. Власник је пристао на оба решења, свакако због тога што је запремина конавоских копела била већа од запремине дубровачких копела, па ће житарице измерене конавоским копелима подмирити све трошкове преноса житарица од Конавала до дубровачке луке.[177] У то доба трошкови за

[176] Div. canc. 35 fol. 228'.

[177] У неким уговорима се изричито наглашава да је закупац волова дужан да преда одређену количину житарица власнику закупљених волова и то у Дубровнику по „дубровачкој мери" и о свом трошку (Div. canc. 32 fol. 36'; Div. canc. 34 fol. 42', 154, 156' (3 уговора), 163; Div. canc. 35 fol. 122, 228'; Div. canc. 36 fol. 97'; Div. canc. 37 fol. 182. Овде су наведени уговори који су закључени пре 1417. године. За разлику од њих, постоје и уговори у којима се испорука закупнине вршила у месту производње житарица, али се тада количина житарица мерила важећим мерицама за житарице у месту где су се оне и производиле. На један податак је већ указано. Наведени поступак је сасвим разумљив јер се земљорадници у дубровачком залеђу нису служили дубровачким мерама. То потврђује и чињеница што су после куповине Конавала издате наредбе да се у будуће у Конавлима морају употребљавати копели по „дубровачкој мери", а никакве друге мерице (Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 90). Велико веће је донело ову одлуку 23. II 1429 (Cons. maius. 4 fol. 22), али до краја исте године сви власници „делова" нису још преузели копеле и ведра за вино од званичних органа, односно нису их однели у Конавле (Cons. minus. 13 fol. 282, 13. XII 1429). Увођење дубровачких мера требало

пренос робе копненим путем нису били незнатни, а плаћали су се зависно од места до којег треба отпремити робу, као и од количине робе која се најчешће мерила и обрачунавала по коњским товарима. На једног коња могло се обично натоварити 10 копела пшенице, што значи да је земљорадник за 15 копела пшенице био присиљен да користи два товарна грла. Житарице су из Конавала могле да се најпре пренесу до најближе луке на обали, а отуда барком до Дубровника, а могле су се допремити и копном до Дубровника. Преношење копненим путем повећало би цену сваког копела бар за 1 — 1,5 динар, што се за тадашње прилике не може сматрати малим износом.[178]

Ако се утврди да су копели „по конавоској мери" били свакако већи по запремини од копела по „дубровачкој мери", а зна се да се у Конавлима употребљавао копел „по српској мери" и 1419. године, неће бити тешко да се уочи како су копели по „српској" и „конавоској" мери, у ствари, једна иста врста мерице за житарице која је нешто већа од копела по „дубровачкој мери". Величина конавоског или српског копела представља уједно и величину српског кабла као мере за житарице.

Разлика у величини између српског и дубровачког копела свакако није велика. Да су одступања била знатнија писар не би употребљавао једно исто име за обе мерице. На жалост, не постоје прецизна обавештења о томе колико је поменута разлика износила. Ипак се и о томе може нешто одређеније рећи. М. Решетар, расправљајући о величини дубровачког стара и копела, саопштава да постоји разлика у величини између градског и сеоског копела који су се употребљавали на територији Дубровника. Копел који се употребљавао у граду био је мањи од копела који се упо-

је да спроведе кнез Конавала, и то на тај начин што би сазвао збор (sboro) у Конавлима, што опет показује да увођење нових мера за житарице и вино није било ни мало једноставно. Пошто су конавоске мере биле веће од дубровачких, власници волова су пристајали да примају закупнину у овим мерама, и то у оним местима где су њихови волови обрађивали земљу (Div. canc. 29 fol. 50; Div. canc. 34 fol. 157, 228'; Div. canc. 37 fol. 107', 145'; Div. canc. 39 fol. 117, 298'; Div. canc. 41 fol. 182). У последњем уговору речено је да ће се житарице испоручивати „по мери Ускопља", а то не може бити ништа друго него она мера која је важила у Конавлима. Сви наведени подаци су из времена пре 1418. године.

178 Како се крећу цене транспортних услуга копненим путем в. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 137 (1 товар плаћао се до Коњица 3,5 — 5,5 перпера, до Фоче 3,5 — 5,25, а до Горажда 4,5 — 8,5 перпера).

требљавао по селима на бившој дубровачкој територији. Градски копели, или уборци, били су мањи од сеоских, негде мање негде више, али у просеку за једну трећину.[179] Пошто је дубровачки стар имао шест градских копела, исти стар је имао свега 4,5 сеоских копела који су за једну трећину већи од градских. Не треба посебно ни истицати да су села у Конавлима употребљавала сеоске, а не градске копеле, бар у оно доба из којег су подаци на које се ослањао М. Решетар. Дубровачке су власти, убрзо после припајања Конавала, забрањивале употребу старих српских мера и захтевале од становништва да се користе искључиво дубровачким мерама за житарице. Да би се то спровело, предузете су и конкретне мере, али остаје отворено питање да ли су се одлуке дубровачких власти у потпуности спровеле у дело и у ком степену је сеоско становништво било вољно и спремно да их прихвати.[180] Вековно одржавање неке старе мере не представља никакав изузетак. Старе мере се у народу љубоморно чувају и у стању су да надживе читаве историјске епохе. Ово се у првом реду односи на оне мере које се често употребљавају, а такве су због своје намене биле мере за житарице. У овој појави не треба видети само некакав конзерватизам већ треба тражити и оправдане разлоге због чега се старе мере одржавају и чувају. Човек је у свакодневном животу утврдио и измерио одређене величине, као и сразмеру између постојећих величина, па их се није могао одрећи нити за кратко време, нити због одлуке неког органа власти јер би се тиме нарушила и пореметила његова знања о одређеним величинама. Земљораднику у Конавлима није било сасвим једноставно да прихвати мере за житарице које су се употребљавале у граду Дубровнику јер би га то приморало да градским копелима премери и све оранице које је сејао. За такво експериментисање земљорадник није имао ни воље ни времена. Припремајући семе за сетву он га је и даље мерио на стари начин како је

[179] М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 90.

[180] Дубровачко Велико веће одлучило је 23. II 1429. године да се направи 100 копела који ће по својој величини у потпуности одговарати копелу који се као мерица за житарице, употребљавао у граду Дубровнику. Ових 100 копела (мерица) разделиће се по Конавлима, тако да свака „десетина" има правовaљану мерицу. Кнез Конавала био је дужан да на „збору" упозна становништво са овом одлуком дубровачких власти (Cons. maius 4 fol. 22). Током 1429. године дубровачко Мало веће предузело је више мера да се поменута одлука спроведе у дело (Cons, minus 4 fol. 239', 258, 282).

то и раније чинио, тј. конавоским или српским копелима, односно кабловима. Наведено излагање упућује нас свакако на закључак да је српски или конавоски копел био већи од дубровачког копела, и то највероватније само за једну трећину.

Постојање мерица за житарице које су управо веће за једну трећину од дубровачког копела потврђују и друга обавештења. У Котору се тридесетих и четрдесетих година XIV века употребљава неколико врста мерица за житарице. Једна од њих назива се стар, или секстар, а друга једноставно „мерица" (misura). У познатом приручнику који саопштава цене, царине, врсту новца и врсту мера које се употребљавају на читавом Средоземљу и западној Европи (Francesco Balducci Pegolotti, La pratica della mercatura, који је под овим насловом издао Allan Evans, The medieval academy of America, Cambridge, Massachusetts 1936.) помињу се и мере за житарице у Котору, Дубровнику, Венецији и многим другим трговачким центрима. На стр. 166 и 168 овог приручника забележени су следећи подаци: le 100 salme di grano di Manfredonia fano (стр. 166);

a Raugia di Schiavonia staia 265
a Catera di Schiavonia misure . . . . 1 200 (стр. 168).

Значи, у 100 „салми (товара) житарица из Манфредоније има 265 дубровачких стари, или пак 1 200 которских мерица. Из тога произлази да један дубровачки стар има око 4,5 которске мерице (1.200 : 265 = 4,5283). Пошто један дубровачки стар има 98,405 литара, онда би једна которска мерица имала 21,732 литра (98,405 : 4,528 = 21,732). Међутим, у поменутом приручнику помињу се и друге мере за житарице у Котору. На стр. 170. стоји: „Salme 100 di formento di Puglia fanno a Raugia staia 260 in 265", а затим мало даље: „Salme 100 di formento di Puglia fanno in Catera moggia 174, e ogni moggio si è 8 staia in Catera". Значи, 100 салми има 260 или 265 дубровачких стари, а 174 которских модија. Сваки модиј дели се у овом случају на осам стари. Из наведених података може се прорачунати и величина которског стара, а такође и которског модија. Ако у 100 салми има 260 дубровачких стари или 174 которских модија, онда ће један модиј имати 1,4942 дубровачких стари (260 : 174 = 1,4942), али ако у 100 салми има 265 дубровачких стари, тада ће један которски модиј имати 1,5207 дубровачких стари (265 : 174 = 1,5207). За прорачунавање ве-

личине которског стара требало би узети у обзир ову последњу величину јер је она настала дељењем 265 дубровачких стари са бројем модија, а напред је 265 дубровачких стари узето у прорачун приликом одређивања величине которске „мерице". Видели смо да у једном которском модију има 1,5207 дубровачких стари, што износи 149,744 литара. Ако се број литара подели са осам которских стари, излази да је у једном которском стару било 18,718 литара.[181]

Наведено прорачунавање упознало нас је да которска мерица за житарице која нема посебног имена захвата 21,732 литра, док которски стар у то доба има 18,718 литара. Обе ове мере за житарице веће су од дубровачког копела, који има 16,401 литара. Прва од њих већа је од дубровачког копела за 5,331 литара, односно за 32,5%, а друга за 2,317 литра, односно за 14%. Одмах пада у очи чињеница да је безимена которска мерица (misura) већа од дубровачког копела скоро за једну трећину, тј. за 32,5%. Може се са сигурношћу претпоставити да је у Котору, који је деценијама био под непосредном српском влашћу и у најтешњим трговачким везама са залеђем, била у употреби и мера за житарице која се употребљавала и у Србији. То свакако није которски стар који се употребљава у граду, већ ће то, по свој прилици, бити безимена мерица за житарице, која захвата 21,732 литра. Постојање ове мере у Котору у првој половини XIV века, као и постојање сеоског уборка на територији Дубровника, чије су запремине веће за приб-

[181] Величина которског стара од 18,734 *l* добијена је на тај начин што је успостављена тачна сразмера између которског модија и дубровачког стара. Међутим, ако се успостави сразмера између которског модија и млетачког стара, онда величина которског стара неће износити 18,734 *l*, већ ће бити нешто мања. Према подацима који се налазе у приручнику *La pratica della mercatura*, у 292 млетачка стара има 174 которска модија. Из овог односа се може израчунати да један которски модиј има 1,678 млетачких стара (292 : 174 = 1,678). По М. Решетару, један млетачки стар има 83,253 *l*, па ће стога један которски модиј имати 139,698 *l* (1,678 × 83,253 = 139,69853). Пошто се которски модиј делио на осам стара, онда је један которски стар имао 17,462 *l* (139,698 : 8 = 17,4623). Успостављањем сразмере између млетачког стара и которског модија, дошло се до закључка да которски стар има 17,362 *l*. Између ове величине и величине которског стара од 18,734 *l* постоји разлика од 1,272 *l* (18,734 — 17,462 = 1,272). До ове је разлике дошло због тога што је дубровачки стар, према приручнику *La pratica della mercatura*, већи од млетачког стара само за 10%, док по М. Решетару ова разлика износи око 18%. Из истих разлога величина которске мерице од 21,723 *l* требало би да буде 20,256 *l*, то јест 1,467 *l* мање.

лижно једну трећину од дубровачког копела, упућује на закључак да је српски кабао, или конавоски копел по српској мери, био управо већи за једну трећину од дубровачког копела који се употребљавао у граду.

Овом приликом треба још истаћи да се у долини Неретве у средњем веку употребљавала мера за вино која се називала кабао.[182] Запремина овог кабла приближно је одговарала запремини дубровачког великог ведра за вино, тј. била је само нешто мало мања од 22 *l*.[183] Указавши раније да је копел по српској мери, или копел по конавоској мери, био свакако већи од дубровачког копела, а имајући у виду чињенице да је сеоски уборак на територији Дубровника био приближно за једну трећину већи од градског уборка или копела, затим да је мерица за житарице у Котору која нема посебног назива такође већа од дубровачког копела за приближно једну трећину и најзад, да је кабао у долини Неретве имао нешто мало мање од 22 литра, тј. да је био већи за приближно једну трећину по запремини од дубровачког копела, намеће се закључак да је српски кабао био већи од дубровачког копела за приближно једну трећину. Изражено у литрама, то би износило 21,868 јер је једна трећина од дубровачког копела требало да има 5,467 литара, па би дубровачки копел од 16,401 увећан за трећину износио 21,868 литара. Добијена величина у литрама пред-

[182] D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 19—20 (1966—1967), 424. До оваквог закључка дошло се посредно преко цена за вино, из којих се види да се једно ведро по дубровачкој мери продавало, углавном, по истој цени као и један кабао вина на Неретви. Мера којом се овде мерило вино назива се »mensura Narenti« или »caballus, cheballus«, тј. кабао. На овом месту треба још приметити да се у Попову употребљавају мере за житарице које се разликују од дубровачких. У једној тужби оваква се мера једноставно назива »mensura« без икакве ближе одредбе, али се не назива купелус као што је уобичајено у Дубровнику (Lam. de foris 12 fol. 117, 29. IX 1438). Занимљиво је приметити да су се у унутрашњости босанске државе употребљавале мере за житарице које су својом запремином подсећале на дубровачке, али су биле веће од њих. У једном тестаменту се каже, поред осталог, и следеће: »Anchora in Chvoiniza in chasa nostra in borgo de formento uborchi 28 questi grandi« (Testamenta 15, 16. VII 1455). На овом податку захваљујемо др Ђурђици Петровић. Значи, уборци у Фојници били су већи од дубровачких. Није искључено да је њихова величина одговарала српском каблу.

[183] За величину великог ведра М. Решетар каже да је нешто мало мања од 22 *l*, док је мало ведро мерило 19,25 *l* (M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika I*, 96).

ставља најближу величину српског кабла до које се могло доћи горе изложеним рачунским поступком.

Ако би се желело да се величина српског кабла изрази кроз тежину пшенице, онда се у прорачунавању мора поћи од већ добијеног резултата да у једном дубровачком копелу има 33 — 34 дубровачке „дебеле" либре.[184] Једна трећина од 33 износи тачно 11 либара, а једна трећина од 34 износи 11,33 либре. Тежина једног српског кабла пшенице износила би у овом случају 44 или 45,33 дубровачке „дебеле" либре (33 плус 11 = 44; 34 плус 11,33 = 45,33). До сада смо узимали да једна дубровачка либра има 358,464 g. Српски кабао од 44 либре био би тежак 15,772 kg (358,464 × 44 = 15,772416 kg), а српски кабао од 45,33 либре био бе тежак 16,249 kg (358,464 × 45,33 = 16,249173 kg). У историјској науци најчешће се узимало, мада на основу аналогије, да је тежина српског кабла износила тачно 16 kg, или су, пак, рачунањем дошли до тога да тежина износи око 15 kg. Из рачуна који је на овом месту саопштен произлази да је тежина српског кабла пшенице могла да се креће од 15,772 kg — 16,249 kg, што говори о томе да се кретала око 16 kg. На величини од 16 kg, или на величинама које се крећу око 16 kg, не треба инсистирати у апсолутној прецизности, јер такве прецизности није било нити је могло да буде, пошто је хектолитарска тежина пшенице променљива. Житарице се у то доба нису мериле мерама за тежину, већ тзв. „шупљим" мерама чија се величина изражавала запремином. Разумљиво, због тога једнаке количине пшенице по запремини нису увек биле једнаке и по тежини. Стога је најбоље рећи да је српски кабао за приближно једну трећину био већи од запремине дубровачког копела. За тадашње прилике то је сасвим довољна прецизност, а она омогућава и приближну тачност у исказивању и претварању старих мера на данашње.

Ако се утврди да је кабао већи од дубровачког копела за једну трећину, односно да његова запремина износи

[184] На овом месту треба још напоменути како је М. Влајинац упозорио да је „М. Петерковић, на основу дубровачких података из 1385. забележио како се „даде разабрати да 1 copello има 30 либри" (М. Влајинац, *Речник старих мера III*, 495). Петерковићево запажање свакако има посебан значај када је реч о тежини дубровачког копела пшенице. На основу податка који је наведен произлази да је копел могао бити тежак 33 — 34 либре, зависно од хектолитарске тежине. То још једном доказује како је наведени прорачун углавном тачан, са извесним одступањима која су настала као последица променљивости хектолитарске тежине пшенице.

21,868 *l*, а да се тежина креће од 15,772 kg до 16,249 kg, може се израчунати колико је кабала пшенце могао да посеје један земљорадник у унутрашњости српске државе, и колико је кабала житарица произвео на посејаном земљишту. Пошто је српски кабао за трећину већи од дубровачког, онда ће у једном дубровачком стару бити свега 4,5 кабала, а 6 дубровачких копела. Пошто је напред већ речено да су земљорадници у сетви трошили највише 6 стари семена, под условом да ору само једном сточном запрегом, а у просеку по 5 стари на једну запрегу, онда ове величине треба претворити у српске мере за житарице на следећи начин:

1 стар = 6 дубровачких копела или 4,5 кабла,
4 стара = 24 дубровачка копела, или 18 кабала,
5 стари = 30 дубровачких копела, или 22,5 кабла,
6 стари = 36 дубровачких копела, или 27 кабала.

Значи, у унутрашњости Србије један земљорадник са једним паром волова могао је највише да узоре и посеје током године површину земљишта за чију је сетву требало утрошити 27 кабала пшенице, а у просеку површину од 22,5 кабла. Пошто се каблом мери и површина земљишта и количина житарица, а матом само површина земљишта за чију је сетву потребан један кабао семена, онда је у даљем излагању боље употребљавати мат кад год је реч о површини, а кабао када је у питању количина житарица. Приноси житарица са површина од 22,5 мата или 27 мати требало би да буду четвороструко већи од количине утрошеног семена. Ако се утроши 22,5 кабла, онда треба очекивати жетву од 90 кабала, а ако се у сетви посеје 27 кабала, онда у жетви треба очекивати у просеку 108 кабала, док би 18 кабала семена родило у просеку 72 кабла. На овај начин добили смо количине житарица изражене мерама које су се употребљавале у унутрашњости Србије, било да се њима мере сетвене површине, било да се мере количине житарица потребне за сетву или количине које би се оствариле у жетви.

На основу наведених прорачуна, могло би се покушати да се одреди и површина земљишта која се може засејати једним каблом, односно површина једног мата. Одмах треба рећи да такав покушај може пружити само оријентационе величине, које не претендују на апсолутну прецизност. Највећу сметњу у израчунавању представља променљивост хектолитарске тежине пшенице која се не сме зане-

марити, а мора се узети у прорачун. Код хектолитарске тежине од 76 добиће се једни резултати, а код хектолитарске тежине која је само нешто мања или већа од наведене, добиће се други резултати за величину једног мата. Но ипак биће корисно да се и то прикаже. Полазећи од тога да српски кабао захвата 21,868 литара, код хектолитарске тежине од 76 ова количина пшенице била би тешка 16,61968 kg, или заокружено 16,62 kg. Код хектолитарских тежина од 72,07 и 74,33, као што је утврђено да су се оне кретале у тим оквирима, у једном каблу било би у првом случају 15,760 kg, а у другом — 16,254 kg пшенице. Разумљиво да се са 15,760 kg може нешто мање посејати него са 16,254 kg, или пак са 16,619 kg. Разлике нису велике, тако да између највеће и најмање тежине пшенице у једном каблу разлика не износи ни цео килограм, али је ова разлика значајна када су у питању велике површине земљишта које треба посејати. На један хектар троши се у просеку око 180 kg, а на 1 000 m² троши се 18 kg пшенице. Са 16,619 kg може се, према томе, посејати површина земљишта од 923 m², а са 16,254 kg могло би се посејати 903 m², док би се са 15,76 kg могла засејати површина од 870 m². Добијене површине представљају у ствари површине земљишта које се могу засејати једним каблом пшенице, односно то би биле површине једног мата код различитих хектолитарских тежина пшенице. У прорачун су узете хектолитарске тежине (заокружене) од 76, 74 и 72, али и код овако малих одступања површине једног мата добијају различите величине, тако да одступања износе више од 20 m². Због ових и других разлога било би најбоље да се прихвати хектолитарска тежина од 76 и да према томе површина мата буде 923 m².

Приликом сетве, земљорадници у средњем веку нису мерили пшеницу мерама за тежину, већ „шупљим" мерама, односно мерама за запремину. Стога су земљорадници приликом сетве трошили приближно једнаке количине пшенице измерене „шупљим" мерама. На тај начин била би остварена приближно подједнака густина семена на одређеној површини земљишта, али не и клијавост. Пшеница са већом хектолитарском тежином има бољи квалитет зрна, па према томе и клијавост, него пшеница са мањом хектолитарском тежином. Од ових чинилаца умногоме су зависили и приноси житарица који ће се остварити у жетви. Уколико је већа клијавост утолико је већа и густина, а у сразмери и приноси који би се под просечним условима могли остварити у жетви. Добра страна узимања у размат-

рање и прорачунавања тежине посејане пшенице јесте што ће са знатном тачношћу саопштити какви се приноси могу остварити у жетви под просечним условима обраде и климатских прилика. Тешкоће настају када треба одредити површину земљишта које је могло да се посеје одређеном количином семена, а која је у то доба мерена „шупљим" мерама. Да се не би дошло до већих одступања у прорачуну, бар у односу на горњу границу, пошло се од тога да се у сетви троши већа количина семена, тј. око 180 kg на хектар. Земљорадници који су и у новије доба сејали пшеницу руком и који су производили потребно семе за сетву, као што су чинили и земљорадници у средњем веку, трошили су овог семена и до 180 kg по хектару. Наведена чињеница упућује на закључак да у свим претходним прорачунима није учињена грешка која би повећала сетвене површине, па и производне могућности, у односу на реалне, већ је због извесне непрецизности могло доћи једино до таквог одступања које би у извесном проценту смањивало производне могућности земљорадника за неколико ари. На крају излагања о производним могућностима потребно је подвући чињеницу да су земљорадници са једним паром волова могли да узору и посеју толику површину земљишта за чију су сетву трошили највише шест стари житарица, а у просеку пет стари, или, изражено у мерама које су се користиле у Србији, површину земљишта за чију је сетву требало највише 27 кабала, а у просеку 22,5 кабла житарица. Ово су уједно и границе производних могућности човека и његове сточне запреге. На засејаним површинама земљорадници су, под просечним условима, очекивали жетву која је свакако била четири пута већа од утрошене количине семена.

V

ОДНОС ИЗМЕЂУ РАДНИХ ОБАВЕЗА И ПРОИЗВОДНИХ МОГУЋНОСТИ ЗЕМЉОРАДНИКА

ОСНОВНИ ОБЛИЦИ ФЕУДАЛНЕ РЕНТЕ У СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Становништво средњовековне Србије које се непосредно бавило земљорадњом било је оптерећено многим дажбинама и „работама" разноврсног садржаја.[1] Посебно место међу работама заузимају сви они послови које су земљорадници бесплатно обављали на њивама и ступовима, као и у виноградима својих феудалних господара. Осим ове врсте работа, значајно место заузимају и све дажбине од пољопривредних производа које су земљорадници предавали такође својим феудалним господарима. Приликом утврђивања односа између величине радних обавеза и производних могућности земљорадника, мора се строго водити рачуна о томе која је од поменутих врста обавеза представљала највеће оптерећење за земљораднике, тим пре што се поједини начини разрезивања обавеза међусобно преплићу, и то у исто време и на истом подручју. За све врсте радних, натуралних и новчаних обавеза земљорадника према феудалним господарима у историографији се употребљавају посебни термини, познати као радна, натурална и новчана рента. На овом месту неће се расправљати толико о томе како се и због чега се феудална рента убире, већ ће на првом месту бити говора о томе какво оптерећење представља рента за земљораднике у односу на њихове производне могућности.

Ако се имају у виду сва три облика ренте, треба istaћи да је већ одраније добро познато да је у српској држави радна рента заузимала значајно место. Велике радне обавезе земљорадника помињу се на властелинствима манастира: Св. Богородице Бистричке, Бањске, Грачанице, Дeча-

[1] Систематски преглед свих обавеза којима је било оптерећено зависно становништво у средњовековној Србији дао је И. Божић, разврставши их у шест група (И. Божић, *Доходак царски,* 13).

на, Св. Арханђела код Призрена, Хиландара, цркве Св. Николе у Врању, Св. Николе у Добрушти, Св. Николе под Кожљем на Пчињи, а донекле и на поседима цркве Св. Богородице у Архиљевици.[2] С друге стране, велике дажбине у натуралним производима помињу се на поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, манастира Св. Арханђела у Леснову, затим на поседима цркве Св. Вазнесења у Штипу, као и на поседима цркве Св. Николе у Псачи.[3] Приликом узимања у обзир великих радних обавеза и великих дажбина у натури, полазило се од тога да ли су земљорадници на неком властелинству морали да ору површину земљишта на којој треба утрошити више од три радна дана, или је та површина већа од три мата, док се код натуралних дажбина пазило да ли земљорадници плаћају „десетак" од жита, вина, стоке и сл. Свакако да је давање десетине од остварене жетве представљало за земљораднике велико оптерећење, па је тешко поверовати да су исти земљорадници морали једновремено да извршавају и велике радне обавезе. Колико је могло да се утврди, земљорадници су у неким случајевима на поседима манастира Св. Ђорђа, код Скопља, били ослобођени давања десетка од жита, вина, оваца, свиња и пчела, а затим још и од плаћања „諾метка" од жита, вина, сира и „меса".[4] Ово ослобађање је релативно јер се односи на државу. Међутим, познато је да манастир који добије такав имунитет задржава право за себе да убира све поменуте дажбине од земљорадника који су му потчињени. Сличних је обавеза било и на поседима манастира Св. Арханђела, код Леснова, јер је манастир такође био ослобођен давања десетка од жита, вина и свега што је „живо", тј. десетка од оваца, свиња и пчела. Исти манастир био је ослобођен давања „наметка" од свиња, и оваца, а можда још и од наметка од жита и вина.[5] Црква Св. Вазнесења, у Штипу, била је ослобођена плаћања десетка од жита, вина и пчела, а такође и од „наметка",[6] док се у

[2] *Законски споменици,* 590, 625—628, 635—636, 649—651, 687, 688, 696, 697, 431, 414, 719, 704, 447, 448.

[3] *Законски споменици,* 609, 614, 620, 455, 680, 767, 436.

[4] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље,* 7 (чл. 6), 14 (чл. 32), 23 (чл. 77).

[5] *Гласник СУД* 27, 294; *Законски споменици,* 455.

[6] *Гласник СУД* 27, 271.

повељи цркве Св. Николе, у Псачи, помиње само уопштено ослобађање од свих десетака, али се не каже од којих.[7]

У црквеним и манастирским повељама у којима се помињу десетци по правилу се не записују и велике радне обавезе, што још увек не мора да значи да их уопште није ни било. С друге стране, у оним повељама у којима се не помињу десетци од жита и вина, радне обавезе земљорадника су велике и често се уписују у повеље. На основу оваквих података може се закључити да је у неким крајевима српске државе преовлађивала радна рента, док је у неким местима била више распрострањена натурална рента. Поставља се питање шта је утицало да до тога дође. Одговор на ово питање је прилично сложен, али се ипак могу издвојити неке чињенице. Према већ саопштеном прегледу на којима је властелинствима радна рента била уобичајена, може се наслутити да су у питању они крајеви у којима се власт српске државе одраније учврстила, а где се то касније догодило, тамо се и помиње убирање десетака од жита и вина, тј. у тим би местима преовлађивала натурална рента. Колико је све ово тачно може се посматрати и кроз освајања која је извршила Србија на рачун Византије. Од друге половине XII века па све до средине XIV века Србија настоји да се прошири на југоисток и исток, што јој коначно и полази за руком. Међутим, проширивање територије није текло равномерно, већ у етапама. Ради прегледности могу се издвојити три периода. Први и најдужи период обухвата време од Стефана Немање до доласка на власт краља Милутина, други — од краља Милутина до смрти Стефана Дечанског, а трећи период представља доба краља и цара Душана.

Продирање на југ и исток у првој етапи текло је прилично споро, а имало је и скромне размере. За читав један век у припојеним крајевима могли су се изградити и учврстити такви друштвени односи који, према сачуваним обавештењима, одражавају такве друштвене односе који су типични за српску државу. То се слободно може рећи јер

[7] *Законски споменици* 436. Као што је случај са Псачом, тако се још неке цркве ослобађају „десетка", али се не каже којег (*Законски споменици*, 310, 456, 703). На овом месту треба још поменути како је цар Душан ослободио од житног „десетка" поседе властелина Рудла из града Струмице. Међутим, како је Струмицу освојио тек Душан и како је овај град укључен касније у Серску област, онда се на Рудловим поседима највероватније примењивао византијски порески систем, а не систем „работа" који је био важећи у централним деловима Србије.

подаци из повеље манастира Св. Богородице Бистричке дају готово иста обавештења о обавезама земљорадника према господарима као и подаци из повеља манастира Бањске, Грачанице, Дечана, па и манастира Св. Арханђела, код Призрена. Радне обавезе земљорадника су на овим властелинствима велике и међусобно сличне, а такође треба још додати да на овим властелинствима постоје исте категорије зависних људи.

Освајања која су текла и извршена у доба краља Милутина и Стефана Дечанског, обавила су се знатно брже од претходних, а обухватила су и пространу територију. У припојеним крајевима постојећи друштвени односи нису одједном могли да ишчезну, већ је требало да прође извесно време да би се они изменили. Стога се не треба чудити што се баш у тим крајевима јављају разни десетци, било од жита, вина, стоке и сл. Нема никакве сумње да се византијски начин одмеравања обавеза битно разликовао од начина који се примењивао у српској држави. Такође треба рећи да су на освојеним територијама нови политички господари настојали да византијски начин одмеравања обавеза прилагоде својим потребама. Отуда се из неких повеља стиче утисак да постоје неуједначена, па чак и противуречна обавештења о томе коју врсту земљорадничких обавеза треба сматрати највећом. Затечене односе није било лако изменити, а некада се то није ни могло брзо учинити. Ово се у првом реду односи на ону територију коју је освојио цар Душан. Тамо је највероватније у целини преузет постојећи византијски порески систем, тако да се већина земљорадничких обавеза обрачунавала кроз новчане износе.[8] Нови политички господари нису имали ни потребе да га мењају јер је одговарао постојећим привредним и друштвеним потребама. На тај начин могуће је у српској држави издвоји три велика подручја, зависно од тога који облици феудалне ренте преовлађују. Но и овде се мора поступити опрезно јер помињање десетака у неким крајевима још не значи да они временом нису могли и да ишчезну, односно да се претворе у радне обавезе. О томе постоје чак и потпунија обавештења.

У повељи манастира Св. Ђорђа, код Скопља, где се на три места помињу десетци, има таквих обавештења на основу којих би се могло закључити да су ови десетци већ у

[8] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 57.

то време представљали анахронизам јер су уведене „работе" за све манастирске људе, и то по „закону Светог Симеона и Светог Саве".[9] Кад год се у некој повељи помиње овакав „закон", онда нема никакве сумње да је реч о обавезама које су биле на снази у оним крајевима који су припадали српској држави још за живота Стефана Немање и његовог сина Саве Немањића. Да се старији односи на властелинству манастира Св. Ђорђа, код Скопља, напуштају, или су већ углавном и напуштени, сведочи чињеница што се на манастирским поседима насељавају сокалници. Ову категорију земљорадника не познаје византијски аграрни систем, нити систем других земаља, јер је она типична за српске друштвене односе. У Византији постоје пре свега парици, или боље речено разне врсте парика, али нема сокалника који се иначе помињу на властелинствима манастира: Св. Богородице Бистричке, Бањске, Грачанице и Дечана. С друге стране, у повељи манастира Св. Ђорђа, код Скопља, помињу се такве обавезе земљорадника које су познате само у Византији, а не у оним крајевима у којима је настала српска држава, што без сумње показује да начин убирања феудалне ренте по византијском систему није сасвим нестао, или, боље речено, да се на неким поседима поменутог властелинства још одржао.[10] Колико је тачна

[9] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље* (7, 14, 23), 24.

[10] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 22 (чл. 71). Осим тога, краљ Милутин је поклонио манастиру једног „уљара" и једног рибара, ослободивши их свих обавеза као што се то чинило на на поседима манастира Бањске, а касније и Дечана, али су зато и рибар и пчелар имали исте обавезе као пчелари и рибари на поменутим манастирским властелинствима. На основу тога може се закључити да се приликом обнављања властелинства манастира Св. Ђорђа, код Скопља, уводе такви елементи у организацију газдинства који су типични за манастире у унутрашњости Србије. Манастирска газдинства се тамо нису могла замислити без сокалника, „уљара" и рибара (о насељавању и потчињавању једног рибара и једног „уљара" манастиру Св. Ђорђа в.: Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 19 (чл. 51).

На овом се месту не могу приказати аграрни односи у крајевима које је краљ Милутин освојио од Византије, тј. јужно и источно од Скопља, али се неке особености морају истаћи (о аграрним односима посебно: Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, София 1958) Ретко где су аграрни односи били тако сложени као на властелинству манастира Св. Ђорђа, код Скопља. Узрока је било више од којих треба издвојити следеће: прво, манастирско властелинство се оснива и реорганизује на територији која је „недавно" освојена од Византије; друго, језгро властелинства лежи у непосредном суседству већег градског

подела српске државне територије на три велика подручја, посредно потврђује и чињеница што су сви поседи манастира Хиландара, по једној повељи цара Душана, били подељени у две велике групе, тј. на села и метохе који су лежали „по земљи српској" и на села и метохе „ у земљи грчкој".[11] Првој групи припадали су сви манастирски поседи у средњовековној Србији који су лежали северно и западно од Скопља, док су се у другој групи нашли сви поседи Хиландара који су лежали на југу и истоку од Скопља. Само Скопље не убраја се у „грчку земљу". Подела на две „земље" настала је као последица подела државне територије на краљевство и царство, али се ова подела темељила истовремено и на другачијим односима у производњи, па свакако и на различитим обавезама земљорадника. Сви земљорадници који су живели на поседима манастира Хиландара у „српској земљи" били су свакако оптерећени на начин који је био важећи у тим крајевима, док су земљорадници на манастирским поседима који су припадали „грчкој" земљи имали највероватније онаква задужења каква су имали и под Византијом. Колико је све ово тачно, бар за оне крајеве који припадају „земљи српској", најбоље показује један податак из повеље цркве Св. Николе, у Добрушти, коју

центра какво је у то доба било Скопље; и најзад, нови политички господари наследили су од својих претходника категорије зависног становништва које су типичне за Византију (парике), док са своје стране насељавају такве категорије зависног становништва које су типичне за старе српске крајеве. Број сокалника је скроман, свега двојица, али су у будуће сокалници постајали поповски синови који не „изуче књигу", а осим тога игуман је имао право да сваком „слободном" човеку који се насели на манастирским поседима „упише закон" какав хоће, па, према томе, и сокалнички. Уз све што је речено треба још додати да у крајевима јужно од Скопља постоје дажбине као што су „димнина", „волоберштина", „иномистро" и друге, за које се сигурно зна да су их у Византији плаћали парици. Међутим, у старим српским крајевима таквих дажбина нема. О плаћању димнине, зевгаратикија, иномистра и других дажбина у Византији уп.: Г. Острогорски, *Византијски практици*, Сабрана дела I, Београд 1969, 50, 51, 107.

Постојање парика у српској држави претпоставља и убирање најважнијих паричких дажбина, док с друге стране постојање меропаха и сокалника потпуно искључује такве дажбине. Парици су најбројнија категорија зависног становништва у Византији, као што су то меропси у Србији. Права и обавезе једних и других много се разликују па стога ове две категорије не треба у потпуности изједначавати као што се то често чини у литератури. О овоме се мора водити рачуна јер једни и други живе истовремено у српској држави, али обично не и у истим крајевима.

[11] *Законски споменици*, 420, 422.

је издао цар Душан. Ова црква добила је широка имунитетска права, тако да је ослобођена од свих работа и данака, или, како у повељи стоји: „просто решты оть всѣхь работь, малихь и великыхь, царьскыхь и законьныхь". Осим тога, црквеним поседима није смео нико ни да „метеха ни да облада" ниједан представник државне власти, тј. ни кнез, ни кефалија, ни војвода, ни севаст „по обичаимь срьпскымь".[12] Помињање „српског" обичаја приликом давања имунитетских права свакако показује да се поменути обичај разликује од других, а пре свега од „грчког". Међутим, овде треба приметити да су за земљораднике на црквеним поседима биле разрезане велике радне обавезе, док десетака практично и нема. На основу тога може се рећи да „српски обичај" није обухватао само широки економско-управни имунитет већ истовремено и велике радне обавезе земљорадника.

Имајући у виду чињеницу да се велике радне обавезе земљорадника помињу у оним крајевима који су лежали западно и северозападно од Скопља, затим да је у Душаново доба извршена подела државне територије на царство и краљевство, односно на „српске" и „грчке" земље, као и да постоје „српски обичаји" по којима се дају имунитетска права црквама и манастирима, може се са сигурношћу закључити да су велике радне обавезе земљорадника типичне за оне крајеве који су од старине припадали средњовековној српској држави, односно да у тим крајевима преовлађује радна рента. За крајеве које је тек Душан освојио од Византије може се рећи да тамо преовлађује новчана рента, тј. да је очуван византијски порески систем. Међутим, на територији коју је од Византије освојио краљ Милутин могу се наћи поједина места и крајеви у којима преовлађује натурална рента, али исто тако и крајеви у којима преовлађује радна рента.[13] Није искључено да је у неким местима на овој територији преовлађивала новчана рента. За посматрање односа између обавеза земљорадника и њихових производних могућности ни једно од наведена три подручја није тако подесно за поређење као они кра-

[12] *Законски споменици*, 720. И. Божић посебно истиче потребу за разграничењем „грчких" и „српских" обичаја, односно дажбинског система (И. Божић, *Доходак царски*, 10—12).

[13] Византијски порески систем обрачунава све обавезе зависних људи углавном у новцу, али не искључује замену новчаних износа плаћањем у натури (Г. Острогорски, *Византијски практици*, 108, 109).

јеви који су од старине припадали српској држави. Крајеви у којима се помињу разни десетци могли би веома корисно да послуже поменутом циљу, али знатну тешкоћу причињавају бројни „наметци" чија се тачна величина не може утврдити, па према томе, ни десетци не представљају реалну десетину од земљорадничких производа. Стога је најбољи начин да се утврди величина оптерећења земљорадника у односу на њихове производне могућности радна рента, тј. подаци из којих се сазнаје да су радне обавезе земљорадника представљале за њих највеће оптерећење, а за феудалце најважнији извор прихода. Приликом посматрања радних обавеза земљорадника у старим српским крајевима мора се најпре поћи од опште претпоставке да су све обрадиве површине, у погледу права коришћења, биле подељене на два неједнака дела. Један део ових површина имао је право да користи феудални господар, док је други део припадао земљорадницима.

ЗЕМЉОРАДНИЧКИ ПОСЕД

Свако земљорадничко домаћинство обрађивало је и користило ограничен број њива, винограда, вртова и сл. Стога се све обрадиве површине на којима право коришћења припада једном земљорадничком газдинству могу посматрати као целина и поред тога што њиве и виногради нису груписани на једном месту. У данашњој терминологији ова би се целина називала земљорадничко имање, односно само имање или посед. Занимљиво је да и Душанов законик, поред других назива, употребљава реч имање за исти појам.[14] Међутим, у средњовековној Србији поменути назив није био једини, а можда ни најбољи, пошто се употребљавају и други називи за деонице обрадивих површина које су користила земљорадничка домаћинства. Један од таквих назива, а уједно и најстаријих, је реч „село". Обично се у XIII и XIV веку појам села односио на земљорадничко насеље, али се понекад од тога и одступало. Већ је В. Јагић упозорио како село у прасловенском језику обухвата исти појам као и латинска реч *ager*.[15] Полазећи од Јагићевог тумачења, биће корисно да се размотре они подаци који по-

[14] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 70.

[15] V. Jagić, *Das »Dorf« im altserbischen State*, Archiv für slavische Philologie 15 (1893), 109.

тврђују да се реч село употребљавала у поменутом значењу и у средњовековној Србији. Први и најстарији помен такве употребе сачувао се у повељи манастира Св. Стефана у Бањској. Међу одредбама ове повеље предвиђа се поред осталог и следеће: „А сирота кои имаа мала сына, да си дрьжии в'се село дог'дѣ кеи сынь подрасте, ако ли не има сына да си дрьжии селиште и врьть и наиболю глав'ноу нивоу си".[16] Из наведеног податка се види шта после смрти земљорадника остаје жени која има синове, а шта ако их нема. Из истог цитата јасно се види да се обрадиво земљиште које обрађује и користи земљорадничко домаћинство посматра као целина, а назива се село, тј. жена која је остала без мужа, а има сина, задржава „все село" док јој син не одрасте, за разлику од жена које немају синове. У том случају од целог „села" задржава само једну њиву, која се назива и најбоља и главна, а поред ове њиве још и „селиште" и врт. На основу ових података може се утврдити да је „село" обухватало неколико њива, док би „селиште" обухватало само ону површину земљишта на којем су саграђене зграде за становање, просторије за смештај стоке, пољопривредних производа, оруђа и сл., тако да би се селиште могло назвати економским двориштем једног земљорадника. Сасвим је разумљиво да је уз селиште обично лежао и врт који припада једном земљорадничком домаћинству.

Управо овакво једно селиште и „главна" њива помињу се у Попису имања Хтетовског манастира.[17] Тачније, у Попису се саопштава како је у „гладно време" купљена једна њива која је лежала „оу Царева Стоуденца, Краимирово селиште", док се као продавци појављују две Крајимирове ћерке и њихова деца. Значи да су ћерке после очеве смрти, а вероватно и мајчине, слободно располагале и селиштем и главном њивом, која у наведеном примеру лежи у близини Царевог студенца. Из истог податка се не види ко је располагао преосталим делом „села". Овде треба још напоменути да се Хтетово и Полог, према подели која је извршена у доба цара Душана, налазе у „српској земљи", па, аналогно томе, овде треба очекивати и „обичаје српске".

[16] *Споменик САНУ IV*, 7.

[17] *Споменик САНУ III*, 39. У средњовековној Србији селиште је имало више значења, а међу њима је и значење на које се упозорава (опширније о селишту: Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета IX-1 (1967), 173—224).

Поменути цитат из Бањске христовуље јасно показује да је село обухватало њиве, али се из њега не види колико је њива било у једном селу, нити се види да ли је у селу било и других обрадивих површина. Потпунија обавештења о томе могу се наћи у Кончанском практику. На једном месту овог Практика забележено је следеће: „на Вранине селишти .ıı. ѡрахь и три ѡскорѹше и двѣ чрьнице и присадь". Вранино селиште, које се овде помиње, уврштено је приликом пописа међу винограде села Конче. Тако се поступило због тога што се у Практику, поред винограда, редовно записују и све воћке, а на овом селишту их је било прилично. Одмах после цитираног податка текст се наставља следећим речима: „и Просѣниково лозиѥ на Вранине селе". Значи, у Кончи, поред Враниног селишта, постоји још и Вранино село, на којем је неки Просеник имао виноград (лозије). Овим нису исцрпени сви подаци о поменутом „селу" јер се у попису њива које су припадале кончанском атару налази и „нива Просеникова на Вранине селе", а затим још и „нива Ногаѥва на Вранине селе", као и Марьѩнова нива на Вранине селе". Значи, на Враниным „селу" било је укупно три њиве и један виноград.[18] Тачније, ове обрадиве површине сачињавају поменуто село. Напоредо са „селом" помиње се и „селиште" на којем је било засађено воће. Зграде и остале просторије не помињу се на селишту, али оне се нису ни узимале у обзир приликом састављања Кончанског практика. Записане су једино обрадиве површине, тј. њиве, виногради, воћке и ливаде. Занимљиво је у овом случају што од поменутог села ништа више не припада особи по којој се поменуто село и назива. Тројица земљорадника стекли су на неки начин право да обрађују и користе три њиве овог села, а један од њих још и виноград. Како је до тога дошло не каже се ништа одређеније у Практику, али је сигурно да бившег држаоца села више нема, док су њиве и винограде његовог села запоселе други земљорадници. На основу изложених података може се закључити да су село сачињавале њиве и виногради које је имао право да обрађује и користи један земљорадник, односно

[18] А. Соловјев, *Кончански практик*, 86, 90. У списку људи који су потчињени цркви Св. Николе, у Кончи, налази се и неки Стан Врановић, па није искључено да би он могао да буде и син оног Вране чије се село и селиште помињу у Кончанском практику. Ово се ипак не може доказати. Једино се може претпоставити да је овај Стан Врановић био сиромашан земљорадник пошто уз његово име стоји одредба „две куће а једна работа" (*Кончански практик*, 85).

све обрадиве површине које су лежале изван ужег насеља, али у оквиру атара истог насеља.

Посебну пажњу привлачи број њива које је обухватало поменуто село јер је веома добро познато да су се управо три њиве додељивале поповима у средњовековној Србији, ако они одраније не поседују неке обрадиве површине. По чл. 31. Душановог законика, попови који живе на црквеним и манастирским поседима, а нису наследили обрадиве површине, добијају за своје издржавање од ових цркава и манастира „три њиве законите". Требало је да попови такође добију „три њиве законите" и у случају да се настане на поседима властеле и властеличића, али нико није могао присилити властелу да поповима даје поменуте њиве.[19] Број њива које добијају попови, као и број њива за које је речено да чине једно „село" у кончанском атару, упућује на претпоставку да су управо три њиве и сачињавале једно село. Посредно на то упућује и чињеница што су удовице, по одредбама Бањске хрисовуље, могле да задрже само једну њиву од целог села, која је уједно и главна и најбоља. С правом се може поставити питање да ли је тачан број правих њива које је обрађивао један земљорадник био заиста увек три, или се, пак, под бројем њива више мислило на три „поља" у оквиру тропољног система земљорадње. У крајевима где су поједине њиве имале скромне размере, тако да за њихову сетву није требало више од 1 — 2 копела семена, број њива које је обрађивао један земљорадник не може се никако ускладити са бројем три. Подударање броја „поља" са бројем њива у оквиру тропољног система, могуће је донекле само у оним крајевима у којима су површине правих њива достизале знатне величине. Међутим, и тамо су постојале тешкоће око усклађивања њива и „поља" јер су се оранице временом делиле међу законитим наследницима. Стога је свакако највероватније да се под појмом „три њиве законите" мислило пре свега на три „поља" у оквиру тропољног система земљорадње, а не на прави број њива. Ова „поља" нису обавезно морала да буду потпуно једнака по својим површинама, али се то свакако настојало у границама могућности. Одржавање једног села као целине није било одрживо од XIII века па надаље. Само ради илустрације треба скренути пажњу како су Дубровчани стицањем села Лисца, у Сланском приморју, разделили становницима поменутог села сву зем-

[19] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 31 и чл. 65.

њу на једнаке делове. Овом поделом свака је „кућа" добила једнак део.[20] За коришћење обрадивих површина, односно ораница, земљорадници су били дужни да предају четвртину од остварене жетве дубровачким органима власти. Међутим, једва да је прошло три деценије, а ове су деонице почеле да се деле између законитих наследника бивших држалаца.[21] То су, на првом месту, деца земљорадника из села Лисца. Значи, у то доба одржавање „села" као земљишне јединице било је немогуће. Ту и тамо могло се појављивати и оживљавати село, било да је у питању накнадна подела сеоског атара као у случају села Лисца, или, пак, да се поповима додељују „три њиве законите". Но то су само изузеци и село је већ у то време представљало анахронизам, или, боље речено, остатак старијег друштвеног уређења. Занимљиво је приметити да се поповске деонице називају „жребије".[22] Да је оживљавање села представљало анахронизам потврђују и подаци из Дубровачког архива. Колико се зна, још је 1431. године познати поткнез Сланског приморја Дабижив Сапе *(Xappe)* добио у селу Лисцу две деонице земљишта, које су по површини биле једнаке оним деоницама што је у своје време добила свака земљорадничка „кућа".[23] Ово се објашњава привилегованим положајем Дабижива Сапе, који је дуго био у служби Дубровника, а у то време већ 30 година. Међутим, у скоро исто доба када су Дабиживу додељене поменуте две деонице земљишта, у Лисцу су већ отпочеле да се земљорадничке деонице цепају на мање делове. Значи, целина земљорадничких деоница није могла дуго да се одржи јер се већ у првом колену делила између наследника. Стога је сасвим разумљиво, а такође и оправдано, што се уместо села употребљавају други називи за обрадиве површине које користи и обрађује један земљорадник.

Душанов законик дозвољава употребу речи имање, али се у исто време често користи и позајмица из грчког језика

[20] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 235. Када је Дабижив Sappe 1431. године добио окућницу у селу Лисцу (pro domo et orto), онда је требало да она по величини буде као и код осталих житеља у овом селу, али је зато Дабижив »de aliis terrenis habeat pro duabus domibus aliorum vilicorum, videlicet tantum quantum habent alie due domus villicorum« (Cons. minus 5 fol. 139, 18. VIII 1431). Значи, у Лисцу је свака „кућа" поседовала и користила једнаку деоницу земљишта.

[21] Div. canc. 56 fol. 201, 16. VIII 1442.

[22] С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 125.

[23] Cons. minus 5 fol. 139.

„стас", много чешће него село.[24] Право на коришћење обрадивих површина могло се у средњовековној Србији прибавити на различите начине. Један од њих је већ наведен јер су попови у одређеним случајевима ово право стицали доделом „законитих њива". Међутим, село је као термин готово напуштено, јер се променио и садржај, односно начин стицања обрадивих површина. На известан начин појам „села" представља такав појам који је најближи по свом садржају западноевроском „мансу" (mansus), и то у епохи раног феудализма. Са променом начина стицања „села" у Србији се мењају називи за деонице обрадивих површина које користе земљорадници. То су, као што је речено, сада стас и имање. Земљорадници су право коришћења стицали, поред осталог, и наслеђем, затим куповином, или добијањем обрадивих површина у мираз. Осим тога, до обрадивих површина могли су доћи и крчењем необрађеног земљишта. Сви наведени начини стицања права коришћења омогућавали су земљорадницима да увећају и заокруже своје обрадиве површине. У сачуваним исправама које су настале на територији српске државе пазило се много на начин стицања права коришћења. Стога се за земљиште које је наслеђено истиче да је „баштина", за површине које су прибављене куповином каже се једноставно да су „купљенице", искрчено земљиште записује се као „требеж" или „лаз", док се за обрадиво земљиште стечено миразом каже да је „прикија". Међутим, за деонице обрадивог земљишта које је стечено додељивањем каже се да је „жребије".[25] Различити начини прибављања права коришћења обрадивог земљишта свакако показују да су земљишни односи у Србији били сложени, а исто тако да ни деонице земљорадника нису морале међусобно да буду једнаке. Напоредо са овим закључком остаје на снази чињеница да је један земљорадник, користећи се једном сточном запрегом, могао у току године да обради тачно одређену површину земљишта. Раније је речено да се та површина кретала око 2,5 ha.

Право коришћења обрадивих површина, без обзира на начин стицања, повлачило је за собом и одређене обавезе. Оне су биле и бројне и разноврсне. Само ради опште ори-

[24] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 65; *Законски споменици*, в. регистар „стас". О томе шта је стас опширније: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 117, 118; А. Соловјев—В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 493.

[25] С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 114—120, 122—126 (С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, Село, 226—228).

јентације, све обавезе земљорадника могуће је поделити у три велике групе: обавезе према држави, односно владару, обавезе према цркви и обавезе према феудалним господарима. У Душановој повељи цркви Св. Николе, у Добрушти, све су обавезе биле подељене само у две групе, тј. на „царске", односно обавезе према држави, и на „законите", тј. обавезе према феудалном господару.[26] Трећих нема, а није ни потребно, јер је црква уједно и феудални господар. На основу сачуваних података није увек једноставно да се разграниче поједине врсте обавеза, што је разумљиво јер се као феудални господари појављују и црква и владар, а свакако и властела.

Потпуно независно од тога када су и коме земљорадници дуговали одређене „работе", мора се издвојити она група послова која је била везана за производњу житарица, било за рачун државе, цркве, било да су у питању остали феудални господари. Тако се мора поступити јер је то једини начин да се утврди стварни однос између производних могућности земљорадника и величине радних обавеза које се односе на производњу житарица и обраду винограда за рачун феудалне класе. Постојање работа овакве врсте претпоставља да је постојало и обрадиво земљиште на којем ће се поменути послови обављати. То су свакако морале да буду деонице знатне величине, а право уживања свих прихода који се на њима остваре бесплатном радном снагом земљорадника, припадало је господарима поменутих деоница. Господар је могао да буде лично владар, односно држава, нека црква, манастир, епископија или архиепископија, односно патријаршија, али исто тако властела, властеличићи и пронијари. Ради краткоће у излагању, као и из других разлога, уживаоце таквих деоница земљишта које се обрађују бесплатном радном снагом земљорадника најбоље је звати господарима, или, пак, феудалним господарима.

ВЛАСТЕОСКИ ПОСЕД

Деонице обрадивог земљишта на којима искључиво право коришћења припада феудалном господару имају у сачуваним подацима различите називе. Некада се каже да су то „ступови", некада „кнежине" или „царине", или је то „параспор", у неким случајевима се једноставно истиче да

[26] *Законски споменици*, 720.

је то „црквена земља", или се ћутке прелази преко назива. Шаренило назива свакако да има своје узроке. Неки се од њих делимично и виде. Када је црква уживала поменуте површине обрадивог земљишта, онда је разумљиво зашто се оне називају по имену државаоца, тј. „црквена земља",[27] ако је такво право припадало господарима самосталних државних творевина који се још називају кнежеви, онда је таква деоница заиста и могла да се назове „кнежина". Када је исто право припадало владару, без обзира какву он титулу носио у српској држави, поменута деоница могла је да носи назив „царине", или је на њено име утицао облик обрадивих површина које су груписане на једном месту у облику правоугаоника, тако да својим изгледом подсећа на стуб, па се стога и назива „ступ". Од свих наведених назива посебно су занимљиви „кнежина" и „царина", а нарочито овај последњи.

Реч „царина" у српском средњовековном језику има више значења, од којих се само једно односи на обрадиво земљиште. Такво значење речи царина сачувало се у једној повељи краља Милутина којом се манастиру Хиландару признају и потврђују права на ћелију Св. Петке, у Тморанима.[28] Овој ћелији краљ је потврдио све старе поседе и

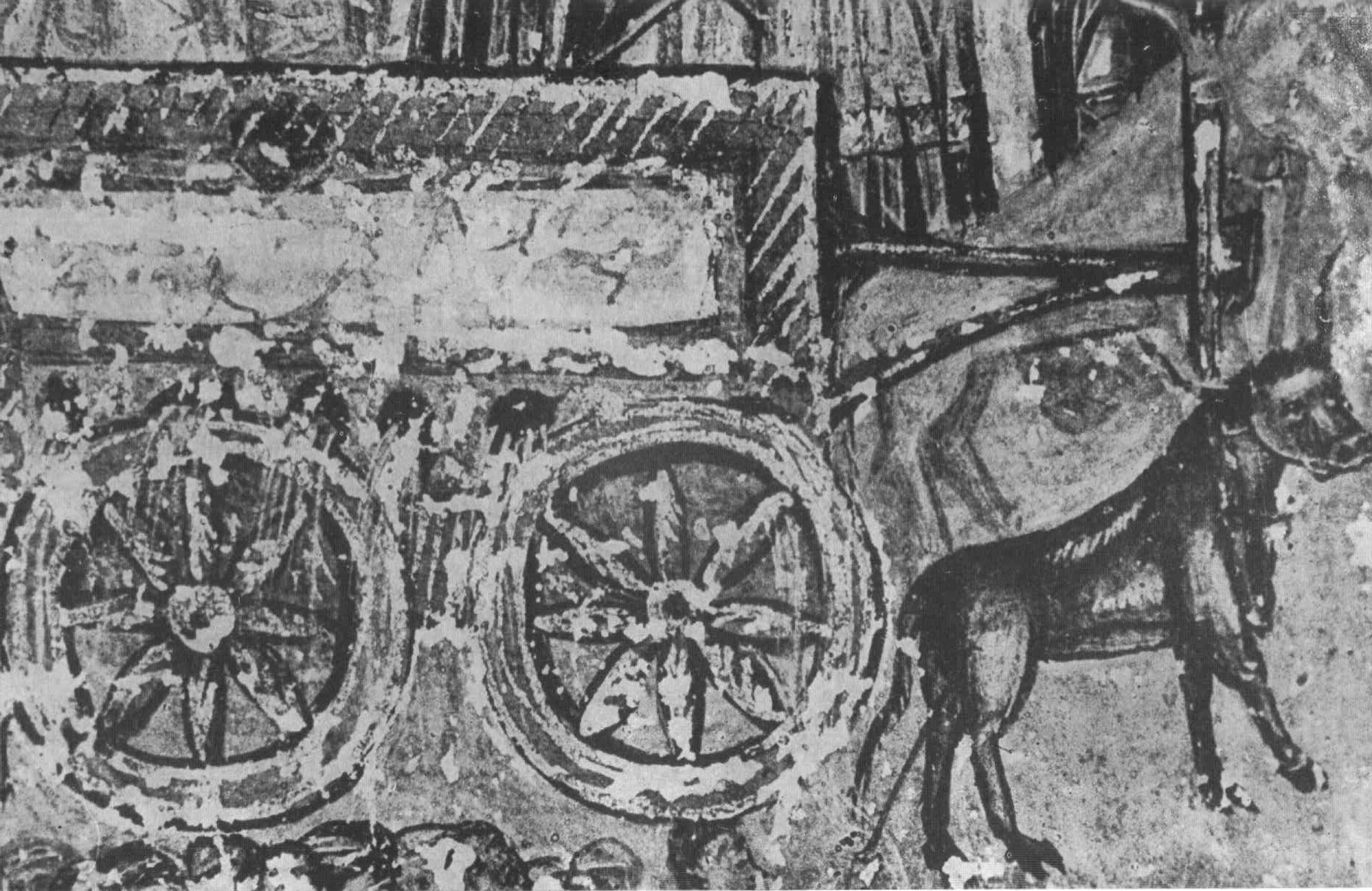
[27] Израз „црквена земља" употребљавао се у ширем и ужем значењу. У свом ширем значењу овај се израз односио на све обрадиве и необрадиве површине које су припадале неком црквеном властелинству, независно од тога коме је припадало искључиво право коришћења истих површина. У свом ужем значењу израз „црквена земља" односио се на властелинску резерву, тј. на оне земљишне деонице које непосредно користи нека црквена институција. Пошто нас на овом месту интересују ове последње, ради илустрације наводимо шта је све припадало једном мањем црквеном газдинству. Приликом оснивања Дечанског властелинства, оснивач је у властелинство укључио и цркву Св. Николе, у селу Ботуши, заједно са њеним људима и поседима. У повељи су најпре набројани поименично сви „људи", а затим долази „земља црковна" са свим обрадивим површинама које је сачињавају. Међу овим обрадивим површинама налазе се два „ступа", од којих је један у „пољу", а други у „селу", затим једна њива, једно селиште, два лаза, два винограда и један сенокос у Злом пољу, као и једна воденица која представља посебан објекат. Право коришћења свих обрадивих површина и млина припада ван сваке сумње цркви Св. Николе, у Ботуши. Земљишне деонице „црквених људи" нису посебно наведене, али то није ни потребно јер их поменута црква не ужива, већ само одређен део радне снаге потчињених јој „људи" (М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље* 59).

[28] *Законски споменици*, 392. На овом месту треба свакако напоменути да је краљ Милутин поклонио манастиру Хиландару „И пашишта цариньскомоу добитькоу Раковица" *(Законски споменици,*

додао нове, међу којима је било и 300 „великих" кабала обрадивог земљишта, а које је пре тога поседовао протосеваст Прибо. За ово земљиште дато је у повељи и кратко објашњење на који је начин оно прешло од протосеваста у краљеве руке. Најпре се указује на крај у којем је поменута земља лежала, затим се истиче да је била запуштена због политичких промена у истом крају, и ,најзад, због чега је краљ имао право да исту земљу присвоји. У повељи је ово последње саопштено на следећи начин: „и оузехь ю оу цариноу, и изискахь ю юре не би начим баштина, нь ню есть коупиль протосѣвасть Прибо". Значи, краљ Милутин је имао право да затражи и присвоји ово земљиште јер оно није припадало ничијој баштини, већ је то купљеница која је била напуштена. Од свега је у наведеном цитату најзначајније што се поменута земља узима у „царину". Даље се из повеље сазнаје како краљ може слободно и по свом нахођењу да располаже „царином", што се види из тога што је краљ од присвојеног земљишта „отцепио" 300 кабала и поклонио их ћелији Св. Петке, у Тморанима, уз образложење да та ћелија до тада није имала довољно земље. Све што је иза тога остало краљ задржава за себе, или како је у повељи записано „а остат'не оудрьжахь оу цариноу". Значи, преостало земљиште и даље је било у „царини". Ово је свакако најстарији податак по којем се обрадиве површине у унутрашњости српске државе називају „каринама". У повељи није ништа речено о томе како ће се у будуће називати оних 300 кабала земље што их је добила поменута ћелија. Међутим, то није толико ни значајно за ћелију јер ће она имати сва права коришћења која је пре тога имао краљ Милутин. Овде треба једино напоменути да цркве по правилу нису смеле да отуђе своје поседе.

О царинама су знатно бројнији и најпотпунији подаци који се односе на дубровачку територију, као и на шире градско залеђе. У историографији је одраније познато да је и дубровачка властела имала своје царине, или да их је чак и стварала, што је посебно занимљиво за аграрне односе на дубровачкој територији, али је исто тако познато да је властела у Попову, Требињу и Конавлима такође има-

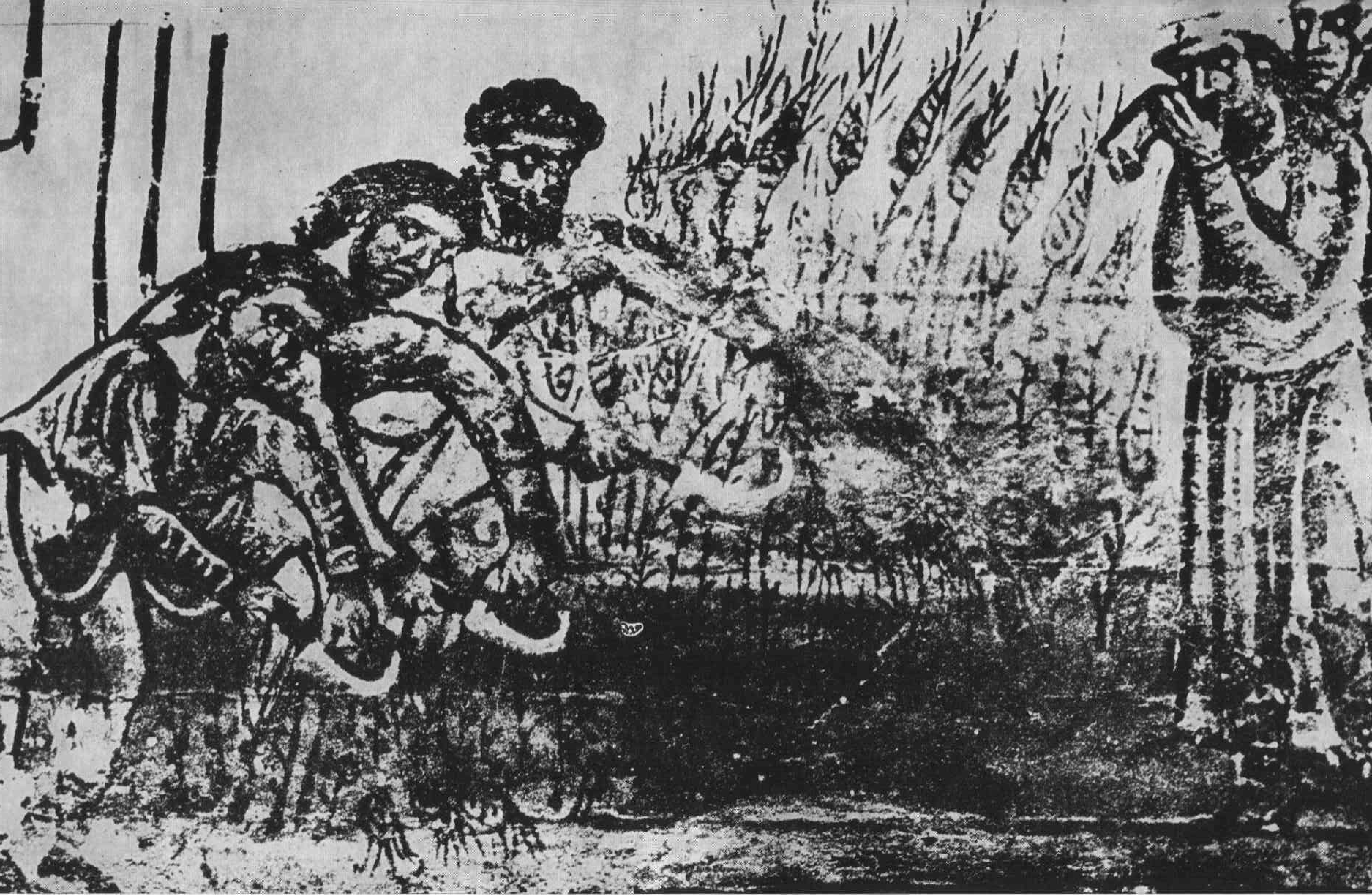
390, 394). У овом случају „царински добитак" није могао да представља ништа друго него стоку која је припадала манастиру Хиландару. Према томе, и пашњаци посредно могу да се укључе у „царине".

17. *Древена кола са воловском запрегом*
Минијатура из Минхенског псалтира — детаљ, Мојсијево чудо с водом

18. *Сетва*
Минијатура из Призренског јеванђеља, Христос као сејач

19. *Жетва*
Византијска минијатура из Смирнског рукописа осмокњижја, Мадијани отимају жито Израиљцима

20. *Древена лопата и гувно са очишћеним житом*
Фреска из Дечана, Христос на свом гувну

ла своје царине.[29] Сачувани подаци који су до нас допрли односе се на оне године када су Сланско приморје и Конавли прикључени Дубровнику. Шта су представљале те царине и какву су врсту обрадивог земљишта обухватале, у општим цртама објашњава једна одлука дубровачког Малог већа. Овом Већу је 14. I 1410. године поднео тужбу дугогодишњи поткнез Нових Земаља, Дабижив Сапе, и то преко свог адвоката због тога што му је недавно ускраћено право да у селу Лисцу користи „Доњу царину" и још половину једног винограда.[30] Дабижив је иначе ове обрадиве површине користио још од дана када су Нове Земље дошле под дубровачку управу, али му је то право оспорено 13. XII 1409. године. Осморица земљорадника из села Лисца појављују се у овом судском спору као сведоци и они су потврдили да је Дабижив Сапе заиста користио Доњу царину и половину једног винограда још од времена када је Сланско приморје припало Дубровнику, затим да су земљорадници из села Лисца обављали бесплатно све пољопривредне радове и на Доњој царини и у поменутом винограду, и најзад су још рекли да поткнез није са њима лоше поступао, да им није чинио неправду, нити је пак што од њих бесправно захтевао, као и да им је увек давао да једу и пију када су обрађивали Доњу царину и половину поменутог винограда. Уз све то они још изјављују „et tempore sclavorum dominus contrate pro se laborare faciebat dictam carinam cum dicta medietate vinealium". Сада се већ о ца-

[29] D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 113, 114, 118, 127, 235, 236, С. Ћирковић, *Историја средњовековне Босанске државе*, 188. Д. Ролер истиче како порекло речи царина није јасно, али му се »čini najverovatnije, da ta riječ dolazi od vlaškog cara, što znači zemlja« (D. Roller, *н. д.*, 113). Остављајући филолозима да објасне шта значи царина, а они су то већ учинили (*Rječnik JAZU*, в. царина), не може се прихватити Ролерово тумачење јер реч царина, као и многе друге речи са истим завршетком у српскохрватском језику значе пре свега одређене дажбине. Међутим, основно значење неке речи може се употребљавати и у преносном смислу. Уосталом, и сам Ролер, позивајући се на Мажуранића, наводи његово тумачење па каже да реч царина у новије доба (од XVII в.) значи »i daću što je kmet gospodaru daje od zemlje«. Не треба се много домишљати па да се закључи како је „дађа" могла да буде у натури, али је исто тако могла да буде замењена „работом" на господаревој деоници земљишта. Много је потпуније и тачније тумачење С. Ћирковића, који каже да су царине представљале „властелинску резерву, онај део поседа који је господар обрађивао непосредно за себе. На царини је коришћена работа господаревих зависних сељака". (С. Ћирковић, *Историја Босне*, 188).

[30] Reformationes 33 fol. 132'.

ринама може рећи и нешто одређеније. Оне су свакако обухватале и оранице и површине под виноградима. Овакве оранице и виногради обрађују се бесплатним радом становништва оних села у којима постоје царине. Затим, право држања царине припадало је „господару" контрате, а то није могао да буде нико други већ једино феудални господар села. Случајно се зна ко је „in tempore sclavorum" био феудални господар села Лисца, односно ко је био „dominus contrate". То је најпре био Радич Санковић, а касније Сандаљ Хранић. Ниједног од њих Дубровчани нису могли да мимоиђу приликом куповине села Лисца, па је и становништво овог села дуговало управо овим феудалцима работе на „царини" док је Сланско приморје припадало босанској држави.[31]

Иначе, работе на царини помињу се и у повељи манастира Св. Ђорђа, код Скопља, али не тако видљиво и јасно као што је случај са царином коју је користио поткнез Сланског приморја. У манастирској повељи постоји следећа одредба која гласи: „И кто се обрѣтаюћь оу Скопи градоу людиие светаго и великославнаго моученика Христова Георгиꙗ, Гор'га да не работаюћь оу цариноу никою работоу".[32] Одредба се односи искључиво на оне људе који станују у граду Скопљу, а који су потчињени манастиру Св. Ђорђа. Једино ови људи нису морали да работају у „царину", што значи да су били ослобођени од обављања пољопривредних радова на манастирским поседима. Остало становништво, које је живело по селима, а које је такође било потчињено манастиру, свакако је обављало и одређене пољопривредне радове за рачун манастира. Становници Скопља су по свој прилици уживали наведену привилегију једино због тога што су грађани и што су своје обавезе према манастиру извршавали на неки други начин, а не обављањем пољских послова. Међутим, битно је да постоје работе које се обављају на „царини" и у унутрашњости српске државе, а не само у дубровачком залеђу. По свом садржају работе на царини на властелинству манастира Св. Ђорђа, код Скопља, требало би да буду сличне оним работама које су обављали становници села Лисца на „Доњој царини" и у винограду.

Са подручја Конавала такође се сачувало прилично података о царинама које су постојале још у последњим

[31] Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис 11 (1961), 42—45, (преговори са Сандаљем).

[32] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 6 (чл. 2).

данима босанске управе. Р. Грујић је указао на то да је на царинама било винограда, а исто тако да је било и царина на којима су се гајиле житарице (la carina della seminacione). Међу таквим обрадивим површинама нашле су се и царине војводе Радосава Павловића када су Дубровчани купили његову половину Конавала.[33] Иначе Р. Грујић упозорава да је царина исто што и terra indominicata у феудалном систему западне Европе. Све што је речено о овој врсти обрадивих површина може се и проверити и допунити. Преласком половине Конавала Радосава Павловића под дубровачку власт, омогућено је Дубровчанима да на стеченој територији изврше значајне промене, а такође и да у знатној мери измене дотадашње аграрне односе. У складу са наведеним изменама је свакако и одлука дубровачког Малог већа од 9. II 1427. године, по којој ће се земљорадницима из Конавала поделити виногради и вртови на царинама следећих лица:[34]

1. Радоја Љубишића у Ускопљу,
2. Прибатка Поповића у Грдошевини,
3. Медведа и Рајка у Св. Мартину,
4. Раска Јамомета у Плочици и Никулићима,
5. Остоје Сасиновића у Плочици,
6. Дракуља (Drachugli) у Жабокличу,
7. Вукше Илојевића у Диништу,
8. Остоје Илојевића у Диништу,
9. Николе Младиновића у Диништу,
10. Милдруга Полилеја (Polelii) у Диништу,
11. Радосава Павловића у Љутој и у Добруши.

Сви наведени господари царина припадају властеоском сталежу, а међу њима је и господар западне половине Конавала војвода Радосав Павловић. Из приложеног прегледа може се видети да је у једном селу могло да има царину само једно лице, али исто тако и две до четири особе, као и да је једно исто лице могло да има царине у два насеља. Као сасвим природно могло се очекивати да ће Радосав Павловић имати у Конавлима више царина од осталих феуда-

[33] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 79.

[34] Cons. minus 4 fol. 69—69'. Списак винограда и вртова на царини је дужи него што је у нашем тексту наведено јер је у селу Дрвенику постојала такође царина, затим у Потхумљу — Миладинова царина, у Добруши Богданова царина и у Пављем Брду царина Чичоја Поповића.

лаца. Његове су царине уједно и највеће јер су подељене осморици земљорадника. По броју закупаца нешто су мало мање царине Дракуља јер су подељене седморици земљорадника, али су зато најпространије царине биле у Динишу пошто су раздељене седамнаесторици закупаца. Овде треба још рећи да је М. Динић утврдио како породица Јамомет постоји у Конавлима у четвртој деценији XIV века (*Хумско-требињска властела*, 60, 61).

За породицу Полилеј може се утврдити да постоји у дубровачком залеђу такође још од тридесетих година XIV века. По свој прилици она је грчког порекла јер се један њихов предак назива „Грк". Откуда је ова породица имала царине баш у Диништу, можда објашњава чињеница што су Полилеји били „људи" породице Друговића. Међутим, то нису кметови већ ситнија властела потчињена породици Друговића, па се као такви помињу још у време док је цело дубровачко залеђе припадало српској држави.[35]

Ако се има све ово у виду, као и да поменуте особе имају винограде и вртове на царинама, биће посебно значајно ако се упозори да се исте особе помињу у одлукама Већа умољених из маја и јуна исте године, и то у вези са давањем дозволе да покупе жито које су посејали, или да им се то право ускраћује због непријатељског држања према Дубровнику.[36] Тачније речено, дубровачке власти дозволиле су неким властеоским породицама из Конавала да покупе житарице које су посејали у јесен 1426. године, тј. док Павловићева половина Конавала није још била прикључена Дубровнику. Дозвола за прикупљање житарица дата је под условом да се од остварене жетве једна четвртина преда Дубровнику, који је иначе од почетка 1427. господар и друге половине Конавала. Разуме се, поменуте особе из наведеног списка нису биле ничији закупци, већ држаоци царина на којима су биле посејане житарице, и то свакако у оним селима у којима су поседовали и винограде на царинама. Уосталом, и поткнез Сланског приморја држао је Доњу царину на којој се сеју житарице, а такође још и половину једног винограда који се обрађивао бесплатном радном снагом земљорадника из села Лисца. Осим њива и

[35] Div. canc. 10 fol. 145; Div. canc. 11 fol. 72', 80'. Опширније о Друговићима, односно Чихорићима: К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 427—432; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 2, 31, 72.

[36] Cons. Rog. 4 fol. 22', 19. V 1427; Cons. Rog. 4 fol. 24', 2. VI 1427.

винограда, неки феудалци су на царинама имали и вртове, а међу њима је и војвода Радосав Павловић.

Из наведеног излагања сазнали смо да су конавоски феудалци имали царине које се састоје обично из винограда и њива, а понекад још и из вртова. Свакако да су феудалци држали поменуте царине, како под босанском тако и под српском влашћу. За пола века, колико су Конавли припадали Босни, могле су настати и значајније промене у управи, али се затечена права феудалаца нису могла окрњити, већ само проширити. Земљиште које је лежало на царинама обрађивано је бесплатним радом земљорадника оних села у којима су поменуте царине и лежале. За земљораднике је у овом случају било сасвим свеједно да ли ће господари села бити световни или духовни феудалци, а исто тако да ли ће приход са царине припадати једном или више лица. Земљораднике је на првом месту могла да интересује величина царина, односно површина обрадивог земљишта које су земљорадници из села морали бесплатно да обраде. Пошто су царине постојале у већем броју села, то нас посредно уверава да су се сличне површине могле издвојити у сваком земљорадничком насељу. У прилог томе сведочи и чињеница што је винограда на царинама било у више села него што је у приложеном списку наведено, а такође и државаца истих царина. Приликом прављења наведеног пописа водило се рачуна о томе да исте особе поседују и винограде и оранице, а понекад и вртове на царинама, и то у једном или више насеља. Постојање царина и у Сланском приморју, односно у Попову, потврђује да су овакве обрадиве површине биле широко распрострањене у дубровачком залеђу. На основу тога могло би се слободно рећи да је дубровачка властела стварала и поседовала царине само по угледу на припаднике феудалне класе српске и босанске државе. Постојање царина на дубровачкој територији у XIV веку и касније није било у складу са постојећим друштвеним односима. Коришћење бесплатне радне снаге у то доба има сувише скромне размере, а у обављању пољопривредних радова представља прави изузетак. За разлику од Дубровника, коришћење бесплатне радне снаге земљорадника било је широко распрострањено кроз цео XIII и XIV век у српској држави. Властелинства која су тамо постојала обавезно су располагала деоницама обрадивог земљишта које су земљорадници бесплатно обрађивали. Такве деонице се веома често називају ступови, а ако припадају црквама и манастирима онда још и „црквена земља". У поре-

ђењу са царинама, обрађивање и коришћење „ступова" или „црквене земље" вршило се на исти начин, тј. бесплатним радом земљорадника, а у корист феудалних господара.[37] Царине се иначе не помињу у манастирским повељама, изузев примера који су већ наведени. Разлог би можда требало тражити и у томе што је сачуван веома мали број повеља које се односе на поседе властеле и властеличића. Ово би се тим пре могло рећи јер је краљ Милутин на самом почетку XIV века употребљавао за земљу назив царина. Није искључено да је исти термин имао знатно ширу употребу у унутрашњости српске државе, а можда би га требало прихватити у историографији као домаћи израз под којим би се подразумевала „terra indominicata".

Подаци о „кнежинама" знатно су малобројнији у поређењу са подацима који се односе на „царине". Колико је било могуће да се утврди, „кнежине" се помињу у повељи манастира Св. Богородице, а у територијалном погледу односе се на ужу околину Стона, који се иначе може сматрати седиштем хумских кнежева.[38] Осим Стона, и у Конавлима се може наћи на помен кнежина. Ипак су то само веома скромна обавештења, или, боље речено, то су топоними који су дуго задржали своје називе. Кнежине се, бар у почетку свог настајања, нису разликовале по начину коришћења од царина. Њихов назив треба довести у везу са титулом најстаријих господара Захумља. Касније титуле српских владара потисле су највероватније старији назив.

[37] О томе какву врсту обрадивог земљишта представљају ступови расправљано је у одељку *Њиве и ступови*. Међутим, на овом месту треба упозорити како по мишљењима неких историчара ступови могу да се дају и под аренду. Повод за овакво мишљење пружа чињеница што се за нека световна лица каже у повељама да „држе ступове". Овакав став заузео је издавач Кончанског практика А. Соловјев (*Кончански практик*, 102), а затим још Д. Ангелов и Е. Наумов (Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония* 181; Е. П. Наумов, *Селаните и феудалците според Кончанскиот практик*, Историја III 1967, 63). На основу израза „држати" не би се једноставно могло закључити да је у питању аренда јер се иста реч употребљавала у врло широком значењу (уп. Душанов законик, чл. 19, 32, 67, 78, 83, 113, 124, 155, 163, 185).

[38] Оу Стонꙋ земла ѡколо црькве, како ѥ ѡть прѣде бьило: кнежина вса и врьть кнежь, лоука вса (*Споменик САНУ III*, 10). После два века ово се име сачувало, али као топоним. Поделом имања »illorum de Caboga« која је извршена 22. V 1434. помињу се »terre e vigne posite nel pian de Stagno in logo chimato chnesine« (Div. not. 18 fol. 279). Исти топоним и у Конавлима (Div. canc. 52 fol. 84'). О кнежинама на Корчули в. V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku*, Zagreb 1940, 66, 95, 98, 100.

Уз наведена имена којима се називала „terra indominicata" у средњовековној Србији, треба додати још и „меропшину". Реч меропшина могла је да има више значења као што су то имали царина и ступови. Тако, на пример чл. 156. Душановог законика почиње следећом реченицом: „На земли царьства ми и рекше на меропьшинахь да не оузимаю властеле приселице",[39] из чега би се могло закључити да меропшина значи готово исто што и државна територија. Међутим, сасвим другачије тумачење речи меропшина може се наћи у 34. члану Законика, и то већ у самом наслову истог члана који гласи: „Ѡ селѣ миропьшьком". Значи, у овом члану биће говора „О селу меропашком". Назив овог села, као и меропшина, изведени су од речи меропах, о чему се мора водити рачуна приликом тумачења појма меропшина. Најпотпуније објашњење поменутог појма пружа текст 34. чл. Душановог законика, који гласи: „И што соу села меропьшине, царьства ми по загорїи, и иноуде, црьковны людїе да не гредоу оу мѣропьшине, ни на сѣно, ни на ѡранїе, ни на виноградѣ, ни на единоу работу, ни на малоу ни на великоу". Даље се у истом члану сви људи који су потчињени црквама ослобађају од свих „работа", али су зато исти људи обавезни да „работају" црквама. На крају члана саопштава се на који ће се начин казнити прекршиоци ове наредбе, и то следећим речима: „кто ли се наиде изьгнавь метохїю на миропьшиноу, и пречюѥ законь царьства ми. тьзи властникь да се распе, и накаже".[40]

Све што је речено односи се на „црквене људе", који живе по селима измешани са становништвом које није потчињено црквама, већ владару или неком другом. Према одредбама 34. чл., „црквени људи" се у таквом случају ослобађају од послова око припремања сена, од радова у винограду и, што је значајно, још и од орања, односно производње житарица. Ослобађање је релативно јер су „црквени људи" све наведене работе дуговали црквама, а не владару или неком другом. Припремање сена, орање и радови у виноградима чине суштину меропшине, а разумљиво је да су се наведени радови могли обављати на одређеним површинама земљишта. Припремање сена вршило се на ливадама и сенокосима, орање на њивама, а обављање послова у виноградима само на оном земљишту на којем је била засађена лоза. Меропшина би, према томе, обухватала оно земљиште

[39] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 73.
[40] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 49.

које се обрађује бесплатним радом земљорадника, тј. представљала би властеоску резерву, али се она у наведеном случају разликује од метохије, тј. од црквених поседа. У суштини, између „меропшине" и „метохије" нема никакве разлике, изузев што су метохије потчињене црквама и манастирима, а меропшине владару и световним лицима. На основу 34. чл. Душановог законика може се закључити да су „меропшине" површине земљишта које се обрађују бесплатном радном снагом најчешће меропаха, а који су потчињени световним феудалним господарима. Занимљиво је што се реч меропшина у истом члану Законика пише на три различита начина: „меропьшина", „мѣропьшина" и „миропьшина".

Да се заиста реч меропшина односила пре свега на земљиште, и то на одређену деоницу, потврђују и неки подаци из Дубровачког архива. Приликом деобе једне „десетине" земљишта на „делове" у Конавлима, 13. VIII 1436. године, додавао се уз сваки „део" и земљишни додатак, тзв. „zonta.[41] Таквом расподелом припао је првом по реду „делу" у поменутој „десетини" један додатак, за који се каже: „Ancora demo per zonta ala detta prima parte de terra chiamata miropsina". Исти је „додатак" имао површину од око 11,5 златица земље. Трећем „делу" додељен је такође „додатак", за који се истиче: „zonta chiamata miropsina", а затим се одређује и њена површина следећим речима: „nel qual çonta sono circa soldi 20,5". Оба земљишна „додатка", односно „миропшине" представљају једну исту земљишну деоницу, која је само била подељена на два дела, што се види из описа међа, тако да се у једном делу нашло 11,5, а у другом 20,5 златица. Значи, површина целе „миропшине" износила је 32 златице земље, односно нешто мање од 5,4 ha, а налазила се у атару конавоског села Пичете. Ова површина изгледа прилично скромна када се ради о властеоским резервама земље, али треба имати у виду да су село Пичете и Захумље заједно у то доба имала укупно 13 кућа земљорадника. Не може се дознати колико је тачно било земљорадника у једном од њих, али свакако знатно мање од 13. Према томе, за обраду 5,4 ha, 6 или 7 земљорадничких кућа морало је у то време да уложи доста напора да би благовремено обавило све послове.

Поставља се сада питање да ли постоји разлика између „царина" и „меропшина", пошто и једне и друге представ-

[41] Div. canc. 50 fol. 52, 53'.

љају деонице култивисаног земљишта које се обрађују бесплатном радном снагом земљорадника. Ово се тим пре може претпоставити јер и у царинама и меропшинама има и ораница, и вртова, и винограда. Једино до сада нема поузданих доказа да је на царинама било и сенокоса и ливада, што свакако мора бити у меропшинама. Но ова је разлика незнатна кад се ради о суштини поменутих деоница јер се и једне и друге обрађују бесплатном радном снагом земљорадника, а у корист феудалних господара. Ако и постоји некаква разлика, она је више формална. Царина би можда требало да се посматра са становишта уживаоца, а меропшина са становишта оне категорије становника која ову земљишну деооицу обрађује, тј. са становишта меропаха који су пре свега по занимању земљорадници. Остаје још да се закључи како је „terra indominicata" у српској држави имала бројне називе, који омогућавају да се прецизније одреде њена поједина својства. Меропшина би у овом случају била најближа појму „terra indominicata", али је ипак ограничена на ону властеоску резерву коју користе световни феудалци, за разлику од цркава и манастира који имају „црквену земљу", или „метохе". Кнежина и царина би се употребљавале у случајевима када је желело да се истакне право уживалаца, такође световних феудалаца, тј. да они на неки начин уживају поменуте земљишне деонице у име владара. Меропшина, међутим, показује и ко је ове земљишне деонице углавном обрађивао. Међутим, унутар саме властеоске резерве правиле су се и друге поделе. Једна од њих је и постојање тзв. „параспорних њива", које, по истраживањима И. Божића представљају само онај део ораница који се обрађује „бедбом", а не редовном и уобичајеном обавезом орања.[42] Најзад, не треба испустити из вида ни помињање „ступова", који показују да су оранице које припадају властеоској резерви биле груписане у једном или неколико потеса мада је било и њива широм сеоског атара.

РАДНЕ ОБАВЕЗЕ ЗЕМЉОРАДНИКА ОДМЕРЕНЕ ПОВРШИНОМ ЗЕМЉИШТА

Упознавши постојање деоница обрадивог земљишта које искључиво користе феудални господари, поставља се питање у којој је мери обрађивање ових деоница оптерећи-

[42] И. Божић, *Параспор у скадарској области*, Зборник радова Византолошког института 4, 13—30.

вало земљораднике који су на њима бесплатно радили. Одговор на постављено питање треба потражити међу подацима који се односе на манастирска властелинства у унутрашњости српске државе, и то пре свега на оном подручју које је од старине припадало средњовековној Србији. У историографији је већ одраније добро познато да су земљорадници бесплатно обрађивали одређене површине земљишта за рачун манастира. Указивало се и на величину ових радних обавеза, али не у односу на производне могућности земљорадника, па се права суштина није могла довољно сагледати. Знатне тешкоће причињавали су и неуједначени подаци о величини радних обавеза, а посебно што се увек није водило довољно рачуна о томе какве су биле најважније обавезе земљорадника у појединим крајевима српске државе, односно да ли је у питању радна, натурална или новчана феудална рента. Да се у томе не би учинила нека омашка и овог пута, при утврђивању односа између радних обавеза и производних могућности земљорадника издвојиће се најпре сви они подаци који се односе на најстарије подручје српске државе.

Становништво овог подручја које се бавило земљорадњом припадало је класи зависног становништва, али је зато било подељено у неколико категорија са различитим правима и обавезама. Од њих на првом месту треба поменути меропхе јер су они најбројнији, а имају и највеће радне обавезе, које обухватају све послове око производње житарица на властелинској резерви. По величини радних обавеза испред њих би дошли само ратаји, али они су знатно малобројнији од меропаха и као да ишчезавају средином XIV века, или се њихова улога у обради властелинске резерве смањила у односу на старији период. После меропаха долазе свакако сокалници и занатлије које живе по селима, бавећи се поред занатства још и земљорадњом. Не могу се мимоићи ни отроци, мада о њиховој бројности, правима и обавезама, а посебно о њиховој улози у обради властелинских резерви, нема довољно података који би сва поменута питања расветлили на најбољи начин.[43] Осим становника

[43] О правима и обавезама појединих категорија зависног становништва исцрпније: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, 46—110; А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, Гласник Скопског научног друштва 19, 103—132; Б. Радојковић, *Сокалници*, Београд 1937; М. Динић, *Сокалници*, Прилози за књижевност, историју и фолклор 28, 149—157. Д. Ангелов сматра да су средњовековни ратаји безземљаши, али не увек, који раде као слуге на манастирском имању (Д. Ангелов,

села, треба још поменути и становнике градова, који се, поред осталих делатности, баве и земљорадњом. Овом делатношћу бавили су се још и попови, а свакако и један део професионалних сточара влаха и Арбанаса.[44] На основу изложених чињеница може се слободно рећи да се земљорадњом бавио највећи део становништва средњовековне Србије. Сва права коришћења обрадивих површина које су припадале појединим категоријама зависног становништва била су углавном иста, али су зато њихове радне обавезе биле различите. То још не значи да су једни били оптерећени већим „работама" од других. Међутим, према сачуваним обавештењима, на први мах изгледа да су радне обавезе једне исте категорије становника могле да буду различите по величини. Да би се ово питање што потпуније сагледало и објаснило, мора се најпре поћи од радних обавеза меропаха и сокалника. Од свих обавеза издвојиће се у првом реду само она задужења која су у непосредној вези са производњом житарица и обрадом винограда на властелинској резерви.

Аграрните отношения, 177). Колико је све ово тачно посредно показује извештај приора манастира Св. Марије, на Мљету, од 2. IX 1814. године, који је објавио З. Шундрица. Овај извештај је настао почетком XIX века и у њему се дон Плацид Гуска позива на старе манастирске привилегије, па поред осталог и да старешина манастира има право да сваке године на дан св. Михајла (29. IX) *изабере* са читавог острва 6 ратаја који су дужни да проведу у служби манастира свих 365 дана у години. За ратаја може да буде изабран сваки мушкарац на острву до 60 године старости, али не може два пута узастопно док не прође 7 година од првог избора. За своју службу ратаји добијају дневни оброк хране »et un grossetto per paga«, као и 2 кутла вина. У току године добијају пар опанака и 2 копела пшенице да посеју на манастирској земљи. (Z. Šundrica, *O agrarnim odnosima na otoku Mljetu u vrijeme pada Dubrovačke republike*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 281, 284). Не би се смело рећи да је тако било и у средњовековној Србији, али је сигурно да и на Мљету и у Србији игумани, односно приори, имају право да изаберу, односно да „поставе" кога хоће од манастирских људи за ратаје. На Мљету је број ограничен на 6 ратаја, а у Србији је зависио од броја сточних запрега којима располаже манастирско властелинство. Пошто су у Србији ратаји обрађивали манастирску земљу у току године неодређено време- то су и тамо вероватно добијали извесну накнаду у натури, односно дневни оброк хране. Сама реч ратај не значи исто што и слуга, већ што и ратар, орач или земљорадник (Срезњевски, *Материали*... том III, 103: Бѣ Каинъ ратаи /986. год./).

[44] О учествовању влаха у земљорадњи: Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 21.

Меропашке обавезе ове врсте помињу се већ у повељи манастира Св. Богородице Бистричке, која је издата око 1243. године, али чије се одредбе могу односити и на сам почетак XIII века, јер је ова повеља издата углавном због тога што су старије манастирске исправе биле уништене. Пошто су ове одредбе веома значајне, треба их навести у целини, а поготово због тога што је наслов једне од њих „А се мѣропьшка работа". У истој одредби се даље каже: „Мѣропьхь да ѡре поль ѡсме мти; сѣно да коси дори га и нестане; жетве да жьне, и ине лихо своихь мти три дьни да жьне и три дьни да плѣве, и тоузи да им се даа ѥсти".[45] Кратком и језгравитом одредбом саопштено је неколико чињеница које се односе на обавезе меропаха у производњи житарица за рачун манастира. Пре свега, меропси су били дужни да годишње узору површину од 7,5 мати, односно кабала, али не само да то узору већ и да обаве све потребне послове око производње житарица на ових 7,5 мати. То се јасно види из оне реченице у цитату која се односи на жетву. Тамо се говори о допунској обавези меропаха, па се истиче како су они дужни да жању још три дана и да „плеве" и мимо својих мати („и ине лихо своихь мти"), тј. преко оних 7,5 мати колико су били задужени да узору. Према томе, обавеза орања једновремено је обухватала и све пољопривредне радове око производње житарица, почевши од орања и сетве до жетве и вршидбе. Значи, сваки меропах који је био потчињен манастиру Св. Богородице Бистричке морао је за рачун овог манастира у потпуности да обради деоницу земљишта чија површина износи 7,5 мати, а преко тога био је још дужан да три дана жање и да три дана ради у вршидби такође за рачун манастира. За мат је већ речено да је то површина за чију је сетву потребан један кабао житарица.

На властелинству манастира Св. Богородице Бистричке било је и сокалника, али се њихове обавезе у производњи житарица за рачун манастира знатно разликују од меропашких. За сокалнике се у манастирској повељи наређује: „Сокальникь да ѡре ноль дроуге мти всаке ралиѥ. Сѣно да коси с мѣропхомь ѥднако. Манастырь ѡколо и трьпезарию да граади; поуть да тѣра и с конемь колико вели старѣи".[46] Сокалничка обавеза у производњи житарица за рачун манастира износи по 1,5 мат „сваке ралије", тј. три пута по

[45] *Споменик III*, 7.
[46] *Споменик III*, 7.

1,5 мат, што укупно износи 4,5 мата. Ова површина је знатно мања од површине земљишта коју су морали да обраде меропси, али су зато сокалници имали такве обавезе које нису имали меропси. Осим производње житарица, сокалници су морали да обављају и одређене грађевинарске послове, а затим још и да врше транспортну службу у корист манастира. У укупној величини, радне обавезе сокалника вероватно да нису биле мање од меропашких, али су зато имале другачији садржај. На такав закључак посредно упућује и чињеница што су и једни и други у припремању сена имали једнака задужења, а такође и због тога што су давали једнаке натуралне дажбине манастиру. Осим тога, по истраживању М. Динића, сокалници су могли да прелазе у меропхе и обратно, што опет указује да између ових категорија нема осетнијих разлика у укупном оптерећењу.[47]

Меропашке и сокалничке обавезе на властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, сличног су садржаја као и на поседима манастира Св. Богородице Бистричке, али су знатно потпуније објашњене. За обе категорије земљорадника постоји заједнички одељак у повељи под насловом: „А се законь людемь црьков'нымь". По одредбама ове повеље, која је издата у другој деценији XIV века, меропси су били дужни да на манастирским поседима узору: „ѡзиме ралиѥ трии м'ти, а ꙗре д'вѣ м'ти. Просоу три м'ти. А сокал'никь ѡзиме ралиѥ д'вѣ м'ти. а ꙗре м'ть. а просоу д'вѣ м'ти". Наведеном одредбом није потпуно исцрпена обавеза орања јер се у једном ставу исте повеље наређује и меропсима и сокалницима: „Бѣд'боу да ѡрю ѥсени ѥдноу. а бѣд'бе на плоугь мьть. и ч'то ѡрю да влаче и возе а да не врьхоу".[48] Значи, меропси су на овом властелинству били дужни да у току године узору површину од осам мати и да на овој површини све послове око производње житарица обаве бесплатно за рачун манастира. Од ових осам мати три мата је требало да буду засејана озимом пшеницом, два мата јарим усевима и три мата просом. Сокалници су имали мању обавезу орања јер је требало да узору за озиме усеве два мата, за јаре један мат и за просо два мата, тј. укупно пет мати годишње. Међутим, пошто су и једни и други морали да ору у јесен још по један мат „бедбом",[49]

[47] М. Дини,ћ *Сокалници*, Прилози за КЈИФ 28, 149—157.

[48] *Споменик IV*, 6.

[49] М. Влајинац, *Бедба и заманица у Срба средњега века*, Гласник Скопског научног друштва II, 1927, 53, 54; И. Божић, *Параспор у скадарској области*, Зборник радова Византолошког института 4, 28.

ако поседују „плугове" (запреге), онда меропашка обавеза износи укупно девет мати, а сокалничка шест мати, што значи да је прва већа од друге тачно за три мата или једну трећину. Међутим, сокалничке радне обавезе према манастиру нису биле ограничене само на пољопривредне радове, јер су сокалници морали да обављају одређене грађевинарске радове и да учествују у транспортној служби. На основу утврђених пропорција у обавезама орања између меропаха и сокалника, може се закључити да су сокалници две трећине својих радних обавеза извршавали на пољопривредним радовима, а једну трећину на осталим пословима око манастирског газдинства и у транспортној служби. Потребно је још напоменути да је и сокалник и меропах морао „насрпице" да жање три дана преко наведених обавеза у производњи житарица, а слична су задужења имале ове категорије земљорадника и на поседима манастира Св. Богородице Бистричке.

У повељи манастира Св. Стефана, у Бањској, постоје и друге занимљиве одредбе о пољопривредној производњи, па их треба узети у обзир да би се што исцрпније приказале обавезе земљорадника у производњи житарица за рачун својих господара. Од поменутих одредби мора се у сваком случају указати на обавезе сеоских занатлија који су живели на поседима манастира Бањске. Једна одредба из манастирске повеље, која се бави овим питањем, наређује за све занатлије „да ѡрю и косе како и сокал'ници. и в'се своѥ ч'то тежии да свршивь и исправивь донесе вь монастырь. аште ли ч'то строуѥ да плати ѡт коуште".[50] Одредба је кратка, али веома јасна јер саопштава да су обавезе занатлија у производњи житарица и припремању сена за рачун манастира потпуно исте као и код сокалника. Међутим, у наведеном цитату постоји и једна значајна допуна, која није била записана уз обавезе меропаха и сокалника. Тачније, поменута допуна саопштава да сваки посао који се предузме око производње житарица и припремања сена мора да обухвати све радне операције од почетка до краја производног процеса. Ако нешто пропадне (струје), занатлија је то дужан да надокнади манастиру из властитих средстава (од куће). Ово је уједно још једна потврда да се обавеза орања меропаха и сокалника није ограничавала на орање одређене површине, већ је једновремено обухватала и све друге послове око производње житарица, које су зем-

[50] *Споменик IV*, 7.

љорадници морали да обаве за рачун својих феудалних господара.

Хронолошки, следећа по реду била би Грачаничка повеља, односно њене одредбе о производњи житарица. Одмах је потребно рећи да у тексту повеље постоје знатнија оштећења и допуне које су вероватно касније извршене, тако да поједини ставови ове исправе нису увек довољно разговетни. Исправке које су вршене нису учињене због тога да би манастир стекао нова права или поседе, већ углавном због тога што је повеља, написана на зиду манастира, временом била оштећена и нестручно рестаурирана. Међутим, и поред тога, у њеном садржају може се јасно издвојити став који се односи на обавезе земљорадника и који се овде назива „Законь стары Срьблемь". Занимљиво је што исти назив „закона" постоји у повељи манастира Св. Арханђела. Према поменутом ставу из Грачаничке повеље, обавезе земљорадника изгледају овако: „меропьхь оре .д. мьти а сокальникь .s. (мати)." На овоме би реченица требала и да се заврши, али се она наставља следећим речима: „и заманицомь бѣбоу плоуга .г. мьти да ороу, и тако да га по(. . .оштећено. . .)зоу, поврьхоу и оу роупоу оусиплю". Овде би такође требало завршити реченицу, али она се у Новаковићевом издању повеље завршава тек после следећих речи: „и пакь издаде",[51] што се никако не може везати за претходну реченицу. У наведеној одредби о обавезама меропаха и сокалника понешто је и неразумљиво. Тешко је прихватити да се орање истовремено обављало и заманицом и бедбом. Ни у једној манастирској исправи не може се наћи ништа слично јер се редовно прави разлика између оног што се чини заманицом и свега осталог, па и орања бедбом. Међутим, пошто је одредба сачувана у наведеном облику, мора се као таква и прихватити, уз одређена објашњења. Из наведеног цитата може се јасно закључити да су меропси били дужни да узору годишње по девет мати за рачун манастира, а сокалници шест мати укупно. Орање бедбом у овом случају не представља радну обавезу која

[51] *Законски споменици, 635; Monumenta Serbica,* 565; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* Гласник Скопског научног друштва II, 132. Између сва три издања постоје извесне разлике. Новаковић је своје издање приредио по Миклошићевом. Оба су научника стављали савремену интерпункцију, док М. Павловић то није учинио. На све разлике у старијим издањима указао је М. Павловић, али, како изгледа, и он је погрешио на једном месту јер је бро .О. заменио бројем .д.' тј. број 9 бројем 4.

би се придодала површинама од девет и шест мати, већ је обухваћено овим површинама. Пошто се у Грачаничкој повељи помиње орање бедбом, а и друга врста орања, као једино прихватљиво тумачење може се узети да су меропси били дужни да укупно узору девет мати, од чега три мата бедбом, а сокалници укупно шест мати, од чега три мата бедбом. Колико је све ово тачно, посредно ће потврдити подаци из Дечанске хрисовуље.

У повељама манастира Дечана постоји посебан одељак који се односи на обавезе земљорадника и који има следећи наслов: „А се законь метохиамь црьковнимь". Овим „законом" су за меропхе предвиђене следеће обавезе: „мѣроп'си кои землю дрьже да ѡрю .ѕ. м'тии п'шенице .в. ѡв'са .в. проса .в. винограда мьть мѣромь ѩко и по иних црькваxь. з'гона да имь нѣ бѣдбоу да имаю всаке ралие. и што се оузоре бѣд'бомь този да се бѣд'бомь и свьрстоуе". Даље се текст наставља: „А сокал'никомь законь. п'шенице мьть ѡв'са мьть винограда мьть".[52] Сеоске занатлије на поседима дечанског властелинства имале су исте обавезе у производњи житарица као и сокалници јер се у повељи наређује „и в'си маисторие да работаю ѩко и сокал'ници. и што хоте тежати сокал'ници и в'си маисторие. този в'се свьрстовав'ше жито и вино да прѣдаде оу црьковь".[53] На поседима манастира Дечана исте обавезе при производњи житарица имају и манастирски „придворци", који живе у селу Дечани, тј. у најближем насељу уз манастир.[54] Није искључено да су сви становници овог насеља били уврштени у категорију придворица по одредбама друге дечанске хрисовуље, коју је издао краљ Душан. Ово се тим пре може рећи јер су земљорадници из села Дечана могли увек да буду при руци манастирском газдинству, односно „двору". Познато је да се појам „двора" у средњем веку не односи увек на велелепну грађевину, јер има и друга значења, па, поред осталог, може да буде исто што и економско двориште. На таквом „двору" било је увек посла, за чије је обављање требало имати при руци потребну радну снагу. Придворци би представљали ону групу „дворана" која је обављала најгрубље послове на неком „двору".

Све наведене одредбе из Дечанских хрисовуља веома су корисне за посматрање обавеза земљорадника, не са-

[52] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 133.
[53] М. Милојевић, *н. д.*, 61, 133.
[54] М. Милојевић, *н. д.*, 73.

мо на овом манастирском властелинству већ и уопште. Меропси су били дужни да за потребе властелинства узору по шест мати годишње, што би представљало њихову редовну обавезу у производњи житарица за рачун манастира, а затим су морали да узору још по три мата бедбом, што се може узети као допунска обавеза орања, односно као обрађивање „параспорних" њива.[55] Сокалници, занатлије и „придворци" који су живели на манастирским поседима били су дужни да узору свега три мата, што представља њихову редовну обавезу, али су свакако морали да узору и још по три мата бедбом, што представља допунску обавезу орања. Када је реч о извршавању редовних и допунских обавеза орања, нема никакве разлике јер су земљорадници морали и једне и друге веома уредно да испуњавају. Приликом орања бедбом господар је био дужан да даје земљорадницима храну, што није морао да чини приликом извршавања оних обавеза орања које се сматрају редовним. Слично је чинио и већ раније поменути поткнез Нових Земаља, Дабижив Сапе, када су земљорадници из села Лисца обрађивали „Доњу царину" и виноград. Највећа разлика између редовних и допунских обавеза орања огледа се у томе што се орање бедбом разрезивало по „плуговима", тј. по броју воловских запрега, а не по некој другој основи као што се чинило при разрезивању редовних обавеза орања. Овај је чинилац без сумње значајан, јер није сваки земљорадник обавезно поседовао два вола мада су то најчешћи случајеви. Значи, при допунској обавези орања водило се рачуна о стварним могућностима земљорадника у извршењу поменуте обавезе, што се није чинило код редовних обавеза. Као општи закључак за величину обавезе орања на поседима манастира Дечана може се рећи да су меропси били дужни да укупно узору девет мати под условом да имају два вола, од чега шест мати као редовну, а три мата као допунску обавезу орања. Сокалници, мајстори и „придворци" требало је укупно да узору шест мати, од чега половину бедбом, опет под условом ако поседују два вола. Сада више нема сумње да је на сличан начин била одмерена и обавеза орања на поседима манастира Грачанице. Из свега што је изложено види се да су обавезе сокалника, занатлија и придворица биле за једну трећину мање од обавеза меропаха, односно да се

[55] И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 13—30.

од поменутих категорија становништва тражило да узору по три мата мање.

Укратко резимирајући досадашње излагање може се закључити следеће: меропси су на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке морали годишње да узору укупно 7,5 мати, а сокалници по 4,5 мата. Орање бедбом не помиње се у манастирској повељи. На поседима манастира Св. Стефана у Бањској, меропси су били дужни да узору годишње укупно девет мати, од чега само један бедбом. Сокалници и занатлије били су дужни да узору укупно шест мати, од чега бедбом такође један мат. На поседима Грачанице и Дечана меропси су морали да узору годишње укупно девет мати, од чега три мата бедбом, а сокалници укупно шест мати, од чега три мата бедбом. Занатлије и придворци на дечанским поседима, а вероватно и на поседима Грачанице ако их је било, били су дужни да узору исту површину као и сокалници, тј. шест мати, од чега три мата бедбом. Значи, сокалничка обавеза на свим властелинствима која су поменута била је мања од меропашке, и то тачно за три мата. Свакако да је обавеза орања истовремено обухватала и све послове око производње житарица за рачун манастирских газдинстава на оним површинама које су поменуте категорије становништва морале да узору.

Пошто је утврђено колико су износиле обавезе земљорадника на поменутим манастирским властелинствима, може се израчунати и површина деонице коју су земљорадници морали бесплатно да обраде за рачун манастира. Ако се пође од тога да површина једног мата износи округло 923 m², као што је то напред речено,[56] онда би меропси на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке требало да узору и обраде површину ораница од 6 922 m² јер њихова обавеза износи 7,5 мати, док би сокалници на истом властелинству морали да узору и обраде површину од 4 153 m², пошто њихова обавеза износи 4,5 мата. На властелинствима манастира Св. Стефана у Бањској, Грачанице и Дечана меропси би морали да узору, посеју и обраде површину од 8 307 m² јер њихове обавезе износе укупно девет мати, док би сокалници, занатлије и придворци морали да узору, посеју и обраде површину од 5 538 m² пошто њихове обавезе укупно износе шест мати. Ако поменуте категорије становништва немају властите сточне

[56] В. 277 стр. овог рада.

запреге, тада су се њихове обавезе смањивале. На властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, меропси би морали да узору површину од 7.384 m² јер би били ослобођени орања бедбом, које износи један мат, а сокалници и занатлије требало би да узору површину од 4 615 m² пошто ни они не би морали да ору један мат бедбом. На поседима манастира Дечана и Грачанице у таквим случајевима меропси би морали да узору површину од свега 5 538 m² јер не би морали да узору површину од три мата бедбом, док би сокалници, занатлије и придворци били дужни да узору површину од свега 2 769 m² пошто ни они не би морали да ору још три мата бедбом. Орање бедбом не помиње се на поседима манастира Св. Богородице Бистричке, па у површинама земљишта које је требало да обраде меропси или сокалници нема никаквих промена. Из саопштеног прегледа лако се уочава да су поједине категорије становништва биле обавезне да за рачун манастира обраде толике површине земљишта чије се величине међусобно веома много разликују. У одређеним случајевима поједини земљорадници не би морали да обраде више од три мата, односно 2 769 m², док би у другом случају поједини замљорадници морали да обраде три пута већу површину, тј. девет мати или 8 307 m². Разлике су очигледне, а такође и сувише велике да би биле случајне. Међутим, пре него што се оне објасне, потребно је истаћи да се радне обавезе земљорадника по манастирским и црквеним властелинствима нису одмеравале само бројем мати већ и бројем радних дана.

РАДНЕ ОБАВЕЗЕ ЗЕМЉОРАДНИКА ОДМЕРЕНЕ ВРЕМЕНОМ

Да би се радне обавезе земљорадника што свестраније размотриле, а посебно однос између радних обавеза и производних могућности земљорадника, мора се узети у обзир и поменути начин одмеравања обавеза, тј. онда када су оне саопштене бројем радних дана. Сачувани подаци су прилично бројни и тим пре заслужују потребну пажњу. Занимљива обавештења о таквој врсти обавеза налазе се у повељи цркве Св. Николе, у Врању, коју је издао краљ Душан. Један одељак у овој повељи односи се на обавезе земљорадника који су потчињени цркви и има следећи наслов: „Аво законь што постависмо людмь црьковнимь, Врамномь, жоупань Малюшать и игоумен Ар'сение и братия кои се тоу обрѣтоше". По својој суштини овај наслов

је исти као и у повељи манастира Св. Стефана, у Бањској, једино је шири од њега. Захваљујући проширењу, сазнајемо ко је одређивао „закон" за земљораднике потчињене цркви Св. Николе, у Врању. То су, као што се види, на првом месту жупан Маљушат, који поклања цркву Хиландару са свим поседима и игуман Хиландара Арсеније, а затим још и монаси који су се тамо задесили („братија"). По „закону" који је донешен и усвојен биле су предвиђене следеће обавезе за земљораднике: „Меропси да посѣваю ѥсенине ралиѥ .р. кьбьль п'шенице, а пролѣт'не ралиѥ овса и проса .р. кьбьль; отроци ѥсени .г. дьни да посѣваю и четврьти бед'бе, а пролѣти такоге .г. дьни и чет'врьти бедбе".[57] Обавезе меропаха и отрока знатно се разликују по начину одмеравања. Меропашке обавезе разрезане су површином земљишта које треба да се обради, док су обавезе отрока одмерене радним временом, односно бројем радних дана. Такође се још види да је меропашка обавеза дата одсеком за све меропхе заједно, а не појединачно као што је то раније био случај на поменутим манастирским властелинствима. Ова чињеница не представља само једну допуну у начину одмеравања радних обавеза меропаха већ уједно показује да је црквеном газдинству одређена деоница земљишта која има површину од 200 мати, а које су дужни сваке године да обраде меропси потчињени цркви Св. Николе, у Врању. Нема никакве сумње да је то један део меропшине, односно „црквене" царине. Законодавце није у овом случају занимало колико ће који меропах појединачно да уради, већ, пре свега, да се ове оранице узору, засеју и да се обаве сви потребни послови око производње житарица. Површина „црквене земље" није могла бити ограничена само на 200 мати, већ и због примене тропољног система, а посебно због тога што су црквени отроци морали у току године да обраде ону површину земљишта коју је сваки од њих могао да узоре за осам дана, тј. по четири дана орања у јесен и четири дана у пролеће, рачунајући и орање бедбом. На основу саопштеног цитата може се закључити да су радне обавезе земљорадника могле да буду одмерене и бројем радних дана, а не само површином обрадивог земљишта, било да се то чини појединачно, било одсеком.

Поставља се питање колику је површину земљишта могао да узоре један земљорадник користећи се ралом које

[57] А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи,* Прилози за КЈИФ 7 (1927), 113.

вуче једна воловска запрега. Поузданијих података из тог времена, који би дали прецизнији одговор на постављено питање, готово и да нема, изузев једног. У повељи манастира Св. Стефана, у Бањској, као што је већ речено, земљорадници су имали само једну бедбу, и то у јесен, а бедбом је требала свака запрега (плуг) да узоре само један мат.[58] Значи, ови земљорадници су свакако и били у стању да у току једног дана узору површину од једног мата. У повељу цркве Св. Николе, у Врању, такође постоји обавеза орања бедбом, и то тачно један дан у пролеће и један дан у јесен. Неће се погрешити ако се закључи да су отроци на поседима поменуте цркве свакако били у стању да за један дан узору површину од једног мата. Ако се пође од ове претпоставке, отроци би за осам дана орања у години могли да узору површину од тачно осам мати. На овакав закључак упућује чињеница што је редовна обавеза орања на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке износила 7,5 мати, а на властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, тачно осам мати, колико би износила и укупна обавеза отрока на поменутим црквеним поседима. У прилог томе говори и чињеница што на поседима Грачанице и Дечана редовна обавеза орања меропаха износи тачно шест мати, колико радних дана износи и редовна обавеза отрока на поседима цркве Св. Николе у Врању. Једина разлика између ових манастирских обавеза и црквених обавеза орања огледа се у орању бедбом. На поседима Грачанице и Дечана орало се три мата бедбом, а на имањима цркве Св. Николе два дана бедбом. Значи, орање бедбом било је мање за један мат, односно за један дан. Овде треба још додати да орање бедбом није увек износило три дана, што је и до сада већ истакнуто јер је на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, бедба износила само један мат. Иначе, и у следећим примерима наилазиће се на бедбу од два радна дана, а то показује да бедба на поседима цркве Св. Николе, у Врању, не представља никакав изузетак. На основу изложеног може се слободно рећи да су земљорадници за један дан могли да узору површину од једног мата, односно да број радних дана одговара учинку од исто толико мати.

Обавеза орања одмерена бројем радних дана сачувала се и у повељи манастира Св. Арханђела, код Призрена. Тамо је за становнике села Сењана наређено „да ороу цръкви на Бръньш'чи на стльпѣхь цръков'нихь што имь ѥ

[58] *Споменик IV*, 6.

законь, трии дьнїи юсени заманицомь и трїи дьни прѣмалѣтине и бѣд'боу".[59] Овде је готово исти случај као и на поседима цркве Св. Николе, у Врању. Становници села Сењана били су дужни да ору на црквеним ступовима који су лежали и суседном селу Брњашчи три дана у јесен и три дана у пролеће, а поред тога морали су на истим ступовима да ору још и бедбом. У повељи није речено колико ће дана трајати орање бедбом, али из онога што се до сада зна оно није могло да буде мање од један, ни веће од три, а највероватније да је трајало два радна дана. У овом случају мора се приметити да становници села Сењана нису отроци, јер свакако припадају категорији меропаха, као и већина земљорадника који су живели по селима на властелинству манастира Св. Арханђела, код Призрена, али су радне обавезе ових земљорадника готово потпуно исте као и обавезе отрока на поседима цркве Св. Николе, у Врању. Овај податак такође упућује на закључак да се број радних дана и број мати приликом обавезе орања подударају не само бројчано већ и по оствареном учинку.

Да би се положај земљорадника из села Сењана што боље разумео, као и да би се што боље објасниле неке појаве које су карактеристичне за извршавање земљорадничких обавеза, треба још рећи како је манастирско властелинство Св. Арханђела подигло један велики виноград у атару села Сењана. Приликом подизања овог винограда манастирско властелинство је захватило део оних површина које су пре тога користили земљорадници из села за гајење житарица. После одузимања земљишта и подизања великог винограда, становницима је остало „мало земљице" и о томе је цара Душана известио Јаков, први игуман манастира Св. Арханђела, а потоњи серски митрополит. Игуман је замолио цара за допуштење да се земљорадницима у селу Сењани раздели она површина земљишта која је припадала манастиру, а која је била намењена производњи житарица, тј. део царине или мерошшине.[60] Ово је било прихваћено и земља је раздељена, али после тога је манастирско властелинство остало без једног дела своје царине, на којој су се гајиле житарице у Сењанима, па земљорадници из овог насеља не би имали где да извршавају своје обавезе орања. На тај начин властелинство би се лишило једног дела бесплатне радне снаге која му је припадала. Да се то не би

[59] *Гласник СУД* 15, 277.
[60] *Гласник СУД* 15, 276.

десило, Сењанима је било наређено да своју радну обавезу извршавају у атару суседног села, тј. на ступовима који су се налазили у Брњашчи.

Наведени случај Сењана јасно показује да земљорадници нису могли ни у ком случају да користе обрадиве површине за производњу житарица, а да за то немају никаквих обавеза. Такође се може закључити да су земљорадници бесплатним радом обрађивали манастирске деонице земљишта које су по правилу лежале у њиховим атарима. Код Сењана је у том погледу изузетак јер је властелинство добровољним уступком било лишено таквих површина. Колико је наведени закључак тачан показује и чињеница на који су начин земљорадници припремали сено на манастирским властелинствима.[61] По правилу, они то увек чине у атарима који им припадају, а само изузетно изван њих. Међу подацима у повељи манастира Св. Арханђела, код Призрена, може се наћи и непосредна потврда да су земљорадници заиста обрађивали манастирске деонице земљишта, пре свега у властитим атарима, а тек онда изван њих.

У једној одредби поменуте повеље наређује се следеће: „А добитькь црьковни овце да пасоу Бродяне, а ине работе оу жоупоу да имь нѣ, а да ороу црькви и сѣно косе дома, а да имь се даѥ мѣсечина за овце, и травнина да имь се не оузима".[62] По одредби, која је овде наведена, земљорадници из села Брод морали су да чувају манастирске овце. За обављени посао добијали су материјалну накнаду, или, како се у повељи каже, „месечину", а поред тога учињене су им још неке олакшице. Тако, на пример, Брођани су били ослобођени плаћања травнине за своју стоку, а затим ни у „жупи" нису имали никаквих „работа". Међутим, земљорадници из овог насеља морали су „да ороу црькви и сѣно косе дома", тј. да своје радне обавезе у производњи житарица за рачун манастира, као и све послове око припремања сена, обављају искључиво у свом атару. Извршавање радних обавеза у оквирима сеоског атара може се прихватити само условно као привилегија за земљораднике. За уступак овакве врсте били су заинтересовани не само земљорадници већ и манастирско властелинство. Брођани, који су морали да чувају манастирске овце, нису имали довољно слободног времена да извршавају своје радне обавезе у

[61] М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 77, 78.

[62] *Гласник СУД* 15, 307.

производњи житарица и припремању сена у корист властелинства изван свог атара, а да се то у мањој или већој мери не одрази штетно на њихово задужење око оваца. Према томе, властелинство је имало више рачуна да се земљорадници не удаљују превише од поверених им оваца. На основу наведеног цитата може се са сигурношћу закључити да су земљорадници на манастирким властелинствима у првом реду обрађивали оне оранице које су припадале властелинству, а које су лежале у њиховим атарима. Ако властелинство не располаже довољно великим површинама земљишта у неком сеоском атару, онда су земљорадници извршавали своје радне обавезе на оним местима где је било довољно ораница које су припадале властелинству. При том се ипак водило рачуна да се радне обавезе извршавају у суседним атарима. Сада је потпуно разумљиво што су земљорадници у Сланском приморју и у Конавлима обрађивали царине које су лежале у њиховим сеоским атарима. У наведеном податку који се односи на Брођане није речено колико износи њихова обавеза орања, па се стога може слободно узети да је била иста као и на целом манастирском властелинству.

Као што је требало да неки земљорадници уместо девет мати на манастирским властелинствима узору површину од свега шест мати, тако су и неки земљорадници уместо 8 — 9 дана орања били задужени са свега шест дана орања. Занимљива обавештења о томе даје повеља цркве Св. Николе, у Добрушти, коју је издао цар Душан. Међу поседима које је цар поклонио овој цркви забележена су најпре три села, два засеока, црква Св. Богородице, у Пилоту, са својим виноградима, затим још два винограда у ближој околини Призрена. Осим тога, црква Св. Николе, у Добрушти, добијала је годишње и 150 спуди соли у Св. Срђу. Цар Душан је истој цркви придодао још три села: „село Горожоупи, село Милишта, село Плано", уз обавезу да ова три села „доносе на годиште по .к. товарь одь Зете Светомоу Николѥ. И виноу тази села да донесе оть Пилота вино оу Доброуштоу, и да ороу .ѕ. дьни оу годиште: .г. есени и .г. пролетны".[63] За прва три села и два засеока у повељи није ништа речено колико износи њихова обавеза орања. То није ни морало да се учини јер је поменута обавеза била веома добро позната. Међутим, за последња три села обавеза орања одређена је на шест дана годишње, али је рас-

[63] *Законски споменици*, 719.

поређена тако да се три дана оре у јесен, а три дана у пролеће. Иста је обавеза свакако мања од радне обавезе отрока на поседима цркве Св. Николе, у Врању, где она износи осам дана орања, као и од радне обавезе Сењана, где она ни у ком случају није мања од осам радних дана. Објашњење због чега је требало да становници села Горожупа, Планог и Милишта ору свега шест дана годишње потребно је потражити у њиховим допунским обавезама. Сва три села морала су, поред обавезе орања, да донесу још и 20 товара из Зете, тачније 20 товара соли из Св. Срђа у Добрушту. Ово се може са сигурношћу рећи јер је цар Душан поклонио цркви 150 спуди соли управо у Св. Срђу. Иста села морала су још да пренесу и вино из Пилота у Добрушту, што је такође разумљиво, је је цркви Св. Николе у Добрушти била потчињена и црква Св. Богородице у Пилоту, заједно са својим виноградима. Један део произведеног вина остављао би се свакако цркви Св. Богородице, док би се други део преносио у Добрушту. Према томе, обавеза од шест дана орања, колико су били задужени становници поменута три села, објашњава се једино тиме што је становништво, поред орања, морало да врши и транспортну службу. На тај начин ови земљорадници су се нашли у истом или веома сличном положају као и сокалници на неким властелинствима који су обављали транспортну службу, а и још неке друге послове. Иначе, из Св. Срђа до Добруште со се преносила долином Дрима, куда је водио пут од Зете за Призрен. Село Добрушта постоји и данас, а налази се на левој обали Белог Дрима, у близини данашње југословенско-албанске границе. Биће занимљиво да се овом приликом још дода како се у једном од поменута два засеока, који су припадали цркви Св. Николе, у Добрушти, до данас сачувао назив „параспор", који се односи на потес њива скромне величине. Реч је о средњовековном засеоку Врбница, односно данашњем истоименом селу на самој југословенско-албанској граници.

Најмања обавеза орања, која долази овом приликом у обзир за разматрање, помиње се у повељи цркве Св. Богородице, у Архиљевици, коју су издали Константин Дејановић и његова мајка Јевдокија. Одељак у овој повељи који се односи на обавезе земљорадника гласи: „Людемь же цръквнимь оустависмо законь, да ѥсть сии по нихь, да даѥ всаки нихь оу годишти три дни ораниа а на лѣто да този прикоуплию оу житницоу, ꙗкоже ѥсть обичаи и прочимь метохиꙗмь". Затим се даље саопштава како су примићури обавезни

да прате на коњима игумана, док су остали становници села дужни „да понось црьквни принашаю на Строумоу". Сви земљорадници морали су још да дају десетак од оваца и пчела, а затим још и на сваки зевгар по четири кабла жита.[64] Из наведеног цитата види се да радна обавеза земљорадника у производњи житарица износи свега три дана орања, тј. да се на овој површини посеју, пожању и овршу житарице, а готови плодови да се предају у црквену житницу. Ово је заиста мала радна обавеза, али треба имати у виду да су исти земљорадници морали да дају од сваког пара волова (зевгара) по четири кабла жита, а затим још и да врше транспортну службу у корист цркве. У повељи није речено колико товара треба да се пренесе, али је раздаљина од Архиљевице до оног дела Струме који је плован у сваком случају велика.[65] Према томе, транспортна служба није била ни мало лака за поменуте земљораднике. Пошто су обавезе земљорадника на поседима цркве Св. Богородице у Архиљевици обухваћене радном и натуралном рентом, а радна рента се састоји из транспортне службе чија је тежина за сада непозната, као и из обавезе орања која је одређена, може се учинити покушај да се бар приближно одреди тежина транспортне службе, као и укупне величине радне и натуралне ренте скупа. У овом покушају треба поћи од претпоставке да се за осам радних дана могла узорати површина од осам мати. На поседима поменуте цркве тре-

[64] *Законски споменици* 448; *Monumenta Serbica*, 192. У оба издања реч „трмчани" није добро протумачена, тј. написана је великим словом (Трмчани) па означава топоним, односно становнике једног насеља. Спорна реченица гласи: „а вьси да даю црькви овьчии десетькь, Трьмчани и да даю на зевгарь по .д. кьбле жита, а ине работе и поданка да немаю". Из цитата се може закључити да пошто „сви" дају цркви овчји десетак, да тако исто треба да дају и „трмчани десетак", тј. десетак од кошница, а затим још да дају и по 4 кабла жита на зевгар. У наведеном цитату можда нешто недостаје, или је изостављено, али се због тога не мора стављати запета испред речи „трмчани" јер то мења смисао.

[65] О раздаљини између поседа манастира у Архиљевици и реке Струме в.: М. Рајичић, *Основно језгро државе Дејановића*, Историјски часопис 4 (1954), 228—235, в. и приложену карту. Пренос житарица до Струме обављао се због тога што је исти манастир био потчињен Хиландару па је по одредбама повеље, коју су издали Константин Дејановић и његова мајка Јевдокија, половина свега што се произведе на манастирским поседима требало да припадне Хиландару, а друга половина остаје у Архиљевици (*Законски споменици*, 448). Жито се до Хиландара могло најлакше допремити воденим путем, тј. реком Струмом и морем, али до реке се морало преносити на коњима.

бало је да земљорадници ору свега три дана годишње, односно да узору површину од три мата. За даљи обрачун остаје још пет дана орања, односно површина од пет мати. Када се узме да на површини земљишта које се посеје једним каблом житарица треба очекивати жетву од четири кабла, онда ће на површини од три мата бити произведено у просеку 12 кабала. Земљорадник који је произвео за властелинство 12 кабала пшенице уложио је у производњу лични рад и рад своје сточне запреге, а властелинство земљу и потребно семе за сетву.[66] Значи, у конкретном случају властелинство је присвојило не 12 кабала пшенице, већ половину од тога, односно шест кабала. Пошто су земљорадници морали да дају цркви у натури четири кабла пшенице и још ових шест, колико они дају посредно, односно колико износи вредност њиховог уложеног труда у обради три мата земље, или три дана орања, може се одредити и тежина, односно вредност транспортне службе. Количина житарица коју би властелинство добило присвајањем једног радног дана земљорадника и његове сточне запреге у орању и даљој производњи житарица, износи свега два кабла, а за три дана орања, као што је речено, шест кабала житарица, па би, аналогно томе, за осам дана орања требало очекивати у просеку 16 кабала пшенице. Пође ли се од тога да количина житарица коју добија властелинство коришћењем бесплатне радне снаге, на површини земљишта које се може узорати за осам дана, износи тачно 16 кабала, онда од ове количине треба одузети шест кабала, колико вреде три дана орања, и још четири кабла, колико земљорадници дају у натури, тј. укупно 10 кабала. Значи, остаће свега шест кабала, а толико вреди транспортна служба од Архиљевице до Струме. Према томе, транспортна служба земљорадника у наведеном случају је изједначена по вредности са вред-

[66] О томе да су властелинства давала семе за сетву нема никакве сумње. Захваљујући управо повељи Константина Дејановића и његове мајке Јевдокије, којом потчињавају цркву Богородичину у Архиљевици манастиру Хиландару, то се сасвим поуздано може и доказати. У повељи се поводом тога каже „да се одь жита сѣме годиштоу изь опькине отьстали; а прочивьса есодиа и жито одь всега да се приноси половина оу велики монастирь, а дроуга половина да стои оу коуки архилевичькои" (*Законски споменици*, 448). Пошто се жито које се произведе на поседима Архиљевице дели на једнаке делове између Хиландара и Богородичине цркве у Архиљевици, онда и једна и друга црква дају једнаке количине семена потребног за сетву. Ово је занимљиво већ и због тога, а посебно што показује да је властелинство морало да даје такве количине семена које су биле потребне за сетву властелинске резерве.

ношћу три дана орања. Колико је овај прорачун тачан, биће потпуније и проверено и доказано у каснијем излагању.

Одмеравање радне обавезе земљорадника са 8, 6 и 3 дана орања годишње није и једини облик одмеравања радне ренте у средњовековној Србији. Занимљива обавештења у том погледу пружа повеља манастира Св. Арханђела, код Призрена, и то у одељку који носи наслов: „Законь срьблюмь". Овде се наређује за све „србе", односно земљораднике „да работаю оу недели два дьни надимицомь што имь вели игоумнь".[67] Из овога произилази да су сви земљорадници, односно „срби", били обавезни да на манастирском властелинству раде по два дана недељно, и то на оним пословима које одреди игуман, па и на орању ако је то потребно. Ово је заиста велико оптерећење и поред тога што је радна обавеза била разрезана „надимицом", или по сваком огњишту, односно на сваку кућу. Властелинству манастира Св. Арханђела припадали су и Сењани, о којима је напред речено да њихова радна обавеза износи свакако осам дана орања годишње. Тачније, производња житарица на површини земљишта која може да се узоре за осам дана. Поставља се питање како ускладити обавезу Сењана од осам дана орања, са обавезом осталог становништва на манастирским поседима, која износи два дана недељно. Када би земљорадници заиста радили сваке недеље по два дана, онда би њихова годишња обавеза износила 104 радна дана. Тешко је и поверовати да би на деоници земљишта од неких 8 — 9 мати требало утрошити 104 радна дана за производњу житарица. Обавеза „срба" на властелинству манастира Св. Арханђела, код Призрена, била би чак и већа од 104 радна дана годишње јер су земљорадници били дужни још и бедбом да ору „всакога жита", што значи да су морали да узору површину земљишта од 2 — 3 мата на којој би се производиле житарице.

Радне обавезе од два дана недељно, поред властелинства манастира Св. Арханђела, помињу се још и у једној повеља коју је издао цар Душан манастиру Хиландару. Једна одредба ове повеље гласи: „И закон метохие хиланьдарьскои: да работа всакы кои ѥ оддѣльнь .в. дьни оу недѣлѥ, и .в. дьни ораньꙗ ѥсени, и дьнь пролѣтїю и

[67] *Гласник СУД* 15, 305.

дьнь сѣна, и винографь да теже".[68] Значи, и у овом случају обавеза земљорадника износила је два радна дана недељно, односно 104 дана у години, а осим тога, земљорадници су још морали да обраде површину земљишта од три дана орања и да на њој обаве све послове око производње житарица. Износ ове последње обавезе потпуно одговара обавези орања бедбом, која се кретала од 2 — 3 мата, или толико дана орања.

Више није спорно да радне обавезе земљорадника заиста могу у начелу да износе два радна дана у недељи, а то потврђују и подаци из повеље којом цар Душан поклања серском митрополиту Јакову цркву Св. Николе, под Кожљем. После митрополитове смрти ова црква са свим својим поседима требало је да припадне манастиру Св. Арханђела, код Призрена. Одредбе из ове повеље занимљиве су из више разлога, па их треба размотрити. Као и обично, црквена добра састоје се у првом реду из земљишта на којем живе „људи". За „црквену земљу" даје се најпре заједничка међа, а затим се поименично наводе „црквени људи". У поименичном набрајању помињу се, поред осталих, и „слободни људи" (елефтери) који су се доселили из Анадолије на црквене поседе још у доба краља Милутина. Укупно их је поменуто десет. Сви ови људи морали су у Душаново доба „да работаю црькви оу недели два дьнии всака коуки".[69] Значи, њихова радна обавеза била је иста као и на поседима манастира Св. Арханђела, код Призрена, а такође иста као и на поседима Хиландара. Разлика је једино у томе што „црквени људи" који су потчињени цркви Св. Николе, под Кожљем, не морају да ору бедбом, али ни то не мора да се искључи. После наведене чињенице отпада свака сумња да су земљорадници у Душаново време заиста били задужени да раде по два дана недељно на манастирским и црквеним поседима.

Подацима који се односе на обавезе земљорадника који су живели у крају где је црква Св. Николе, под Кожљем, не исцрпљују се обавештењем о два радна дана у недељи. Ова црква поседовала је „купљеницу" под називом селиште „Брус". *У повељи је то посебно истакнуто*, и то после пописа „црквених људи" и „црквене земље" за коју су дате

[68] *Законски споменици*, 431. Овде треба истаћи да се наведена одредба односи на оне хиландарске поседе који су лежали у „земљи српској", тј .северније и западније од Скопља.

[69] *Гласник СУД* 24, 246.

заједничке међе. За земљу на поменутој „купљеници" било је наређено у манастирској повељи „никто по силѣ да ю не тежїи, тькмо комоу ю дае митрополить изь десетька; развѣ парикь што се обрѣта, да си свое баштине тѣже безь десетька, а што имоу тежати землю црьковноу лихо свое баштине, да даю и парици оть тогази црькви десетькь".[70] Селиште Брус, које се истовремено назива и „село", представља црквену купљеницу и по тој основи црква је стекла пуно право да користи по свом нахођењу обрадиве површине које су припадале овом селишту, односно селу. Познато је да су селишта могла да буду напуштена насеља, односно села, или насеља у зачетку. У конкретном случају у селишту Брус као да нема житеља, али су у атару овог напуштеног насеља имали своје „баштине" парици, који су највероватније живели у суседству Бруса. Парици су и даље задржали право да обрађују своје земљишне деонице и да за њих не морају да плаћају „десетак" од производа. Међутим, преостало земљиште имала је право да користи поменута црква и она је уступала обрадиве површине земљорадницима, па и парицима, да их обрађују и користе, али су зато ови били дужни да плаћају десетак од произведених житарица. Иначе, исти земљорадници, било да су парици било да припадају другим категоријама становништва, не дугују никакве друге обавезе цркви због коришћења обрадивих површина у Брусу, изузев што плаћају десетак.[71] Сва-

[70] *Гласник СУД* 24, 245, 246.

[71] Пошто су парици „тежили" своје баштине без „десетка" ако су оне лежале у селишту Брус, то не значи да су били ослобођени феудалних дажбина. Напротив, парици су уживали своје земљишне деонице по паричком праву, али су зато извршавали и све обавезе које проистичу из тог права. Ово би био уједно један од доказа да се паричка права и обавезе нису изгубили ни пола века после припајања византијских области српској држави. Колико су наслеђени аграрни односи у крају око Пчиње били чврсти потврђује и обрађивање црквене земље „из десетка". Према одредбама тзв. „Јустинијановог закона" (чл. 22) и српског превода Земљорадничког закона (чл. 8), власнику земље припадала је десетина од жетве, а земљораднику преосталих девет десетина. Ово је веома ниска закупнина за земљу у поређењу са „четвртином" која се плаћала на подручју од Дубровника до Скопља. Објашњење за насталу разлику можда треба тражити и у начину опорезивања обрадивог земљишта. Колико се може утврдити, закупци на територији Дубровника нису плаћали никакав државни порез на земљу коју су обрађивали, већ су када је потребно, то чинили редовно власници земље (D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 184—188, 233).

Овом приликом треба истаћи да се „десетак" за земљу прилично често плаћао на подручју Котора. Он се овде назива још и

како да су исти земљорадници имали своје феудалне господаре у чију су корист морали да извршавају одређене радне, натуралне или новчане обавезе. Постојање парика у околини Кожља, на ушћу Пчиње у Вардар, тј. тридесетак километара јужно од Скопља, при крају Душанове владавине, показује да ова категорија становништва није ишчезла ни у оним крајевима које је од Византије освојио краљ Милутин. Тачније, парици су се одржали и пола века после извршених освајања, а вероватно и касније. Међутим, напоредо са овом категоријом становништва и њиховим обавезама, постоје и такве обавезе земљорадника као и одређене категорије становништва које су карактеристичне за оне крајеве који од старине припадају српској држави. Преплитање старих и нових аграрних односа на територији која је припала српској држави тек у доба краља Милутина представља такву појаву која се могла и очекивати. Ово преплитање дошло је до пуног изражаја, не само у околини Кожља већ и на другим местима, а посебно на територији Дејановића, односно на поседима цркве Св. Богородице, у Архиљевици. На поседима ове цркве земљорадници су били оптерећени и радним обавезама и натуралним дажбинама. Тачније, они нису своју основну обавезу према феудалном господару извршавали само на један начин. Радна обавеза састојала се из обавезе орања од три дана годишње и транспортне службе, док је дажбину у натури представљало

»agraticum«. Тако је, на пример, ректор цркве Св. Павла »de Mulo« дао на коришћење једном земљораднику неко црквено земљиште »ad agraticum ad decima partem secundum usum terre« (CHC I/2, картон 40, 14. IX 1332). У исто доба чак је и „човек" (homo) епископије Св. Михајла давао своје земљиште, односно виноград »ad agraticum secundum usum terre« (CHC I/2, картон 132). Примери ове врсте су бројни па их не треба посебно наводити, али треба рећи да за „десетак" цркве најчешће дају своје земљиште које је понекада још и необрађено или запуштено. Међутим, има и случајева да цркве дају своју земљу под закуп за уобичајен износ закупнине, било у новцу било у натури.

Када се све плаћало „десетак" за земљу одређен одговор даје И. Божић (*Историја Црне Горе*, том II/2, 175) када закључује: „За коришћење земље по напуштеним селима задржан је систем десетка, као и за посједе градског становништва". Закључак И. Божића односи се првенствено на прилике у Зети под млетачком влашћу, али и поред тога, на основу наведеног закључка, може се рећи да се систем десетака примењивао у крајевима који нису добро насељени, тј. у крајевима где има обрадиве земље, али која није искоришћена. На основу изложених чињеница може се закључити да се „десетак" даје онда када нема довољно радних руку, а вероватно и под утицајем византијског законодавства.

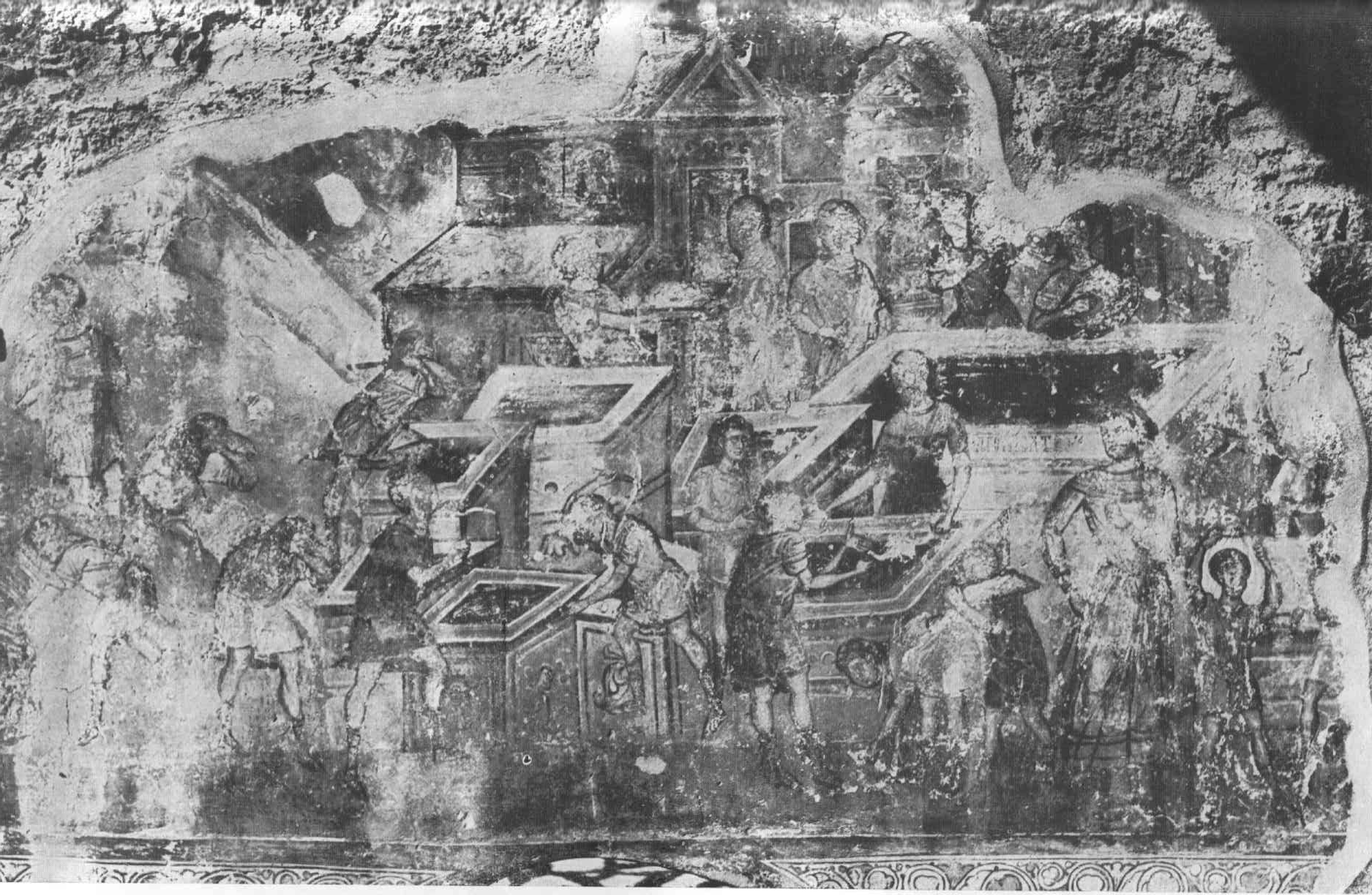
давање четири кабла жита. Све скупа одговарало је оној вредности колико и осам дана орања, односно бесплатној производњи житарица на површини земљишта које може да се узоре за осам дана.

Постојање радне обавезе од два дана недељно на поседима манастира Св. Арханђела и Хиландара, као и на поседима цркве Св. Николе, под Кожљем, потпуно је у складу са 68. чланом Душановог законика. Овим се чланом нарeђује следеће: „Мѣропхомь законь по вьсеи земли. оу недели да работаю два дьни прониꙗроу. и да моу даѥ оу годишти перьпероу царевоу. и заманицѡмь да моу коси сѣна дьнь ѥдинь. и винограда дьнь ѥдинь. а кто не има винограда. а ѡни да моу работаю ине работе дьнь ѥдин. и што оуработа мeропхь този вьсе да стежи. а ино прѣзь законь ништо да моу се не оузме".[72] Значи, радна обавеза прони-

[72] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 56. На овом месту треба истаћи да су најважније одредбе из 68. члана Душановог законика унете и у повељу цркве Св. Петра Коришког, коју је издао цар Душан. У повељи се каже: „И законь метохии и всѣмь селомь светога Петра, кои ѥ законь поставило царство ми по всои земли да работаю всаки кои ѥ одѣльнь, два дьни оу недѣлы, и дьнь сѣна, и што пооре и покоси в'се да сврьстоуѥ и свръши и оусипле" (Гласник Скопског научног друштва II, 29).

На овом месту треба приметити да је радна обавеза од два дана недељно била позната и на Кипру. На ову чињеницу први је упозорио Т. Успенски (Т. Успенски, *Кь истории крестьянскаго землевладэния вь Византии II,* Журналь МНП, часть 225, С. — Петербургь, февраль 1883, 337, 338). У својој студији о словенској општини он је, поред осталог, саопштио и већи одломак из Историје Кипра, која није објављена, већ се у рукопису чува у Риму (Biblioteca Casanatense X, IV, 46, Historia Compendiaria del Regno di Cipro d'incerto autore, fol. 45—69). У поменутој студији, као и поменутој Историји Кипра, говори се и о друштвеном положају целокупног становништва на Кипру у доба византијске управе и после освајања Кипра од стране крсташа, па и о положају вилана, односно парика. У наведеном одломку за ове последње каже се следеће: »Alli vilani s'è' andato crescendo in diverse ongarie a tanto che furno ridotti al pagamento che di presente pagano gli parici, et furono usati ad esser partiti di qualunche... et finalmente gli fu gionta l'obligatione del'servitio delle due giornate per settimana che hora si chiama Angario et furono chiamati parici, che viene à dire proprii habitatori«. Значи да су обавезе парика, односно вилана, постепено и временом сведене на два радна дана у недељи. Ова чињеница јасно показује да се до одмеравања радне обавезе на два дана недељно није одједном дошло, већ после дужег искуства.

Слично се може рећи и за прилике које су владале у Србији. Радне обавезе меропаха биле су најпре одмерене површином земљишта које они морају да обраде у корист својих феудалних господара, а потом су исте обавезе почеле да се одмеравају време-

21. *Зидање житница и преношење жита*
Фреска из Сопоћана, Прича о богаташу и житницама

22. *Преношење жита у житнице*
Фреска из Сопоћана — детаљ, Прича о богаташу и житницама

јарских меропаха у целој држави требало је да износи два дана недељно, а преко тога било је обављање послова у виноградима и на припремању сена. После свега што је до сада речено о обавези од два дана недељно, не треба сумњати да се одредба Душановог законика и у потпуности извршавала. У исто време кад је доношен Законик, издате су и све три поменуте повеље у којима се помиње обавеза од два дана недељно. Пошто је владар могао да овакву обавезу наметне земљорадницима на манастирским и црквеним властелинствима, имао је исте могућности, ако не и веће, да наметне и пронијарским меропсима обавезу од два дана недељно. Самим тим број властелинстава у средњовековној Србији са поменутом радном обавезом достигао би импозантну цифру у Душаново време. Поставља се питање како је могуће да у исто време постоје радне обавезе земљорадника од осам дана орања годишње, односно обављања бесплатне производње житарица на деоницама земљишта које се могу узорати за осам дана, и радне обавезе земљорадника од два дана недељно, а и нешто више од тога. Исто тако може се поставити питање да ли се у Душаново доба положај земљорадника погоршао у односу на претходно доба или се није погоршао, односно да ли су обавезе земљорадника постале веће или нису.

УПОРЕБИВАЊЕ РАДНИХ ОБАВЕЗА

Према површном посматрању радних обавеза земљорадника од девет мати, односно осам дана орања, и обавезе од два дана недељно, односно 104 радна дана годишње, произлази да се положај земљорадника знатно погоршао. Оба-

ном, односно тачно утврђеним бројем дана орања. Приликом одмеравања данима орања није прецизирано колико је још времена потребно да се обаве сви пољопривредни радови на узораним и засејаним површинама. Доношењем Душановог законика радна обавеза меропаха коначно је одмерена на два дана недељно. Разумљиво да је она обухватала разноврсне пољопривредне радове и да се извршавала само онда када је таквих послова било на феудалчевом газдинству.

На овом месту топло захваљујемо професору Бованију Гонетију (проф. Giovanni Gonnet) директору Италијанског Института за културу у Београду (Istituto italiano di cultura, Belgrado), који нам је својом љубазношћу омогућио да микрофилмујемо поменуту Историју Кипра. На исти начин захваљујемо и особљу Библиотеке Casanatense у Риму, које је обавило микрофилмовање и упутило пошиљку.

веза од два дана недељно представља тачно једну трећину од расположивог радног времена сваког меропха, односно земљорадника. У свакој седмици постоји седам дана од којих се један обавезно празнује (недеља); према томе, правих радних дана има свега шест, и то у оним седмицама у којима нема никаквих празника. Значи, два радна дана недељно обично представљају једну трећину расположивог радног времена земљорадника. Међутим, не може се ни у ком случају тврдити да су земљорадници доношењем Душановог законика доспели у тежи положај, односно да су њихове радне обавезе повећане у односу на ранији период. Шта је у ствари представљала радна обавеза за земљораднике од два дана недељно може се видети једино ако би се упоредило шта би за исте земљораднике представљала радна обавеза од девет мати годишње, тачније, шта је све земљораднник морао да учини да би обрадио у потпуности површину земљишта од девет мати на којима се гаје житарице. Само се по себи разуме да се механички не могу упоредити девет мати и два радна дана недељно, али је зато могуће одредити који се део радне снаге сточне запреге и земљорадника трошио да би се обрадила површина земље од девет мати. Када се ово утврди, моћи ће се извршити поређење шта је за земљораднике представљало веће оптерећење, да ли два дана недељно или површина од девет мати, односно осам дана орања.

На основу резултата до којих се дошло коришћењем података из Дубровачког архива, утврђено је да су земљорадници, користећи се радном снагом једне воловске запреге, сејали толике површине земљишта за које је требало 4, 5 и 6 стари семена житарица. Ове количине изражене у дубровачким копелима износе за 4 стара 24 копела, за 5 стари 30 копела и за 6 стари 36 копела. Пошто је српски кабао био већи за једну трећину од дубровачког копела, онда ће количина од 24 копела износити 18 кабала, а количина од 30 копела износиће 22,5 кабла, док ће количина житарица од 36 дубровачких копела износити колико и 27 српских кабала. Такође је још утврђено да површина од 36 дубровачких копела, односно од 27 кабала или мати, представља уједно и највећу површину коју је један земљорадник могао у току године да узоре и посеје користећи се радном снагом једне воловске запреге. Површина земљишта за чију је сетву било потребно 30 копела, односно 22,5 кабла, одговара оној површини земљишта коју је у просеку

могао да обради један земљорадник користећи се радном снагом једне воловске запреге.

Када се упореде обавезе земљорадника на појединим властелинствима у српској држави, а које су саопштене утврђеним бројем мати, са површинама земљишта што је могао да их обради један земљорадник користећи се једном воловском запрегом, добиће се веома занимљиви резултати. Приликом поређења водиће се рачуна и о томе да се највеће обавезе земљорадника пореде само са највећим површинама земљишта које је могао да обради један земљорадник и његова сточна запрега, док ће се мање обавезе поредити са мањим површинама које су обрађивали земљорадници користећи се такође сточним запрегама. Највећа обавеза земљорадника, односно меропаха, износила је девет мати годишње, рачунајући уједно и орање бедбом. Међутим, највећа површина земљишта коју је један земљорадник могао да узоре и обради у току једне године износила је тачно 27 мати јер је за њену сетву било потребно 27 кабала житарица. Из овога се јасно види да се 27 односи према девет као три према један, тј. да површина од девет мати представља тачно једну трећину од горње границе производних могућности земљорадника и његове сточне запреге. Мању обавезу од девет мати имали су меропси једино на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке, где је она износила 7,5 мати годишње. Ова обавеза представља такође једну трећину од производних могућности земљорадника и његове запреге, али само од просечне величине производних могућности, тј. од 22,5 мата, колико се узимало да у просеку може да обради један земљорадник и воловска запрега. Знатно мању обавезу орања имали су сокалници, занатлије и придворци. Њихова обавеза износила је обично шест мати годишње, узимајући у обзир и орање бедбом, или су, пак, имали свега 4,5 мата, али није било орања бедбом. Обавеза орања од шест мати представља једну трећину од оне површине земљишта за чију би сетву требало утрошити 18 кабала пшенице. Наведени односи, до којих се дошло поређењем радних обавеза земљорадника и њихових производних могућности, не представљају никакву случајност јер радне обавезе нису произвољно одмерене, већ се темеље на радним способностима човека и његове сточне запреге. Код меропашких обавеза постоји извесна разлика јер су меропси на поседима манастира Св. Богородице Бистичке били дужни да узору годишње 7,5 мати, а на осталим властелинствима по девет мати. Међу-

тим, на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке као да нема обавезе орања бедбом, која је обично допуњавала величину обавезе до девет мати. Ослањајући се на обавештења манастирске повеље произлази да тамо нема бедбе. Може се једино претпоставити да је ова врста обавезе постојала, али да није забележена. Међутим, то је само претпоставка. За насталу разлику између седам и девет мати орања треба свакако тражити разлоге у томе шта се узимало као полазна основица за одмеравање величине обавезе орања. На властелинству Св. Богородице Бистричке пошло се од просечне величине радних способности човека и његове сточне запреге, док је у свим другим случајевима за основицу узета горња граница радних способности земљорадника и сточне запреге коју чине два вола. Напред је већ истакнуто да је са просечним радним способностима могла да се узоре и посеје површина земљишта од 22,5 мата, а трећина од ове површине износи тачно 7,5 мати, док девет мати представља трећину од 27 мати, колико је највише земљорадник са сточном запрегом могао да узоре и посеје. Принцип трећине је присутан у оба случаја, тј. властелинство у оба случаја присваја једну трећину радних способности човека и његове сточне запреге. Разлика је једино у томе од чега се пошло приликом одмеравања обавезе орања.

Овом приликом треба свакако приметити да се код одмеравања радних обавеза, узимајући у обзир горњу границу радних способности, чине земљорадницима извесни уступци и олакшице. То се спроводило кроз обавезу орања „бедбом", која чини допуну до величине од девет мати. На властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, меропси су били дужни да ору бедбом један мат, а на осталим властелинствима по три мата. У бедби се давала храна земљорадницима док раде, што је чинило извесну олакшицу приликом обављања одређених послова. На властелинству манастира Св. Стефана, у Бањској, земљорадници који су били обавезни да бедбом узору један мат, морали су на истој површини земљишта да обаве сетву и жетву, али пожњевене житарице нису били дужни до оврху.[73] Ово је опет једна олакшица, не тако велика, али је у сваком случају ублажавала и смањивала искоришћавање радне снаге зависног земљорадника. За сточну запрегу зависних земљорадника последња олакшица не постоји. Требало је да

[73] *Законски споменици,* 625.

земљорадници бедбом узору један мат, да га „влаче", да пожању житарице и да их довезу, тачније, да обаве све оне послове за чије је извршење неопходна сточна запрега, изузев жетве. Из изложених чињеница јасно се може видети да се приликом искоришћавања једне трећине од горње границе радних способности земљорадника ублажавала експлоатација, а у незнатној мери и смањивала од горње границе.

На властелинствима где је бедба износила три мата нема уступака у погледу обављања појединих послова, али самим тим што је бедба повећана са једног на три мата, експлоатација се ублажава давањем хране земљорадницима док раде бедбом, што је у сваком случају представљало одређену олакшицу. Најзад, треба скренути пажњу и на чињеницу да су меропси на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке, поред обавезе орања 7,5 мати, били дужни да у току године још три дана жању и да пожњевене житарице оврху и очисте од плеве.[74] За време обављања ових послова требало је да манастир даје храну радницима. Обавеза жетве и вршидбе у наведеном случају није мала јер се у производњи житарица обавља скоро половина потребних послова. Изостављени су орање, сетва, влачање и довожење житарица, а то су махом послови за чије је обављање неопходна сточна запрега (орање, влачање и довожење). Није искључено да су меропси, због допунских обавеза у жетви и вршидби, на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке били ослобођени орања бедбом, односно да су допунске обавезе у жетви и вршидби представљале замену за обавезу орања бедбом. Пође ли се од тога да су жетва од три дана и вршидба пожњевених житарица, по уложеном труду, представљале скоро једну половину од свих послова који су потребни за производњу житарица на површини земљишта које се може узорати за три дана, онда би уложени труд по својој величини одговарао цени свих послова потребних за производњу житарица на површини земљишта које се може узорати за 1,5 дан. Овим се поступком дошло до занимљивог резултата, тј. да жетва од три дана и послови око вршидбе пожњевених житарица одговарају приближно цени свих послова који су потребни за производњу житарица на површини земљишта од 1,5 дана орања. Раније је већ указано да се дан орања по површини може изједначити са једним матом, а то опет значи да 1,5

[74] *Законски споменици*, 590.

дан орања одговара површини 1,5 мата. Имајући у виду чињеницу да је обавеза меропаха на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке износила тачно 7,5 мати орања, затим да на истом властелинству не постоји обавеза орања бедбом и, најзад, да жетва од три дана са потребним пословима око вршидбе одговарају по тежини послова производњи житарица на 1,5 мату земљишта, може се закључити да је оптерећење меропаха на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке било слично као и на властелинствима где су меропси морали да ору и сеју површину земљишта од девет мати. Овим се свакако не пориче постајање разлике између обавезе орања од 7,5 мати и 9 мати, већ се упозорава да су властелинства у одређеним случајевима, присвојивши нешто мањи део радних способности сточних запрега, истовремено присвајали нешто већи део радних способности човека у поређењу са уобичајеним величинама. Властелинство је наведеним начином присвајања радних способности човека и његових сточних запрега остваривало готово исту корист као и у случајевима када се од меропаха захтева да обаве све пољопривредне радове за производњу житарица на површинама од девет мати.

Досадашње излагање имало је за циљ да укаже како су властелинства остваривала приближно исту корист, присвајајући нешто већи део радних способности човека, а мањи део радних способности сточних запрега у поређењу са уобичајеним величинама. Такав је управо случај на властелинству манастира Св. Богородице Бистричке, за разлику од поседа манастира Грачанице и Дечана, где се радне способности земљорадника и њихових сточних запрега користе у подједнакој сразмери. Међутим, на поседима манастира Св. Стефана, у Бањској, постоје извесна одступања. Напред је већ речено да су меропси на овом властелинству били дужни да годишње узору и обраде површину од девет мати. Само један мат од ових девет мати орао се бедбом. На овом мату који се обрађивао бедбом земљорадници су били дужни да обаве све послове око производње житарица изузев жетве и вршидбе. Међутим, исти земљорадници били су дужни да, преко редовних обавеза, жању жито још три дана, односно да пожању површину која има три мата. Пожњевене житарице нису морали да вршу, нити да обављају било који други посао, изузев наведеног.[75] Из чињени-

[75] *Законски споменици,* 625. Поменута одредба гласи: „А насрьпице всакь да ж'ние три дьни".

це да су меропси обрађивали површину од девет мати и да су на једном мату били ослобођени жетве и вршидбе, произлази да су са допунска три дана, односно мата, били нешто више оптерећени него на свим другим властелинствима. То је сасвим могуће мада одступање није велико, али је присутно. Три мата жетве су као обавеза по свој прилици нешто већа у поређењу са једним матом жетве и вршидбе, чега су они били ослобођени. Разлика у оптерећењу није велика, али се и о њој мора водити рачуна. На основу изложеног може се закључити да су властелинства у средњовековној Србији присвајала понекад мањи, или већи, део радних способности земљорадника и њихових сточних запрега у поређењу са уобичајеним величинама, али да су при том остваривала приближно једнаку корист. Код оваквог начина присвајања радних способности неминовно је морало доћи и до извесне разлике у цени присвојеног рада, али је разлика готово незнатна, било да је извршена у корист властелинства, било у корист меропаха. Не треба испустити из вида ни чињеницу да је од оснивања властелинства манастира Св. Богородице Бистричке па до оснивања Дечанског властелинства прошло једно столеће и да су у том периоду тражена и нађена решења која ће на најбољи начин задовољити интересе и феудалних господара и зависних земљорадника. Одмеравање обавеза на поседима манастира Дечана, што уједно представља и завршетак дуготрајног процеса, предвиђа за меропхе да једну трећину својих радних способности, као и једну трећину радних способности сточних запрега, издвајају за обављање послова на манастирском газдинству. Меропси су морали да узору укупно девет мати, од чега три мата бедбом, и да на овој површини обаве све послове око производње житарица. Искључене су допунске обавезе у жетви и вршидби, али нема ни ослобађања од појединих послова на површинама које се обрађују бедбом. Олакшица је једино у томе што се земљорадницима на пословима који се раде бедбом даје храна, и то је све.

Слична разматрања, као и горе, треба извршити и за обавезе које су одмерене у данима орања. Већ је речено да се један дан орања по површини може изједначити са једним матом. На властелинствима где су обавезе одмерене данима орања, обично те обавезе износе шест дана орања, а преко тога још 2 — 3 дана орања бедбом. Између шест мати и шест дана орања у бројчаном износу нема никакве разлике, а свакако ни у површинама орања. Извесно не

подударање постоји једино код обавезе орања бедбом јер се негде овим начином оре само по два дана, а негде можда и три дана. У случајевима када се, осим шест дана орања, предвиђа само два дана орања бедбом, тј. укупно осам дана орања, онда би ова обавеза била мања од обавезе која износи девет мати. Разлика је један дан, односно један мат. Међутим, ако се у обзир узму и производне могућности земљорадника, онда је обавеза од осам дана орања врло блиска просечној радној способности човека и његове сточне запреге. Већ је речено да једна трећина од радних способности човека и сточне запреге износи тачно 7,5 мати, или 7,5 дана орања, па разлика износи само пола мата, односно пола дана. Знатније одступање постоји ако се обавеза од 8 дана, или мати, пореди са горњом границом производних могућности. Трећина радних способности човека и сточне запреге износи, као што је речено, девет мати или девет дана орања. Разлика између осам мати и девет мати је један цео мат. На основу тога може се закључити да се приликом одмеравања радних обавеза које су изражене у данима орања полазило од просечних радних способности човека и његове сточне запреге, али се такође вршило и извесно заокруживање. Орање које је одмеравано временом, тј. данима, могло се мерити и на пола дана ако је у питању прецизност, али започети посао у току дана тешко да би се прекидао само због прецизности обрачунавања. Властелинство тако што не би дозволило. Пошто је обавеза заокружена на осам, а не на 7,5 дана, она је нешто већа од једне трећине просечних производних могућности земљорадника и његове сточне запреге, али је исто тако мања и од једне трећине горње границе радних способности човека и његове сточне запреге, тј. од девет мати. Међутим, и поред постојећих одступања која су видљива, обавеза од осам дана орања налази своје место између просечне и горње границе радних способности човека и његове сточне запреге.

Задржавајући се на обавези од осам радних дана орања, треба напоменути да се она помиње у таквој величини једино на поседима цркве Св. Николе, у Врању, и да се односила на отроке. Изгледа да су отроци имали само осам дана орања због тога што су морали да обаве и неке допунске пољопривредне радове, конкретно око гајења лана за потребе властелинства.[76] Могло је бити и других разлога. За

[76] *Законски споменици,* 414.

земљораднике из села Сењана на властелинству манастира Св. Арханђела, код Призрена, не може се поуздано утврдити да ли је њихова обавеза износила осам или девет дана орања. У повељи стоји одредба да су они дужни да ору заманицом по три дана у јесен и по три дана у пролеће, а преко тога да ору још и бедбом. Изгледа нам вероватније да је орање бедбом у наведеном случају износило три дана, а не два као на поседима цркве Св. Николе, у Врању. На такву претпоставку упућује одредба из повеље манастира Св. Арханђела, која гласи: „И властеле кои се обрѣтаю оу црьк̂ве да ороу всакога жита бѣдбоу".[77] Значи да је „властела" у овом случају била дужна да за манастирско властелинство оре бедбом одређену површину земљишта, и то за сваку врсту житарица која се на властелинству гајила. Можемо веровати да се и на поседима манастира Св. Арханђела гајила пшеница, овас и просо, као што је то био случај и на другим властелинствима. Полазећи од ове чињенице орање бедбом износило би три мата, или три дана орања, тј. по један мат, односно дан орања, за пшеницу, овас и просо. У том случају орање бедбом и за земљораднике из села Сењана[78] могло је да износи три дана, па би њихова целокупна обавеза орања износила девет дана орања (6 + 3 = 9). Ако би, ипак, целокупна обавеза износила само осам дана орања, то би се донекле могло објаснити тиме што су земљорадници из Сењана извршавали своје радне обавезе изван свог сеоског атара, тј. на манастирским ступовима у Брњашчи. Овом приликом треба још додати да су подаци о обавезама од осам дана орања малобројни, па се прави разлози не могу довољно јасно уочити због чега је поменута обавеза одмерена тачно на осам дана, а не више, или нешто мање. У сваком случају, поменута обавеза по својој величини налази се између просечне и горње границе радних способности човека и његове сточне запреге, односно једне трећине од поменутих радних способности земљорадника и сточне запреге. Обавезе од осам дана орања по свој прилици представљају најблажи начин експлоатације земљорадника јер се од ових осам дана два дана ору бедбом, а шест дана чине редовну обавезу орања.

[77] *Законски споменици*, 697.

[78] Село Сењани припадало је властелинству манастира Св. Арханђела, код Призрена (*Законски споменици*, 687), па су и становници овог села највероватније орали „всакога жита бѣдбу", као и „властела". Иначе, за Сењане је у повељи само толико речено да ору или да имају „и бѣд'боу".

Величина од осам радних дана равнала се према просечним производним могућностима земљорадника и њихових сточних запрега. Ако се има у виду све што је речено о обавезама земљорадника, саопштеним кроз број мати или кроз дане орања, може се са сигурношћу закључити да су земљорадници били дужни да утроше једну трећину свог радног времена и својих сточних запрега у производњи житарица на деоницама феудалних господара. Овај се закључак у првом реду односи на све меропхе, било да је њихова обавеза саопштена кроз број мати, било да је изражена у данима орања. Сокалници, занатлије и придворци имају мању обавезу у производњи житарица, али су они задужени пословима које не обављају меропси.

После утврђивања односа између величине радних обавеза земљорадника и њихових производних могућности, може се у потпуности одмерити и тежина радне обавезе од „два дана недељно". Свакако да ова два дана представљају једну трећину радног времена у току седмице, па, аналогно томе, и у току године. Према томе, Душанов законик не уноси никакву новину у радне обавезе земљорадника, већ само потврђује дотадашње стање. Пронијарски меропси, као и земљорадници на поседима манастира Св. Арханђела, Хиландара и на поседима цркве Св. Николе, под Кожљем, прихватају обавезу од два радна дана недељно без икакве резерве јер су и до тада радили управо толико, а негде можда и нешто више. Законодавац, у овим случајевима реч је о цару Душану, није улазио у појединости како ће неко властелинство појединачно за сваког свог човека да разреже и одмери радну обавезу. Уосталом, то није било ни могуће јер је било тешко утврдити колико је неко властелинство било заинтересовано за производњу житарица, а колико за вршење транспортне службе и обављање грађевинарских послова. Из ових разлога Законик је уопштио све појединачне случајеве, наредивши кратко да су пронијарски меропси дужни да раде бесплатно за рачун својих господара два дана у недељи, односно да у оквиру ове обавезе издвајају једну трећину личног рада и рада властите запреге. Не треба ни доказивати како се пољопривредни радови не обављају током целе године, већ само у одређена годишња доба, па према томе и обавеза од два дана недељно има само условно значење. Тачније, у сезони када се обављају одређени пољски радови, земљорадници су заиста морали да издвоје једну трећину радног времена за обављање текућих послова на властелинству. Таквих је послова

било много, а у првом реду овде се убрајају све радне операције око производње житарица, почевши од орања, сетве па до вршидбе и смештаја овршених житарица. Овом приликом треба још додати да се радна обавеза меропха, односно земљорадника, разрезивала по „кућама", или „надницом", односно по огњиштима, што се своди на исто, као и на сваког ко је „одељен", тј. на сваког ко самостално води домаћинство. Према томе, у извршавању радних обавеза није морао да учествује само један човек већ је у томе могла да му помаже и његова породица („кућа").

Орање „бедбом" не помиње се у 68 чл. Законика, али се зато ова обавеза среће, поред два дана недељно, у једној хиландарској повељи и повељи манастира Св. Арханђела, код Призрена. На тај начин земљорадници ових властелинстава били би нешто више експлоатисани у односу на пронијарске меропхе, за које бедба као и да не постоји, а можда је заиста у то време на пронијама није ни било. У поменутом члану Душановог законика нису предвиђене обавезе сокалника, занатлија и придворица, али њихове обавезе није требало посебно ни одређивати јер су пронијарима остављене широке могућности да сами одреде на који ће начин користити онај део радне снаге земљорадника који им бесплатно припада. Колико је ово тачно најбоље показује наведени податак из повеље цркве Св. Николе, у Добрушти. Тамо су земљорадници из три села морали да обављају транспортну службу у корист цркве, али је због тога њихова обавеза орања смањена на шест дана. Свакако да су на сличан начин могли да поступе и пронијари са својим меропсима. Бесплатни део радне снаге могао се искористити у производњи житарица, али и у друге сврхе. Према томе, 68. чл. Законика ни у ком случају није погоршао положај земљорадника, већ је озаконио постојеће стање, дајући му при том општији карактер.

На основу изложених чињеница може се још закључити да се приликом одмеравања обавеза земљорадника није узимало у обзир да ли неки земљорадник поседује мање, или више ораница. Саме обавезе биле су разрезане на „кућу", „дим", или на сваког ко је „одељен", тј. на земљорадничко домаћинство, али из „закона" у повељама види се да су исте обавезе оптерећивале: меропха, сокалника, занатлију, придворицу, затим још „људе", „србе" тј. човека. Ако се узму у обзир ови подаци, може се са сигурношћу рећи да је свакако „човек" био оптерећен извршењем поменутих обавеза и да је он као старешина „куће" одговарао за ре-

довно извршавање свих „работа" којима је било оптерећено његово домаћинство. Приликом одређивања обрачунске основице за разрезивање земљорадничких обавеза, није се водило само рачуна о броју мушких глава већ и о томе коју је површину један земљорадник могао да узоре у току године уз помоћ једне сточне запреге. Значи, приликом одмеравања основних обавеза земљорадника узимају се у обзир два чиниоца: рад човека и рад сточне запреге, односно производне могућности тадашњих земљорадника. Приликом одмеравања основних обавеза није се водило довољно рачуна о томе да ли земљорадник заиста поседује или не поседује сточну запрегу. Полазило се од тога да сваки земљорадник треба да има пар волова, што се заиста у свакодневној пракси често и дешавало. Ова се претпоставка у првом реду односи на извршавање редовних обавеза орања, тј. при орању заманицом, док се при орању бедбом строго пазило да ли земљорадници располажу или не располажу властитим сточним запрегама. Независно од тога у којој се мери водило рачуна о томе да ли земљорадници поседују или не поседују пар волова, остаје чињеница да се у средњовековној Србији за обрачунску основицу одмеравања основних обавеза земљорадника, узима у обзир рад човека и његове сточне запреге. Тачније, полазило се од тога колику површину цемљишта може да узоре један земљорадник у току године, користећи се једном сточном запрегом и да на тој површини засеје и произведе одговарајуће количине житарица. Једна трећина од потребног рада за обављање свих послова на оваквим деоницама, представља величину и цену основне обавезе земљорадника у средњовековној Србији.

Полазна основица за одређивање основних обавеза земљорадника у српској држави у многоме подсећа на основицу пореског система који је у Римској Империји увео Диоклецијан, односно на тзв. систем capitatio-iugatio. Приликом опорезивања caput (човек) и iugum (земљишна деоница) опорезују се заједно, а не посебно.[79] Величина самог iugum-а зависила је од разних чинилаца, а пре свега од тога колику површину земљишта може да обради један земљорадник. Када су у питању оранице, онда је површина iugum-а зависила пре свега од радних способности сточних запрега, на шта указује и назив ових земљишних деоница. Систем capitatio-iugatio одржао се у Византији све до пред

[79] E. Stein, *Histoire du Bas-Empire I*, 74.

крај VII века, а то значи да је био још на снази у доба досељавања Јужних Словена на Балканско полуострво.[80] Није искључено да је овај систем у извесној мери утицао на утврђивање основице за одмеравање основних обавеза земљорадника у српској држави. Међутим, не би се смела испустити из вида ни чињеница да је у Византији све до краја XI века пар волова, зевгар, представљао економско-фискалну јединицу, па је и то у знатној мери могло да утиче на утврђивање основице за одмеравање основних обавеза земљорадника у Србији.[81] На основу оног што је већ речено о производним могућностима земљорадника, могло би се чак рећи да је пар волова, зевгар, веома много утицао на утврђивање основице за одмеравање основних обавеза земљорадника, ништа мање него рад човека. Све што је речено о утицајима са стране не може да се прихвати без извесне ограде и резерве, тим пре што се пореске дажбине у рановизантијском периоду убирају првенствено у натури, а касније, све до пропасти Византијског Царства, пореске дажбине се обрачунавају и убирају претежно у новцу. У средњовековној Србији никада није преовлађивало ни једно ни друго јер су основне и најважније обавезе земљорадника биле радне обавезе. Сасвим је разумљиво да никакав утицај са стране није могао битно да мења друштвене односе и привредне прилике у српској држави. Византијски порески систем, ма колико био напреднији и савршенији од система „работа", није могао да буде увезен јер ни српско друштво, ни привреда, ни администрација нису били способни да га прихвате. На основу свега што је речено о основици за одмеравање обавеза земљорадника и утицајима са стране, може се закључити да ма колико ови утицаји били снажни, нису били прихваћени у свом изворном облику, већ су прилагођени потребама нове средине.

Утврђујући који је део радних способности човека и његове сточне запреге присвајао феудални господар приликом производње житарица, потребно је рећи и који је део радних способности човека такође присвајао феудални господар приликом производње сена и обраде винограда. Како се вршило припремање сена за потребе манастирских властелинстава до сада је углавном проучено, па овом при-

[80] Г. Острогорски, *Византијски порески систем у старом и средњем веку*, Сабрана дела II 129.

[81] Г. Острогорски, *Размена поседа и сељака у хрисовуљи цара Алексија I Комнина светогорској Лаври из 1104. године*. Сабрана дела I, 39—51, 56.

ликом треба издвојити само одређене чињенице.[82] За потребе властелинства земљорадници су били обавезни да припремају, поред осталог, и сено. За припремање сена користила се претежно трава која је расла по ливадама и сенокосима. Земљорадници су били обавезни да покосе траву на ливадама и сенокосима који су припадали властелинству, да воде бригу и обаве потребне послове око сушења покошене траве, затим да је садену у пластове и стогове. Посао око припремања сена земљорадници су најчешће обављали у оквиру својих сеоских атара, под претпоставком да су овде лежали манастирски сенокоси. Ако су сенокоси лежали на другим местима, тј. изван неког сеоског атара, земљорадници су и у том случају били дужни да обаве потребне послове. Значи, место извршења радних обавеза око припремања сена било је идентично са местом извршења свих послова око производње житарица, а то је сеоски атар који је припадао селу у којем су живели дотични земљорадници. Радна обавеза око припремања сена била је разрезана на сваког одраслог мушкарца, а ако се посао обављао изван сеоског атара, онда се радна обавеза разрезивала на сваку „кућу", тј. домаћинство. Величина радне обавезе одмерена је временом у трајању од једног дана косидбе. Све што би се покосило требало је и да се осуши, а затим садене у пластове и стогове. Један дан косидбе захтевао је још два радна дана око припремања сена, тако да је радна обавеза на овом послу износила укупно три радна дана. Сви наведени послови морали су веома брзо да се обаве, практично у једној седмици, а то значи да су земљорадници у првој седмици кошења издвајали за потребе властелинства једну половину својих радних способности. Кошење траве трајало је свакако дуже од недељу дана, али због њених природних особина било је пожељно да се кошење обави у најповољнијем року, који временски износи десетак дана. Ако се узме у обзир овај рок, произлази да су земљорадници практично издвајали трећину расположивог радног времена на припремање манастирског сена, а да је две трећине од оптималног рока остајало на располагање земљорадницима. Због тога се дошло до закључка да зависни земљорадници за потребе властелинства издвајају једну трећину својих радних способности за припремање сена. Аналогно томе, и површине сенокоса које су коришћене за потребе властелинства унутар неког сеоског атара

[82] М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, Историјски гласник 2—3 (1966), 18—94.

представљају приближно једну трећину од постојећих површина. Треба још напоменути да су властелинства обично била богата у оваквим површинама и да су оне биле веће од једне трећине постојећих сенокоса унутар неког властелинства.

Исте или сличне обавезе по величини и начину одмеравања разрезивале су се и приликом обраде винограда. Обично су меропси, сокалници и занатлије били дужни да за рачун властелинства обраде деоницу винограда чија је површина износила један мат, или површину винограда коју може један копач да окопа за један дан.[83] Било је и других начина одмеравања ових обавеза, али су прва два на-

[83] У многим повељама не прецизира се величина радне обавезе зависног становништва која се односи на обрађивање винограда њихових господара. По Душановом законику ова обавеза износи један дан (Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* чл. 68), а по Дечанској хрисовуље обавеза треба да буде: „Винограда мьть мѣромь ꙗко и по инихь црькквахь" (М. Милојевић, Дечанске хрисовуље, 61, 133). Ову обавезу требало је да извршавају меропси, сокалници и занатлије. На основу Душановог законика, као и на основу Дечанске хрисовуље, може се закључити да је обавеза обрађивања винограда била одмерена било једним даном било једним матом. што се своди на исто.

Наведени закључак поткрепљује и чињеница што „Закон Србљем" у повељи манастира Св. Арханђела код Призрена предвиђа за целокупно зависно становништво, поред осталог, следећу обавезу: „И виноградь да тежии всакь по законоу како оу Стоуденици оу Светаго Симеона" (*Законски споменици* 696). Попови који су живели на манастирском властелинству морали су такође да обрађују виноград „како ѥ законь оу Стоуденици и оу Светаго Симеона". Позивањем на „закон" који је постојао на поседима манастира Студенице не сазнаје се много о самој величини радне обавезе, али цитиране одредбе упућују на закључак да су радне обавезе биле исте и на поседима манастира Студенице и на поседима манастира Св. Арханђела, код Призрена. На основу наведених чињеница може се са сигурношћу рећи да су радне обавезе на свим властелинствима биле сличне, ако не и потпуно једнаке. Уосталом, то потврђују Душанов законик и Дечанска хрисовуља, по којима је радна обавеза износила један дан, односно један мат, што се своди на исто. Имајући у виду и одредбе из повеље манастира Св. Арханђела из којих се види да су исте обавезе биле одавно устаљене и на другим манастирским поседима, може се са знатном сигурношћу узети да је радна обавеза обрађивања винограда на властелинствима у Србији износила један дан, или један мат.

чина најчешћа.[84] На овом месту не може се са већом сигурношћу рећи шта је служило као основица за одмеравање радних обавеза у виноградима. То се тим пре не може рећи, јер се не зна колику је површину винограда био у стању да током године обради један земљорадник. Подаци о величини винограда које држе земљорадници пружају различита обавештења. Неки су земљорадници обрађивали винограде чија површина износи 1 — 2 златице, али било је земљорадничких породица које су обрађивале винограде и од по 10 златица. На основу само оваквих обавештења није могуће одредити просечну величину винограда коју је био у стању да обради током године један земљорадник. То се не може утврдити ни за једну земљорадничку породицу. У пословима обраде не учествује готово никада само један човек већ обично и сви одрасли чланови његовог домаћинства који су способни за рад или одређене послове око обраде винограда. Површине винограда које су обрађивале поједине породице варирале су како у једном месту тако и у појединим крајевима. У Струмској области земљорадници држе најчешће такве винограде чија се површина креће од 1 — 4 византијска модија, а ређе од 6 — 8 модија. Било је свакако земљорадника који уопште нису имали винограде, чак и у типично виноградарским крајевима, па одређивање полазне основице за одмеравање радних обавеза постаје још сложеније. Извесну помоћ у том погледу пружају подаци који говоре да су обавезе за коришћење винограда одмерене у натури, као што је био случај у Пилоту и Штипу, где су земљорадници били дужни да од својих винограда дају један чабар вина.[85] Код оваквих случајева као

[84] Овде се у првом реду мисли на оно становништво које је на властелинствима уживало одређене олакшице у погледу извршавања свих пољопривредних радова, па и приликом обрађивања винограда. Тако су, на пример, „властела" на поседима манастира Св. Арханђела била дужна да обраде, поред осталог, „и по стать винограда" (*Законски споменици* 697), док је за зидаре из Пнућа, који су такође били потчињени истом манастиру, радна обавеза одмерена као „леха винограда" (*Законски споменици* 696).

[85] *Законски споменици*, 455, 678, 691, 704. Поред давања једног чабра вина, познати су случајеви да се плаћао винскн „десетак" и вински „наметак" у крајевима јужно од Скопља (*Законски споменици*, 455, 614, 620, 767). На овом месту треба упозорити да се у Штипу и околини у неким случајевима плаћао вински „десетак", у неким само „чабар вина", док је у неким случајевима радна обавеза износила један дан. Ову последњу обавезу извршавали су је-

да се ни мало не води рачуна о томе колико је који земљорадник имао засаћене винове лозе, већ се од сваког захтева иста дажбина. За наведену појаву вероватно треба тражити објашњење у томе што је гајење и распростирање винове лозе у Србији отпочело релативно касно, практично тек у XIV веку, бар у унутрашњости Србије. Овом приликом треба још напоменути да винограда није било на свим властелинствима. За пронијаре је то чак и наглашено, тј. уколико пронијари не располажу виноградима за чију би обраду користили бесплатан рад потчињених им земљорадника, онда су пронијари имали право да захтевају извршење одређене радне обавезе на пословима друге врсте.

Пошто су сви земљорадници на неким властелинствима морали да за рачун феудалног господара обраде површину винограда која износи један мат, или један дан копања, то су и површине под виноградима које припадају дотичном феудалном господару биле приближно за 8 — 9 пута мање од оних површина које су биле под житарицама, а које су такође биле обрађене за рачун феудалног господара. Иста се сразмера не може утврдити за деонице које припадају земљорадницима, али су свакако и њихови виногради били обично знатно мањи од површина на којима су се сејале житарице. Овом приликом треба још додати да радна обавеза која је одмерена на обраду једног мата винограда, или на један дан копања, једновремено укључује и све послове око обраде винограда, почевши од копања па до бербе. Из тога се може закључити да радна обавеза није трајала само један дан, већ више дана. Виноград се током године окопавало два до три пута, а то је већ два до три радна дана. Пре окопавања требало је одређено време утрошити на резање лозе, доношење притака, постављање истих у земљу, везивање и заламање лозе и, најзад, одређено време трошило се и у берби. За све ове послове утрошило би се током године бар шест радних дана, а можда и више.[86]

Указавши на радне обавезе земљорадника у обради винограда и припремања сена на властелинствима, јасно се уочава да поменуте обавезе не представљају ни малу ни лаку обавезу за земљораднике. Поменутим обавезама земљорадник је био присиљен да издваја један део властитих

дино отроци (*Законски споменици* 402), док је плаћање винског „десетка" или чабра вина било везано за обавезе парика (*Законски споменици* 455, 678, 767).

[86] Видети одељак о виноградима.

радних способности за потребе феудалног господара. Пошто су земљорадници издвајали једну трећину радног времена у производњи житарица, а у корист феудалних господара, као и приближно једну трећину времена око припремања сена, такође за потребе феудалних господара, може се претпоставити да су сличан део властитих радних способности издвајали и приликом обраде винограда који су припадали феудалним господарима. Производња житарица, обрада винограда и припремање сена за потребе властелинства нису и једине обавезе земљорадника према феудалним господарима, али су то најважнији облици феудалне експлоатације у одређеним крајевима средњовековне Србије.

ЗАКЉУЧАК

У целокупном досадашњем излагању учињен је покушај да се употпуне досадашња знања о земљорадњи у средњовековној Србији, највише због тога што је већина тадашњег становништва учествовала, непосредно или посредно, у овој привредној делатности. Употпуњавање досадашњих знања омогућило је истовремено да се нешто више осветли свакодневни живот човека одређене историјске епохе и одређеног географског простора. У процесу производње житарица, обраде винограда, вртова и воћњака земљорадник у средњем веку био је снабдевен потребним оруђима за производњу. Сва његова оруђа условно се могу поделити у две групе: на ручне алатке и справе за орање. Од ручних алатки земљорадник у средњем веку је употребљавао мотике различитих врста и облика, па и намене, а такође: српове, косире, ножеве, секире, трнокопе, лопате, косе и сл. У то доба ове су алатке имале много већи значај за човека него у новије време јер неки послови нису без њих могли да се обаве. Од справа за орање земљорадници су најчешће употребљавали рало, док се плуг у Србији почео релативно касно употребљавати, тек у другој половини XIV века. Справе за орање вукла је сточна запрега, коју су по правилу сачињавали два вола. Употреба рала и такве сточне запреге ограничавале су производне могућности земљорадника. Међутим, и поред тога, тадашњи човек је успео да обради знатне површине и да их непрекидно проширује крчењем земљишта које је било подесно за обраду. Највећи део обрадивих површина састојао се од њива, док су површине под виноградима, воћњацима и вртовима биле знатно мање. На њивама се најчешће сејала пшеница, затим јечам, овас, раж и просо, док су само мањи делови ораница били намењени гајењу лана и махуница (легуминоза).

У процесу производње земљорадници су настојали да повећају или одрже плодност обрадивих површина. Тамо где је постојала могућност, вршило се наводњавање њива

и вртова, а где је постојала потреба — и одводњавање обрадивих површина. Одржавање и повећавање плодности земљишта вршило се двојако: остављањем ораница на угар и коришћењем сточног ђубрива. Приликом гајења житарица водило се рачуна и о плодореду, али је плодоред могао у извесној мери само да ублажи исцрпљивање земљишта јер су се махом смењивале житарице, а не и биљке других врста. За коришћење ђубрива постојале су ограничене могућности из више разлога, па су се по правилу ђубриле само оне обрадиве површине где је то било неопходно, као што су виногради и вртови. Одржавање плодоности ораница обављало се на тај начин што се део расположивих ораница остављао на угар по утврђеном редоследу, најчешће по тзв. тропољном систему. По овом систему сваке године би две трећине ораница биле засејане житарицама, док би једна трећина лежала на угару. Примена наведених агротехничких мера у процесу производње житарица омогућавала је земљорадницима да на њивама постижу у просеку четвороструке приносе у односу на количину семена које би било посејано. Разумљиво да су приноси варирали, како из године у годину тако и од места до места, на шта су утицали различити чиниоци.

Користећи се приликом обраде њива ралом које је вукла сточна запрега од два вола, радне способности човека и његове сточне запреге биле су ограничене. Током године земљорадник је ралом и поменутом врстом запреге био у стању да узоре и посеје толику површину земљишта за чију је сетву требало највише шест стари семена, односно 27 кабала, што по данашњим мерама износи нешто мање од 600 литара. Са овом количином семена земљорадник је могао да посеје око 2,5 ха и да у жетви оствари приносе који су четири пута већи од утрошене количине семена. У просеку су земљорадници најчешће били у стању да обраде и засеју толику површину земљишта за чију је сетву требало пет стари, односно 22,5 кабла семена. Разумљиво да је и остварена жетва била нешто мања, јер је и сетвена површина мања. Пошто је земљорадник у средњовековној Србији био изложен експлоатацији феудалаца која се у великој мери спроводила присвајањем једног дела радних способности човека и његове сточне запреге, то ће се и сетвене површине које би земљорадник могао непосредно да користи смањити у одређеној сразмери. Из ранијег излагања могло се видети да су величине радних обавеза које је земљорадник дуговао феудалном господару биле у првом

реду условљене производним могућностима земљорадника. Полазну основицу приликом одмеравања радних обавеза чинила је радна способност човека и његове сточне запреге у производњи житарица. Величина ових обавеза представља тачно једну трећину од радних способности човека и његове сточне запреге. Наведени закључци односе се првенствено на централне делове српске државе, а обухватају XIII и XIV век.

Кад се утврди да су земљорадници издвајали једну трећину од расположиве радне снаге својих сточних запрега на обраду земљишних деоница које су припадале феудалним господарима, могуће је одредити, бар у начелу, и површину ораница које су по сеоским атарима искључиво користили феудални господари. Пошто се за обраду ових ораница користи једна трећина радних способности свих сточних запрега у једном селу, то и површина ораница феудалних господара није могла да буде мања од једне трећине свих расположивих ораница у неком сеоском атару. Према томе, искључиво право коришћења две трећине ораница у атару неког села припада земљорадницима, а једна трећина властелинству у које је дотично село укључено. Свакако је потребно истаћи да је на неким манастирским властелинствима ова површина била чак и већа од једне трећине јер су земљорадници, поред својих редовних и допунских обавеза орања, морали још по три дана да жању на њивама које они нису обрадили и засејали извршавањем радних обавеза у корист феудалног господара, већ је то учињено на неки други начин. Може се, донекле, утврдити ко је узорао и посејао ону површину земљишта на којој су земљорадници морали да жању по три дана годишње. То су на неким властелинствима свакако били „ратаји". Ова категорија земљорадника у средњем веку била је дужна да оре земљишне деонице феудалних господара, али је приликом обављања посла користила сточне запреге које су припадале феудалним господарима. Пошто су властелинства поседовала властите сточне запреге, чија се радна снага користила искључиво за обрађивање властелинске резерве, то је и површина ораница које су припадале одређеном феудалном господару била свакако већа од једне трећине расположивих ораница на целом властелинству. Могуће је чак одредити и однос између величине оних површина које су на властелинству обрадили земљорадници „заманицом" и „бедбом" и оних површина које је властелинство успело да обради на неки други начин. Ако се пође од тога

да су меропси за рачун властелинства орали и сејали деонице чија површина има девет мати, или која је требало да се оре 8 — 9 дана, а да су меропси, као и друге категорије земљорадника, морали да жању за рачун властелинства још три дана, отдносно мата, преко наведених обавеза, произлази да су земљорадници били дужни да пожању већу површину него што су посејали, и то за једну трећину (9 : 3 = 3). Значи, меропси су уместо девет мати били дужни да пожању површину од укупно 12 мати. Већ је речено да су земљорадници уз помоћ сточне запреге од два вола били у стању да узору и посеју површину од 27 мати, од чега у корист властелинства 9 мати, а за властите потребе преосталих 18 мати. Пошто су земљорадници морали на неким властелинствима да пожању 12, а не 9 мати, онда ће и површина властелинске резерве која је посејана стајати према површини свих ораница коју обрађују и сеју сви земљорадници на властелинству у своју корист као 18 : 12 или као 3 : 2. Наведени однос показује да су две петине од укупне површине земљишта на неком властелинству биле засејане у корист феудалног господара, а три петине у корист земљорадника који живе на дотичном властелинству. Из тога се јасно види да оранице на којима искључиво право коришћења припада властелинству не представљају само једну трећину од укупне површине ораница на дотичном властелинству већ да захватају чак и две петине обрадивих површина. Величину властелинске резерве не би требало ограничити на једну трећину, или, пак, на две петине од расположивих ораница на властелинству. У појединим случајевима властелинска резерва је могла да буде и знатно већа, али се тада вишак није могао обрађивати само бесплатном радном снагом земљорадника, већ се обично давао под закуп. У сваком случају не треба испустити из вида чињеницу да је сваке године једна трећина сетвених површина била обрађена бесплатном радном снагом земљорадника, а у корист феудалних господара. На властелинствима манастира Св. Стефана, у Бањској, и манастира Св. Богородице Бистричке, у корист властелинства биле су засејане чак и две петине од расположивих ораница. Доношењем Душановог законика овакве се појаве бар у начелу сузбијају, јер Законик дозвољава присвајање само једне трећине радних способности човека, а свакако и његове сточне запреге. Уосталом, од средине XIV века категорија ратаја као да на неки начин ишчезава, или се бар не помиње у манастирским повељама.

Знајући да су меропси у производњи житарица за рачун феудалних господара трошили једну трећину властитих радних способности и једну трећину радне снаге својих сточних запрега, може се одредити и коју ће количину житарица у просеку добити феудални господар присвајањем поменуте бесплатне радне снаге. Већ је истакнуто како је један земљорадник са сточном запрегом од два вола могао да узоре и посеје толику површину земљишта за чију је сетву требало највише 36 дубровачких копела, односно 27 кабала пшенице. На овој површини земљишта могла је да се у просеку оствари жетва од око 144 копела, односно од око 108 кабала житарица. Пошто се једна трећина овакве деонице обрађивала за рачун феудалног господара, онда ће њему припадати и једна трећина од остварене жетве, а то износи 48 копела, односно 36 кабала. Значи, феудални господар, присвајањем бесплатног рада једног меропха и његове сточне запреге током године могао је да за свој рачун произведе поменуте количине житарица, али треба водити рачуна о томе да је феудални господар приликом овакве производње житарица улагао у сетву и потребно семе. Због утрошеног семена у сетви, количину произведених житарица треба одмах смањити за једну четвртину, тј. 48 копела треба смањити за 12 копела, а 36 кабала за 9 кабала семена. На тај начин феудалном господару остаје чисто 36 копела или 27 кабала житарица. Упоређивањем ових количина са количинама житарица које је један земљорадник могао да произведе током године, користећи се сточном запрегом од два вола, произлази да је феудални господар добијао тачно једну четвртину од остварене жетве. До таквог се резултата лако долази ако се остварена жетва од 144 копела подели са 36 копела, односно ако се 108 кабала подели са 27. Резултат је увек четири, што значи да феудалном господару остаје као чиста добит тачно четвртина од просечне жетве. Резултат је посебно значајан јер се на основу њега може вршити поређење са степеном експлоатације у оним случајевима када је господар давао своју земљу под закуп.

Напред је било говора о томе шта се десило са обрадивим земљиштем које је дошло у посед Дубровника припајањем одређених делова српске и босанске државе територије. Земљиште на овим територијама припало је Дубровнику, а градске власти су га, по утврђеним начелима, поделиле својим грађанима. Ови су после тога имали искључиво право коришћења добијеног земљишта. Међутим, на припо-

јеним територијама живели су и радили исти земљорадници који су променили врховног господара, али не и место боравишта. Земљорадници су и у Србији и у Босни свакако уживали одређена права у погледу коришћења обрадивих површина, али дошавши под власт Дубровника, они су лишени стечених права. Дубровачки грађани, као нови господари, имају искључиво право коришћења својих деоница. Међутим, грађани добијене деонице не обрађују лично, већ их дају под закуп, захтевајући обично од земљорадника да им плаћају на име закупнине четвртину од остварене жетве. Већ је више пута речено да четвртина остварене жетве са деонице земљишта коју је у стању да обради један земљорадник износи највише 36 копела, односно 27 кабала. На основу тога долази се до закључка да су феудални господари који су присвајали трећину радних способности земљорадника и његове сточне запреге добијали исту количину житарица као и господари деоница које су даване под закуп за четвртину остварене жетве. Степен експлоатације је исти, било да се земљорадник искоришћава као закупац било да је дужан да издваја део својих радних способности и део радних могућности сточне запреге. На основу тога може се закључити да положај земљорадника на територијама које су припојене Дубровнику није у погледу експлоатације ни погоршан, ни побољшан. Њима је у крајњој линији могло бити чак и свеједно да ли ће своје феудалне обавезе извршавати кроз бесплатну обраду властелинске резерве, или ће, пак, узимати земљу под закуп плаћајући на име закупнине дубровачким грађанима четвртину од остварене жетве. Облици експлоатације су свакако различити, али је степен експлоатације остао исти. У оба случаја они својим радом дају господарима по 36 копела житарица, односно 27 кабала. Количина житарица коју бесплатно присвајају господари свакако није мала, јер по величини представља једну четвртину од остварене жетве.

Приликом доношења ових закључака није било могуће узети у обзир конкретне прилике под којима су живели и радили појединии земљорадници, тј. није се могло поћи од тога колико је земљишта обрађивала свака породица, колико је имала за рад способних људи, шта је све производила и под каквим условима, каквим је запрегама располагала и сл. јер би то отежало разматрање о производним могућностима, а готово да би било немогуће утврдити од које се основе полазило приликом одмеравања радних обавеза. Да би се утврдила величина радних обавеза и сагле-

дале производне могућности, морало се поћи од тога шта је један земљорадник током године могао да узоре и посеје користећи се при послу сточном запрегом од два вола. Оваквим поступком дошло се до већ наведених резултата, тј. да су земљорадници у средњовековној Србији за право коришћења својих деоница обрадивог земљишта подносили сличан терет као и земљорадници на дубровачкој територији мада се ови други појављују у улози закупаца. И једни и други дају својим господарима у просеку по 36 копела, односно по 27 кабала житарица. Различити су начини за присвајање ове количине житарица. У унутрашњости Србије то се остварује кроз радне обавезе, а на територији Дубровника кроз закуп. Не треба испустити из вида чињеницу да су земљорадници на територији Дубровника деценијама и вековима живели у саставу српске и босанске државе. Међутим, то није једини разлог због чега је њихово оптерећење готово исто као и оптерећење земљорадника у унутрашњости српске државе. Разлоге треба тражити пре свега у производним могућностима земљорадника, а пошто су производне могућности исте, онда су оне послужиле као основа према којој се одмеравао и степен експлоатације. Наведени принципи могли су бити нарушени ако би настале промене у производним могућностима. То се свакако могло очекивати ако се промени врста справе за орање, као и сточна запрега. Применом плуга чију би запрегу сачињавали коњи, повећале би се производне могућности земљорадника јер би земљорадници били у стању да узору и посеју веће површине. На територији Дубровника господари земљишних деоница не би били оштећени јер су од својих закупаца за земљу обично добијали четвртину од остварене жетве, али би у унутрашњости Србије дошло до озбиљнијег поремећаја. Ова се напомена односи пре свега на она властелинства на којима је радна обавеза земљорадника измерена површином земљишта коју је требало обрадити за рачун феудалног господара. Деонице од 8 — 9 мати не би више представљале трећину површине оних ораница које је у стању да узоре и обради један земљорадник. Међутим, на властелинствима на којима су земљорадници били дужни да раде по 8 — 9 дана годишње не би господари властелинстава били ни на каквој штети јер би се њихови приходи повећали у сразмери са повећаним производним могућностима. Није искључено да су властелинства половином XIV века прешла управо на овај начин одмеравања радних обавеза јер има је он пружао сигурност да ће се и

приходи властелинства повећати ако се повећају производне могућности земљорадника. Такође, није искључено да је и Душанов законик имао у виду поменуту чињеницу, одредивши да земљорадници раде два дана недељно за рачун својих господара. Прелазак са радних обавеза одмерених површином земљишта на радне обавезе одмерене временом у Србији је видљив и очигледан да би био случајан. Последњи помен радних обавеза које су одмерене површином земљишта налази се у дечанским хрисовуљама. Прва од њих издата је 1330, а друга као потврда прве повеље издата је између 1343 — 1345. године. Већ у истом раздобљу, тј. 1343 — 1345. године, на поседима цркве Св. Николе, у Врању, помињу се радне обавезе одмерене и површином земљишта и радним временом. Радна обавеза меропаха одмерена је површином, а радна обавеза отрока одмерена је временом на истом властелинству. После 1345. више се не јављају радне обавезе одмерене површином земљишта. Одмеравање се врши искључиво радним данима, било да се помиње 8 — 9 дана годишње, или два дана недељно. На основу изложених чињеница може се слободно закључити како радне обавезе одмерене временом омогућавају феудалним господарима да се не повреди њихово право присвајања једне трећине радних способности зависног земљорадника и његове сточне запреге, независно од тога да ли производне могућности земљорадника стагнирају или се временом повећавају. Одредбе Душановог Законика, уз све то, дозвољавају феудалним господарима да користе расположиву радну снагу у оним пословима за које феудално газдинство сматра да су најпотребнији.

SUMMARY

AGRICULTURE IN MEDIAEVAL SERBIA

Agriculture of Serbia in the Middle Ages, as well as the accompanying phenomena most closely conncted with this economical activity, have attracted, for almost an entire century, the attention of Serbian mediaevalists; however, in spite of the great interest, taken generally in this problem, agriculture has not been yet studied on the whole. In his doctoral dissertation Miloš Blagojević endeavoured to do this for the period from the XIIIth to the XVth century. His work, in addition to the introduction, the conclusion, lists of reference works and sources, contains five sections: first, agricultural implements, second, cultivable surfaces and crops, third, methods of maintaining the fertility of the soil, fourth, farmers' capacities of production, fifth, relation between the capacities of production and working obligations of farmers.

The first chapter deals with the agricultural implements used by mediaeval farmers. Among the hand tools in the first place is mentioned the hoe, the very ancient implement of all agricultural populations, consisting of a wooden handle and a flat metal blade. Several kinds of them were in use, of different weight, size and price, in dependence on their purpose. The heaviest hoes, of about 3.5 kg, were used for the work in the vineyards and the lightest and least ones, whose weight was about 600 gr, served for the gardening purposes. In addition to the above works, the hoes were used to break up the surface of the soil, to make the ploughed ground suitable for sowing and to prepare the earth for covering in the best possible way the seeds of cereals. The information on the shovel and the spade that has been preserved is very scarce. The shovels were made of a single piece of wood and were used, as far as it could be established, for the work on the threshing-floor, to separate the threshed cereals from straw ind chaff. For the land-tillers the

pickaxe was a very useful implement. It consisted of a wooden handle and a double iron blade. The legs stand opposite each other, but one of them has the shape of a shovel and the other is in form of a pick or of an axe. The pickaxe was usually utilized when the soil ought to be deeply dug and freed from roots, rootlets and small stones. The metal part of this tool weighed about 4.5 kg and cost, in the beginning of the XVth century, 14—15 Ragusean denarii (40—44 denarii = 1 ducat). The axes were also indispensable to the farmers for performing determined works. They used axes of various shapes and sizes.

In addition to the tools which are used for digging up the soil and felling the trees, the land-tillers needed also the implements with which to reap the grain, to mow the grass and to cut off the shrubs and other smaller plants. Of these implements the land-tillers utilized the sickle, the scythe and *„kosir"* (pruning-knife). The sickle served chiefly for the harvest of cereals, which was effected at that time by hand. There were several kinds of sickles, among which should be distinguished those with smooth blade and the others with the cogged blade. The metallic blade of this tool was mounted in a short wooden handle. In the mediaeval Serbia the scythe served exclusively for mowing grass and was never used for reaping the cereals. The metallic blade of the scythe was generally straight and a little curved at the point, while the wooded handle was rather long. A very useful tool was also the so-called *„kosir"*. The implement consisted of a wooden handle, usually longer than with the sickle and shorter than with the scythe and of a metallic blade, resembling a longer knife, but curving at the point so that it reminded of the sickle. There were *kosirs* of different sizes and aspects, in dependence on their intended purpose; however, they can be divided into two groups, to wit: *kosirs* used for trimming the vine (falx vinitoria) and those which serve for pruning the branches, brushwood and smaller plants (flax arborea). To a similar purpose as the winegrower's *kosir* was intended also the winegrowers knife which was used also for vintaging. In addition to the above mentioned tools the land-tillers used the rakes and pitchforks, usually made of wood. Upon the whole, the mediaeval land-tillers utilized for performing determined works the following hand tools: hoe, shovel, probably also spade, further sickle, scythe, *kosir*, knife, axe, rake and pitchfork.

In addition to the hand tools, the land-tillers used also the instruments which were animal-drawn, such as ploughing implements and also the harrow, which was used for breaking the clods and covering the seeds with earth. The data concerning this latter instrument are poor and scarce. Contrary to the harrow, a more complete information has been preserved about the ploughing implements. In mediaeval Serbia were used two different kinds of ploughing instruments: one of them had a symetric ploughshare and was called *ralo*, while the other had an asymetric ploughshare and was called *plug*. Beside the fundamental characteristics, there were also some other differences between the *ralo* and the *plug*, though both these implements were made of wood, except for the ploughshare which was made of iron. The plough had another iron blade, the so-called „*crtalo*" (coulter). As far as it could be established, the plough began to be used in Serbia only in the second half of the XIVth century, while the use of the *ralo* is considerably older. The appearance of the plough *(plug)* in Serbia was connected to the cultural influence of the Western Europe and not of Byzantium in which the *ralo* has been through many centuries the main ploughing implement. Analogous conditions prevailed undoubtedly also in the Serbian State until the apperance of the plough and even after that time, for the use of the plough had only modest proportions. A negative effect upon the spread of this ploughing implement exerted also the conquest of Serbia by the Turks as early as in the middle of the XVth century. On the territory of the Serbian State were used several types of the ralo, which can be divided roughly into two groups: the *ralo* of the central type and the *ralo* of the peripheral type. The ploughshares, both of the plough and of the *ralo*, were of various dimensions and weight which was reflected also upon their price. As far as it could be established, the weight of the plougshare varied from 2 to 3,5 kg and the price from 7 to 12 Ragusean denarii. The price they had to pay for the ploughshares was a great expenditure for the land-tillers and its importance is best shown by the fact that 12 denarii represented one tenth of the purchase-price of an ox or, in other terms, this amount of money was sufficient to buy about 40 pound's weight of wheat on an average. The equipment of a plough exacted still greater excenses, for it had, in addition to the ploughshare, also the fore blade of iron and there were some other parts of metal on it. The team of animals which drew the ralo or the plug consisted exclusively of oxen of domestic race, the

so-called Illyrian cattle (buša), whose weight rarely exceeded 250 kg. It goes without saying that the tractive power of these oxen was very modest. The working possibilities of such teams were still diminished by the way in which they were yoked at that time, for the oxen drew the plough by their neck and not by their front. It should be emphasized that the horses were never used, in mediaeval Serbia, for drawing the *ralo* or the *plug*. Considering the above facts, it is easy to realize that the efficiency of a *ralo* drawn by a pair of oxen must have been rather poor.

The land-tillers used all of the above enumerated tools and instruments not only in performing determined agricultural works, but also in transforming the waste lands into the cultivable soils. The untilled areas, but suitable for cultivation, were called *ledine* (virgin soils). After they had been cleared and transformed into the cultivable soil, such areas were called *„laz"* or *„trebež"*. For obtaining the new cultivable areas were generally used the lands under a sparse wood cover or smaller vegetation. Such trees, brushwood and other plants had to be first felled and cut by means of axes and after that burnt down. The land-tillers would, then, plough up the soil by means of the *ralo* and remove the roots, rootlets and stone fragments from it, using for this purpose pickaxes, hoes and other tools. The cleared land was usually transformed into the arable fields and vineyards and less frequently into the gardens and orchards.

The arable lands on which cereals had been grown for a longer time were called *njive* (fields) and *stupovi*. The only difference between these two categories consisted in the fact that the latter were vaster areas of ploughlands which were, as a rule, in possession of the feudal lords, while the fields were in possesion of the land-tillers though their lords, had frequently some rights to them. The land-tillers sowed on the fields in most cases the cereals and in the first place wheat, both in autumn and in spring (winter wheat and spring wheat), barley either as autumn crop or as spring crop (winter barley and spring barley), oats as spring crop, rye as autumn crop was sown on smaller areas, further two kinds of millet (common millet and Italian millet) which could have been sown also late in spring. On smaller plots of cultivable soil were grown spelt and sorghum. By mixing the seeds of wheat with those of barley, in sowing, or of wheat and rye, there was created a special plant structure which was called on the territory of Dubrovnik *„sumješica"* and in

more recent times *„napolica"* or *„suražica"* (mixture of rye and wheat).

In addition to the cereals, the land-tillers grew on the fields also the leguminous plants but only those kinds which were exclusively used in human diet. The most important place among the leguminous plants was occupied by lentils, followed by broad beans, chick-pea, while it is impossible to assert that beans had been also grown in mediaeval Serbia. Several varieties of broad beans were sown, one of which was called small and another one black broad bean, in dependence on the size and colour of fruits. There were, at any rate, two varieties of chick-pea at least, one of which was called black and the other red chick-pea, which again indicates what was the colour of the fruits.

As regards industrial plants, they grew hops, used in brewing beer. Flax occupied an important place among the crops. This plant had in Middle Ages the same importance as cotton has in modern times, for its fibers were used for the weaving of light fabrics. In comparison with flax, the growing of hemp occupies a considerably more modest place and this plant is mentioned but very rarely in the preserved sources. It should be mentioned, in this context, that on the territory of Dubrovnik they attempted to grow plants which could be used as dyestuffs (guadum).

Before the seeds of cereals, leguminous and other plants could be sown, the soil intended for this purpose ought to have been first ploughed. Before the sowing of cereals, the land was usually ploughed twice, once in the course of summer months and for the second time immediately preceding the sowing. For breaking and crumbling the ploughed land that ought to cover in the best possible way the seeds, they used usually the harrow and frequently also the hoe. In dependence upon the sort of cereals, the sowing was performed in two seasons, to wit: in autumn and in spring. On the territory of Dubrovnik the autumn sowing did not start before the 1st of October and it extended throughout November, in dependence upon the weather conditions and other circumstances. The sowing of spring crops began towards the end of February at the earliest and was continued with throughout March and even in the first weeks of April. Millet could be sown in May and even in June. In the interior of the Balkan Pensinsula the autumn sowing did not necessarily begin before October, but, on the other hand, the sowing of spring crops could not be done before snow had melted and

hard frosts had ceased. The seeds for sowing cereals had to be prepared in time and, after that, chaff and cow-wheat removed from them. At that time the sowing was done by hand. The lad-tillers always knew what quantity of seed was necessary to sow some of their fields and they frequently expressed also the areas of fields in the amount of seeds necessary to sow them.

The reaping of winter cereals on the territory of Dubrovnik did not generally begin before the 15th of June i. e. before St Vitus's Day (Vidovdan), while the harvest of spring cereals, in relation to that of the autumn, was late by a month at least, and even more, in dependence upon different conditions. The reaping itself was done by means of a sickle. The harvested cereals were bound in sheaves and left on field for a few days to dry. The sheaves were afterwards transported to a determined place, where they would be threshed (threshing floor). The trasport of sheaves was effected in two ways, either by the use of animal power or by the exclusive use of man power. Transported or driven, the sheaves were stacked in larger heaps in the immediate proximity of the threshing floor, i. e. near the place where the threshing will be done. The threshing could be undertaken soon after the cereals had been reaped and transported. On the territory of Dubrovnik, as well as in other regions with Mediterranean climate, the threshing of winter cereals could be started as early as at the end of June, to be concluded in the course of July. The threshing of spring crops was performed usually in the course of August and exceptionally also later. The Christian holidey St Elias, which falls on the 20th of August each year, was usually taken as the date by which the threshing of winter cereals should be ended. The threshing itself was done by hand on the threshing floor, by means of a tool called *mlat* or *mlatilo* (flail). As far as it could be established, horses and other cattle were never used in performing this work. After the grains had been threshed from the spikes, there lay, pell-mell on the threshing floor, cereal grains, stray and chaff and they ought to be separated from one another. First was removed straw, being the bulkiest of the three, while the grains were freed from chaff by utilizing the current of air. The grains mingled with chaff were thrown up with a wooden shovel and the chaff was carried away on one side by the current of air, while the cereal grains, being heavier, fell vertically on the ground. The land-tillers would store the cleared cereals into the wickerwork granaries, wooden bins

and sometimes they kept the grains also in sacks. The feudal estates, which had larger quantities of threshed cereals, stored the cleared grains into the specially dug and prepared storages in the earth, called wheat pits.

In addition to corn and leguminous crops, a great importance in mediaeval Serbia was also attached to the viticulture. On the Adriatic coast, as well as in those regions which had been, until the XIVth century, under the Byzantine rule, the vine-growing reached considerable proportions as early as in the XIIIth century, and probably even earlier than that. In the interior of Serbia a greater importance to the vine-growing began to be attached only at the transition between the XIIIth and the XIVth centuries. In the course of the XIVth century and at the beginning of the XVth century, the vine was being planted on wide areas, particularly on the feudal estates, but probably also on the properties of common peasants. At the beginning of the XVth century some towns in the interior of Serbia (e. g. Novo Brdo) protected the vine-growers, resident on their territory, by imposing an additional tax, over and above the usual customs, on each „foreign" vine. Two fundamental methods of vine-growing were known to mediaeval land-tillers. In the first case the vine was dressed low, above the root, while in the second case it was let grow to a considerable length resp. height and only its shoots were dressed. In such vineyards as were dressed every year, for supporting the growing vines were usually used the stakes, about 1.5 m long, which were driven into the ground in proximity of each grapevine, while with the grapevines growing high, for the same purpose were used the trees or special trellis, made of latticework, on which the vines crept.

The soil intended for planting a new vineyard had first to be dug deep, sometimes knee-deep, but more frequently deeper than that. In growing some vineyards this depth reached three spans, and even two ells, which allows to conclude that the depth of the dug up soil varied from 60 to 100 cm (1 Ragusean ell = 0.512 m; 1 ell = 2 spans). The young grapevines were planted into the earth with their root already formed and in some cases also without it. Before planting a young vine, a determined amount of dung was put into the hole. In a grown-up vineyard there had to be performed a series of works in the course of the year. In the seaside regions the vines were dressed as early as at the end of January and in the interior of the Serbian State at a somewhat later period. After the dressing, the cut-off shoots had to be

removed from the vineyard in order to be able to start the first hoeing in February. This work was performed, and in most cases also concluded, in the course of February, but the vineyards had to be hoed at least twice a year. The second hoeing was done in April. Before beginning this work, the stakes had to be brought to the vineyards, driven into the ground near the grapevines, the grown vines tied with the bast and, if need be, the vineyards should be also manured. All these works were usually performed in the first half of April. After the second hoeing, it was necessary to thin out the leaves of the vines, which was done, according to circumstances, in May and less frequently in June. In the seaside regions the vintage generally did not begin before the 15th of August. When the grapes had been gathered, the stakes had to be pulled out from the ground and put into a pile on a determined place. In addition to all above mentioned works, the mediaeval vine-growers periodicaly manured their vineyards, usually every four or five years and sometimes also, should a need arise, at some other intervals. To an area of 1,680 sq. m. were applied 100 sacks of manure on an average and each sack could usually contain 5 Ragusean cuppelli (1 cuppelus = 16.4 litres).

The mediaeval land-tillers grew some fruit and some vegetables, at any rate on considerably smaller areas in comparison with their fields and vineyards. A greater importance to the fruit growing in Serbia began to be attached in the XIVth century only, in the first place on the estates belonging to the churches and monasteries, where there were being planted genuine and large orchards. In growing the fruit trees, the preference was given to walnut, further to pear, cherry, apple, sorb, plum, quince, apricot, hazelnut and on the Adriatic Coast to Mediterranean fruit sorts (fig, almond, orange, lemon and pomegranate). At that time already, one and the same kind of fruit differed as regards size, colour, aspect and taste of individual fruits.

As compared with the orchards, the vegetable gardens were attached a far greater importance by the land-tillers. The cultivable areas used for this purpose lay in the immediate proximity of land-tillers houses. In such vegetable garden were grown: most frequently cabbage, and on the territory of Dubrovnik one of its varieties, called „kavolin", further onion ,garlic, leek and in the Adriatic littoral also the so-called „poriluk". In addition to the above vegetables, there were grown a kand of turnip, radish, gourd and, to all appearances,

also capsicum. On the Adriatic seaside were, of course, grown individual vegetable sorts which thrive only in the zone of the Mediterraneam climate. It should be, finally, added that the land-tillers grew rather willingly melons and water-melons, and even cucumbers. The above list of vegetables, fruits, grapes, leguminous plants and corn crops allowed the mediaeval man to diversify his diet.

In order to achieve the best possible yields and to maintain the habitual fertility of cultivable surfaces, the land-tillers periodically manured some of the latter. Without this treatment the soil would be gradually exhausted and become sterile and, consequently, its cultivation unprofitable. In vineyards and orchards the excessive exhaustion of the soil was inadmissible, because these areas were used for the growing of perennial plants. This should not be allowed with vegetable gardens, either, which were regularly cultivated and exploited every year. The land-tillers in the Middle ages were well aware of the fact that they derived great benefit from the manured soil and therefore they manured their vineyards periodically, every four or five years. To an area of 1680 sq. m. under the grapevine were usually applied about 100 sacks of dung and each sack most frequently contained 5 Ragusean cuppelli of manure (1 Ragusean cuppellus = 16.4 litres). In some cases to the same area under the the vineyard were applied 80, or even 50, sacks only, in dependence upon the need of manuring or upon the available amounts of manure and probably also upon some other causes. On the territory of Dubrovnik the farmyard manure was bought and sold like any other merchandise and this commodity was not cheap at all. A hundred of sacks could be bought for 4—5 yperperi (1 yperperus = 12 denarii; in the middle of the XVth century 1 Venetian ducat was 40—44 Ragusean denarii worth). In the course of the year the land-tillers managed to gather limited quantities of farmyard manure, so that an average land-tillers household was able to maintain, with the available quantities of manure, the habitual fertility on about 0.75 ha of cultivable soil. It is a question here, in the first place, of the vineyards which were periodically manured every four or five years

In addition to the vineyards and vegetable gardens, there existed also determined possibilities to apply also some smaller quantities of manure to the arable lands which were sown with corn crops. On account of the limited amounts of collected farmyard manure, as well as on account of its rather high

prices, it was not bought and sold with a view to conweying it to the fields.. In all likelihood, such a procedure would have been unprofitable at that time. The arable lands, however, were still manured, to wit by a special method called *torenje.* By this method is understood the shifting of the enclosures in which the cattle spent the night from one place to another. In shifting them, they saw to it that the fences be raised on a ground which is suitable for tilling. In such places where the cattle spent the night, after some time there remained to lie a determined quantity of manure that ought later, at a propitious moment, only to be ploughed in. By the above method could be manured but small areas of arable land, often so small that they could be sown with 8 or with 16 litres of wheat. On the basis of the above data it can be said that the most of arable lands were not manured in mediaeval Serbia.

The yield individual crops depended, to a great extent, upon the climatic conditions, particularly upon the rainfall. In the regions where the summer was dry and hot, the crops were menaced with destruction by the drought, while on the arable lands, situated in a mountainous region, the whole harvest could be ruined by the torrents which were formed after the abundant rainfalls. The farmers endeavoured to prevent both these dangers, either by the irrigation or by the draining of the soil, in dependence upon the needs.

The irrigation took rather wide proportions in the regions lying south of Skoplje, i. e. on the territory of the present-day Macedonia, but also in the surroundings of Prizren and Peć. For the irrigation purposes was utilized chiefly the water from the rivers and brooks which flow from the mountains to the fertile plains. Water was brought from the river beds through a network of artificial channels. Of all arable areas there were usually irrigated the vegetable gardens and fields sown with cereals. In the regions where the irrigation was developed, there was gradually formed a special regimen of utilizing water from water courses.

The draining of floodable terrains had more modest proportions in comparison with the irrigated areas. The work at the draining was restricted chiefly to giving new directions to the torrents which had been formed after abundant rainfall and melting of snow. Each landowner defended his cultivable areas as best he could, taking only care not to direct the courses of torrents to his neighbour's lands. This was

prohibited and liable to punishment, but it occurred nevertheless in the everyday practice.

By manuring, and partly also by irrigating, there could be maintained a more durable fertility with the vineyards and vegetable gardens, as well as on smaller areas of arable lands. The most of fields, sown with cereals, however, were gradually exhausted, since they were never manured nor irrigated. In order to limit, to some extent at least, the rapid exhaustion of arable lands, the land-tillers kept to the settled rotation of crops, i. e. they took care that the crops grown on the same plot should vary each year. In spite of the fact that on the fields in mediaeval Serbia cereals were chiefly sown, there were settled two different kinds of the rotation of crops. In one case the land-tillers strictly observed the rule that autumn crops and spring crops should be sown on equal areas, which made possible an even variation of spring crops and autumn crops each year, while in the other case they took only care to sow different sorts of corn crops on equal plots of land, without taking into consideration the relation of spring crops to the autumn ones. On this occasion it should be pointed out that the areas under spring crops and autumn crops were entirely equal on some feudal estates or that entirely equal areas were sown with wheat, oats and millet. There were, of course, deviations from these ideal proportions in everyday practice.

In spite of all measures that were taken, such as manuring, irrigation, rotation of crops, on most areas under arable lands the habitual fertility could not be maintained. By sowing the fields with cereals for many years, the soil was exhausted to such an extent that its tilling was no more profitable. The land-tillers were obliged to leave their arable lands from time to time uncultivated, i. e. to lie fallow in order to let the soil rest and the fertility be restored by natural processes. In mediaeval Serbia the land was let lie fallow according to a well-established system. It should be emphasised that the so-called two-course rotation was already an anachronism in the XIIIth and XIVth centuries, while the sod-burning system of farming was almost inexistent. The burning is practised only in transforming the uncultivable areas into the cultivable soil which is occupied in a permanent way and cultivated after that. At that time, the most widespread was the three-course system of farming, either in its classical or in its modified form. In the classic three-course system the arable lands which are sown with cereals, are

divided into three „fields", so that each year two of them are sown and the third one is let lie fallow. Each field was let lie fallow only for the duration of a year, while it was sown in the course of two successive years. In the modified form of the three-course system, which was rather widespread in our regions, the available arable lands were also divided into three „fields", but the field which was let lie fallow, was unutilized not only for one year but for three to four successive years. It should be pointed out in this place that the „fields", cultivated according to the modified three-course system, were used and sown for six and even twelve successive years. By the modified three-course system the time during which the soil rests has been reduced and the period of utilization has been extended. As far as it could be established, the feudal lords practised the three-course system and the established rotation of crops on their estates and the dependent peasant on the plots they cultivated.

In the fourth chapter, taking into consideration all the facts that had been set forth, the author endeavoured to determine the average productive capacity of land-tillers in mediaeval Serbia. By average productive possibilities are understood in this case the area which a land-tiller was able to plough and to sow with corn crops in the course of a year and also to perform all necessary works, utilizing in his work but a single team of oxen which draw the *ralo*. Evidently, on the above mentioned area there could be obtained, after the sowing and the threshing had been done, a determined quantity of cereals. As there is no direct information concerning the productive capacities, the author made a wide analysis of contracts which refer to the lease of lands, further of contracts concerning the lease of oxen and, finally, contracts referring to the borrowing of seeds for sowing. The examination of the data from the above mentioned contracts led to certain results allowing to tell something more concrete of the productive capacities. In looking for an answer, as complete as possible, a very useful information has been obtained as to the amount usually paid for the lease of lands by the land-tillers: a quarter of the harvest which this land yielded. A quarter of the realized harvest was also paid in the case when the land had been ploughed with the oxen taken on lease. The same portion of the harvest belonged to the person who gave the seeds for sowing, as well as to the person who performed all the necessary work, i. e. a quarter to each of them. After these facts had been established, it was

easier to realize the productive possibilities, even more so as there were preserved also the data on the basis of which it is possible to determine precisely the amount of cereals that is equal to a quarter of the harvest yielded, either it is a case of the lease of land, of oxen or of the borrowed seeds for sowing. The analysis of the above mentioned contracts led to a reliable conclusion that a land-tillers on the territory of Dubrovnik, utilizing in his work a team of oxen, could cultivate such an area for which he was liable to pay the annual rent of 5 to 6 stars of cereals (1 Ragusean star = 98.4 litres), further that he was able to sow, in the course of the spring and autumn sowing seasons, such an area for whose sowing there ought to be spent 5—6 stars of cereals and finally, that the annual rent paid for two oxen amounted to six stars of cereals at the most and to five stars on an average. These facts, as well as other available information has led to the reliable conclusion that a land-tillers, using a team of two oxen, could plough, sow and cultivate, in the course of a year, such an area of land for the sowing of which there ought to be spent 6 stars of cereals at the most, and 5 stars on an average. Knowing that in the realizing and the distribution of the harvest four elements take part on an equal footing, to wit: soil, seeds, team of animals and man's work, it presented no difficulty to determine also the amount of the average harvest that could be expected. Since a quarter of the harvest, corresponding to the quantity of 5—6 stars of cereals, was to be given for the lease of oxen, the average harvest expected will be four times as large, i. e. it will amount to 20 or 24 Ragusean stars.

In mediaeval Serbia were not used Ragusean weights for weighing the cereals, but the domestic ones and, consequently, it was indispensable to make also some metrological considerations, which led to the conclusion that a Ragusean star corresponded to 4.5 Serbian buckets *(kabao)*, resp. that 1 Serbian *kabao* exceeded by approximately a third the Ragusean cuppellus (1 star = 6 cuppelli; 1 cuppelus = 16.4 litres) resp. that the weight of a *kabao* varied about 16 kg, in dependence upon the hectolitre weight of the wheat. By comparing the Ragusean weights with the Serbian ones there was obtained the result that a land-tiller, in the course of a year, was able to sow an area for the sowing of which there ought to be spent 27 buckets *(kabao)* resp. 6 Ragusean stars and 22.5 buckets *(kabao)* resp. 5 Ragusean stars of cereals on an average. Converting the ancient weights into the modern

ones the conclusion was reached, that a farmer, using a team of two oxen which drew the *ralo,* could plough and sow an area of approximately 2.5 hectares.

A more complete realization of productive possibilities allowed the author to treat in the last chapter the importance as well as the difficulty of working obligations of dependent peasants in mediaeval Serbia. The above question ought to have been treated for several reasons, and particularly because these working obligations were the fundamental and most important form of feudal exploatation of dependent peasants in Serbia. Their working obligations were in some cases measured by the area of the land to be ploughed, sown and on which all necessary works for the production of cereals should be performed, and in the other case by the time, i. e. the number of days for ploughing. It is obvious that in this latter case also all works, indispensable for the production of cereals, should be done, and not only the ploughing. The obligation measured by the area of land amounted, for the category of tenant land-tillers *(meropah),* to which the greatest number of dependent peasants belonged, usually to 9, and less frequently to 7.5 *mats.* One *mat* was the area that could be sown with a *kabao* of wheat. Since the land-tiller with a team o two oxen was able to plough such an area for the sowing of which were necessary 27 buckets *(kabao)* of seeds at the most then the working obligation of 9 *mats* represents exactly one third of working capacities of the man with his team of animals. In the case when the working obligation amounted to 7.5 *mats* it was only the question that the upper limit of working capacities of the man and his animal team had not been taken into consideration, but as the starting point had been taken the average working capacities, i. e. the area of land which amounted to 22.5 *mat*s, i. e. the area for the sowing of which there ought to be spent 22.5 buckets *(kabao)*or 5 Ragusean stars. Consequently, the obligation of 7.5 *mat*s represented a third, but of the average working capacities, i. e. one third of 22.5 *mats.*

The working capacities measured by the time varied usually, for the tenant land-tillers *(meropah)* from 8 to 9 days of ploughing. One „day of ploughing" is equal to the area of one *mat.* This leads to the conclusions that there are no essential differences between the working obligations measured by the area of land and the working obligations measured by the number of the days of ploughing, i. e. by the time, for the obligation of 9 days of ploughing or of 9 *mats* represents

exactly one third of 27 *mats* and this is the upper limit of working capacities of the man and his team of animals. The obligation of 8 days of ploughing is not entirely equal to the obligation of 7.5 *mats,* but it is very similar to it. The facts set forth may lead to the conclusion that the feudal lords in Serbia appropriated one third of working capacities of the dependent peasants and their teams of animals. The quoted conclusion, on its part, is corroborated also by the Art 64 of the Code of the Serbian emperor Stefan Dušan (1349). It is stated in the latter that the tenant land-tillers *(maropah)* are liable to work off two days a week on the estates of their lords and this is exactly one third of six working days in a week. The legislator did not go into details, such as, for instance, for what kind of work the feudal lords will use the available working power, which depended upon different circumstances, but only sanctioned the already existing condition, generalizing the importance and difficulty of the working obligation. It was of a particular importance for all feudal lords that the law should guarantee the appropriation, on their part, of one third of working capacities of the teams of animals, belonging to the dependent peasants as well as of one third of working possibilities of those land-tillers who were subordinated to them.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

I Хисторијски архив у Дубровнику

1.	Acta Consilii Rogatorum (Cons. Rog.)	vol. 1—4
2.	Acta Minoris Consilii (Cons. Minus)	vol. 1—6
3.	Diversa Cancellariae (Div. canc.)	vol. 1—63
4.	Diversa Notariae (Div. not.)	vol. 1—36
5.	Lamenta de intus (Lam. de intus)	vol. 1—2
6.	Lamenta de foris (Lam. de foris)	vol. 1—24
7.	Libro Rosso	vol. 1
8.	Privata	vol. 1
9.	Sententiae cancelariae	vol. 1—8
10.	Testamenta	vol. 1—13

II Историјски архив у Котору

1.	Судско нотарски списи (СНС)	vol. 1/2—7

Објављени извори

1. Д. Анастасијевић, *Српски Архив Лавре Атонске,* Споменик САНУ 66, Сремски Карловци 1922, 6—21.
2. *Anonymi descriptio Europae orientalis »Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia«,* anno MCXXVIII exarata, Ed. dr. Olgierd Górka, Cracoviae 1916.
3. Broquiere, Bertrandon de la, *Путовање преко мора,* Београд 1950 (превео М. Рајичић).
4. Р. Грујић, *Три хиландарске повеље,* Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1935, 5—24.
5. Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II,* Београд 1935 (превео Л. Мирковић).

6. Б. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, Загреб 1866 (Данило II).
7. Б. Даничић, *Живот светог Саве*, написао Доментијан, Београд 1860 (Теодосије).
8. Б. Даничић, *Живот светог Симеона и светога Саве*, написао Доментијан, Београд 1865 (Доментијан).
9. Diversis, Filip de, *Situs aedificorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii, ed. V. Brunelli.* (У програму гимназије у Задру 1879—1882).
10. И. Иванов, *Български старини из Македоније*, Софија 1931, 581—587.
11. К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик САНУ XI, Београд 1892.
12. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик САНУ IV Београд 1890.
13. *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Monum. hist iur. JAZU vol. IX, Zagreb 1904.
14. *Libri reformatiounum*, Monumenta Ragusina vol. I—V, Zagreb М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике I и II*, Београд 1951, 1964.
15. S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae*, Monum. historico iuridica Sclav. Merid. III JAZU, Zagreb 1882 (Statuto di Budua).
16. A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, Zagreb 1951.
17. Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienae 1858.
18. М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник Српског ученог друштва, Друго одељење књ. XII, Београд 1880.
19. В. Мошин, *Хиландарски практик*, Акти из светогорских архива, Споменик САНУ 91, Београд 1939, 191—218.
20. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898.
21. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912 (Законски споменици).
22. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.
23. М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва III, Скопље 1927, 105—141.
24. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge-Massachusetts 1936.
25. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
26. Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
27. Б. Сп. Радојчић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, Зборник радова Византолошког института 3, Београд 1955, 15—27.
28. А. Соловјев, *Благовѣрнаго и христолюбиваго цара Иоустиниана Закон о записании, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка 1928*, 236—240.

29. А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе*, Гласник Скопског научног друштва II, Скопље 1927, 25—46, 296.
30. А. Соловјев, *Кочански практик*, Зборник радова Византолошког института 3, Београд 1955, 83—109.
31. А. Соловјев, *Libri omnium reformationum civitatis Ragusii*, Историјско-правни споменици САНУ књ. I, Београд 1936.
32. А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926.
33. А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, Прилози за КЈИФ 27, 107—115.
34. *Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић, Београд 1936.
35. *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venezia 1616 (Которски статут).
36. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део први и други, Зборник за историју, језик и књижевност САНУ, Београд 1929. и 1934.
37. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I—VI*, Зборник за историју, језик и књижевност САНУ, Београд 1902—1926.
38. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, записи и др.*, Споменик САНУ III, Београд 1890.
39. D. Farlatti, *Illyricum Sacrum*, vol. VI.
40. Т. Флоринский, *Афонские акты и фотографические снимки о них в собраниях П. И. Севастьянова, С. — Петербург 1880.*
41. F. Cordignano, *Catasto veneto di Scutari e registrum concesionum*, Tolmezzo 1944 (Catasto veneto).
42. Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1.278—1.301*, Зборник за историју, језик и књижевност САН 1932.
43. G. Cremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Monum. hist. Ragusina I JAZU, Zagreb 1951.
44. Ј. Шафарик — архимандрит Леонид, *Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелеимона у Светој Гори*, Гласник Српског ученог друштва 27, Београд 1868, 231—295.
45. Ј. Шафарик — архимандрит Леонид, *Цар Стефан Душан и царица му Јелена и син њихов краљ Урош поклањају митрополиту серском Јакову цркву светога Николе на реци Пишињи под брегом Кожљем*, Гласник СУД 24, 241—248.
46. Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана коиом оснива монастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник СУД, Београд 1862, 264—310 (Гласник 15).
47. P. Šafarik, *Památky dřevniho pisemnictvi Jihoslovanův*, Praha 1873.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Л. Амбрамсон, *О роли аредных отношении в социально-экономическом развитии Южной Италии (IX—XI вв.)*, Из Истории трудяхшчихся масс Италии, Москва 1959, 3—46.
2. Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, София 1958.

3. М. Барјактаревић, *О земљишним међама у Срба,* Београд 1952.

4. Е. В. Бернадксая, *К истории аграрных отношении в северной и средней Италии (XIV—XVI вв.),* Из истории труящчихся масс Италии, Москва 1959, 179—199.

5. М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу,* Историјски часопис XVI—XVII, 1970, 79—86.

6. М. Благојевић, *Лукно по стонској мери,* Историјски гласник 1 (1969), 38—47.

7. М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији,* Историјски гласник 2—3 (1966), 3—95.

8. М. Благојевић, *Средњовековни забел,* Историјски часопис XIV—XV, 1966, 1—17.

9. С. Боброва, *Некоторые вопросы крестянского землевладения в Сербии XII-первои половини XIV вв,* Вопросы истории Славян I, Воронеж 1963, 9—43.

10. И. Божић, *„Врв" у Пољичком статуту,* Зборник Филозофског факултета у Београду 4—1 (1957), 89—112.

11. И. Божић, *Доходак царски,* Београд 1956.

12. И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку,* Београд 1952.

13. И. Божић, *Параспор у скадарској области,* Зборник радова Византолошког института 4 (1956), 13—30.

14. И. Божић, *Proniarii et capita,* Зборник радова Византолошког института 8—1, Београд 1963, 61—70.

15. И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку,* Историјски часопис 7 (1957), 83—121.

16. I. Božić, *Le système foncier en »Albanie venitienne« au XV' siècle,* Bolletino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato 5—6 (1963—1964), 65—140.

17. И. Божић, *Средњовековни Паштровићи,* Историјски часопис 9—10 (1959), 151—185.

18. Л. М. Брагина, *Положение кретянства в северо-восточной Италии в XIII—XIV вв.,* Из истории трудяшчихся мас Италии, Москва 1959, 84—132.

19. B. Bratanić, *Orać́e sprave u Hrvata,* Zagreb 1939.

20. Б. Братанић, *Oраће справе централног дијела Балканског полуострва,* Зборник Етнографског музеја у Београду (1901—1951), Београд 1953, 42—57.

21. B. Bratanić, *Uz problem doseljavanja Južnih Slovena,* Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1 (1951), 221—250.

22. В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (Срењовековни Дубровник),* Историјски гласник 1—2 (1960), 51—94.

23. M. Vlajinac, *Die agrarrechttlichen Verhätnisse des mittelalterlichen Serbiens,* Jena 1903.

24. М. Влајинац, *Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Србији Средњега века.* Гласник Скопског научног друштва II (1927), 47—66.

25. М. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана,* Српски етнографски зборник 49, Београд 1932.
26. М. Влајинац, *Моба и позајмица,* Српски етнографски зборник 44, Београд 1929.
27. М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова I—III,* Београд 1961—68.
28. С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I и II,* Београд 1953. и 1965.
29. С. Вукосављевић, *О земљишној својини на селу,* Историјско-правни зборник 1, Сарајево 1949.
30. Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 183—207.
31. Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата,* Београд 1955.
32. R. Grand, *L'Agriculture au Moyen Age de la fin de l'Empire romain au XVI siecle,* Paris 1950.
33. Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI—XV века,* Гласник Скопског научног друштва I-1 (1925), 45—79.
34. Р. Грујић, *Епархијска властелинства,* Богословље VII-2, (1932). 93—142, 181—200.
35. Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века,* Споменик САНУ 66, Београд 1926.
36. Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку,* Гласник Скопског научног друштва 13 (1933), 47—68.
37. Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак,* Гласник Скопског научног друштва 12 (1932) 33—77.
38. Р. Грујић, *Црквена властелинства у средњовековној Србији,* Скопље и Јужна Србија, Београд 1925.
39. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина,* Југословенски историјски часопис 3 (1937), 110—146.
40. М. Динић, *Сокалници,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 28 (1962), св. 3—4, 149—157.
41. М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967.
42. D. Dinić—Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku,* Historijski zbornik 19—20 (1966—1967), 419—427.
43. Д. Динић—Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији,* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XI-1 (1968), 51—61.
44. Д. Динић—Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у XIV веку,* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIV—1, 1971.
45. Д. Динић—Кнежевић, *Трговина вином у Дубровнику у XIV веку,* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 9 (1966), 39—85.
46. Д. Динић—Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку,* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 10 (1967), 79—131.

47. В. И. Довженок, *К истории земледелия у Восточных Салвян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси,* Материалы по истории земледелия СССР, сборник I, Москва 1952, 114—159.

48. В. В. Дорошенко, *Сельское хозяиство Лифляндии в XIII—XVI вв.,* Материялы по истории сельского хозяиства и крестянства СССР, сборник III, Москва 1959, 41—88.

49. G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval I—IV,* Paris 1962.

50. В. Борђевић, *Посебно ратарство,* Београд 1961.

51. В. Бурђев: *Територијализација катунске организације до краја XV века (катун-кнежина-племе),* Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године. Посебна издања Научног друштва Босне и Херцеговине II, Одељење историјско-филолошких наука 1, Сарајево 1963, 143—167.

52. Р. Ивановић, *Властелинство манастира Арханђела код Призрена,* Историјски часопис VIII (1959), 209—253.

53. Р. Ивановић, *Дечанско властелинство,* Историјски часопис IV (1954), 173—226.

54. Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства,* Историјски часопис IX—X (1959), 79—95.

55. *История агрикултуры,* Москва—Лењинград 1940.

56. *Историја народа Југославије I,* Београд 1953.

57. *Историја Црне Горе, том I и II,* Титоград 1970.

58. V. Jagić, *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga,* Zagreb 1868.

59. V. Jagić, *Das »Dorf« im altserbischen Staate, Archiv für slavische Philologio XV* (1893), 108—117.

60. К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима,* Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 427—432.

61. К. Јиречек, *Историја Срба I и II,* Београд 1952.

62. А. П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв,* Москва 1952.

63. А. П. Каждан, *Византиское сельское поселение,* Византискии временик 2, Москва 1949, 215—244.

64. Д. Ковачевић, *Средњовековни катуни по дубровачким изворима,* Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево 1963, 121—140.

65. Н. К. Кондов, *К вопросу о системе полеводства в болгарских и соседних с ним земях Балканского полуост. в средние века,* Византискии временик 20, Москва 1961, 1—13.

64. *Константинопольский Серальский кодексь восьмикнижия,* Альбомь к XII тому Извѣстии рускаго археологического института вь Константинополѣ, Мюнень 1907.

67. Г. Е. Кочин, *Сельское хозяиство на Руси, конец XIII — начало XVI в.,* Москва—Лењинград 1965.

68. Л. А. Котелникова, *Италиянское крестьянство и город в XI—XIV вв.,* Москва 1967.

69. Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280—1460),* Београд 1956.

70. В. Н. Лазарев, *История византийской живописи I,* Москва 1947.

71. Ct. Lefebvre des Noëttes, *Le système d'attelage du cheval et du boeuf*, Mélanges Charles Diehl I, Paris 1930, 183—190.

72. Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI—XII вв.*, Москва 1960.

73. С. Лишев, *За генезиса на феодализма в България*, София 1963.

74. Т. Локот, *Специјално ратарство*, Београд 1937.

75. J. Lučić, *Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do pol. XIV st.)*, Zgodovinski časopis XXII, sv. 1—2, Ljubljana 1968, 61—96.

76. J. Lučić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astareji (do u polovinu XIV st.)*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku X—XI, Dubrovnik 1966, 135—164.

77. J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja*, Arhivski vjesnik XI—XII, Zagreb (1968—1969), 99—201.

78. J. Lučić, *Uprava u dubrovačkom vangradskom teritoriju*, Arhivski vjesnik VI, Zagreb 1963, 231—250.

79. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.

80. I. Mahnken, *Дубровачки патрицијат у XIV веку I и II*, Београд 1960.

81. J. Мијушковић, *Историја Београда*, Београд 1968.

82. J. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис XI, Београд 1961, 17—54.

83. Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета IX-1. Београд 1967, 173—224.

84. Fr. Miklošić, *Trojanska priča*, Starine JAZU 3, Zagreb 1871.

85. Е. П. Наумов, *Вторая Архилевицкая грамота како исторический источник*, Источники и историография славянског средневековья, Москва 1967, 84—99.

86. Е. П. Наумов, *К вопросу об эволюции феодальной ренты в Сербии, Северной и Центральной Македонии и Зете в первой половине XIV вв.*, Ученые записки Института славяноведения, 24, Москва 1962, 255—280.

87. Е. П. Наумов, *К истории церковного и монстырского землевладения в Сербии, Македонии и Зете во второй половине XIV века*, Средние века 23 (1963), 134—149.

88. Е. П. Наумов, *Проблемь экономического развития балканских стран в епоху турецкой экспансии (сельское хозяиство Сербии, Зеты и северной Албании во второй половине XIV у первой половине XV вв.)*, Балканика, II, Београд 1971, 117—132.

89. Е. П. Наумов, *Селаните и феудалците според Кончанскиот практик 1366—1367*, Историја, Списание на Сојузот историските друштва на СР Македонија III, Скопје 1967, 54—65.

90. Е. П. Наумов, *Феудалниот имунитет по распаѓањето на српското царство*, Историја V, Скопје 1969, 43—54.

91. Б. Недељковић, *Сок и соћбина у старом српском праву*, ИЧ VII, 1957, 53—81.

92. С. Новаковић, *„Баштина" и „бољар" у југословенској терминологији средњега века*, Глас САНУ 92, Београд 1913.

93. С. Новаковић, *Параспор-Παραζπορια. Прилог к познавању старих аграрних обичаја Балканског полуострва*, Годишњица Николе Чупића 26 (1907), 193—195.

94. С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом*, Гласник Српског ученог друштва, II одељење књ. 11, Београд 1878.

95. С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904.

96. С. Новаковић, *Пронијари и баштиници (Спахије и читлук сахибије). Прилог историји непокретне имовине у Србији XIII — XIX века*, Глас САНУ 1, Београд 1887.

97. С. Новаковић, *Село*, Београд 1965.

98. С. Новаковић, *„Соће" и „сокалник" у средњовековној Србији*, Годишњица Николе Чупића 26 (1907), 118—128.

99. Г. Острогорски, *Византиские писцовые книги*, *Byzantionoslavica* 9 (1948), 203—306 (Византијски практици, Сабрана дела Г. Острогорског I, Београд 1970, 3—118).

100. Г. Острогорски, *Елефтери. Прилог историји сељаштва у Византији*, Зборник Филозофског факултета у Београду 1 (1949), 45—62 (*Елефтери, Прилог историји сељаштва у Византији*, Сабрана дела Г. Острогорског II, Београд 1970, 196—217).

101. Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и Јужнословенским земљама*, Београд 1951 (*Пронија*, Сабрана дела Г. Острогорског, Београд 1970, 119—342).

102. Г. Острогорски, *Радоливо — село светогорског манастира Ивирона*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961), 67—84.

103. Г. Острогорски, *Размена поседа и сељака у хрисовуљи цара Алексија I Комнина светогорској Лаври из 1104. године*, Историјски часопис 5 (1955), 19—25, (Сабрана дела Г. Острогорског II, Београд 1970, 187—195).

104. G. Ostrogorski, *Das Stouersystem im byzantinischen Alterum und Mittelalter*, Byzantion 6 (1931), 229—240 (*Византијски порески систем у старом и средњем веку*, Сабрана дела Г. Острогорског II, Београд 1970, 123—132).

105. В. Петковић — Ж. Татић, *Манастир Каленић*, Вршац 1926.

106. В. Петковић, *Манастир Дечани I и II*, Београд 1941.

107. Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962.

108. В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839—1861)*, Београд 1949.

109. Б. Радојковић, *О сокалницима, расправа о социјалним односима у старој српској држави средњега века*, Посебна издања САНУ 120, Београд 1937.

110. С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.

111. М. Рајичић, *Основно језгро државе Дејановића*, Историјски часопис IV (1952—1953), 227—243.

112. М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци 1924.

113. D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća*, Zagreb 1955.

114. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до половине XV столећа*, Београд 1950.
115. А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928), 25—43.
116. А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица Николе Чупића 42 (1933), 64—92.
117. А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938), 103—132.
118. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire I*, Paris 1959.
119. I. Stijepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941.
120. Jos. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Wien 1906.
121. St. Stantchev, *Un monument de l'agriculture slave à Plisca*, Slavia antiqua, tom IV (1953), Poznań—Wrocław, 338—349.
122. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој Србији I—IV*, Београд 1931—1935.
123. С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 221—235.
124. С. Ћирковић, *Историја средњовековне Босанске државе*, Београд 1964.
125. С. Ћирковић, *Један помен соћа на Пелопонезу*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961), 147—151.
126. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, Београд 1964.
127. С. Ћирковић, *„Четвртина"*, Зборник Филозофског факултета у Београду VII-1 (1963), 273—276.
128. Т. Успенскии, *Византийские землемеры*, Труды VI Археологического съезда в Одессе, том II, Одесса 1888, 281—288.
129. Т. Успенскии, *Къ истории крестьянскаго землевладѣния въ Византии*, Журналь МНП, часть 225, С. — Петербургъ, февраль 1883.
130. М. Филиповић, *Аграрно-правни односи звани параспор или параспур*, Лесковачки Зборник V, Лесковац 1965, 5—15.
131. М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. Сарајево 1963, 45—108.
132. Stefan Chmielewski, *Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV i XV w. (Technika i rozmiary produkcji)*, Studia z dziejow gospodarstwa wiejskiego tom 5, Warszawa 1962.
133. Х. Хаџибегић, А. Ханџић, Е. Ковачевић, *Област Бранковића*, Опширни катастарски попис из 1455. године 1, Сарајево 1972.
134. Б. Храбак, *Табеле кретања цена житарица и махуњина у Дубровнику (1300—1620)*, Зборник Филозофског Факултета у Приштини 7, Приштина 1970.
135. Г. Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения в средновековна България (XI—XIII в.)*, София 1964.
136. Г. Цанкова-Петкова, *Към въпроса за сельскостопанската техника в средновековна България и в някои съседни балкански области*, Известия на Института за история 13, София 1963, 123—137.

137. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд 1922.

138. И. Чангова, *Средновековни оръдия на труда в България*, Известия на Археологическия институт, том 25, София 1962, 19—55.

139. G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, Godišnjak Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 1933, 15—38.

140. G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku godine 1399. i kralj Ostoja*, Glasnik Zemaljskog muzeja 40 (1928), 109—126.

141. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964.

142. Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, Београд 1964.

143. Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, Историјски часопис VI (1956), 177—199.

144. Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1954), 147—172.

145. Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

146. Z. Šundrica, *O agrarnim odnosima na otoku Mljetu u vrijeme pada Dubrovačke Republike*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 271—287.

СПИСАК ЦРТЕЖА И ИЛУСТРАЦИЈА

ЦРТЕЖИ

Слика 1 — Рало: 1 — двострано; 2 — тространо; 3 — четворострано (Branimir Bratanić, *Orаće sprave u Hrvata,* Zagreb 1939, сл. 4)

Слика 2 — Двострано рало: 1 — гредељ (оје); 2 — раоник (лемеш); 3 — плаз; 4 — ручица (Branimir Bratanić, *Orаće sprave u Hrvata,* Zagreb 1939, сл. 39)

Слика 3 — Тространо рало: 1 — гредељ (оје); 2 — раоник (лемеш); 3 — плаз; 4 — ручица; 5 — козлац (Branimir Bratanić, *Orаće sprave u Hrvata,* Zagreb 1939, сл. 44)

Слика 4 — Четворострано рало: 1 — гредељ (оје); 2 — козлац; 3 — раоник (лемеш); 4 — плаз; 5 — даска (коса гредица); 6 — ручица; 7 — срченик (клин козлачњак); 8 — клин (заворањ); 9 — клинчић који учтршћује оје у ручици (Branimir Bratanić, *Orаće sprave u Hrvata,* Zagreb 1939, сл. 10ª)

Слика 5 — Плуг: 1 — гредељ; 2 — раоник (лемеш); 3 — плаз; 4 — ручице; 5 — цртало; 6 — козлац; 7 — даска (Branimir Bratanić, *Orаće sprave u Hrvata,* Zagreb 1939, сл. 28)

ИЛУСТРАЦИЈЕ

1. Мотика, минијатура из Призренског јеванђеља, Туча виноградара (С. Радојчић, *Старо српско сликарство,* Београд 1966, табла XV).

2. Секира, фреска из Дечана, Св. Никола обара идоле паганског храма (фототека Завода за заштиту споменика СР Србије).

3. Секира, фреска из Дечана, Крштење Христово — детаљ (фототека Народног музеја у Београду).

4. Срп са сечивом косе, фреска из Пећке патријаршије, Пророк Захарија (фототека Галерије фресака у Београду).

5. Срп, фреска из Дечана, Пророк Захарија (фототека Завода за заштиту споменика СР Србије).

6. Срп са назубљеним сечивом, фреска из Раванице, Пророк Захарија (фототека Галерије фресака у Београду).

7. Срп са назубљеним сечивом, цртеж из прве половине XV века, Хисторијски архив у Дубровнику (Lamenta de foris knj. 15 fol. 261').

8. Косири, византијска минијатура у Ватопедском рукопису осмокњижја, Потомци Јефрема и Манасија крче земљу — секу шуму (*Константинопольский серальский кодексъ восьмикнижия*, Мюненъ 1907, т. XLI, 265).

9. Двострано рало, фреска из Дечана, Страшни суд — детаљ, „Ко украде туђу њиву" (фототека Галерије фресака у Београду).

10. Двострано рало, орач и волови, фреска из Дечана, Каин и Авељ приносе жртву Богу — детаљ, „Каин бејаше ратар" (фототека Завода за заштиту споменика СР Србије).

11. Тространо рало, фреска из манастира Богородице Љевишке, Страшни суд — детаљ, „Преорник" (З. Живковић, копија фреске, Историјски музеј СР Србије).

12. Четворострано рало, орач и волови, минијатура из Минхенског псалтира, Обделавање земље (J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters,* Wien 1906, т. XXXII, 72).

13. Волови у јарму, фреска из Дечана, Св. Ђорђе оживљује вола Глекеријева — детаљ (фототека Народног музеја у Београду).

14. Земљорадник на њиви и пастир на пашњаку, фреска из Дечана, Каин и Авељ приносе жртву Богу (фототека Завода за заштиту споменика СР Србије).

15. Виноградарски нож, фреска из Дечана, Ноје обделава виноград (фототека Завода за заштиту споменика СР Србије).

16. Воћке са младим плодовима, минијатура из Минхенског псалтира, Бог створи Адама (J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters,* Wien 1906, т. XXXIII, 73).

17. Дрвена кола са воловском запрегом, минијатура из Минхенског псалтира — детаљ, Мојсијево чудо с водом (J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters,* Wien 1906, т. XXVII, 59).

18. Сетва, минијатура из Призренског јеванђеља, Христос као сејач (С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд 1966, табла XVII).

19. Жетва, византијска минијатура из Смирнског рукописа осмокњижја, Мадијани отимају жито Израиљцима (*Константинопольский серальский кодексъ восьмикнижия*, Мюненъ 1907, т. XLIII, 284).

20. Дрвена лопата и гувно са очишћеним житом, фреска из Дечана, Христос на свом гувну (Фототека Завода за заштиту споменика СР Србије).

21. Зидање житница и преношење жита у житнице, фреска из Сопоћана, Прича о богаташу и житницама (фототека Галерије фресака у Београду).

22. Преношење жита у житнице, фреска из Сопоћана — детаљ, Прича о богаташу и житницама (З. Живковић, копија фреске, Галерија фресака у Београду).

РЕГИСТАР

А

avena — в. овас
Агамемнон, 50
Ајакс, 48, 51
Америка, 105, 107
Анадолија, 381
Ангело Латиница, 180
Апенинско полуострво, 107
aratrum — в. рало и плуг
Арбанаси, 236
Арсеније, хиландарски игуман, 371, 372
архиепископ, 194
архиепископија, 89
Астареја, 134, 138
атар, 12, 90, 92, 96, 101, 374—376, 393, 398, 407
ашов, 25

Б

бадем, 168
Балин Старчић, *властелин*, 286
Балканско полуострво, 11, 28, 36, 49, 73, 82, 101, 104, 105, 107, 112, 115, 122, 136, 141, 142, 152, 159, 160, 190, 226, 397
Бани, 256
бања, 95, 189
Бар, 116, 117
бах (бъхъ), 233
баштине, 89, 349, 352, 382
баштинске цркве, 166
бедба, 15, 42—45, 50, 193—195, 361, 365, 369—374, 381, 387—395, 407
Беласица, 87, 186
Бела Црква, 84
Бемко Прибинић, 304
Бенешић (de Benessa) Димитрије, 211; — Матија, 208, 211—217, 219
Београд, 28, 30, 100, 101, 110, 140
Беројe, каменар, 63, 273, 278, 280, 286
Бертрандон де ла Брокијер, 139, 140
Бинчулић (de Binçola) Михо, 149, 180
Бјелен, 218, 322
Блажо Птичић, 308, 309
Blasius de Radoano, 207
блитва, 171
боб (ситни и црни), 104, 106—108, 308, 309
Богавац Гоисалић, 322
Богавац Коњовод, 120
Богдан, *властелин*, 355
Богдан Радовић, 146
Богета Богојевић, *homo* војводе Радосава Павловића, 69

Богета Руђић, *жупан* у Конавлима, 323
Богиша, *поп*, 238
Богоје Радостић, 181
Бодачић (de Bodaça) Марин, 306
Божићко Брлић, *властелин*, 286
Божићко Попадић, 211
Божићко Проданић, 65
болница, 306
bona terra, 80
Борчин Рачић, 127
Босна, 36, 62, 236, 237, 262, 271, 357, 410
бостан, 154, 169, 173
Ботуша, 84, 234
брадва, 32, 33,
бразда — в. водовађа
Брајко Видинић, *homo* Балина Старчића, 286
брана, 35, 51, 111
Братан Бињевић, 146
Братослав Препече, 181
Братослав „Ципец", 276
Братун, *homo* војводе Ненада, 286
брашно, 103, 129, 308
Бргат, 229, 285
Брегалница, 186
бреме, 124
Брено, 126, 218, 298
Брестово брдо, 87, 89
Брњашча, 90, 97, 373, 374, 375, 393
Брод, 375
Брсково, 57, 58
Брус, 381, 382
Бршћаник, 135
Бугарска, 34, 36, 42, 48, 165
Будац Кобуловић, 279, 281
Будва, 148, 155, 160
Будвански статут, 143, 155
Бујков виноград, 80, 90
букила, 116, 239, 240
Буниħ (de Bona) Симеон, 65, 246
Бурмази, 180
Бучинић (de Bucignolo) Kallenda, 243, 316, 317
буша, 67, 321

В

вада, 187
Валона, 42, 57
Вардар, 120, 186, 187, 188, 383
Василије Стојановић, 126
ведро, 25, 138, 139, 304, 323, 329
Велика река — в. Вардар
вечни закуп, 218, 234, 238, 244, 245, 247
Вигањ, 245, 246
Византија, 16, 55, 56, 60, 61, 67, 104, 107, 132, 339, 341, 342, 343, 396, 397
виле, 26, 34
vinea posemluch, 143, 144
Винно, 135, 304
вино, 25, 134, 137—140, 142, 162, 181, 304, 338, 339, 363, 377
винова лоза (в. виноград и лознице), 13, 15, 26, 30, 31, 92, 93, 108, 132—134, 141—146, 152—155, 158, 178, 206, 254
виноград, 22, 26, 35, 80, 81, 84, 90—93, 96, 107, 119, 131—163, 165, 166, 170, 174, 178, 179, 182, 188, 190, 202, 205, 211, 232, 234, 246, 247, 254, 258—

—260, 351—354, 369, 374, 383, 399—401, 404, 406; — виноград на сводове, 145; — ђубрење винограда, 149—151, 161; — обнављање винограда, 160, 161; — подизање винограда, 151—154; — радови у винограду, 154—161
Витаљина ,285, 286
Вјатићи, 45
Влакота Пасвић, 181
власи, 363
властелинска резерва, 12, 408, 410
властелинство (в. манастири), 11, 12, 133, 192, 338, 358, 369, 375, 376
властеоски посед, 350—361
влача, 111
вода, 49, 71, 109, 185, 187—191, 203
водовађа, 187—189
Воинци, 88
Војислав Војиновић, *кнез*, 284
волови (в. сточна запрега), 44, 46—55, 59—75, 109, 115, 127, 131, 180, 284, 253, 263, 264, 269, 270, 284, 306, 310; узимање волова под закуп, 200, 201, 226, 249, 262—301
воловерштина, 342
vomer — в. раоник
воће, 162—165, 169, 211
воћке, 12, 91, 144, 163, 166, 169, 174
воћњак, 91, 92, 131, 162—169, 174, 188, 405
Врање, 133
врба, 70
Врбница, 377
врећа, 117, 129, 316; — влашка врећа, 129; вреће ђубрива, 149, 150, 178—182
Врмци, 22
врт, 22, 49, 91—93, 107, 131, 163, 169, 170, 174, 178, 179, 183, 188, 189, 202, 206, 345, 405, 406
вртоград, 165
вршидба, 121, 124—130, 388, 390, 391
Вукослав, *жупан*, 44
Вучевић (de Volço) Јован, 306

Г

Габрово, 87, 132, 186
гај, 72, 73, 83
Гацко, 100, 311
гвожђе, 23, 24, 31, 39, 51, 56, 58
гвозд, 83
глава (канала), 49, 188
Главска, 297
глина, 96
Гојан Братославић, 278
Гојко Обрадовић, 298
Гојчин Медојевић, *homo* Остоје, 286
Голозловића куће, 90
Голозлов млин, 90
гора, 83—87, 91
Горожупа, 377
грабље, 34
градар, 169
Градац, 61, 180
градина, 163, 169
Градиште (Градищ), 84

granum — в. пшеница
Грачаница, в. манастир Грачаница
Грбаљ, 238
Грдошевина, 355
Гребен, 87, 89
Грнчарево, 90
грожђе, 142, 145, 161, 162, 168, 181, 182, 257
Громача, 70, 316
Грубач Сриелчић, *властелин*, 286
guadum, 110
гувно, 25, 108, 123—128, 163
Гундулић (de Gondola) Бенедикт, 85
Гусиње, 90
Гучетић (de Goze) Мартол, 64

Д

Дабижив Сапе (Sappe, Xappe, Zappe), *потknez* Нових Земаља, 113, 348, 353, 369
Дабоје Милатовић, 181
Далмација, 36
Дамјан Петровић, 146
дан (дан орања и дан рада), 97, 338, 372, 374, 376—381, 384—386, 389—395, 398—401, 408, 412
Данило II, архиепископ, 133, 136, 164—169
Данче, 143
двор, 163, 368
двориште, 73, 163, 170
двопољни систем, 204, 205, 208, 209, 261
делови (земљишне деонице), 93, 113, 201, 206, 207, 210, 211, 215, 241—261, 320, 360
десетак, 338, 339, 344, 378, 382, 383, 401
десетине (земљишне деонице), 83, 93, 113, 206—211, 244, 256—261, 360; — десетина „Св. Ђорђе", 202, 256—259; — десетина „Ускопље" 257—261
Дечани — в. манастир Дечани
Дечани (село), 97, 133, 195, 368
дикела, 22, 26
Димитрије Толић, 181
димнина, 324
Диниште, 47, 355, 356
дење, 173, 174
Диоклецијан, 369
добит, добитак (lucrum), 63, 272—278
Добра, 47
Добрић Драгојевић, 218
Добруша, 355
Добрушта, 376, 377
Доментијан, 122
Драгоје, дијак, 87
Драгутин, *краљ*, 134
Дракуљ, *властелин*, 355, 356
Драчевица, 109, 282, 284
Дрвеник, 355
Дрим, 84, 120, 377
држача, 111
Друговићи, властеоска породица, 46, 356
дубрава, 83, 85, 88, 256
Дубровачки статут, 82, 83, 113, 155
Дубровник, Дубровачки архив — passim
дуд, 167, 346

Дунав, 28, 40, 133
дуња, 168
Душан, *краљ и цар*, 50, 80, 87, 90, 97, 339—345, 368, 371, 374, 376, 377, 380—383, 394
Душанов законик, 12, 86, 89, 164, 182, 205, 221, 344, 347, 348, 359, 384—386, 394, 395, 399, 408, 412

Ђ

ђубрење, 149—152, 178—185, 237
ђубриво, 149—153, 158, 178, 180—182, 203, 222, 237, 406
Ђулино катуниште, 93
Ђулино селиште, 93
Ђурђевиште, 234

Е

Европа, 41, 56, 58, 105, 106, 128, 204, 205, 218, 236, 355
елефтери, 61, 381
Епископија Св. Михајла на Превлаци, 383

Ж

Жабоклич, 355
Жагубица, 28
Железник, 100, 102
жетва, 74, 110, 120—124, 389, 390, 391
Живко Руђић, 297
житне јаме, 130
жито, житарице — passim
житотребљење, 129
Жича, манастир, 60, 133, 167
жребије, 348, 349
Жуковац, 146

З

забел, 73, 84, 187
Закон о рудницима, 137
заманица, 15, 367, 407
занатлије, 42, 362, 366—369, 370, 394, 395, 399
zappa — в. мотика
Засади, 218
Застражиште, 89
Затон, 120, 268, 229, 283, 285
Захумље, 360
Звечан, 140
земља, земљиште — passim
— *закупнина за земљу, узимање и давање земљишта под закуп*, 125, 129, 200, 201, 212—217, 226—262; — на ужем подручју Дубровника, 227—229; — на Мљету, 231—233; на поседима манастира Св. Стефана у Бањској, 233; — на поседима манастира Св. Срђа код Скопља, 228; — на подручју Котора, 231, 232, 237, 238; на Пељешцу, 242—248; — у Сланском приморју, 249—253; — у Конавлима, 254—262; — просечна величина

земљишних деоница, 311—331
земљорадници — passim
Земљораднички закон, 12, 35, 51, 83, 123, 131, 159
земљораднички посед, 344—350
Зета, 16, 100, 375, 377 ,381
zigala — в. раж
златица (soldo), 81, 93, 116, 147—151, 182, 183, 214, 219, 244—247, 254—256, 261, 262, 313, 314, 320, 322, 360, 400
зоб — в. овас
zovatichum, zovatica (iugaticum), 291
Зрзе (Зерзево), 84
Зубово крушије, 166
Зупци, 260

И

Иван Црнојевић, господар Зете, 235
Ивко Радичевић, 298
игуман, 43, 377
извод, 186, 187
Илојевићи, властеоска породица, 47, 355
Индија, 57
индустријске биљке, 98, 108
иномистро, 342
Иса-бег Исхаковић, 140
Италија, 106, 107, 142, 236
iugum — в. јарам
ius quarti, 235

J

јабука, 167—169
Јадранско море, 28, 133
Јаков, серски митрополит, 137, 374, 381
Jacobus de Grampa, 207
Jacobus de Bononia, 110
Јакша Водопија, 209
Јакша Маргоцијев, которски властелин, 238
Јакша Стјепанић, 207
Јамомет, *властеоска породица*, 356
јарам, 45 ,51—56, 60, 68, 69
јарица, 99
Јелеч, 140
јечам (озими и јари), 99, 100—103, 108, 114, 121, 124, 193, 198—202, 211, 217, 260, 279, 290, 306, 310, 323, 405
Јован Александар, *бугарски цар*, 50
Јурко Петројевић, 57
Јустинијанови закон, 82, 83, 112, 113, 159, 382

К

кабао, 49, 50, 116, 164, 189, 322, 329—333, 364, 372, 378, 379, 384—387, 406, 409, 410
Кабужић (de Caboga) Никола, 70, 71
каволин, 171—174
кајсија, 168
Калenић, манастир, 31
камен, 109
Каменица, 143
канал, 186, 188, 191, 217, 230
каплица, 102
карат, 238
катун, 11, 12, 92
Кијевска Русија, 45

Кипар, 384, 385
Клапчин „Vechievich" 272
кнежина, 350, 351, 358, 361
ковачи, 23, 25, 28, 29, 57
кола, 124
колено, 146, 147
коло, 86
Конавли, 17, 46, 47, 71—74, 83, 89, 93, 94, 110, 113, 115, 124, 132, 134, 138, 174, 183—187, 198, 201, 206, 220, 226, 235, 241, 248, 254—257, 260, 261, 267—269, 276—287, 294, 295, 298, 322—326, 352—358, 360, 376
Конавоске планине, 100, 260, 271
конопља, 110, 124, 129
Конопљица, 124
Константин Драгаш (Дејановић), *обласни господар*, 377—379
Константин Филозоф, 139, 160
Конча, 87, 89, 163, 167, 346
Кончански практик, 89, 93, 95, 163, 167, 346, 358
коњи, 59—62, 69, 70, 75, 103, 127, 128, 138, 180, 263, 378
Коњиц, 325
копел, купел (copellus, cupellus), 99, 103—105, 117—120, 129, 130, 139, 117—120, 129, 130, 139, 149, 178, 184, 198, 211—213, 242, 260, 279, 290—304, 308, 309, 310, 316—319, 322—326, 329—332, 352, 386, 409, 410; — *градски и сеоски*, 326; — *по мери Конавала* 324, 325; — *по мери Ускопља*, 325; — *по српској мери*, 322—325
коров, 118, 129
коса, 27, 28, 122, 405
косир, косијер, 29—31, 35, 91, 405
Котор, 13, 14, 24, 61, 73, 74, 82, 99, 100, 116, 117, 125, 132, 136, 146, 147, 155, 160, 182, 229, 233, 234, 239, 327, 328, 382
Которски статут, 143—146, 152—156, 160, 190
кош, 129, 130
краве,, 68, 180, 263
крупник, 102, 121
Крушевац, 134
Крушедол, манастир, 117
крушка, 93, 167, 168, 169
крчевине, 12, 79, 84, 87—91
купљеница, 349, 381, 382
купус, 171—173, 214
Купусов дол, 172
Курило, 211, 226, 241, 242, 254, 271

Л

лаз, лазина, 79, 83, 86—91, 234, 349, 351
Лазар, *кнез*, 137, 141
лакат, 146, 147, 157, 316
лакимија, 60
лан, 109, 110, 129, 202, 309, 405
ланиште, 95
Лапад, 81
легуминозе (махунице), 103—107, 405
ледина, 79—85, 88, 91, 113

лемеш — в. раоник
ленке, 144, 145, 157
lenta — в. сочиво
Лепенац, 186—188
лећа — в. сочиво
лешник, 168
ливаде, 12, 27, 85, 346, 398
ligo — в. мотика
лика, 157
Лим, 100
Лисац, 113, 114, 347, 348, 353—356
лозије, 131, 142, 346
лознице, 143—145
locator, 265
Ломница, манастир, 55
лопата, 25, 128, 405
лубеница, 173
Лубница, 89, 163, 167
луг, 83—85, 88—91
лук (бели и црвени), 171—174
Лукаревић (de Lucari) Тома, 217, 218
лукно, 249, 310
Лучић, Луковић (de Luca) Јован, 215—217, 220
lucrum — в. добит

Љ

Љубиње, 268, 284
Љубиша Ковачић, 85
Љубиша син Божете Ратковића, 122
Љута, 211, 226, 241, 242, 254, 271, 294, 355

М

магарац, 70, 180, 26 3
мазга, 70, 180, 263
Мајково, 135
Македонија, 36, 89, 120, 132, 136, 140, 141, 164—167, 186, 187
малвасија, 142
Мласкоњић (de Mlascagna) Тодор, 247, 248
Маљушат, *жупан*, 371, 372
Манасија, манастир, 133
манастир — Св. Арханђела код Призрена, 84, 88—90, 97, 109, 133, 136, 137, 167, 186, 197, 338, 340, 367, 373—375, 380—384, 393—395, 400; — Св. Богородице Бистричке, 49, 192, 196, 197, 221, 337, 340, 341, 358, 364, 365, 370, 371, 387—391, 408; — Грачаница, 43, 45, 337, 340, 341, 367—373, 390; — Дечани, 43, 45, 50, 84, 89, 90, 97, 133, 141, 167, 186, 194, 197, 200, 201, 221, 234, 237, 340, 341, 351, 368—373, 390, 391, 399, 412; — Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, 45, 49, 52, 95, 96, 136, 164, 185—189, 228, 338, 340, 341, 354; — Св. Стефана у Бањској, 42, 43, 45, 50, 89, 90, 133, 158, 159, 167, 169, 182, 195—199, 233, 337, 340, 341, 345—347, 365, 366, 370—373, 388, 390, 408; — Хиландар, 44, 61, 134, 140, 167, 180, 197, 338, 342, 351, 352, 372, 378, 379, 381, 384, 394

Марин де Друшко, которски властелин, 239, 240
Мароје Љубојевић, 181,
Мартин Богавчић, 63
мат, 42, 49, 50, 192—195, 221, 332, 338, 364—373, 379, 380, 387—394, 399, 401, 408, 412
Матко Ивановић, 181
Медвед, *властелин*, 286, 355
Медоје син Николин, 26, 99
Медош Миленовић, 181
мекота, 112—114
Менелај, 50
меропси, 42, 44, 50, 192, 193, 362—374, 384—388, 391, 394, 399, 408, 412
меропшина, 359, 360, 361
Метохија, 186, 187
Микоје Дружић, 277
Миладин, *властелин*, 355
Миладин Остојић, 294
Милатко Чеперниħ, 181
Милдруг Полилеј, *властелин*, 47
milium — в. просо
Милиште, 376, 377
Мило Братиковић, 181
Милоје, Радослав и Радоња, синови Милатка, 305
Милоје Стоисалић, 294
Милош Андрејић, 66, 67
Милош Гунотић, 278
Милутин, *краљ*, 49, 86, 89, 186, 187, 339—343, 351, 352, 358, 381, 383
Миљен »de Beliaco«, 181
Миљен Плешић, 295
Минхенски псалтир, 52—55
Мирко син Хранојев, 289
misura (mensura), 327—329
млат, *млатило*, 128
Мљет, 89, 102, 122, 209, 210, 220, 221, 231—233, 239, 363
модиј, 182, 322, 327, 328, 400
мотика, 21—25, 30, 34, 57, 111, 136, 148, 155, 310, 405

Н

наводњавање, 185—190, 405
надворје, 184
наполица (сумјешица, суражица), 102
наполичари, 25, 99, 105, 108, 151, 155, 178, 199, 208, 210—212
Ненад Страхињић, *жупан и војвода*, 283, 286
Ненко Радосалић, 310, 311
Неноје Пасквић, 181
нерез, 143
Нерези, 143
Неретва, 61, 120, 135, 329
Никодим, *патријарх*, 140
Никола Младиновић, *властелин*, 355
Николица, Теодорин син, 98
Никулићи, 355
Никша Богавчић, 297
Никша Звијездић, 99
Новгород, 236
Нове Земље (в. Сланско приморје), 215—217, 305, 354
Ново Брдо, 137—139
новштине, 284
нож, 29, 31, 32, 404

Њ

њиве, 12, 45, 66, 87, 90—100, 112, 114, 119, 120, 121, 144, 174, 182—184, 188, 190, 203, 205, 209, 219, 232, 234, 237, 345—348, 405, 406; — Велика њива, 94; главна, 182, 183, 345; — Голема, 94; — Дуга њива, 94; — Зловадница, 188; — Камена њива, 94; — краљева, 90; — Марјанова, 346; — Милошева, 90; — најбоља, 182, 183; — Ногајева, 346; — њивица, 94; — Осатна, 95; — подворница, 174; — поткућница, 174; — равна, 94; — Урвана, 94; — Храстова, 144; — црвена, 95; — црквена, 91—94; — Чисто брдо, 94, 95; — — широка, 94

О

објетилица (трнокоп), 26
Обрад Бијељаковић, 181
овас (зоб), 50, 99, 101—103, 114, 121, 124, 125, 190—201, 205, 217, 221, 260, 279, 310, 323, 368, 405
овсиште, 95
овоштије, овоште — в. воће
одводњавање, 185, 190, 191, 217, 406
Одисеј, 48, 50, 51
одрина, 143, 144
окрајци, 94
Округла бара, 88
орало — в. рало
оранице, 82, 90—98, 107, 183, 191, 202, 205, 207, 208, 214, 215, 220, 222, 235—237, 241, 251—253, 287
орање, 110, 112, 114, 116, 122, 195
орах, 167—169, 346
Ораховац, 137
Орахов дол, 268
Орашац, 56, 70
Осдроје (Озроје) Тврдочевић, 181
orzo — в. јечам
осмина, 270, 273, 275, 276, 279
оскоруша, 167, 346
Осојник, 135, 190
Остоја Гоишић, 295
Остоја Милатковић, 122
Остоја Сасиновић, *властелин*, 285, 355
отик, 52
отроци, 96, 97, 196, 372, 392
Охрид, 132

П

Павле Раденовић, *војвода*, 122
Павлов до, 184
Павље Брдо, 355
паљевински систем земљорадње, 91, 203—205
panicum — в. просо
Пантино Доње, 97
паприка, 172, 173
параспор, 17, 350, 361, 369, 377
Параћин, 24, 29, 31, 133

парици, 143, 324, 382, 384
Паскоје Радичевић, 316
пасуљ, 105—107
пашњаци, 69, 73, 85, 92, 96
Паштровићи, 235
педаљ, 147
Пек, 133
Пељешац, 115, 132—138, 199, 208, 209, 226—228, 233, 235, 241—256, 261, 266—273, 280—285, 289, 320
pergula, pergola — в. одрина
першун, 171
петина, 207, 232, 236, 270, 273, 277—285, 296, 299
Петроњић (de Petragna) Ђорђе, 243
Пећ, 55, 133, 134, 140, 167
пиво, 108
Пилот, 132, 376, 377, 400
пипуниште, 174
пир, 102, 121
Пирани, 143
Пичете, 360
пиштет, 94, 95
Плано, 376, 377
плева, 25, 103, 108, 128, 129, 389
плевљење, 129
плодоред, 191—203, 222; — на манастирским властелинствима у Србији, 192—199; — на територији Дубровника, 199—202
Плочице, 355
плуг, 35, 36, 40—49, 55—60, 62, 75, 148, 225, 322, 365, 366, 369, 373, 410; — делови плуга, 40, 41; — плуг волова, 44; плуг као мера, 322
повесмо, 109
поводањ, 286
поврће, 154, 170, 171, 189, 211, 214
Површ, 310
погон, 322
Под, 87
Подгора, 64
подораније, 233, 234
Подримље, 186
Подускопље, 83
појило, 96
Полилеј, *властеоска породица*, 47, 47, 355, 356
половина (половица), 254, 257, 259, 261, 264, 270, 273, 275—279
Полог, 132, 140, 166, 186, 345
поље, 204, 205, 209, 214—220, 347
Пољице, 268, 269
понов, 112
Попово, 100, 267—273, 277, 282, 284—287, 352, 357
попуст, 160
порилук, 171
потес, 96—98
поток, 190
Потхумље, 355
празилук, 173
Првко Обрадовић, 181,
Прибатко Поповић, *властелин*, 355
Прибац Шестановић, 207
Прибец Стањевић, 181
Прибил Добросаљић, 66, 67
Прибил син Богдана, 230
Прибиња Приходовић, 120
Прибиша Новаковић, 237
Прибиша Ратковић, 122
Прибо, *протосеваст*, 352

придворци, 195, 368—370, 394, 395, 406
Призрен, 134—137, 143, 165, 167, 186
Призренска епископија, 91
прикија (мираз), 349
примићури, 377
припаша, 263, 264, 265
Припко Обрадовић, 65
Припко Продашић, 63
присад, 169, 346
притке, 142, 156, 157
Прокупље, 133
пронијари, 384, 400
Пронијарево крушије, 166
просо, 50, 99—103, 114, 115, 122, 194—197, 200, 202, 205, 221, 230, 231, 368, 405
Прохор, *протопоп*, 80, 90
пругло, 131
псари, 80, 90
псуњ, 137
putador — в. косир
Пуцић (de Poza) Gauze, 63, 110
пчелињаци, 85
пшеница (јара и озима), 25, 50 74, 99—102, 114, 117, 120, 121, 124, 128, 129, 139, 190—201, 205, 211, 217, 221, 236, 237, 260, 279, 290, 249, 295, 304, 306, 308—310, 315—320, 322, 323, 330, 368, 405, 409
пшеничиште, 95

Р

работе, 12, 16, 337, 343, 359, 363, 375, 385, 396, 397
Раваница, манастр, 28, 133,
Радак Пуљковић, 322
Радан Милиновић, 212
Радишин Сриековић, *homo* Грубача Среилчића, 286
Радетко Димитровић, 65
Радец Ратковић, 246
Радивој Полилеј, *властелин*, 46, 47
Радин Добречинић, 207
радић, 171
Радич Божичковић, 297
Радич Павловић, 65
Радич Радоњић, 295
Радич Санковић, *властелин*, 354
Радман Радованић, 181
радне обавезе, 14, 338—340, 361—385, 406, 410, 412; — *радне обавезе одмерене површином земљишта*, 361—371; — *радне обавезе одмерене временом*, 371—385
Радован Радијеновић, 181
Радован Урошевић, 181
Радогост Јакобовић, 127
Радоје Љубишић, *властелин*, 355
Радоман Руђић, 316
Радоња Брајковић, 295
Радосав Брајковић-Превалић, 218, 219
Радосав Добрихијевић, 323
Радосав Павловић, *војвода*, 47, 257, 258, 261, 355—357
Радослав Боровинић, 269
Радослав син Десоја, 289
Радослав Клапчић, 65
Радослав Пасквић, 181
Радоста Ратковић, 181
Радохна Младеновић, 278

раж, 100, 102, 114, 121, 260, 304, 405
Рајко, *властелин*, 355
Рајко син Богдана, 230
Рајко Бранковић, 287
Рајкова кућишта, 184
ракија, 182
Раковица, 351
ралије (јаре и озиме, пролећне и јесење), 49, 50, 192—196, 364, 365, 368
ралица — в. рало
Ралица, 52
ралник — в. раоник
рало, 35—42, 45, 46, 49—59, 62, 68, 75, 148, 155, 160, 225, 189, 322, 405, 406; — *делови рала*, 37—39, 52—54, 58
раоник (лемеш), 35—42, 46, 47, 51—58, 67, 310
расаднк, 153
расклад, 152
Раско Јамомет, *властелин*, 355
Растић (de Resti) Паскоје, 46
ратаји, 43—45, 194, 362, 363, 407
Ратко Остојић, 239, 240
репа, 172, 173
Репни дол, 172
Ријека дубровачка (Умбла), 122, 134, 180
рикула, 171
Римска Империја, 396
Росуљни долац, 83
ротква, 171, 173
Рудло, *властелин*, 339
рудници, 86, 89, 141
руковет, 122, 123
Рушман Доброслић-Пикулдић, 245
рута, 171

С

Сава Немањић (Свети Сава), 80, 341
сад 165, 169
салата, 171
самострел, 131
Сандаљ Хранић, *војвода*, 103, 113, 257, 361, 354
Саси, 86
Свети Мартин, 257, 355
Свети Срђ, 376, 377
Светогорски протат, 80
Светозарево, 29, 31
севаст, 284
седеније, 233, 234
сејач, 117, 118
секира, 26, 27 30—34, 91, 405
село, 344—349
селиште, 163, 169, 234, 345, 346
семе за сетву, 65, 116—118; — *позајмљивање семена за сетву*, 199, 226, 284, 287, 301—313; — *накнада за позајмљено семе*, 304, 305
сено, 67, 71, 75, 81, 82, 194, 365, 366, 375, 384, 397, 398
сенокос, 27, 94, 234, 351, 398
Сењани, 97, 137, 373—375, 380, 383
Сергије „de Miletin", 181
сетва, 22, 34, 50, 101, 112, 114—116, 122
silva — в. шума

siligo — в. раж
сирак, сијерак, 102, 103, 114, 115, 121, 122
Сираковача, 135
Скадар, 13, 120, 133, 230
Скопље, 136, 140, 164, 167, 186, 233, 239, 243—343, 242—243, 254, 381—383, 401
слад, 108
слама, 67, 124, 126, 128
Сланско приморје, 47, 64, 72, 93, 100, 115, 132, 134—138, 190, 199, 202, 206, 210—219, 226, 235, 241, 242, 249—254, 269, 271, 274, 282—285, 347, 348, 353, 356, 357, 376
сланутак, 99, 105—108, 124, 304
Слатина, 84
Словени, 16, 34, 36, 41, 126, 397
сноп, 108, 123, 125
сокалници, 17, 42, 49, 50, 192, 196, 342, 362, 364 — 370 394, 395, 399
Сокобања, 22
sorgo — в. сирак
Соркочевић (de Sorgo) Натал, 304
соха, 144, 145, 157
сочиво (лећа), 104, 107, 108, 279, 304
spelta (пир, крупник), 101, 102, 121
спуд, 377
срп, 28, 29, 122, 123, 405
стаја, 73
Стан Врановић, 346
Станојев виноград, 81, 84
Стањен Гавриловић, *homo* војводе Ненада, 286
стар, 99, 104, 105, 116, 124, 129, 130, 190, 191, 198, 201, 206, 211—217, 231, 238—245, 250—255, 259, 262, 290, 294, 299—303, 306—319, 327, 328, 331, 386
Старо Нагоричане, манастир, 34
стас, 234, 349
Степан Првичић, 181
Стефан Дечански, *краљ*, 90, 91, 339, 340
Стефан Лазаревић, *деспот*, 18, 137
Стефан Немања, *велики жупан*, 18, 134, 339, 341
Стефан Првовенчани, *краљ*, 134, 135, 140
Стијепка Матиовић, 181
Стјепан Грубачевић, 308, 309
Стјепан Полилеј, *властелин*, 47, 47
Стјепко Златарић, 292
Стјепко Микачић, 210
Стојко Сладиновић, 67
Стон, 132, 134—138, 226, 227, 241, 242, 271, 358
сточна запрега, 13, 21, 41, 44, 45, 59—67, 70—74, 110, 115, 124, 128, 193, 225, 226, 241, 253, 272, 275, 279, 296, 300, 306, 307, 278, 387—397, 404—412
Страхиња, *властелин*, 283
Струма, 143, 144, 164, 180, 182, 378, 379
Струмица, 120, 186, 339
Струмска област, 61, 62, 164, 400
Студеница, манастир, 399

ступица, 131
ступови, 12, 84, 89—91, 96—98, 112, 114, 203, 234, 237, 350, 351, 358, 359, 361, 373, 375, 393
сумјешица (наполица), 99, 100—103, 114
супруг, 44, 45, 71
суражица, 100—103
Сухогрл, 133
Сушичани, 93

Т

тамјаника, 142
terra indominicata, 355, 358, 359, 361
terra ruta, 146
Тетово, 166, 167, 345
Тиват, 230
тикве, 173
товар, 120, 124, 138, 325, 327, 377
Тонко Станојевић, 394
торење, 183—185
торови, 183, 184
трава, 71—75, 81
травнина, 375
трапљење, 82, 146—149, 152
требеж, 79, 89, 90, 349
требијанска лоза, 142
Требиње, 17, 100, 115, 122, 126, 268 278, 282—285, 322, 323, 352
Требљегрм, 87
Трескавац, манастир, 132, 164
трећина, 229—231, 235, 236, 270, 273, 278—289, 299, 304, 412
Трипе Бућа, *которски властелин*, 201
Трифун син Петра Буће, *которски властелин*, 230
Трново, 135, 305, 306
трнокоп, 26, 27, 91, 148, 405
трнорез (косир), 30, 82
Тројански рат, 47—50
тропољни систем, 198, 203—206, 209, 210, 214—221, 347
Трстеница, 63, 208, 268
Трстено, 212, 213
Тудишевић (de Tudisio) Give, 146
Туреньско поље, 187
Трхајево селиште, 90

Ћ

Ћелија Св. Петке у Тморанима, 86, 351, 352
Ћилипи, 94

У

уборак, 138, 269, 270, 329
угар, 112; — *остављање земљишта на угар*, 113, 203—222, 251, 313, 406
удовице, 182, 308, 309, 345
ужад, 123
уже, 124
Улоћани, 97
Улцињ, 120
уљари, 341
Уљари, 89
Урош I, *краљ*, 49, 135
Урош, *цар*, 44, 206—210, 218, 221, 241, 271
Ускопље, 121, 325, 355
Утјешиновић, породица из Громаче, 70

Ф

fava, faba — в. боб
farina — в. брашно
faseolus — в. пасуљ
феудална рента, 17, 232, 337, 339—343, 378
феудални господар (господар), 12, 25, 73, 96—98, 232, 286, 337, 344, 350, 354, 357, 359, 361, 367, 383, 384, 394, 401, 402, 406—409, 412
Филип Добри, бургундски војвода, 140
Фојница, 329
Фоча, 325
frumentum — в. пшеница

Х

Хвосно, 167
хектар, 183, 198, 244, 245, 248, 262, 313, 319, 321, 322, 332, 333, 349, 360, 406
Херцеговина, 17, 236, 237
Хиландарски практик, 61, 143, 144, 163
хлеб, 194
хмељ, 108, 109
хмељиште, 109
homo, 69, 277, 286, 383
Хранислав, каменар, 278
храст, 70
Хрватска, 36, 47, 48
хрен, 172
Хтетовски манастир, 45, 93, 94, 97, 98, 186, 345
хум, 85

Ц

capitato-iugatio, 396
царине, 47, 286, 350—361, 376
Цветан син Мирка, 181
цијеп, 128
cizer, zizer — в. сланутак
conductor, 265
Цријевић Марин, 47
црква: — Св. Арханђела у Велесу, 132; — Св. Арханђела у Габрову, 87; — Св. Богородице у Архиљевици, 338, 377—379, 383; — Св. Богородице у Пилоту, 376, 377; — Св. Богородице у Стону, 135, 136; — Св. Вазнесења у Штипу, 132, 164, 338; — Св. Димитрија у Пећи, 28; — Св. Димитрија у Призрену, 134; — Св. Јакова у Дубровнику, 228; — Св. Јована Крститеља у Штипу, 132; — Св. Марије у Котору, 237; — Св. Никите код Скопља, 31; — Св. Николе у Ботуши, 84, 234, 251; — Св. Николе у Врању, 167, 196, 197, 221, 338, 371—374, 377, 392, 393, 412; — Св. Николе у Добруšти, 338, 342, 350, 376, 395; — Св. Николе под Кожљем, 338, 381, 384, 394; — Св. Николе Мрачког у Орехову, 165; — Св. Николе у Кончи, 346;

— Св. Николе у Пијанцу, 132; — Св. Николе Стошког, 164; — Св. Николе у Псачи, 338, 339; — Св. Павла „de Mulo" у Котору, 383; — Св. Петра Коришког, 384
црквени људи, 42, 359, 377, 381
Црноглав, Црноглавље, 323
цртало, 40, 41, 46—49, 55

Ч

чабар, 400, 401
чеснолук, 172
четворопољни систем, 218, 220, 221
четврт, 99
четвртна, 17, 109, 113, 202, 207, 215, 216, 227—239, 244, 254, 257, 259—261, 259—261, 264, 270—289, 299, 304, 306, 348, 409, 410
Чихорићи, *властеоска породица*, 356
Чичоје Поповић, *властелин*, 355

Ш

Швањски Мост, 84
шестина, 270, 273, 278, 279
шестопољни систем, 215, 219, 220
Шипан, 52, 134, 146, 149, 150
шљиве, 167, 168
Штип, 400
шума, 83—85, 88, 91, 96, 204
Шумет, 228, 229

Милош Благојевић
ЗЕМЉОРАДЊА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Редактор
ТОМА ПОПОВИЋ

Омот
ЉУБИЦА ВАСИЉЕВ

Лектор
ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

Технички уредник
ТЕОДОР ВАСИЉЕВИЋ

Издавач
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
Београд, Кнез Михаилова 35

Опрема и штампа
Издавачко предузеће ПРОСВЕТА
Београд — Нови Сад

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу бр. 413-784/73-02 од 23. XI 1973. ослобођено плаћања пореза на промет производа.